[illegible]णाय नमो श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय ॥ अथ [illegible] प्राक् द्वितीयस्कंधे
[illegible]स्तु बुद्ध्यासम्यक् लक्षणानि ह्यात्मा स्तमात्मतामन [illegible] ण निर्वाण जीव
स्यानुपूर्वकरणलक्षणमयं श्रीभागवतनामादितो विश्वनिर्वा[illegible]रणयोगप्रस्था
नस्ता धनायस्तं विकलापकमनीयतत्वनिगमात्सर्वस्वरूपं चर्व[illegible]ज विलसन्ति कवि
ज्ञानपृथक्करणायेति श्रीमद्भागवताख्यं वर्णयामास तत्र प्रथमेध्याये परा
पर योग विवेचनादिसाधनानां समर्थानां श्रवणादिभिः सोपानं परं परात्तिः हु
विष्णुभगवद्रूपध्यानपाथेयपारं पर्यनिगमज्ञानसाधननित्यानैमित्तिककर्मा
परित्यागबलिष्ठगतिगरिष्ठां ध्यानेकध्येयमनुदेवताख्यातजेलक्षणां योग
[illegible]वारोहप्रकारं व्याख्यास्यामः तदुक्तं भगवतापि आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कार
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति योगारूढपदवीप्राप्ति

कामानां मनसो धारणादिसाधनविपाकैः परमानंदरचनैः नंतरतारतम्यपरि
त्यागलक्षणान्यपि निरूपितानि ॥ उक्तः सर्वमथो ह्यातः सप्रसंगः श्रीकागमः ॥ राज्ञा पृष्टं
नृणां कृत्यमंपि प्रियां ह्रस्वकस्मान्मुनिः ॥ तद्वीतरागादिगुणपर्यायिस्य विष्णुरातनारेंद्र
स्य प्रश्नमभिनंदति भगवान्बादरायणिः ॥ वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितो
नृप आत्मवित्संमतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ अयं श्रीमतायः कृतः प्रश्नः सश्रो
तव्यादिषु आदिशब्दात् श्रवणमननिदिध्यासानस्य परः अतीतः साक्षात्कारस्व
रूपः तत्रापि श्रुतिः आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादि
त्यः श्रुतिवाक्यस्यः परः उत्कृष्टः एकत्रा वैकांतभक्तियोगस्तेन पादनवादयमेव प्रश्ना
शयो मुक्तिरस्य तत्स्वकारसहस्यरूपः आत्मविद्या योग[illegible]णां सनकुमारादीनां स्मै
मतः अवबद्धसरूपत्वात् अन्यथा तुरीयपादापाधिकारिणो योगीन्द्राः प्रथ

मपदेश्रवणाख्यकथंप्रवर्त्तितेवरीयानितिवेदांतवाक्यान्यपिगरिष्ठतमः अपनि ७
षदंब्रह्मामीत्यादिश्रुतिजन्यादोपनिषद्वाक्यविचारविदितत्वात्तद्वयानामप्य
तस्मिन्नेव भागवताख्यब्रह्मणिरस्तुपादानात्। स्मार्त्तादिदमत्यंतश्रवणदशी
नत्व वर्ति लोकहितः। लोकेहितं मुक्तिस्वरूपावलंबनं। विद्यातयस्मिन्नुक्तं
व्यासेनापि श्रोतव्यैः श्रवणैरन्यैः पौराणैरलंकिमपि। सद्गुरुभागवतं शास्त्र
श्रवणादेवमुक्तिदमितिन्यायात्। तत्र तावत्स्वात्माविकक्रियाणामनर्थहेतु
त्वं निरूपयित्वा अन्येषांश्रोतव्यादीनां लघुत्वं दर्शयित्वा यद्वा विपर्ययमित्याश्या
येनमाहत्रिभिः। श्रोतव्यादीनि राजेंद्र नृणां संति सहस्रशः। अपश्यतामात्म
तत्वं गृहेषु गृहमेधिनां। गृहमेधिनामितिगृहमेधिनिहिंसार्थः केवलं हिंसा
साध्ययागादिपरायणानां गृहेषु कलत्रादिषु सक्तानां ब्रह्मपरायणा २

नां
तद्गतपंचसूनादिनानाविधकर्मार्जनपरायणानां आत्मतत्वं शरीरशरीरिणोर्जीवेश्वर
योर्वस्तितत्वं विलक्षणं यथार्थं अपश्यतां केवलं देहात्ममानिनां श्रोतव्यादीनि शास्त्रादिश्र
द्धान्मंतव्यनिदिध्यासितव्यान्यादिनिरुक्तिः अनेकशोऽप्सरसामकोपाषणपरी
वास्याद्यनादीनि बहूनि संति। परं तु श्रोतरश्चैकपरिणितात्मनामकं भाग
वतामवश्रोतव्यमितिभारवः। तदुक्तं स्कांदपि अष्टादशपुराणानां कवींद्राणां श्रवणात
विरमद्धर्मः एक एवं नवो नित्यं नवमोरसवर्द्धनः। इतिन्यायात्। अष्टुरसस्यैव नपे
रायणानामपि स्वायुर्लक्षणस्य द्रव्यस्य मिथ्या व्ययः क्रियत इत्याह। छ॥ निद्रया
क्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः। दिवा चार्थेहया राजन् कुटुंबभरणेन वा॥ २ ॥ तुःप्रा
थमेव मानुष्याति शायवसि श्रीमध मधुरं धरजन्मशाह्नापि नगवद्गुणारसपान
मंतरेण तत्सहजस्मवाय विरागिणो बहिर्मुखानाश्चित्यं तादकस्संगी योऽविवे
१.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

कीतस्य नक्तं रात्रौ यद्वयो जीवितारव्यं निद्रया विभ्रूलमाननयनविलासेन वा
जीकरणादिगुरुद्व्यास्तवनीबवायनवा चकाराहं न्यत्र परवंचनादिमि
थ्याचारवारित्रेणाक्रियातं निराक्रियत इत्यर्थः दि...वार्थद्दयाधनार्जुनादिति
मित्रपरस्टहगमनादिना तस्माणाथ्यापि कूटंवत्तरणे नमृषाद्युषः ॥ ज्ञयं वि
दध्यादित्यर्थः ॥ अस्मावधाननयासुरव्य ज्ञत्यां विदुरवां प्रमज्ञानां मुरव्यापवर्गस्ता
धनमायूरत्नं ॥ विषमरसस्तवनबत्निजुजु डामरायनिराक्रियत इत्य कंमु
रव्यः ज्ञत्यं तु मार्द्वपुरा...नि पातितमस्ति श्रीतत्त्वलत्तयोनीनामुपावं जैवि
धायया ॥ प्रतिज्ञायपुरा ... उप्तस्यात्मा जगामह ॥ मानुष्यं कर्मणां रानरोः स्नप
यिज्ञुरितिश्रुतां स ... वविस्मृतज्ञानं पुनारवमृषात्मवानिति न्यायात् ॥ नश्वरक २
टं वाद्यर्थं मृषायुषा व्ययं कुर्यादित्यपाद्य प्रतिपाद्यात् ॥ छ ॥ दशपत्यकल

त्रादिषु आत्मा स्मान्मद्धं सक्षपिते षांडु सक्षों निधनं पत्यपत्रं पिनं पत्यपति ॥ धएतानि दशादी
नि विवर्द्धया जीवस्य संति ॥ सिन्मानिब ... णानि सहाय ब्रणयोः सिन्यमिति ग्राह्यानि
स्यियात् ॥ तस्मावदनात्मा ... यदि मिथ्याज्ञानबलेनास्तकाः तेषां प्रत्यक्षासिधनां पित्रा
दीनां दृष्टां तेन निधनं पत्रन्तपि नपत्यपतीत्यं ज्ञत्य बाक्कत्य विपाकां तातेषामस्त
स्वप्पतावादस्तु वा ह्यस्वं दशादि ब्रणस्तं ज्ञास्तु रक्षरेणापि प्रतिपादिता ॥ छ ॥ अह
ष्टरस्त ह्यध्यस्यादशादिब्रणमात्मनि तस्य संग्राधनं कुर्यति ॥ त्वद्यादान दामेबुध इति ७
न्याया ...ता एवं विपर्ययात्मकस्य प्रपंचस्यान्तरं प्रतिपाद्य श्रोतव्यादि प्रश्नास्यान्तरं प्र
तिपादयति ॥ छ ॥ तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तित
व्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयं ॥ पहतरत वं श्रोकवतस्मादिति निर्विडित कर्मत्तास्त
हनीयत्नयात् सर्वात्मिनों न न्यस्तं कल्पांतः करणे न हरिर्विश्वेश्वरः श्रोतव्यः श्रुतिस्मृ
तिरव वाक्यैरिति गरधनिः ॥ हरिरितिबंधहारि ॥ आतुं पुरुषण वदसवंयस्तं य

[illegible]नावां तामृतत्वस्पशानोयदं न्येनातिरोहितो [illegible] वदितमे [illegible]
रण्यगर्भः समवर्त्ततायेतू त[illegible]स्पजातः पतिरेक आसीत्तायाब्रह्माणो विदधाति
तस्मै सृष्टा पुराणाहिणो हितिएकमेवा द्वितीयं ब्रह्मा न[illegible] ना पकब्रायोगपरायणा ॥
एवा वानेसां ख्येयोगात्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया जन्मला [illegible]परः पुंसां मतेनारायणस्मृ
ति [illegible] मे एता वा नेवजन्मनां ला[illegible] यतत्र्यंत क्रियावसाननित्ये नारायणेस्म रणेपर
तिस्त [illegible] ला न्तस्योवरिष्ठ [illegible] स्वधर्मस्य श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितस्य नित्यनैमित्ति
त्यकस्य कर्म्मणाम वा [illegible] मंताज्ञावन निष्ठया [illegible] निष्ठलाव ना ङ्क्षिता
त्यां सांख्ययोगस्यांप [illegible] नात्मात्मविचारय [illegible] नेदनाऽष्टयाग
नित्यनैमिति [illegible] रायणस्मृतिमंतारणल [illegible] जन्मालायद
चारितंतस्यता [illegible] नवतिकेवलं श्रमएवतत्त्वलि [illegible]
ख्यास्यैवनाराय [illegible] मात्मा [illegible] ति विचारमंतरानास्यज्ञा [illegible] ला ४

वति४

लानः षट्त्वक [illegible] लेनि सर्वात्मनि नारायणेस्तमरस्मरणं कर्त्तव्यमस्मा
न्निरितिस्तेक [illegible] नाशति सर्वंकर्मन्त गवद्भक्तियोगाबीज [illegible] नि
दानं तच्चारि [illegible] बीजानां प्रारा [illegible] नथा नित्य [illegible] योगमंतारण
त गवद्भक्तिप्ररोहान [illegible] नाप्फ कं लषिः स [illegible] योगा बीजप्राप्ति
क्र वस्मृतिः द्वायायार्यनिष्ठ [illegible] नाखु भक्तिफलालाजि न [illegible] एतस्मिन्निवयोग
राजवर्त्तमानानां यः पाराला [illegible] हि मावक्तुमपि न शाक्य इत्यर्थः तत्रापि सदाचार
प्रमाणयतिच्छा वायेण [illegible] निवृत्तां विधिनिषेधनं निखण [illegible] मंतस्मात्पुण्ये
तुकथ [illegible] न हारं एतन्मुनयः स्न नकुमारादयः विधिनिषेधस्त्यां निवृत्ता अपिनिर्गु
णस्थानां विधिनिषेधयोरपितास्पयीनिरास्मः एवं शीजका [illegible] प्राप्यणातिशाये
नं भगवद्गुणानुकथानतागवताख्यपुराणे [illegible] रमंतस्म [illegible] वदितौ [illegible] नां २
[illegible] विरतानामेवन्नागवतशास्त्रावगाहने [illegible] धर्मः न दशावण्मे [illegible] पिता

चरणां जैमिनिनाप्युक्तं स्वंकल्पयमिनां नित्यानैमि ॰ त्तिकं प्रथितिर्गो ॰ वीभि मकं निद्धय
स्मिन् श्रवणं भगवत्श्रुतिरिति न्यायानुश्रुतोपनिषदामपि निरंतरं ॰ भगवत्श्र
वणे पाराधर्म्यः तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं निर्मीमानिषिद्धाचरणमिति ना वा श्रुतापनिदाम्
वं योगिनामपि नित्यत्वं विधिरेव परत्वोक्तायज्ञागनं विश्रुतिरिति त्वावायाद्तदङ्ग
वीमेतिकथयेत्याह स्तत्पमितिः॥छ॥ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं अधी
तवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहं ॥८॥ भगवता विराजेन ब्रह्मणा यत्प्रोक्तं तद्भा
भगवतं नाम पुराणमिदमेव ॰ केश्चिद्भ्रमपरायणैरुत्तरत्रास्त्र व्याख्यानेपि
पुराणसंज्ञाप्रतिपादिता ॰ पुराणरूपश्रुतिरेवन तत्पुराणं यथाश्रुतिरूपा
वाक्यान्येव वेद ॰ महतोभूतमित्यादीनि श्रुतिरूपाणि श्रुतिर्यथा पुरूरवाः
समनस्यत्यादि ॰ पिपुराणरूपवचनं पुराणत्वं संपनीपाद्यत पुराणन्यायसीमां
साधर्मशास्त्रांग ॰ शिक्षा ॰ व्याख्यानानि विद्यानि चत्वारि धर्मस्य च चतुर्दशो त्यत्र

मनुनोक्तं पुराणं ॰ रिति ज्ञातव्यं ॥८॥ तदुक्तं गालवेनापि चतुर्लक्षाणि वाक्यानि २
पौराणानि विद्धि ॰ ज्ञानि मत्स्यादर्भाद्वयानिचातिन्यायानु ना
मूर्तिनिश्वाय ॰ पुराणमिदमेव ब्रह्मसंमितं ब्रह्मणा वादनस्तदस्य
मितं समानात्वत्रिवा ॰ रमित्यर्थः ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वा
गिरसः पुराणं गाथा व्याख्याना ॰ न्यनुव्याख्यानानि सूत्राणीत्यस्य महतो भूतस्य
निश्वसितमेतादितिश्रुतिः प्रामाण्यात्पुराणानि श्रवणतादवेतस्मादहं श्रुतवानम
तवाक्योपादानापि पितुर्द्वैपायनात् द्वापरादावेवाधीतवान् माहात्म्यनामपिनि
त्यक ॰ र्भव्यतास्य वाशिष्ठैः प्रतिपादिताः क्रियया भागवतस्य प्रतिपादनमेवत्याद्य
स्यापद्यन॥छ॥ परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेता राजर्षे आख्या
नं यदधीतवान् ॥९॥ एनेपु एषे सर्वप्रपंचविवर्जिते ब्रह्मणि परस्मिन्नंतर्भावे ॰ परिनिष्ठितापि
निष्ठकिन विज्ञानोपि यदहमेतद्व्याख्यानमधीतवान् तदुत्तमश्लोकस्य ॰ लीलया

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

यासर्वथ्यह्युणगांजीर्यकमनीयतया गृहीतां वक्तो [illegible] नियुक्त [illegible] वादानालंबनं दि
तस्थाना त्रास्यमाणं बाला विश्वेश्वरस्य लीलया गृहीतं अंगीकृतं निःकम्पप्रीति हठयोगे
परायणानामप्यविरक्तिकरं विकस्याधारणाच्च न तत्क्रियोग एवाधारस्तत्र हुक्तं नारद
पंचरात्रेऽपि योगमार्गाणि मायामत्ताम्प्राप्तो वलंबनं तत्क्रिमार्गमिमक्रमयति स जी
वन्मुक्तेव्यपदिशति न्यायादहमेवाधीतवानिति ध्वनिः॥ ७॥ तदहं तत्रिक्षस्यामिम
तापो हृषीकान्तवान् यत्र श्रद्दधता मा श्रस्याम्नुकोदमतिः सती॥ १ तन्महदर्थमायश्वर
स्यगुणानुवादलक्षणेन कलेक्ष्य [illegible] जस्यमात्रिधस्यामिन्नुनुक्षत्रियाणां राजस्याधिक्या
त् श्रवणाधिकारो नास्ती [illegible] महापोऽक्षिकः केवलं मुकेदनकेनहुक्तं विक्षु
धर्माणामपि श्री [illegible] धीकारो हरिप्रियः। श्रुतरथ्यांगमाद्दूर्मधिक
रीद्विजो नावलु [illegible] श्रद्धोत्तारत श्रवणात्परमिति न्यायाद्वेत्राह तत्क्रिया ६
गानां नागवतेश्रवणाधिकारोऽपि नेरस्त्रःश्रुतिस्मृतिहितार्थे विचारो वरेण्य द्वारा

ती ३

णादीनां त्रयाणामेव [illegible] तां जगवतं जनतावः स्वंपनीपद्यतश्शूद्राणां द्विजस्येव स्था
तन्निषाद्वनमारतश्र [illegible] स्मकंदनावप्राप्तिः प्राप्त मुकंदनाव्यपि यत्र यस्मिन्ना
गवतस्याश्रद्धः [illegible] आश्वशीघ्रं सती आहेतुकी तत्क्रिस्यात् श्रुतिस्मृ
सदाचारस्यं तुरलहं [illegible] श्रीमद्भागवतस्य श्रवणादेव तत्क्रिं प्रादुर्भूया
दिति नावः साधकानां चात [illegible] श्रेयो नास्तीत्याह॥ ८॥ एतन्निर्विद्यमानानामिमि
च्छतामकुतोत्तयं॥ योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनं॥ पूर्वं गृहादि त्यो
निर्विद्यमानानां अकुतोत्तयं सच्चिदानंदपदमिच्छतां च नामेति निश्चयेन एतादि
तिनि [illegible] गमागमोक्तविधानादंतरं यद्वविश्वेश्वरस्यानुकीर्तनं नागवतार्थविचा
रः हेनृपायोगिनां विधिवितानभकर्मनिष्ठात्मनां मुख्यतया निर्णीतं अन्यथाविधि
धिनिषेधानावितावतस्तां हरिकीर्तनमपि प्रत्यवायजनं स्यात यथाश्रूदादी
नामितरेषां सावित्रीसमाधानादिधर्माचरणं [illegible] चेषामधिकाराभिता हरिलक्ष्म

पिनिरयप्रदं स्यात्तदुक्तं गोतमेनापि पातयेद्भगवन्तमविधिषेव … नि मां वा मुक्तो
त्रिपदीस्पृष्टस्य ग्रामनिरयास्सविशन्ति न्यायात् नत्वा स्यायुरवशिष्टं किमहं साधायय
मित्याह ॥ किं प्रमत्तस्य बहुभिः पराक्षैर्हायनैरिह वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रे
यसे यतः ॥१ प्रमत्तस्य आत्मानात्मविवेकिनः इहात्मिनः आत्यपि बहुभिः परोक्षैरपि हायने
जीवि तन किं परोक्षैः प्रपंचस्य पादत्रयेणाविदितैः विदितं दुर्लभमेतन्मानुष्यं जन्म
लक्षणमिति धिया ज्ञातं मुहूर्तमपि वरं यतो मुहूर्तादीनां श्रेयसेऽपवर्गाय घ
टत मुक्तिपथाधनीने … विष्णुरहस्येपि जीवितं विष्णुभक्तस्य वरं पंचदि
नानिर्वा नन्तु कल्पस्य … हीनस्य केशवतिन्यायात् … स्यसार्थकिक्षणस्य
निर्दर्शनमवाह ॥ … राजर्षिः ज्ञात्वायत्वामिहायुषः मुहूर्त्तास्सिवमुहूर्ता ९
गतवाननत्ययेहरिः … षट्जीवितस्यतवषट्वांगात्रिधस्याकुरुकुलधरो
जगति राजर्षिर्निदर्शनत्वेन ज्ञातः यः आयुषो जीवितस्य मुहूर्तमात्रेयत्नाज्जगा

वधिं देवेभ्यो विदित्वा यनहर्वस्य … श्रुतेनभागवताख्येन ज्ञानेनाजयमनंतमुख्यात्कुंह
रिं विश्वस्थरं गतवा … त्वस्याावपि किं त्वायरा … ज्ञानपि वात …
फलतिष्ठांतेजातायः … ताश्च निर्मितिः एकदा … गारा जादेवे
राकारितः सनूतत्यक्षं … जयतु जितष्ठुदि … प्रस्तात्तरीवाम
रिवरं वृणीष्वत्स्फकं ऋथते … मन्तावमन्मोयुः कथ्यतांतत्साक्षिकत्कोमुहूर्त
मात्रमेवतवायुरिति ज्ञात्वादि … विमानारोहणादिमदमपहायसर्वगलोकोस्यक
र्मस्थिरितिज्ञात्वात्याय वित्रस्त्रमागम्य चंदनावेत्र वात्त्वा … गामपश्चिमप्रयागमाश्रित्य
पूर्वश्रुतं भागवतोक्तं नकिंमसमाजं त्वापवर्गमापेति परं … राणोक्तो काव्यतिभावः ॥ ॥
नवाथेतर्हि कोस्य … हं जीवितावधिं … पकल्पयतन्सर्वं तावदा सांपरायकं … अपी
तिसिद्धये नतवक्तुमसाहमेवास्य वधि जीवितस्येति खट्वांगादप्यधिकरवं भाग्यवानिति
श्लेषाय तत्तावसांपरायकं कल्पयेति तात्पर्यार्थः यावज्जीवेत्सु … रचजी

वितं अन्यथा भगवत्तस्य बुभुक्षा जातस्य संजग्धुरिति न्यायात् भगवद्[illegible]हीति

भावः ॥ अंतकाले उत्पुरुष आगते गतसाध्वसः ॥ छिंद्यादसंगशस्त्रेण [illegible] देहे

त्वायवंतं ॥ १ ॥ उत्पुरुषः एवं समयसंस्थितस्य नरस्याचतसि पुरुष आगते सति अंत

काले पि अत्यंतसमये पि गतसाध्वसः सन्नादेहे या योगादिस्पृहावत्ततितामसंगश

स्त्रेण छिंद्यात् ब्राह्मामृतपानस्य कस्याप्यमृतपानात्प्रमत्ता कांजिकपानत्यागता स्वयं नाथे

वस्तुकं दध्याने सुखस्य देहादिमम वीर्यस्य तमेव वर्त्तमानाः ॥ कलत्रादयः इति न्यायात

ततो वैराग्यानंतरं सुख्याका [illegible] कर्तव्यता माह ॥ ७ ॥ गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थ

जलाप्लुतः शुचौ विविक्त आस[illegible] विधिवत्कल्पितासनः ॥ ८ ॥ गृहात् पुत्रकलत्रादि समु

दायात् प्रव्रजितः एतदेव [illegible] सुखलापमिति ज्ञानात् गृहपरित्यागानंतरं मे

वं महतो महाद्या [illegible] कि स्यात्तेषां किंते एपाते अमेति आप न तु कं विह ८

स्वपाचार्येरपि तिन्नात लभेव मिष्टं येन नहेष्टं त्वं क्वापि ॥ अविदितपरमानंदावद

तिजनो विषय एव रमणीयः ॥ कृ यथा दीर्घकालोपाश्रितस्य स्वजनसमूहस्य निरीक्षणा

दुपशांतस्यापि [illegible] रागो आरुरुक्षो बलीयान् योगवैराग्यमिति निश्चयात्तस्या

शुद्धतत्त्वं कुर्यात् [illegible] इति सुरेश्वर वचोक्तिरित्यायात् विविक्ति रिक्तगृहध

र्मिणः पुण्यतीर्थजलाप्लि [illegible] रणान्य देशावस्थानं मंजागासक्तिषु दनिरुक्तं

घा पुण्यतीर्थानि हरिद्वार [illegible] सचक्रतीर्थप्रभृतीनि तेषां जलैः आप्लुतः स्नातः

तीर्थखंडाक्कतीर्थकदंबपरिक्रमणं विनानयोगाराधनयोग्यतेति निर्णयात् श्रुति

स्मृतिसदासाचारनिरुक्तविधिकर्मणः तीर्थप्रक्रमणं युक्तं यतो योगविवेकातेति

हरितस्मारणादवतीर्थसेवनादव्यग्रियोगाराधनसामर्थ्यमिति न्यायात् पुण्य

पूर्णतीर्थराजजलाभिषेचनात्तत्रतीर्थनिकटघाटादौ यमनियमासनप्राणा

यामप्रत्याहारध्यानाध्ययधारणाख्यस्याष्टांगस्य योगस्य उक्तविधानम्[illegible] धीर

इत्यादिलक्षणद्वयं गा कांख्यस्यापि पिहितद्वाराद्घाटनाद्येनोप[illegible] ब्रह्मवयी

सो

दियमः सानादिनियमाश्च तिस्रासनमाहस्थाको समरस्य विवेकेतयो [illegible] कमारभ्य
दत्तो विधिवत्सर्वागमोक्तं विधानेन कल्पितं च [illegible] नसः कुशा [illegible] नव [illegible] आदि
विशेषैः क्रमेण निर्मितस्तातिज पगतैं प्राणाया [illegible] जपमाहात्म्य॥ अर्थ [illegible]
तस्याष्ठदैं त्रिवृद्धर्ां लाहरं परमानायां छजितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् ॥१७॥ त्रिवृत
त्रिःत्रिरकारादित्रिवार्त्तः॥ वृत्तिदीर्त्तितं ग्रथितं स्वरनादबिंदुमयं तारकाख्यं अर्द्धबिं
दुराजविवर्त्तवत्त्रिस्वरूपं तदुक्तं [illegible] नाव रूपेपि सर्वज्ञतायाः सविला [illegible] मतायाः पारं
परब्रह्मसुखामृतस्य विलास [illegible] परदेवतायाः बिंदुं विधात्रविविधादयं यतशक्ति
अकारान् भगवान् विष्णुर्दि [illegible] कारेणं उरुद्रो ज्ञानवमसोम ब्रह्म [illegible] यनिर्मि
तिरितिश्रीवामः [illegible] रंगनावनायश्चदंस्य नादमूर्द्धनि तारस्तेषु क्रमि
मित्यर्थः॥ गिराड्यम [illegible] मीता [illegible] एवं तजेतुयाव वस्तुदद्दलोक्ति ना [illegible] ९
कोलयस्ति [illegible] संस्कार्यरिपुनां एवंविधमनेतात्मकं प्रणवं [illegible] तिप्रथमया

गिराअ [illegible] स्याम नासं [illegible] प्रत्याहारं वक्तुं प्राणायामेन मेय [illegible] नियमनाहा [illegible]
आगमदीपिकाय [illegible] मनो नाथो मनसो मारुताधिपः मारुतस्य लयो
नाथः तं नाद [illegible] प्राणायामाः एवं मनोनियमनं कुर्यति ब्रह्म
णो ध्यानं तत्त्वरक्षानन्त [illegible] कं हापाश्चियोगमविस्मरन् अन्यथा निर्बीज
योगानां कालत्रयेणापि न त [illegible] तिध्वनिः॥ तदुक्तं मंथनात्तेराव पिक्षीबीज भगवत्
त्वसन्न्यथ्यन विवर्जिताः नाशुद्ध [illegible] त्यसंस्कारं प्राणधारणयापि लशक्तिमुक्तं दं चरण
सरोजावलंबनयोजितश्वासस्य प्रत्याहारमाहात्म्य॥ निप्राह्य विषयेभ्यो ज्ञानं मनस्या
[illegible] विस्तारयेत्॥ मनः कर्मस्थितिराजि [illegible] धारयेत् धिरा॥१८॥ स्वयमेंकारस्थापूर
णात्स्थानीयात्मा स्वविज्ञानबलेन चतुर्द्दशग्रंथौ [illegible] दसः एथा [illegible] विस्तारयेत्॥ स नरत्रिम
मरूपेण मनसो स्वविषायस्योथयायि नोज्ञानूः [illegible] स्वरूपान् नियाछ तु [illegible] रति
प्रत्याहारणम हाणां विषायास्यो विवेकतः प्रत्या [illegible] रतित्राक्तुः पंचमं [illegible] मि
तियोगशास्त्रानुयमादिति श्वउतिर्स्लिरूपाद्येन मेजिश्च यातु [illegible] ध

उद्दिशांकुरस्य यासौ ततः प्रत्याहारे दृष्टा विषयोत्पथगामिन इति गोरीसंचरणगमेष्वकौ
यं थीनां स्वरूपं शिवस्वरोदयेपि प्रतिपादितं रागाद्यष्टक्रोधमोहप्रमादाविधः धाम
न्मथ एषु यस्मिन्द्वेष्टं स्त्री क्लीव षाष्ठि स्वकार्याणि मानि नोदं तो हास्यादिपि चस्व माता
षादृशा विधिविरागश्च निषेधरागश्च उद्दिशामी यं धायाया जेद बंधः इति न्यायात्तथाम
वात्तदनात्म प्रत्याहारस्य सामर्थ्यं स्यात् धारणामाह स्वल्पा कृतमापि मनः संकल्पस्वरूपा
कर्म्मभिरिति स्वतश्चाल्यात इतस्ततः कर्मभिः प्रक्षिप्तमपि मनः स्वस्थार्थसंकमपिया
जोवनप्रमाणतानपयर्यि केदेबोधियानिर्मलया बुद्ध्याधारयेत् तावत्तत्र ध्यानमाह
तत्रिकावयवं ध्यायेद ... न्न तावत्स्वामानामिविषयं स्थूलं तं ततः किं विकृतं
स्मरेत् ॥१९॥ एकमेकं पादा ... वं मनसा ध्यायेत् अत्र कश्चित् नानात्वसंकल्पे
नेत्यर्थः पूर्वं मनसा ... केका ... स्य धारणां तत्र नानावयविविनाव नो यदा तो
ध्यानमाह प्रतिष्ठितीकृतं तनी ... ममकन्नी व्याप्य बंधारणा प्रतिपादिता पश्चदवय
वाकांक्षि ध्यानमपि निरुक्तं तस्य महामंत्रमयस्वरूप ... मयं यो गां गमितिध

MEMORIAL

निःसमाधिमाह निर्विषयं मनो जगवद्धिश्वश्वरे स्थूलं कास्थिरी भूते मनसि प्राज्ञयोगस्तु
जवत स्फरत्यारमानं दृ मात्राकार यदा स्यात् तदेव समाधिमागमनं । पदं तत्पर
मं विष्णोर्मनीयत्र ... सामा स्यामा त्रिभिर्विमूढं मनश्चात्मनः ॥२०॥ तादवात्म
स्थिं सर्वकर्मनीयं विश्वत्रक ... के सिद्ध सुखमयं विज्ञो व्यापकस्य विज्ञानघनस्या
त्मनो म हानादश्वरस्यप ... वीक्ष्य पदं तत्रापि श्रुतिः तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यं
ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततमित्यादि निर्वाक्यशाते निर्दिष्टं यत्रान्यर्वितने मनः प्रसीदती
प्रकाशकत्वमुपयाति स्वप्रसन्नं मनास सर्वव्यापकत्वमिति तेनिसिति मनसा मुक्तिरूप न्याप्रा
णा खस्या विनाशेति बांधत्तपि मनसो त्पन्नाः तस्मात्तत्र नियंत्राय दितिवस्तिष्टु वचनाञ्जन
स्वमात्मा रवकाशोन प्रादयइति तात्पर्यार्थः याश्व द्धारणया धीरा हंति यानकृतं मलं रज
साम सारव काशास्तु केवलं धारणया निराक्रियात धारणा सं कल्पता य मनं याधारणातः
रजस्तमो मायेः संकल्पैः कृतं मलं नूतनाहष्टसंचय्यै निराक्रियातां बंधमानायाः परम
मन एव निदानमिति निर्द्धारितवान् संकल्प वशागां वतः संसारश्चातेनः अतं तादवचेत्यवि

सुखं ब्रह्मैव परमं पदमिति तेषां सूरिणा प्रतिपादितत्वान्निजमनोनिग्रहाद् [illegible] निरूढीता
विश्वरूपावदनाग्रहात् संसार इति ध्वनिः रजस्त्वाक्षिप्तपदार्थांतरं गमय [illegible] मस्तु द्विमो
हस्य मूर्छामिव प्रतिपादयेत्तु आत्मरूपविमोहात्मां विग्रहितं तत्त्वमेतेति अंतःकरणस्य रू
पत्वे दृतयादलक्ष्यं वर्द्धीतातेजसं कार्मणं चेति अत्र कारणकार्यलक्षणं प्रतिपादितं का
र्मणं विमोक्षे पक्षरूपं तादवमुकुंदनंदनादेव निराक्रियते तन्निराकरणे केवलांत
ऋसामवदनमवगिरिशं तादवापि नाबलूकः श्रीमद्दशितीयतमः पुरुषं नजनज्ञानाग्नि
नादग्धे तेयदा तद्गातनारदादय [illegible] विदित्वमुक्ता न विशंतीति परं तत्र कदलस्वच्छलिंग
नां नारदादीनां सर्वज्ञतास [illegible] दना ब्रतिज्ञा किंदयं साहजानापि सिद्धांतजसानामे
वक्षायिक नक्रिताजि [illegible] नकर्मलिपः स्यादिति कार्मणं तेजसं चैव द्वाभ्यां लिंग
हृद्वयोः कार्म [illegible] ज्यादथ्यारककादिति श्रुतिस्वर वचनादयहटीकस्य वा
नू यत्रासंध्यायमाणायां योगिनो नाकेलक्षणः आशु संपद्यते योगः आश्रयं नदू [illegible] ११

तः १९ यत्र यां स्तां क्रियमाणायां योगः संपद्यते तत्र किं निजात्मयत्नायतितं लातिरूढतियः क्षणः
यस्मिन् क्षणे सुगमान्यपि मुक्तत्वे त्र्यालिनावसुःपुनःपुनः ध्यानाभ्यायायाराली [illegible] सुखा
वस्थायामपि [illegible] गतं जतिनत्र त्रयं चाकोत्थाकसर्वसाश्रज्यसुखकसु
दायमयेपि तद्रूकमागमा [illegible] वं वीतरागस्य स्वात्मारामरतस्य हि नतादवसुरं स्य
ब्रह्मणो वाजत्वातः तदि [illegible] योगध्यानावस्थायामवस्थितस्य दृष्टुपरामश्वरत्वात्र
त्रायपत्रापंचिकस्मात्राज्यसुखा [illegible] रतिरितिध्वनिः ॥छ॥ राजा उवाच ॥ ॥ यथा संध्याय
र्यति ब्रह्मनां धारणा यत्र सम्मता । यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मानामलं ॥ २२ ॥ ब्रह्मन्नि
ति स्व [illegible] सर्वज्ञतया श्रीशुकस्य बहुमानतोपि सुसंबुद्धिः यथायेनत्र कारेणास्तु कैश्चन
किं धारणा संध्यायीत सम्यक् तत्त्वत योरुरीक्रियात सातिशयो योगमहनीयं का अथ
सुकं द्वध्यानयोगमंतारणप्रोणायामादीनामपि विंबप्रसंगतो कविज्ञिरंगीकृता यत्र
योगेध्यानवकाशालयेधारणा संमता सर्वगिमसंश्रिता विरुद्धाव [illegible] तयाज [illegible] तरं
[illegible] तां धारणारसरंजितः नित्यं शास्त्राविरोधन प्राप्यत्परमं महस्वति श्रीशास्त्राज्ञि

ध्यायतो योगीन्द्राणां समागता या दृष्टी धारणा पुरुषः स्य क्षायिकन क्रियोगरतस्य पुनो
मलं प्रत्याख्यानादिकखाय लक्षणं। हंति कखायाः कामक्रोधलोभकापट्य लक्षणाः च्यवा
रएव मलाः पुरुषस्य जीवात्मनो जीवस्वभाव तस्सर्वदैव भवंति तेषां चतुर्णामवचव
चारा भेदाः अप्रत्याख्याना प्रत्याख्यान संज्वलनानंतानुबंधनलक्षणाः तदुक्तं व्याख्यानादि
प्रत्याख्यानतः पक्षवर्त्तीदा प्रत्याख्यानमासगः संज्वलना दिवसस्थायी कखायः कविशि
मतिशति मासाद् ऊर्ध्वं चयस्थिविष्ठा सानंतभवावदृनः तस्मात्कखाय साहाला नतिघेत्यं डि
तः एकविदिति न्यायात कखायमलख्यालनं मुक्तेदृभंजा तावा यः पंचविधिरवानवर
तं पंडिता विदेधति विज्ञानरस निद्रा न नयनयनाः पंचविधेभक्रियोगस्तुनारद्दे नो
क्ताः पंचरात्रप्रस्थाने साक्षा [illegible] भावदक्षायोपशामिको सहजो चरमः क्षायि
कनामात्सु [illegible] मला विशे [illegible] व्यापान्नायात् तेषां लक्षणान्यपि विशिष्टो कानि अज्ञाना
दपि स्वस्थादात क्रियागस्य यन्मतः श्रकवद्यः सितास्वादे ससास्वादात्रकीर्तिताः ज्ञात्वा विर १२

क्तैः रास्वादात् तत्र पंचरसाको भुक्तात्यदेवोपशमो लोल्यात्स एवोपशमः श्रुतावदनं पुण्य
पापानां निषेधविधिलक्षणं सावधानतया तिष्ठेद् विज्ञेयो वदकः स्मृतः केषां त्यागो निषे
धानां केषां याश्चात्तसाधन [illegible] नानाने पुण्ये भावः क्षायोपशमिकः निदिध्यासनयो
गनपदार्थानां हि निवदनं [illegible] मावस्था विशुद्धध्यान जीवनं अभावो विषये
भ्योयः सक्षायिकशब्दाव्यतशतिः पुरुषत्वं पंचविधभगवद्भक्रियोगिन एवास्थित्वं नान्यस्य
ताद्दृविंविधस्य पुरुषस्य स्वात्मा चितं मलोमलं वनवाति कर्मलक्षणं याधारणा हंति ता
मेव वादति प्रश्नाः॥ श्लोक नवाद्य॥ जितासनो जितश्वासो जितसंगो जितेंद्रियः स्थूले
भगवतो रूपे नमः संधारयाधिया॥२२॥ जितं आसनं आधारकमलेन जितमित्यंतरंग
दृष्ट्या विज्ञानं मिताक्षिनः एवकेवलमासनजिता भवति यामिनीप्रहारतीते नीरंध्रधन
वर्जितां कवाला दिरसध्यानं रहस्यात्म न आत्मवानिति जितश्वासादि मितात्रा बा
ह्व वल्लवे नूउज्ञाराधुपसगरहिताः जितेंद्रिय यामवमिताराहारातुनानिद्रा धुपस [illegible]

विज्ञानवतास्थूले विराजि सर्वव्यापकावयाव विश्वरूपे जगवतो ब्रह्मणाश्चिदानंदमये धियानि
निपुणयाश्रुतज्ञानमिश्रतयाधिषणया मनःसंधारयेतावतः संधानकार्यमित्यत्र संधानाज्ज
गदिदं केशवात्मकं पश्यंति कवयः। तस्मादकांतएक एव ध्यानं विदध्यातुच्छो। विषयस्य
देहायं स्थविष्ठश्चस्थवीयसां। यात्रदं दृश्यते रूपं भूतं भव्यं भवच्च सतु २४ अतएव नाना
वीराड् जायत विराजो अधिपूरुषः। स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुर इति श्रुतः। प्रा
माण्यात् तस्यापरिमितशक्तिमंतस्य विराजंशरीरमुत्पन्नं तत एव ब्रह्मण एव स्थूल
शरीरमायिन स्वकीयानेव मूल[illegible] हीता मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृ
तयः सप्तेत्यादि सांख्यानां [illegible] पाद्यश्चारणशरीरादिमायामयी गृहीता अतए
व तस्य विराजस्य भगवतो [illegible] मा भगवानावतिति नियमः देहीदेहमंतरेण क्वचिदपि न
तिष्ठति तस्मादयं विशेषः [illegible] पादहारव्यः। स्थवीयसामपि ब्रह्मांडानां स्थविष्ठः ब्रह्मांडश १३
रायोपि यद्देहे परमाणुवत्परिवर्तंते अनंतस्य देहोप्यनंत एवेति शास्त्रीयज्ञानस्या

बचिंतनं विदध्यात् अयत्र शरीरे एतादृशोपि कं जगद्यद्भूतं हरिश्चंद्रादिपरिदृश्यं कल्पादिल
वचास्मदादि सर्वमेतद्वि[illegible] वद्दृश्यते अनंतशक्तित्वानादिसृष्टिसामग्रीयद्देहे
नानात्मके वदृश्यत इति [illegible] चर्षाः। मवपदार्थानामाकारः परमेश्वरः तस्मादागंतु
काएतानां निचयाज्जगदित्यु[illegible] रिणी फकं तस्मादानंदकणिकया सजगदानं
दाः समुत्पद्यंत इति चिंतनं [illegible] विक्रायंते स्फुलिंगा इव सोस्मात्तो नानानावश
रीरारव्यपरमाणवश्चादितइति न्यायात्सर्वेषां बीजानामादिबीजं विराडिति विदितव्यं त
तईदृक अस्तात्मकं स्वरूपं चिंतायदिति न्यायः। अंडकोशशरीरेस्मिन्न सञ्चावरणसंयुते
विराट्ःपुरुषो योगात्मा भगवान्धारणाश्रयः। सप्त अंडकोश्रांतव्वीजं कटाहएते पृथिव्या
वरणं तलापतेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्त्वानि इति विराट्तस्य परमेश्वरस्यादेहा परब्र
ह्मणा ह्यंतर्यामी जीव इति शास्त्रात् स्वयं जीवो विराजस्मिन्न चिदानंदः स्वयं प्रभुः। देहातीत
गणापि तत्वानवस्त्रवद्धारकः॥ शिव इति कृष्णयामलोक्तिप्रायातु सर्वस्य पशरीराणामाधार

भूतानां पिंडजातानि तेषां स्वरूपाधाररूपो विराडित्यनेदं समारोप्योपासनं द[illegible]मिति शेषः।
तस्माद्विराजो मुख्यावयव परमाणुभिर्ब्रह्मांडानां नानावयवावस्थां [illegible] समारोप्यं तदै
श्वर्यवस्तु शक्तिस्वभावेनेति ज्ञातव्यं। यस्मात् राजाः प्रजायंते तद्ब्रह्मेति विराजं विज्ञानगो
चरं स ।। वैतद्धि मुख्याकरभूवलयमित्यादिश्रुतेः प्रामाण्यादतः सर्वं भूतजातं [illegible]तिरवावि
राजादहास्येद्विव्यतामारव परमाणुभिः समारभ्यातात परमाणावापि पश्चात्प्रलय
समये निधीयंते स्थितिकाले पीत पिंड परंपरातुल्भिन्ने वस्तीयातस गच्छतीति प्रलय
नां संबंधी स्यायमेव भगवानिति [illegible]ध्यानमार्गे रतं प्रतिपादयति पातालेत्यादि
पातालमेतस्य हि पादमूलं [illegible]प्रपदे रसातलं। महातलं विश्वसृजोऽस्य गुल्फौ
तलातलं वै पुरुष [illegible]लोकाः पृथ्वीपुटानि इति सिद्धांतवादिनां प्रमाणा
यत्न निर्मितिब[illegible]पुरुषस्य विराजस्य ब्रह्मणो विश्वेश्वरस्य पादमूल
स्थैरव परमाणुभिः जनीतं [illegible]ध्यानयोगी पातालोकस्य चिंतनं तद्धरण तलगत १४

परमाणुत्वेन चिंतये[illegible]लोपाधि[illegible]ति। यथा कश्चित्कांचनार्थी हेमानुकुंडलादिषु
स्ववस्थामव[illegible]स्थितिः सादेवकार्यस्थियसी ज्ञातव्यमिति निश्चयः।
अन्यथा ब्रह्मांड[illegible]तालनरोमकूपविवरवियत्कांत ब्रह्मांड परंपरे
त्यादि[illegible]गमववात्तः[illegible]दाज्ञामालं[illegible]वनितयोः भूलति कया
रितिशंकरं मतम वलंब्य यास्यं[illegible]यंद्रियाणीति विश्वव मतं चप्र
पंच कोटिः सकलाद्यादिभूतादि राजायस्यावयवस्थायिभिर्नित्यभूतैः संसृजात
विश्वसृजा स्वकालशक्त्यासत्यासाछयायाप्राकृतायशिति निगमबलाने तसवं श्रीमधि
राट्ब्रह्मावयवजपमाणुमयाद्धनब्रह्मेति सावयवमिति चिंत्यं ध्यानवर्गवि पश्चिभिरि
ति भाव।। ह जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरूरुद्वयं वितलं चातलं च महातलं तज्जघनं मही
पाल ते तस्वलं नाभिसरो गृणंति। २७ अत्रापि तस्य स्वीय स्थां स्थवीष्ठपृथकु सावि
वपरममंत्रमयप्रतीकेः ननिलोक विशेषानां पृथकुभूतात्कल्पनात् [illegible]परमाणु

ज्यो ३

मग्नीनिरूपिता तन्मयकल्पकस्वरूपत्वाद् अवयवविकाराणां लोकानां ...विश्वरूपत्वान
ध्यसनं विधेयं। कारणगुणानां विविंता कार्यगुणेष्वपि विविंतनीया इति वा... ॥ छ ॥
उरुस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवां महर्वदनं विराजनोस्य तपो परराटीविदुरादिपुं
सः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः॥ २८ इंद्रादयो बाहव आहुरुस्राः कर्णौ दिशः श्रो
त्रममुष्य शब्दः। नासत्यदस्रौ परमस्य नासे घ्राणोस्य गंधो मुखमग्निरिद्धः॥ २९ एतस्मा
द्देवाः तस्मान्मयशरीरत्वादिति कल्पकल्पनात् अवयवविभागं परमाण्वोमितिवा
क्यार्थः॥ दिशः आस्मदादिश्रोत्र... आदेवताः तत्कर्मविवरजात परमाणुजाताइत्य
र्थः कर्णौ श्रोत्रस्यानं तस्य ... श्रापिस्यष्टी क्रियातश्रीमदनंतध्यानगत्येतिनि
र्लितिः श्रोत्रविषयस्य ... मित्याकर्णनयः इंद्रियस्य जीवात्मनाहित
मिंद्रियमिति ... तत्र ... त्मनोपिचकीयावयवसंस्थानेरवस्य
जगज्ज तस्यात्मनो विधानानि देवानां पकरणान्यपीश्वरशास्त्राकयायादेवनिरूपितानी १५

तिध्वनिः तदुक्तं श्रीविवेना... कल्पं चिद्यं लोकात्मकार्यस्य गुणैः स्वाकैः स्वशक्त्यास्व मय
रूपस्य ... नध्यानं सर्वस्य विज्ञाः व्यापकास्यति विविंत
नीयं ततः परावर ... वतायदिति ॥ छ ॥ द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतंगः पक्ष्मा
णि विष्णोरहनी उभे ... विजृंभः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोस्य तालू रस एव जिह्वा ३०
द्यौरक्षिणी नेत्रगोलके तस्य नयनगोलकपरमाणुजश्चक्षुरिंद्रियं पतंगः सगवान्सू
र्यः तस्यापरिमिततेजोराशेः परमाणुजातइत्यर्थः। अहनी रात्र्यहनी ब्रह्मलक्षिणियदे
व मानेरात्रिरिति तस्यनाग्रदेवबोधवनास्यति नावः। तस्यापि रजनी दिवस्तकल्प
नात् तन्मात्रेत्वति तदंशालोजात मञ्जनवनमितिध्वनिः तत्र्वधिष्ठानं रसानां इंद्रियं ॥ छ ॥
छंदांस्यनंतस्य शिरो गृणंति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि हासो जनोन्मादकरी च माया
दुरंतसर्गो यदपांगमोक्षः ३१ छंदांसि याह्वदादि विद्यामयं शाहं ... तितस्य
शिरांसि निःश्वसितानि मूर्द्धनिःश्वासयोः शिरत्यनेकाथ्यात् तस्य निःश्वसितं वदा

[library stamp] ... MEMORIAL

इतिस्मृतेः ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इतिहासः पुराणं गाथा व्याख्यानान्यनु
व्याख्यानानि महतो भूतस्य निश्वसितमेतदित्यादिश्रुतेश्च प्रामाण्यात् सर्वं तदधीन
मिति नावः। ज्ञानकलाया निःश्वसितमित्यदाहृतं स्नेहकलापुत्रादिप्रेमपरतास्य न
गवतो द्विजानिदंताः इदं नगतस्नेहपारवश्यात्र न कालेन ख्यायते। निर्मोहानि
र्विकारः स्यात् नः स्नाहेजीर्यन्ति तद्गुणैः तस्मात्सर्वत्र संसारी नित्यस्नेहारवज्जीर्यत इति
ब्रह्मपुराणादपि निर्णीतं वनायारब्धसर्वत्र हि न सिद्धां स्त्रियामित्यन्निधान दीपात्
जनानामुन्मादकरीया माया सा श्रीमन्महापुरुषस्य हासो विनोदः। आद्यावयव
र्विषां स्वांशकलोत्पा [illegible] निजमाया तिरस्करणी तिरोहितानां यन्स्तथकुकरणाव
लोकनं स एव [illegible] विनोदः स्मेरावतिविश्वा शिवाचासानलयसर्वेषां निजा
र्जितपुण्यपापक्षया [illegible] मायानिराकृतिः। एतद्द्वयं सार्वेषां जीवानां बंधमोक्षसं १६
प्रदानं हास इति नियायकानां सिद्धांतानां केवलमीश्वरानुरागकारीति प्रतिपादकानां

श्रुतिवाक्यानां [illegible]लाद्वहिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् स दा
धार पृथिवीं द्यामुतेमां [illegible] कस्मै देवाय हविषा विधेमेति नियायकमतपक्षपातित्यः
श्रुतायारारदं। [illegible] मिति सर्वेषां जीवानां युगपदपवर्गवादिन्य एवापि विश्व
सृष्टिजाताः प्राणस्य [illegible] पुरुषरूपा युगपदवतावयुरित्या द्वयोपि विदांतवादि
पक्षपातिन्य एव तस्मात् तु नयमतविरुद्धा पहारि नागवतं हासो जनोन्मादकरी च मा
यति यदाद तादवजगत्समानलयोपि पश्चात् सुनरुत्पाद्यतु उत्पाद्यवसमायवि
मोचयेदिति सर्वसाधारणो न्यायो निरूपितो कालाज्ञादिनियवावसानसमयप्रा
प्तारकुकं त नरिप्रकृशां ता परिपाकपीवरपरानंदप्रतिस्पंदमिति तुवता निजमा
यातिरोहितानामात्मानां प्रानां त्रिरोधनाविमोचने मुकालज्ञ क्याकर्यादिति निश्च
रितवानु दुरंतसागापि महाद्विचित्रीविषमप्रतिपत्तिलक्षणस्यस्यापांगमोक्षणत
एव निःपद्यातस्कीयातावतिस्पृष्टश्च कृत वलनं तदपांगमोक्षगुणतज्ञोतं यथा[illegible]

ङ्कः काष्ठपुत्रिकायां मुख्यत्वाच्चलनवलनेकर्तृत्वात्तथायोऽनगवानितिनितिनिलि
तिः॥६॥ श्रीजानराष्ट्राधर एव लोनोधर्मस्य नोधर्मपथोस्य घृष्ट्या॥ कस्मस्यामेधु हषाणो
वमित्रो॥ कहिः सखुडा गिरयो॥ ष्ठिजंघा॥ उरवो जाजोनास्यामतन्व्यपंचस्वत्वं सं किलितं
अत एवास्मद्ददं तानामावरणकृत्वा विति त्रपालो नयोरेव कारणं नहं तच्छदस्य पर
माण वइति सिद्धं॥ वरिष्ठत्वाद्दमतिवस्यत स्थूनास्थितपरमाणवएवानिदानं स्यादयं स्त
वे नावानामप्यलंकारो विज्ञापितः॥ अधर्मस्य कारणं विश्वेश्वरस्य घृष्टादृशाः॥ ऊनिं परमा
णव एवेति सर्वज्ञत्वाद्देवसावर्षाः सवका नामधः पातनत्वं मधर्मीस्य तिनि॥ लितिः॥ सा
प्येवं विधोपिविराजो [illegible] त्वात्स्यन्तः कः ब्रह्मोजगन्निमित्तकारणं तस्य प्रजानस्य
परमाणुभिः निर्मितः [illegible] रेवाणुजो मित्रावरुणी ब्रह्मणोप्याधरस्त्वादो सर्वदा
निरुक्ताविल्पर्थः॥ आ... रवपरमाणुता जातप्रसमुद्राः ब्रह्मांजंतरवर्त्तिन इति निर्लि
याः॥ आत्मनोहिरेव निर्मितं जगतामिति निर्लितं॥ ७॥ नाद्योस्य नाजाथ नत्रूरुत्वाणि १७

महीरुहा॥ विश्वतनो नीपंडा अनंतवीर्यश्वासितं मातरिश्वा गतिर्ययाः कर्मगुणप्रवाहाः॥
३३ तस्य श्री मन्नाहृहांतागतानां नाडीनां परमाणुभ्यो ब्रह्मांडकोशोंतवर्तिभ्यो नद्य
एवोत्पन्नाः तन्नरुहाला... कः॥ आत्मक वनस्पतय इति स्पष्टीकृतवान् वृक्षजाति
शरीराणां प्रादुर्भावस्यात... परमाणुभ्य इति निर्धारितवान् अनंतवीर्यस्य निश्वा
सातः 'मातरिश्वा वायुः... आवर्षां बलं तिष्ठतीति निर्लितिः॥ श्वासस्तु श्वादं ब्रह्मो
नुश्वासस्तु पवन इति कपिलेनापि प्रतिपादितं मूलश्वासो वहुविधाध्यस्तः श्वासः
पवनस्मृतः॥ विरोजामूलन्त्रूतस्य निदानमिति निर्लितिरिति तस्मात् नुश्वासतोनां
परमाणूनां कार्यं पवन इति निर्धारितवान् तस्य गतेः परमाणुस्य शरीरिणां सावर्षां वयः
कालपरिणितिः कर्मगुणप्रवाहः॥ सावर्षां महनीयस्संसारसंमर्दः तस्य विराजो विश्वेश्व
रस्यानंददायिनी क्रीडेति विवुधैर्निगदिता॥ एषापि परमक्रीडापभरमस्य विदात्मनः य
यासंमोहितं विश्वं स्वात्मामायप्रकल्पितमिति सुरेश्वरेणाप्युक्तं॥ माया तिरस्करिणी ति
रोहितानां जीवात्मा विदं शः॥ तस्य निजस्वरूपाज्ञानमविद्या तस्या देहाधतिमानः॥ तस्मा

संकल्पः ततः कामाः तानानाविविलक्षणानि कर्म्माणीति तेरेव प्रपंचक्रमणं एवं सर्वेषां क्रमस्य
मुख्यनिदानं मायैवाविद्ये वीति निसिंतितः। निरोधाव्यवकिरणानुनिज्ञानी शास्वमाया
यां नावकदागमिष्यंति क्रीडामृक इति धुरिति शा ता तप वचनादेव कर्मप्रवाहस्य
मूलं श्रीमच्चिदानंद इति तत्कर्मतो जन्मेति निरूपितं अन्यथा काहं तमोमहदहं खच
राग्निवार्भूरित्यादीनां वचनानां व्यवहाराणेत्रिर्ववोक्तिः सह विरोद्धः स्यात् ब्रह्मांड
कोटिपरमाणुकल्पनावच्छिन्नस्य विराजः स्वरूपामवब्रह्मांडस्त्वत्स्यं कथमिति तन्ननाना
ब्रह्मांडानां निर्म्मितिस्थदवयवनिवासिनां जीवानां वमुख्यावयवसंस्थानावच्छिन्नसादेव
तद्रूपं प्रमाणुजेति निर्द्धारितघानूं छा। ईशस्याकन्नानविदुरं बुबाह्नानं वासखु संध्या
करुवर्यन्नूम्नः अव्यक्तमाह ... हृदयं मनश्चसर्वं इमाः सर्वविकारकोशोऽध ईश्वरस्यावि
राजस्य रूम्न इति विशाप्राणे नान्यस्य विकृतस्थिनरूपमात्रस्य केशामिति केशाश्रित १८
परमाणुत्वां बुरुहामेघा इति सर्वजीवनमयत्वाद्द्वस्थितिर्त्वं मेघानुवर्त्तिपरमाणूनां

संध्यादिवसनिशयोरंतवर्त्तिनी काविह्वला सा तस्य वास इति वासांस्यानवर्त्तिनः परमा
मा०२ णुनिर्ज्जता वासांसि मंत्रा... पवीतिनः सदा श्रीवास्य वततो गुरोरिति कारिकाका
रेरपि तदनंतस्यामूर्त्ते... द्दिम्नो महिमा स एवयदियमेवो त्पत्तिः सर्वजगतामिति
शामुखीस्वनावस्तुसिद्ध...वतिपदार्थः। न विद्यालरक्तपीतादिव्य किंस्वब्रह्मरूदयं
रूदिश्रूयते त्वात्मा विराजस्य कस्य विस्पादेवमंत्रमयशरीरराजस्य जीवः परब्रह्मतिष्टि २
द्धंतत् दुःक्रं वालिखिल्यैरपि विराजादहं स्वदध तस्य शक्यात ततः स्वतंत्रा महनीयजीवः पादो
स्य विश्वात्मकमायया हृतः त्रिपदानंतस्य चिदात्मसंज्ञः। इति विराजाहृतस्य पादस्य संबंधे
जगतामेवानंतस्य चिदात्मसंज्ञः। इति विराजाहृतस्य पादस्य संबंधे जगतामवानंतशक्तिरि
ति श्रेषितं वानुसर्वं इमाः त्र सिद्धास्तन्निदानस्य तन्मनसोऽनुजातः सार्वषां विकाराणां को
षो मुख्याकरः धूममार्गिणां तात्पर्यगिमनवानुंछा। विज्ञानशक्तिं महिमामनंतिस वाभि
नोंतःकरणांगिरित्रं अश्वाश्व तर्यु ष्ट्रगजानखानि सार्व मृगाः पशवः श्रोणिदेशो उपविज्ञात
शक्तिश्चित्तं तस्य महिमहत्तत्वं आमनंति तन्महत्तत्वादवजातं सार्वषां जीवानामितिना

वः॥ यथायेन ज्ञातः स एव सः इति सति संबंधसंबंधिनो भेदं निराकर्वन्नोक्तं तस्य सर्वज्ञस्यां
तःकरणमिति तदंतःकरणं तवं त्रिस्पोणुस्यो गिरित्रं ईश्वरो ज्ञातः पत्रि ह ब्रह्मांडप
र्वज्ञः सर्वविन्तुरिति प्रसिद्धः॥ अथादयस्तु तत्त्वरराता ज्ञाताः इत्यत्यं ततखरतोदह्या
बुद्धत्वे॥ आन्यमृगाः त्रात्रकादयः सुकुमारतरनारीरासस्य श्रोणिवदेत्राचरपरमाणु
भ्यो ह्याविर्भूता इत्यर्थः॥ वचांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषाद्युर्मे नो। निबाम्न गं
धर्वविद्याधरचारणाप्सरःस्वरस्मृतीरसुरानीकवर्यः॥ इदं व [illegible] यां सिपक्षिणः तस्य
व्याकरणं नाम रूप व्याकरणं वाणी। तिश्शत्सु कंश्चि त्पानिपुण्यं एतदेव नैपुण्यं नतर
म्यति कीर्तिस्फुरणमित्यर्थः ऊर्कर्माननतारे ब्रह्मादिभिरपि कर्तुं शक्यमिति तियत्
तद्व्याकरणमित्याकांक्षायाम् [illegible] जता हि यः॥ धिकाश्च हरितीक्त नाम स्वराश्चित्र नानु
वं स्तानाष्टत्रिविधः स्मृती। ति [illegible] यः मनुः स्वयंभूर्मनीषा बुद्धिः॥ स यं तु ब्रह्मा तद्बुद्धिस्थु
त विज्ञानमय स्वच्छाणुभ्यो जात इति सर्ववादादि विद्यामूल रहस्य विज्ञानं तस्मादियं १८

सृष्टिः सदसद्रूपाः सा विस्तीर्णा तावल्लक्षण इति तात्पर्यार्थः॥ पुरुषो ब्रह्मणोत्पद्वितीयो विश्वस
त्वमयो जगत्पालनसृष्टिः विष्णु [illegible] त आश्रयो दिश्रद्धसवत्वलयस्वभाव इति स समीचीनल
यगोचराणुनिरातितविष्णु [illegible] यो दादि [illegible] वा जीवाननंतपरमं सूक्ष्मगर्तं स एव त
सूत्ररहस्य विश्वयं यत्र दवा [illegible] या श्रयइति विष्णूपासका एव विराजं विदानंदं वि
त्रासु न्यो न्ये इति पदार्थः॥ पुरुषात्वनाविसंमात्मतिश्रुते गंधर्वादीनां द्वंद्वकांश्च रस्मृतीः स्वाङ्गा
य दयः स्वरस्मृत इत्युक्तं तस्य मुख्यदानानुसंधानवांश्चिपरमाणुभ्यो निःपन्ना गंधर्वादि योगा मि
यनादवा इति निश्चितिः॥ अत एव सर्वकृगतां मुख्यकारणविराजस्येतत्कार्यं॥ असुरानीकवी
र्यइति पाठ असुरानीकानि वीर्याणि वीर्यता ज्ञातानि तिसृ चितं एवं विद्वबालाजः स्करो भग
वान् इति गुणानुवादाः सकलदुरितो वनिर्वाणिको भाव दिति भावः॥ वा असुरश्रेणिमुख्याः
प्रह्लाददयः स्मृतिर्यस्य ति वा संबंधः परंतु असुराणामेवात्पत्तिस्तस्य स्मृतिरहस्यां त
रगतपरमाणुभ्यो विश्वाद्धिकबलदर्पया दितिधनिः॥ ब्रह्माननं सत्रस्तुनो महात्मा विद्भ

धे दि

रः रां द्विश्रिन कृष्णवर्णाः नानात्वं ज्ञापगुणोपपन्नाद्व्यात्मकाः कर्माविज्ञानयोगाः॥३१॥ब्रह्म
ब्राह्मणाः ज्ञाननमित्यस्याननन्तं स्थं परमाणुजातद्यातूद्गत्रमिति तद्वत्रियाद्धुज्जाः विशि
तिताद्दीयो वर्णाः तद्रूपाताजातः चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत श्रोत्राद्वायु
श्चप्राणश्च मुखादग्निरजायत तश्चाक्षोः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ऊरू
तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत त्यादिश्रुत्यविरुद्धमतद्याख्यानं स्तवकि
रः सर्वानिदानयोगीस्वावर्ष्वरः सर्वमुखस्वरूपं विराज आत्मा परमस्य विष्णोः स्वकीयस्यां विश्व
मिदं यतः स्याद्धितित्रास्य सृजमिति योगानसर्वमिदमीश्वरतोजातमितिधानितार्थः॥नानाभि
धानामानियेषांतवातज्ञानीज्यादेवाः तेषांगुणवस्तुरूपादित्तिरूपपान्नाद्व्यक्ताद्व्यात्म
कोहविःसाध्यावितानयोगाय्यस्य प्रयोगः तस्यकर्मकार्यः आवत्रपकोऽभ्यत्रिप्रेतः तस्य
श्रीमदादिभूतमयस्यंविराजस्य ब्राह्मणो व्यापारादवोत्पन्न इतिस्पष्टीकृतवानूह॥ २०
इयांनस्मावीश्वरविग्रहस्यप्याः संनिवेशाः कथितो मयात संधायीतस्मिंश्चउपिस्त्ववि

... DAUJI MEMORIAL

ष्टेमनः स्वक्षेध्यान ... किंचितुरुद्यानेतावानेवसंनिवेशाः प्रवेशास्थानं सुरव्य
निदात्मकज्ञातुं ... वसाविष्णुदेहिप्पास्थितोभूतरूपेणवापरामश्वरएवसर्वका
रणकार्यरूपाः सेवा ... तइतिमुमुक्षुभिः स्वबुध्यामनः सर्वेषुपदार्थेषु समावेनधा
यीतयथाकटककुंडलादौसुवर्णार्थिभिः कांचनमंतारणनकिंचिद्विलोक्यते तथास
र्ववस्तुषु विश्वेश्वरमंतारणनपश्यंतिसूरयोविदितरेवातत्वाः यतः परं विदितरत्रा स्वीनी
विंतापरायणां सदानंदेकस्व नावताकरस्थाएव एवं त्रास्थैयकिरणायविराडवयवस्थ
परमाणुकिरणरीणवस्तुजातब्रह्मांडराशीनांमाध्यएकब्रह्मांडांतरगतनृविराड्वयवय
वस्वरूपावलोकनजीवेश्वरएयोराद्यादनध्यानमुक्तं तदनंतस्यानंतावयवानामिति
ध्वनिः॥सएवदेहजीवयोरनेकांतिकपमाणुत्वादिरकत्वंप्रतिपाद्यसएवाध्ययः॥इतिहृद्दानि
रयतिसएवात्रितिवा॥ससर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वः आत्मायथाम्बुभृतानद्धिते कांतंसंत्य
मानंदनिधिंभजतंनान्यत्रसजोद्यतआत्मपातः॥३९॥सावषांधीवृत्तिभिः अनुभूतंस

सर्वायनपरमेश्वरेण स्वशक्तिपाययिपारगमिदं सर्वं जगदिति मानाहान्नियाले कपेश
लेख्यात्मन्येव विहतं विन्नीतिनावः॥ स एक एव सर्वांतर्यामी तं सत्यामवृयोधियान्नजे
तत्र अन्यत्रोपलक्षणे न साक्षात स उ संस्मृतिगुणे निर्लिप्तोतीति वाक्यार्थः॥ यतायुगलस्य
सगविज्ञाद्वात्मनः॥ पातः संसारार्णवतिनानायं अंतरालगहनकोदिश्रीकानां सत्य
रूपः॥ परंतु मिथ्या यथार्थवादिनो बहिर्दृष्टयः॥ एनं सर्वतः त्वदस्वरूपमयं मन्यातत
नुपमार्थ। निपुणमतयश्च तियथा स्वप्नज्ञानेक्षिता एक एव त्रायन स्थितत्रा शरीरस्थ
याम विकाकीमननशक्या नानाशरीराण्यपोन्यतेष्वुतेष्वुनानास्मृतिहात्तकोनूवा
स्वंस्थ स्वगतं नपश्यते तु स्वप्नगतावदनात्रिः सुखकलानिर्वनिसक्तोत्ततितः सर्वव्या
पकत्वमात्मन एव सिद्धं ध्यानेन रक्षं त्वपरं कुलायं बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा इति
श्रुतः॥ प्रामाण्य सर्वंगतस्यापि स्वमहिमाविवृतिदेहादिभिः नबंधादिप्रसंग इति २१
निर्लिप्ततिः एवं सर्वं पुरुष एव जमदं करूपेण स्थित इति ध्यानावलंबकानां पंचमः क्षाय

कोत्राचः सकलकर्मक्षयकारी तावदिति निरुक्तं क्षायिकन क्रियोगिनः स्वरूपं गरूत्म
त्रीक्षणाक्कर्मणि उद्भूतिधरायहितायक्षणे तृतीय मोचाय सर्वमिदृष्टं क्षायि
कोबुधः॥ इति न्याया तु क्षायकः प्रथम मूक्ष्मं कर्मबंधं क्षयतु द्वितीय क्षणे तेषां स्थि
स्थितिं क्षयति तृतीय क्षणे क्षयं क्षयति पश्चादस्तु न नवि नावि। नः क्षायिका एवमुक्तंद
तक्ताः सुखशायानां अपि संतरस्तर्वसागरमतमिति नाकांसास्वदनादिक्षाय
कपर्यंतामुक्तंदः नाक्रियोगः स्वक्तिनामेवस्यातिइदं ध्यानमपि क्षायिक नाक्रि
योगश्वाह्वयेइतिध्यानिः॥ छ॥ इति श्री नांबते महापुराणे पारमहंस्यां संहिता॥ यांप
रमहं सपरिव्राजक श्रीयोगेश्वराचार्यविरचिते श्री वासनाख्ये द्वितीयस्कंधे
प्रथमोध्यायः॥ ॥द्वितीयविराजब्रह्मविचारगोचरतात्पर्यपरमपेशलं मनः
परमेश्वरध्यानधारणया स्थिरं विधाय सर्वसाक्षिणि विश्वेश्वरे विज्ञानवधार्यं॥
छ॥ हत्रपालंबनरूपेपं कनशाखारिणीविकवावसानपर्यंत नूतपंचकात्मकेवि

राजिंसुक्ता धारणा प्रथमाध्याये उक्ता तया धारणया तस्मात्प्रादिह सर्वं नियमित धार
णो व्याप्त तत्र तावत्स्वविक्ति धारणा आ अवांतरफलमाह ॥ ३ ॥ एवं पुरा धारणयात्मयो
निर्निष्टां स्मृति प्रत्यवरुद्धमनुष्टा तु तथा ससर्जेदं माभाधदृष्टिः ॥ यथा प्ययात्प्राय्
व्यग्व सायम्बुधिः ॥ १ एवं वा धारणा तयात्त उष्टाद्धिश्वेश्वरा तु पुरा प्रलयसमयेन षृ
ष्टाष्टिस्मृतिं प्रत्यवरुद्धलक्ष्म अष्पयातु प्रागिदं विश्वं यथासीत्तथा ससर्ज स्टष्टिशक्ति
स्थानेव श्रीमदंतर्यामिणा स्वात्मशक्तिं निरावरणत्वान्प्रयत्नेति दयादानदमपराणां
श्रीमद्द्वितीयत मत्तगव ध्याननं संविशेयुः रित्यादि श्रुतेः घांतीणा ज्ञध्यानयोगात्परं
द्वारविश्वात्मनः कचित् किं विदेव विशालास्ति सर्वपुण्यमयादिहोति शिवपुराणात्
प्रायात्वमेव हरिध्यानात्किं तस्य तत फलं सृष्टिंकारकवमेवति तावः कोलापित्रम
शीम्मरन्नपि सद्दान्रगीस्फुटं स्याद्यथा तथा विश्वमूलकारणध्यानयोगेन ब्रह्मापि ज
गत्कारणं जातश्चति ध्वनिः । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्मात एवामोघदृष्टिर्यस्पोति अ त २२

स्वया धारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्यं सर्वेषां ध्यानिनां नवनीतिवाक्यार्थः ॥ कचित्समतिसा
मर्थ्येपि निजतापाद्दृष्टो न तावसुः सनकुमारादयः परं त्वा तेषामपि सृष्टिकारसाम
र्थ्यं तावत् योगाढ्येदूवादिति तात्पर्यार्थः ॥ आदिपुरुषध्यानात्किं तस्य ऊति नो अवश्य
मेव हि श्वपे तयो नावसुः इति वाराहेणोक्तं युंजानानां विश्वमूर्तिं मनसा कर्मणा गिरा ॥
विश्वमूर्तित्वमचिरादावां नानां विद्वात्मनीति न्यायात् सर्वज्ञत्वात् पुराहन्नां सृष्टिं सस्मा
रेति ध्वनिः स्मरणाज्जायात् शक्तिरीश्वरस्य विदात्मनः इत्वंदृन्नामाह त्वा ॥ निमंड्डकम्ह
दुहाङ्कातरिति शिववचनांगीकारादेव सृष्टिरियमत्त त्वमेति हृष्ट्मवज्जायतश्चेति नि
रूपितं ॥ ५ ॥ शाक्षस्पदि ब्रह्मण एषपंथायन्नाम ॥ निध्यायति धीर पार्थः परित्वमंस्त्वत्रन विं
दते थनिन्मायामयेवासनयात्रायानः ॥ २ ॥ उपासना फलादपि विरक्तानां विश्वहितवि
दानंदयोगधारणायामेवाधिरोकारोज्जागत्विनान्येषमेवति प्रतिपादयन् पद्यत्रय
कात्रोत्त गवता बादरायणिना विहित्तः कर्मफलत्वादृत्तयिकानि निगमवाक्यान्यपि

विलोक्यं तदुक्तमपि कर्मफलं गाथ्यवादेनाभिहितमिति निर्वेदात् सिद्धांतदूषितार्थानां दूर्वप
क्षनूषितानामपि प्रमाणमर्थवादेन निरूपयंति मलाकवेयास्तस्मात्सर्वश्रुतिसिद्धांत
वादी श्रीद्वैपायनो विशुद्धश्रुतिवचनैः सामर्थ्यात्तदुक्तमपि कर्मफलं निराकुर्वन्नुच्चा
हस्पतिवदति श्राद्धस्य विशालं मध्यौ श्रीस्य ब्राह्मणः एष समीपांतरवर्ती अद्रिः सख्येका
पंथाः मुख्य एव सरलतरोऽस्ति सत्यपि तस्मिन्नेवातश्रुवाक्येष्वपि हिंसासाध्यकर्मरस्माला
तिरवार्यश्रान्त्यो नामाहि स्वर्गादिफलसाधनत्वेन यास्ववित्तत्रामाकेः कास्तुकानामावि
द्यकानां धीस्थो ज्ञाने वार्थविशेषान् ध्यायति तत्वदिष्ठ यामिथ्यामनारप्यवानेव नवतुदा
नफलादवकेवलं स्वर्गादिफलमुखावाप्तिजीवतु परंतु तदुपभोगावसाने हिंसार्जि
तकर्मफलजातं निरयदुःखं तावदनाभोक्तव्यमितिवदन्तार्थश्रान्त्यः सत्यार्थविलोकना
वात्तदेवसर्गभोगप्रपंचसुखमेव सत्यमातपरं न तत्वज्ञानमिति वाक्यार्थः तत्रा...

पिनिरयाद्विवेदनामयेषु पुण्यफलभोगावसानानंतरनानायंत्रां तं रत्नगदृनेपारि त्रमन्
अर्थान्मुख्य वसादिमहल्य ज्ञातिलक्षणानुसलसमातयारवार्थविज्ञाप्तिः पुनरवन्तु
कंदनजनमिति विश्वगुरुभजनमंतरेणानर्थमयं सार्वभौमसुखवोदाहृतं नरक
मपि दिव्यसुखदं मुकुंदभक्त्या सह वर्तमानानां स्वर्गोप्यनर्थरूपो विष्णुगुणानंद
विमुखानामिति प्रशामरतावफल्कः केवलं याज्ञिकानां सर्वाणि सुखानि भवंति संपत्
प्रवणस्वस्वसामान्यनिपरं तेषां विस्मवी न किं न प्राप्यतेऽतः कहिचिदिति साच कामवल्लो
लुपरान्तृशंस्यनाप्यतगति भूतसोऽहृदयरयुक्ता नामहिं स्राणां यतस्वतः जायते वे
स्त्रवोनावः कर्मयं स्थिविभेदकरति विष्णुस्मृतावपि निश्चारितं केवलं हिंसासाकर्मणा
नां सदैव दुरंतावेस्त्रवी न किं रिति सिद्धं तस्मादेतादवयज्ञविधोऽवं स्वर्खं स्वर्गादि
मितरद्वामायामायवासनया ग्रायानाःसन् दिव्यापवर्गश्रुतिं सत्यसुखात्तुल्यवाला

वातत्त्वादवाज्ञानवत्त्वात्तत्सुखत्वेन विंदात तत्सुखलोलुपानां न कर्हिचि तु सत्यसुखनि
दाने विश्वासो नावतरति स्वप्नसुखजाति — लीना यथा जाग्रत्सुखं न वांछंति एवं तु नावानावा
तत्त्वाथ दंभपंच सुखमविदितवेश्वाव नावानिरंतरमेव ईहंते तदीहमानास्तान्येव
हिंसासाध्यानि कर्माण्यपि कुर्वंति। अत एव तन्नुयाज्ञीयाहिंसाध र्मार्जिनव्यवस्थितत्वा
दज्ञानाप्राधान्यलात्तकामुकानां धर्म एवावेदिको यं श्रुत्यनुकृतत्वात् न तस्मिन्नूनवत्तमि
नां हिंसात्र मितिश्रुतिमंत्रलिंलीं तांतरंगालोपश्चनां मतिशायमंत्रसुखानुभवत्तेनन
देहावयवोल्ठदाववत्वात् पश्चान्मार्जेजायेरेव मंत्रराजराजेः संजीवनत्वात् तत्प्रामेवामृ
तत्तृणादिवादं त्वित्यादिश्रुति सानादत्वेनवयवममृतत्तुजोन तृणादित्तु जयति प्राक्तस्म
त्पानिर्वेदानां स्वर्गसुखसमो दनसुखानुभवानामनन्तकृतमृत्युदुःखानां विध्वंस
नविधिनर्गिंलायमममृतवि त्विरित्यादिश्रुतिवाक्यैः कथमेतद्धिंसासाध्यमिति चेत् २५

मितीयमतानुमिलितवतीनां श्रुतीनां समुदायबलात् सथमर्थः श्रूयते । स्वर्गादिफलानां मा
यामायसंसारत्रावरीविचतनस्वावस्थायां त्रायानानां स्वप्नसुखप्रतीतिवत्तत्र स्वर्गादिसु
खं विनश्वरात्मकत्वात् गोऽद्दत्तनि विशुद्धमेवादरूपकमसाध्यं सुखमेव ज्ञानविध्वंसित्रा
पं विकमेतन्मिथ्यैव यथा तदा नार्जितं स्वर्गादिसुखं तु जातं तथा तत्सुखा । एवमा
नातु तत्पृथुकदं स्वादहविरहीकरणपातकादन्यस्माद्वा । यदद्द जितिं नरकमप्यनुभू
यतं स्वप्नगतसुखादिवत् यथा कश्चित्स्वप्नगता जाग्रदवस्थितमिथ्यामनोरथारूढो विवि
षतो ह्यात्मानं नरकं प्रापितं पश्यन्नति तरां दुःखानुभवं विदधाति तन्मनोरथावस्थानादप
रदुःखविंतनमनोरथाविज्ञेतसंस्कारादात्मानं व्याघ्रादिविरात्यवहन्यमानं पश्यन्नु
तथा दुःखान्यपि भुंक्ते तथाह्यतादेव कर्ममार्गक्रियाकलापकरणं मिथ्याज्ञापं विक
सुखानि वितनुयात् अयं त्ववदमार्गोपि स्तत्यवादीयत्तदुक्तं तत्स्मारणमेवस्यात् ।

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकर्ममार्गवाक्यानां —ज्योतिष्टोमादिकर्मकोऽपरतानां
तत्कर्मकर्त्तव्यः स्वर्गप्राप्तिरवश्यात् न तु विष्णुलोकप्राप्तिरित्यादिविहिताकेवलं स्वर्ग
प्राप्त्येव निगमवाक्यानां प्रामाण्यं परंतु भागवतानां कर्त्तव्याधिकारस्तु निरस्त एव निगमेषु
स्वर्गकामुकवत्र संगाविर्त्तावाक्यः तप एव यतो मुक्तावप्यकामुकास्तेषां विष्णुभक्तिरवसा
श्यधर्मः नान्यद्धर्माधिकरणमिति निर्द्धारः यथायुर्वेददिवादीनां विषयोगास्तत्योव्यवस्था
नं विदध्युः परंतु विषयोगान्मृतिरवाप्तत्योगाद मृतत्वं तथा ह्यप्त तस्मुखशरीरसुख
कामा न विषस्तु औनवेयुरिति परंतु विषयोगोवज्र्यवश्यति न त्वावनयसि तु वेदिके
षु वाक्येषु प्रामाण्यं परंतु यथाधिकारयोगमेव विनातवेयुरिति ध्वनितार्थः केवलं
त्रयीमार्गे ज्जुषाणानां स्वर्गादिसुखमेव विपाकवशाद्भावन्न विष्णुभक्तिरिति विष्णुभ
क्तिव्यतिरिक्तं सुखं वासना वित्र ममान्यं नताबिकमिति तदुक्तं सुरेश्वरेणापि श्री

वीरुवत्तटेवांड्रा विष्टायां पच्यते । क्रमिश्वरित्तोतिचससमाम्नातोविचित्रोवास्मनात्रम
इत्यादिनिर्वाक्यै अग्नि विडीभूतं विऊठसुखाम वसुखत्वेनेति भावः । ते यज्ञादिनिर्नि
यतो क्तेसुखं प्राप्नोपि तथाप्तिकं सुखं न लभेत तु । तर्हि किमफलत्यागसद्य एवादह
पातः स्यादित्याशंक्याह ॥ ७॥ अतः कविनमिस्तु यावदर्थः स्यादत्र मन्नो व्यवसायबु
द्धिः सिद्ध न्यथार्थनियात तत्त्वयः परित्र मंत्र तत्रस्पमीक्षमाणः ॥ ७ कविं क्रांतदर्शिनं वि
त्राषविज्ञानः दर्शिनी नामिदं ज्ञानं पिंडी कृत्य विचारणात् एवं स्वस्य आरमादात्तसक
विः क्रांतदर्शनिशति वराहाक्तेनिकल्हत्रीयानां परस्पर मेदुद्विरोधवाना तावि
कं ज्ञानं अतः कारणात् नामस्त्र मात्रेषु परिणामविरसेषु स्वर्गादिषु भोगेषु नय
ते तनसाधनेषु महदेतरा यसाधायेषु यज्ञादिक्रिया कलापेषु प्रयत्नं कर्यात् तंना
ममात्रेषु मिथ्याद्दवसुखाभासक कपरिणतेषु भोगानां नाममात्रं परंतु न सुखलेशः ।

दुःखांकुरस्याद्विषबीजवत् यथा गरस्य बीजं नामृतं जनयितुमर्हतीति । एवं तन्निश्चयात्प्रयत्ने
न पंडितानामिति भावः । ननु भोगाभ्यंतरेण न देहस्थितिः सा तु अन्यथा वस्यएतादिनि
रपि निर्वाह्यते तस्मिन्नेव भोगकर्दमे पि नायुषो वृद्धिः बहुभिरपि भोगैर्देहनिर्वाह
ये तत्र स्मिन्नेव ~~भोगकर्दमे पि नायुषो~~ ननु बहुभोगपरायणानां स्वर्गकिल्बिषादि एवमे
पद्योत ननु तेषामायुःप्राप्तिकीदृग्भिरिति परं तु लक्षणविधं स्मिन्नपि करणे भोगानामप
मर्ज्जनाय परिश्रमं बहुप्रयासमपि दुःखपरंपरां करोतीति समीक्ष्यमाणः । तथा च यातातिवा
क्यार्थः तद्भोगसाधनकर्त्तव्येष्वप्रमत्तेन सावधानेनांतरंगेण भवितव्यं व्यवसायबु
द्धिनापि इतरसुखविरक्तेनापि साध्यं विषकल्कं विषयसुखमेवं ये न हता बहवो पि
विनष्टाः । अतएवं विचार्य विविक्तशाले दर्शनी न तत्वज्ञः केवलं ज्ञानमाश्रय एवाश्रय
ते तेन विषयसुखलिप्सुः न धनाद्यर्जनपरश्च भवति नाः । कवयस्तिं तावोक्तो तदुक्तं भर्तृ २६
नीयतियदर्यानिजनो वर्ज्जनीयजनमेवनादिति ।। मं॰ जनरपतिविसायमीतिनार्व

ता जगति केन संपदेति । ननु विना संपदं कथं देहादिनिर्वाहः । तस्मान्नार्थेव सत्वपराय
णां सिद्धिः स्यादित्याह ।। सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः
किं सत्यंजलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ।।४ अप्राग्रा
ह्यर्थे प्रयत्नं कर्त्तव्यं तत्प्रयत्नस्तु दुर्लभतामपदार्थे विधातव्य स्वप्रयत्नकरणेर
स्या लानां यैन केनाप्युपायेन देहनिर्वाहिणां न दोष इति स्पष्टीकुर्वन् संतोषपर
त्वं निरूपितवान् कशिपोः शयनीयस्य प्रयासविधायिनां बहुलतलोहदृष्टाङ्केन
सेवा दिनिरतिनरप्रयासात्मके कर्मणि रिति स्थितौ सत्यां क्षितौ लेशवि
षयेष्वकासंक्तेन निरवद्यप्रायन निर्वाहमात्राणामपि शारीरावयवास्ताहशा
श्रयनितलदिव्यतमनायनीयशयानानामपि तर्हि विशेषस्तु आरंभे एकसार्विषा
मेवारंभाणामनारंभाक त्वेन कर्त्तव्य इति ध्वनिः संताबोये नदे नविदितिस्यायाढ्य

लघयासमाध्यारंजत्रसक्तानांकर्मबंधइतिव्हारितंस्वतः।सिद्धादहूसंलग्नेबाह्येस
सुपबहीलेःइरविषयमा।ध्यःतत्रापिआरंजाःक्तत्रालाएवजावसुःहरणविध्वंसि ७
स्पत्रसुखकातमुकंदविंतनापराधकारीत्रयासस्तुकेनकियेतनिर्वाहस्तुये
नघके नाप्युपायेनासिंधाविश्वेश्वरचरणारविंदसलोलुपानांश्रंडालः लोस
त्येनिरंतरंस्वकलेवरंसंलग्नेप्रुरुधान्नपात्रादिव्यकांचन्यांन्नपात्राकिमितिात
पुसस्वपिपात्रघ्नंजलिरहितानांमहानाक्रशएवतन्मात्रसंतापपराणांबक
घयास्मा।ध्यःस्वर्णादिविकृतिजाजनादिप्रयाम्परितिश्लेषः।दिग्वृक्षलाहावि
तिदिकुम्भकावस्तुाकर्षाविहीतरागाणांचम्प्रथाधाचरणमंतरेणनिर्वाहोनवति
वनादिविहारपराणांवल्कलंहस्त्वगादियेष्ठकंदजन्मादहादिविस्मनानि २७
नोजवंतितेषांसर्वविषयिकंतन्मार्गापिराधवानूप्रयासएवातिधानि।यावन्मा

त्रारंजाश्रावन्मात्रंदुःखमेवतिसंशायस्तुषाकाम्तुकानांसर्वविषयंसुखं।विषप्रायमेवे
तिजावः।संतोषाद्दीनरागाणांयस्तुखंवर्त्ततस्वतः।नतद्भूमिपतीनांचासंज्ञासोकल्प
कोटिज्विरितियोगकारिकायाघ्नजिप्रायेणजावःशरीरधारिणांकेवलंधान्योदनव
सनवःसतित्योतारणनिहादहनिर्वाहमात्रा ज्ञ तया — मंतरेणकथमङ्गयासमा
ध्यत्याशंक्याहाछ।।चीराणिकिंपथिनसंतिदिशांप्रतिजिहांनोवांकिपाःपरमूताःस
रितोप्यशुष्यानुःरुहाःगुहाःकिमजितोवतिनोप्रपन्नानुकस्मादजंतिकवयोधनदुर्म
दांधान्।।५चीराणिजर्जरितवस्त्राणिपथिदिव्यतमा।छेिःमार्गपर्यायणस्यसमनस्य
विश्वंतिकिंकेवलमदशादानविहारिणांजीवैरेस्त्रिखंडादानेनत्रतनंगशतिनिरु
के।परंतुधनिजनविनयपरायणान्यंतकवनहारिवितर्द्धिमावसतानतपोजेत्राइ
तिएवंविधनावनितादिपरिग्रहलोलानांसंजापणमपिदूरीकृतं ज्ञात्वेनाम्नो

वार्सेनिकांताजनसेवनैः मुच्यते नव तो ह्यात्मा विना विष्णुनिषेवणात्॥ इति प्रकारवचना
नुसारी हृद्धनिर्वाहमात्रस्यापि निरवद्य एवं विधेय इति ध्वनिः॥ नितांतं दिशन्ति केवलं
अकिंचना निरवद्यतमा दृढधारिणः परानुग्राहिणो निजफलादिसंपदा विश्रनीति
येन तदुक्तं छायामन्यस्य कुर्वंति स्वयं तिष्ठंति चातपे। फलंति च परार्थाय नात्महेतो
र्महाद्रुमा इति वृक्षाणां दुर्जनजनातातिसात्ताग्यं निरूपितं नूतनबंधविरचना
—तिधनमदाविलचित्तप्रतियाचनादन्ताकहरान् तिलकफलादनं गरीय इति श्लेषः॥
सरितो नद्यो गंगादयः संत्येव तान निश्चकाः फलाद्यदनानावेजातकव्याघ्रकदं कगद्रू
षपरिरक्षितमनसो न दिष्याम इति महात्मार्विदपरायणाविवृतनो न्याघ्रेषितवान्
देहनिर्वाहस्य बाहुल्लतः प्रार्थगंगाद्य कदकगद्रूषपरिरक्षितबालाहविःखिर्विहिता केवलं 28
वलं मुक्तिप्रयचिरेण प्रष्णां कामिन्य एवांतरायकर्मप्रज्ञा तय इति तदुक्तं संसारभवनि:

सारपदवीतद्व... अंतरादुस्तारा न स्युर्यदि रेमदिरेक्षणा इति स्त्रो जरिणाप्युक्तं न
कामिनीसंगिनोऽस्य प... स्य... लोलचंनि रुक्तं निवसार्थेपि तेषां न धरणिधवयाज्ञा
संतवां गुहागिरिदायानके श्रित्वुधा किं न नृव्यालादि बिभेतीति का स्त्रीति तत्राच्युतना
निवारितमनसो जगवत्प्रपन्नान जितो विश्वेश्वरावति व्यालादिभ्य इति श्रीमन्मुकुं
दचरणारविंदप्रपन्नमनसां न कस्मादेव परानूतिरिति अतो माधव न कोनां निग्रहा
नोपपद्यत इति नारदेनाप्युक्तं व्यालादि नीति ह्यवादेवगीर्वाणानुकारिणीस्याद्यावदे
ते न मु कंदचरणस्मराराजपीरपरायणाः तस्मुःपरं तु श्रीमन्मुकुंदचरणपंकजं दीवरा
णां न दुष्टदरा इति तत्रागमः॥ कासारंति पयोधयो विषधराः कर्दूरहारंति व श्रीखंडं
ति दवानलोऽपचनगजाः सारंगवत्यावंति दासं त्वद्भुतन्नात्रवाः किमपरं तु ष्यंति वज्राण्य
पि श्रीदामोदरपादपंकजजुषां किं किं न सौख्यायत इति॥ वतसाः स्थैर्यं विधाय निष्

यति तस्मात्क्वचयोऽतिक्रान्तं तदनिज्ञानाधाननदुर्मेदाधस्त्वानुबवरान् कस्मादिति कस्य
हेतोर्भजंति कश्चिद्भजनाहेत्वरिति केवलं धनमदतुरत्वाय भजने स्पृहे स्थानां नवीत
रागाणामिति ध्वनिः। सर्वनिधानपदप्रदानकृत्यात्मुकुंद एवास्यो नान्ये इति निरूप
यति॥ ६॥ एवं स्वविलक्षणत एव सिद्धं आत्मप्रियोऽर्थो भगवाननंतः तन्निवृत्तौ नियता
र्थोन्निजलत संसाराहेतु परमश्च यत्राहः एवं तामवाति प्रपंचविरागप्राप्तिनियतार्थोभिमो
क्षेति विशाल तरप्राबाधिन्यास्तु धियात्तजेत मनोनयनषिन्नोषाणां तत्रैव प्रसंगं
कुर्यात्। नयत्र यस्मिन्मुकुंदभजने संसारहेतूनां कामादीनां उपरमः परिज्ञ यस्मा
त्तद्गुणाधिक चिंता पराणां नहु ग्रामान्मथी वास्तानि तितात्पर्यार्थः तावत्कामकलि
लायाः संकल्पोद्भवयंगमः न यावज्जायते तावोऽज गन्नाथ विदात्मनीतियोगरहस्या
त् तद्गुविज्ञाबुकानां नकामादयो भवपरं परामुखकारणान्यपिन प्ररोहयंतीति २७

कामसेवामंतरेण न करणप्रीतिरित्याशंक्याह। तन्निवृत्तिः तेनासक्तात्मविचारलालनंदे
ते वनि द्वीतानि वृत्तः तन्मय निवृत्तिपराणां वांतिय द्विषयाचरणं तावदयं सलेषु
विषयेषुक्तरूतरतिं यावन्नजायसे तावो निश्चलः केशवोपरीति कालिंकेयववना
त्मुदकेतज नमंतरेण नसंसृतिनिदाननिवृत्तिरिति नावार्थः अत्रैव शास्त्रवादूरत
रगमनेन परपक्षयावान्न विष्याती त्याशंक्याह स्वविलंतयामितयास्वतएव सिधे
ननु पराचरणादिषयावशीसार्वभिवनावानांस्वयं नावनतामियात विलिसिमवं विवा
रस्तोवि श्वस्यसकजं स्वतः इत्यादिपुराणा स्वस्पृहच्छितानां स्ववत्रानोऽस्तयनं। सर्व
दानंदप्रदं त वनीति विचारादयामवृासव्यः। परसेवानिकट वर्तिन्यपि द्वारापित्याशंक्या
ह। आत्मांतर्यामी सर्वेषां प्रियाणामात्मेव प्रियइति आदिश्वतिवृत्त्यासोऽह्लादनाथय
मेवसेव्यः। ननु बद्धलार्थवतां कासेव्येत्याशंक्याह प्रियो य इति अन्येग्रहादयः कष्ट

साध्यसाधनादिविषयाज्ञानांतरासहायित्वाविति विषयार्थत्वान्नास्तु सेवामंतरा न जायेते त्याघयुम
त्वायंस्तु ज्ञातिमं व्यइति नाव: न चैतत् वाक्यवानि: फलेत्वाज्ञं क्याद्वानेतइति न व नंता पिस
वनाद्यविकृ विष्टति त्वाज्ञं क्याद्व जगवानि तितत्वज्ञं व विपत्तिं चद्र तानामागति गतिंवज्ञिवि
घामविघ्नं च सवाजगवानिती तिसर्वांतरंग विचार पेक्षात: एवं सर्वव्यावहाणेश्च तुर्वर्ग
विं तामणि तया लयामवासे व्यइति नाव:। एवं तादवान्पविं ताज्ञुयु ज्ञ ने नहठ यति। छा। क
ष्टांच ना हत्य परास्तुविं तां ज्ञात पृष्ट नसतीनामधुंज्यातां पत्रप नवनं पति तां वितरणं।
स्वकर्मजानुपरितापानुजुषाणं। ७। तां श्रीमद्विज्ञानेश्वरे हरिद्वध्यानास्पदज्ञाव नाम
नाहत्यासती सांसारिकविषयानां चिंतां नाम इति निश्चयन यायुंज्यात् योजयेतय।। स
कोपीति का क्वान कोपीती त्यर्थ:। पृष्टन् कर्मविज्ञानज्ञात केवलं सकलकर्मकर्तृं वा पष्ट
रिश्रीमाङ्कि नरमनाहत्यासती ममन्त्र पंचदायिनी स्वर्गादिसुखकामनां विदधति येति 30
एवप्रश्नावइति तात्पर्यार्थ:। तदुक्तं वसिष्ठेनापि स्वर्गोपि वाणिनी। वेश्मतत्पा: स्वात्मस्थ

जव्ययात तस्मात्त्कामायदेनं कर्मति विगितस्थुह इति तज्ञावरासि कानां निरवद्यावा
रनिपुणानां श्रीमत्कुंदविज्ञानानंदद्वन्निपराणांमन्यस्वर्गादिति दानाद्दि सासाध्यकर्मा
चरणंमुख्यद्दत्वा निषिद्धं जनेजीवसमूहं वितरिणं जीवस्थितां पतितं पा:स्वदत्तपिपुन
रेवास . द्वासनापरो जवेदिति जीवस्थितिस्थजाव इति निर्द्धार:। यथा पश्चरेवंस देवाना
मितिश्रुत: प्रामाण्यात् केवलं पश्चवदन्यादवचिंतो नकुर्यात् कुलकोटि व्यापकत्वे
नजगद्वयवाइति धियादवानां चिंतनमिति जगवद्कां तत्क्वानामिति निर्द्धार:। ख
कर्मजात्वद्यावद्बकर्मकर्तृं वज्ञानपरितापानस्तुखदु:खजोगलक्षणानुनिबंधनानु
जुपालंम्तेव मानंस्तु खजोगंपरितापमाक्रात्मविदेनबुधा: बंधे यत्रात्मनो त्यर्थं स्तंख
लेवाष्टपादिकी ति जगवद्धवना ति प्रायेण पिधनि:सुखानामपि कर्मीजाग वात्परि
तापतति नाव: जीवस्थितो वितरिणीनघां याम्यां वि टपाध्य इति जीवस्थितिस्तु रू
द्रयामले त्रितप्रोक्ता नामेवाद्य पुराणपुरुषो विष्णुर्यमाक्रे विश्वकारणं स्वकीयस्यांस्थ

विष्टःसनूपरिद— निजमजां निर्दृविष्टित्यन्नागं निजयाखकीतुरीयमायाभगवानुत्वसंस्थु
या। सृष्टिप्रसादाप्पितसंगिमायया तैश्च लिंगान्यभगवान् बहूनि तेराद्दतो योभ
गवन्मादन्नोजीवव्यमागादतिसूक्ष्मसूक्ष्मः। तादेवाविद्यो निर्निमायिकेर्गुणैःसूक्ष्मं
विचित्रेति विद्यासतं च अहं मनोबुद्धिविचेतनानां पिंडः चतुसेरिचितः स्वभावा
त्। तस्मिन्नविद्यादितयं प्रति विष्टं। विद्याद्वयं चापि समस्वभावं दलद्वयं तन्नतें
दिवमाकविद्यितराकं दल मिश्रभावात्। यान्निजसंतज्ञि दुविस्वभावं विद्याद्वयस्या
कुर्वती- वश्यई तस्मादविद्यादितयस्य कर्त्वं मूलप्रकृत्यात्मकनामभेदैः एषस्व
भावात्मकजीवभावो विचित्रकर्माणि स करोति तेषां कृतानामपि कर्मणां गुणो
जीवप्रदेशो ष्टविराद्दतः। स तु। आद्यो गुणो दृष्टतातः समंतात् जीवस्य विज्ञान ३१
तिरस्करः स्यात्। ततो द्वितीयो व्यवहारो दनं तसदर्शनं तस्य शारीर संस्कृः। गुणो विमो

हात्मक एषमोहं तनोति तात्रीय इति प्रसिद्धा तुरीयषतस्य विचित्रवेदनाऽस्रवेदनाख्यां
नयति रूपद्वि एतानि दुर्वाणि दुरंतदानि विख्यातनीयानि घातिरूपाणि। तस्मादमीषां घ
नघातिसंज्ञा मा कर्मणां तः कव यः गुराणां पंचमो गुण एतस्य यन्नामाभिधमाजस्य यदह
कारवस्तुष्टो बंधोत्तद विवर्द्धनः। षष्ठो गुणो गोत्रसंज्ञो यद्बंधादधमामियात्। जाति भेद
मादार्यन नियुक्तः संसारदिहे। आयुर्बंधः त्रबंधवेतस्य सप्तमको गुणः। यन्नानायोनिसंस्था
नानादेहानारन्नतेव। शान्तंतरायो ष्टमो जननमदष्टस्वनिबंधकः। मनोरथानां विघ्नं गाये
ननाते· ननतु कृष्णात एते कार्मणपिंडस्य फल विद्याद्वयसंगिनः प्रादन्नानुसंव, यस्मात्कर्म
रूपायाः प्रवृत्तानि च पुरातरे ते निर्बंधास्व्येस्थित स्वं जीवस्य संज्ञकं संहतं संसारयं तु यस्मात् प्र
सार इति संज्ञकः। विदाविर्गंधिरसं बंधिविद्यादितयसंगियत् तादवातजस्वं मुख्यमात्मना
विष्टं नमहत्तयत्रो षाः केवलं ज्ञानस्वरूपाः सर्वदर्शिनः जवे पुर्नगवध्स नस्यैविदानंदविय

हाः जीवन्मुक्तदशामाक्रांताः भवबन्धाश्रुतं ... स्तः अपि महेशानि तेदद्वितयमाजग्मुः विद
विविक्तसाध्यान्येवान्येविविक्तजन्मानश्च ताः अ ... नारदाश्चैव भगवान् कपिलः स्वयं एतावि
विक्तसाः स्वाष्टो विदविविक्तजन्माः परातेजसं कार्मणं देहदलमागमको विदालिंगादवस्प
मायाः ॰या मिथ्याज्ञानाज्ञवस्थ व यस्मादनर्थको ... रस्तुत्वान्नाजीवे संज्ञकाः एवमाव
रणान्यष्टावहष्टस्यविदुर्बुधाः तान्येनिवडयं ... न्येभ्रगुतानुभूजदर्शनावरणदश
ग्रंथितेदाः स्वसत्तावादवनिर्मिताः रतीत रजुतुस्नाव रागादोषो मदीयता हेतुवादाद
यज्ञावनित्यविज्ञानजोकुताश्रीतुं नतुं प्रकस्यशौविदैनात्मरति हठापरापवादपां
डित्यनावोदोषनिषेवणं हिंसाविहाररस्त्रनानित्यावारानिषधता मोह क्रोधमहालो
भलोभुतारस्नलोलुताः एतिमन्तुमितिरेषयं ग्रंथिः निविडीकृतः हठीकृतस्नेहपावि
दिहगेहादिसंभावेः ततो मोहविशेषाणां कर्मणां निविडदीलेः ग्रंथिस्रीव परांगु ३२

स्थिरदृष्टिरेवसंवृतः। यो मोहादिकोटिवर्गस्थितदेशालक्षोत्तरे मे। वष्टितस्यैव जीवस्य पृष्टजस्थि
तिरूढाकृता। तामवपरमज्ञाननिवितरितीव पुरातनां। अनाद्यां जीववीर्यौ हि दुस्तराम
क्रतात्मनिः एवमज्ञानावदेननंदागकोटिवर्गिणीदशालक्षात्तरो नावस्मि निर्वेदादा
षतस्वदा। कश्चिदवंस्थिताः पश्चाज्ज्वलंति विपदात्मनि। केचित्स्तुकृतसंयोगहीनां संस्थि
तिवर्त्मनि भ्रमंति च चतुर्थेव जीवे पृश्चतसंज्ञायाः। केचनाह्र्वकरणपुरस्कारणम ... ह
दणनु कर्मग्रंथीनु विनिर्भिद्य गता न किरसात्मनां एवं विधा जीवनावानविनां नय
वर्द्धनः। परितापानुबंधकनूनुं कर्मजानुवशाः स्वयमितिवेतारिणीजावस्थि॰ तिः तस्यां
पतिनमालानतां गतं पश्यन्नपि न विरक्तात्मसु कंदनजनं कुर्यात्। एवं विधस्य भगवध्यानो
ऽसमोव अतिनात्मयस्यातिभावा। नावत्पश्यत्यं स्वं भावं नष्टं च तिहठोत्थिताः कर्मगयावदे
वतावज्जीवस्थितिसमन्विता इति व्यासवचनात् प्रायेण कोटिवर्गस्थितिकर्मदलानां के

वलं कर्म्मदलबकुलमंवयस्तया क्लिंविश्वछीनरंगाणामपूर्वकरणमीश्वरो नास्तीतिवे
षादिहठपक्षविपक्षात्तदननामग्रहणं तेन हठ कर्म्मग्रंथि स्तुंछिंविनेदयि श्चाघथ
मंपाश्वादनाख्योकर्म्मग्रंथिदाहिनीविस्तुनक्लिंनजंताध्यनात्तादिरेवश्रीमन्नुकंदो
पास्यनां कर्मुः रितिप्राहः॥छ॥ केचिस्वादाहहूदयावकाशोप्रादेशमात्रंपुरुषं वयं
तं वञ्चतुर्जंकंजरथांगशंखगदाधरंणयास्मरंति॥ केचिदागमिकाः गोरीश्वरादि
विशेषपरिशिष्टोपनिन्यामालिका बालमुकंदापासितदेनाष्टादशाक्षरविशेष
मंत्रोपासिनावुकाः अंतहृदयावकाशेष्वदेहप्राहेशमात्रकेचिवारसकमलकर्णि
कांतरंगवयंतंपुरुषंधारणयामनः स्थिर्येणलिलीनिकांतवृत्यास्मरंतिप्रति क्षणंध्या
यंतिचतुर्भुजादिकलनगवत्त्वलणांगवृत्यावर्तमानस्सितिध्यानास्पदतायतिजा ३३
न॥ तदुक्तं गोरीश्वरेपि अष्टादशाक्षरामंत्रराजाविज्ञानसागरः प्रोक्तोबालमुकं

दस्यकविर्विः शंकरोदिसिः तारकाद्यंतसंस्थेश्चतुर्विंशति किरिलां श्रीं बीजात्मगतोबा
लमुकंदानतिनास्वहएषोष्टादशावर्णानां पिंडाविज्ञानरसागः महापापहरश्च
फलजताकामदोमणिः॥ कृतस्नांष्टदेलमध्यस्थो ध्येयो योगेश्वरोहरिः॥ आदशाभा
नेकः श्रीमानसवलित्रणलक्षिताः स्तुंदरः सन्मुखः वात्तुश्च वीर्गककारकायामिनी
प्रहरितीतनीरंध्रेतिजीतरहः॥ चितायमंत्रवित्स्थो बालंविश्वरूपंहरिमितित
क्तेवमंत्रकोशोषिडन्त्रदिक्षितंपंकजमष्टपत्रंसकर्णिकंकेसरवार्पूर्णनीलं प्राद
शमा त्रंमुनत्यावदंतिध्याननविस्रोः पुरुषप्रमाणमितिबालमुकं दध्यानपर
वाशेकविज्ञानंमुक्तिरेवकरस्थितास्यादितिमुकंदवरणावियाः सदावरः समर्पणा
त्जायतेसिधसंघातामधिपोवरवर्णिनीतिमंत्रमंजूषायामपिशिवोक्तिः॥ तदुक्तं
परमानंदपूर्णाघालोज्ञातोरताः॥ ज्ञायिकाः कर्म्मकिहरंमोवयंति स्वकात्मनश्ति

कार्त्तिकयागमात् मुकुंदोपासकागच्छकी सत्र : स्नशालिश्रामशालायामेवार्चनं विद
धुर्नन्तु यंत्रादिके च सम्प्रति मित्रा । वितिज्ञानत्वं विष्णुयामलात स्तश्चकां श्चिं किता
ह्रत्रिंशुमवक्रां कितापि वा तुलरहाश्च मस्तकृता गच्छकाभुतरे तटे । तस्मात् मावरणं
तस्य मुकुंदस्य प्रह्लजायतूपं वा — — तरास्मे द्विविधा सती योदिश्च सन्तः । वांदना
गरावे: काश्चे: तैलै: स्नो गंधिके रिह स्नापयित्वा यस्तानंदमानं दं परमेश्वरं आवा
हयस्स दानं वा शाकैः पुरुष संजावो आज्ञाना जायते विष्णोः स्नानिं दमयः स्वयं
पापात्सर्वजानज्ञा वमघदिघोमिाहो ज सां स्नानतः कर्म्मनि वीण स्नातको विश्वपावनः
वा मः प्रदानाद्व रायवास्नितश्लोकचूतल उपवीतप्रदानात ब्रह्मलप्प मधिगच्छति वंदना
दिविलेपेन जायते । नरिनीपतिं श्चाष्ये सोनाग्प माप्नोति सर्वलोक्ये कन्नोजितं । फाजेना ३४
नाविधेः हर्ष मनोरथ फलीनावतू धूपेः तन गर्न्निवासतो गंधिंनेव प शयतिदीपमा

लाजिरर्द्धिहिमत्वं प्राप्नोत्यखंडितं नीराजनेनर्द्धिंगढं ध्यामवस्त्रां लभते ध्रुवां नेवाद्ये
विविधान् भोगान् तुष्टाने कुंदमाप्नुयात् तांबूलात्मादिनीपाल वंद्यतां याति निर्मलः
लादश्च सप्तदशाजिः पूजितो विश्वमंगलः । साधकानां महत्त्वाति विधाय यामिं जीवहरे
तीत तानि स्त्रं स्पष्टुनः प्रजातपर्यंतमिति प्रयोगाचारं विधाय हृत्स्थान कमलमध्य
वर्त्तिनं पादशामात्रं जपय जपारां मुकुंद मुपास्त्व इति तात्पर्यार्थः एवं केचिदिति बाल
नवबीजांकुरा पदः ॥ इत्यादि बकुलजावनयामहनीयद्रव्यस्त्र वंविधायहात्रिं शद्रे
दत. कवलमिता त्रीसर्वालिपूहकृत्वा निमुकुंदोपासका इति ध्वनिः तस्य प्रशादशा
मात्रस्यावयविनो पिसकलस्नेह न नश्यं गाराधवयवानां विवर्णम नो विशुद्धिजन
नं पंवत्ति वश्लोके निरूपयति । छा ॥ प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदंबकिंजल्कपि
शंगवाससं लसन्महाहाराहिरण्मयांगदं नूपुरमहारत्नकिरीटकुंडलोज्ज्वल

न्तं परानंदमयं वक्त्रं मुखसरोजं यस्य सर्वेषामानंदानामयमेवाकरः सूरिभिः निरूपितः
तन्नीयायाप्येवंविधवर्णविवर्जितये इति तिस्रः षांनालिनं कोकनदं तद्वत् आयातविशालेक्ष
णीयस्य तत्कदंबनीपकुसुमं तस्य किंजल्को विशुद्धकेसरास्तद्वत् पीतांगेपीतेवाससी
यस्य । लसंति महारत्नानि मकरपद्मरागप्रभृतीनि येषु तानि हिरण्मयानि । जांबून
दात्मकानि अंगदानि करमध्यभूषणानि यस्य स्फुरंति वलानि महारत्नानि वलन्मयानि किरी
ककुंडलानि यस्य एवंविधस्य बालस्यापि विज्ञाजतरं ध्यानावस्थानं कर्तव्यमिति तात्प
र्यार्थः । उन्निद्रकल्पकजकर्णिकाजये योगेश्वरस्थापितपादपद्मवां श्रीलक्ष्मणं कौस्तु
नरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयांवितं । उन्निद्रमुत श्मितं यत्कल्पकजं तस्य
कर्णिकेव आलयः स्थानं तस्मिन् योगेश्वरैर्नारदशुकादिभिः स्थापितः । पादपद्मवाये य
स्येति योगेश्वरैरपि मूर्तिध्यानं विधातव्यमिदं इति शतरेयांकोंकथ्येतिध्वनितः । तदुक्तं दत्ता ३५

ननत्वायपत्रालं ।।। मखलया सुवर्णकटिरत्नां अंगुलीयावो मुद्रिकादी ३लि ८

त्रेयेणापि नाप्तूर्वं विद्यते ध्यानं न ज्ञानं श्रुतिवर्जितं ना हिंसायाः परो धर्मो न गतिः श्रीधरा
त्परा निन्याया तु निराकारध्यानवादिनां पूर्वेन्यवादप्रसंगो निरूपितः सर्वत्रापि कृत्र
विन्निराकारस्य ग्रहणत्र तिप्रतिरिति नावः । श्री विश्वेश्वरीसाम्राज्यलक्ष्मीलक्ष्मविक्कि
तघुक्तं । कौस्तुभं कंधरायां यस्य सत्कौस्तुभो नास्य वक्षस्थलं तं प्रभुं सिंधुरा - धीश
गत्यावलंतं । चतुर्बाहुमुत्साहितान्हाणि ना रंसदाचिंतयासाम वंशावतारिमित्यादि
ध्यानां गनिदाना भूमानगम्यां अम्लाना लक्ष्मी मकरंदश्रीयस्याः स्वया वनमालयाआ
वृतं कोयामेति दिव्यवनमालीकुमानित्यादि वाक्यसिधं । छ। विभूषितां मत्स्वलयां गुली
यके महाधनेभूपकंकणादिभिः । श्रिधने मलैः कुंचितनीलकुंतलैः विराबमानांगुलिः
महाधनेर्महन्मूल्यैः वृहद्वकंकणादिभिश्च विभूषितं स्निग्धमलतिनरसूनावरुहताः ।
कुंचिताः करलिताः कुंतलामूर्द्धजाः तैर्विराजमानआनतयोस्तु ननपशात्तं चत्र

रतरघ्वजावंसर्वज्ञत्वादितिजावः॥६॥ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्ल … सद्भ्रूभंगसंस्तूवि
तभूर्यन्तुयद्दं। इहितचिंतामयाममनमीश्वरं यावन्मनोधारणयावतिष्ठति ॥२॥ अदीनस
र्वप्रभुत्वव्यंजकः संदोहमयीयालीलातलंयाहसितेनाद्रसितानीक्षणानितयनाकेकरा
णितिरवोद्गमस्तु वलितोत्तुंगभ्रूभंगस्त्वेनैवसंस्तूविता भूरिः बहुलो ब्रह्मलोकपदानादिक
शलोभन्तुयद्देयस्यसतदुक्तं यामलेचिंतामणिनापि सुराणामसुराणां वनागानांय
क्षरक्षसां तत्तुजां संपदस्सास्यायभ्रूभंगोकनोदिताइतिभ्रूभंगो विश्ववाचस्पत्यादि
ष्विति ॰ विपनंतस्मादयंजगद्वैचित्र्यनंतइति निर्णयइतिसुरासांतामृद्धिं दधति
ब्रह्मबलप्रणदितां नहि आत्मारामं विषयमृगमृगतृष्णाभ्रमयतीत्यादि प्रमाणात्तज्ज
गके तीतिक्षेतकर्म्मदोषैर्न्नबाध्यतइतिध्वनिः॥ स्वर्गापवर्गफलप्राप्तिकामाएनमे
वभजंतइतिनिर्णयः। एवंविधचिंतामयशास्यकल्पद्रुमं तन्मयकरणकिरणारीणभ्रूत्प्ला ३६

तावत्‌ईक्षितयावदिदं मनोधारणायाद्व्ययत्वेनावावतिष्ठते ध्यानं … कृतव्याकतमपि
ध्यानेचिंताक्षरत्पिनापिदोषावरत्वेनिवोपतिष्ठात तदुक्तं शांतातपेनापि ध्यानं स्थिर
धियाकार्यं नव्ययमनसोचितं। अन्यचित्तकृतध्यानात् विपदोविविधाधुवाइतितस्मा
द्यावदिदं मनोधारणया स्थैर्येणतिष्ठेत्तावादेवचिंतायदितिन्यायः। अत्रविजितास्य
नोदान्तात्मिताशीक्रोधवर्जितः। अग्रयोनुत्तवेदित्वः ध्यानं विश्वहितेरतइतिपराम
रेणाप्युक्तं तस्मादितिव्ययस्तेवाननश्रीमदनंतध्यानंनविधातव्यमितिपर्याथः। नहि
क्षणवं वलायांवेतावस्थायां श्रीमदक्षतादेवबालवयवाः कथं कथमिवध्यायीतइ
त्याघनवक्तिनध्याननमतिमोहावष्टितत्वे तस्यां ध्यानं दृष्यगवयवचिंतनत्वेनकर्तव्यमि
तिनिरूपयति॥७॥ एकैकशोंगानिधियानुभावयेत्पादादियावद्धसितंगदाभृतः जितं
जितं स्थानमपोह्यधारयेत्परंपरं शुध्यतिधीर्यथायथा॥ ८॥ सार्वषांअवयवानांमुरा

पन्मनोगोचरा नावातु श्रीमदेकांतकल्याणचमत्कारी रिणः श्रीजन्मस्य बालमुकुंदात्मकस्य
पादादिवर्णनलिनास्यांशारस्यात्रज्ञस्येवांगानांसंलग्नं ध्यानं कुर्यन्नितवादवक्तुर्यथा
वज्रदावाता विश्वेश्वरस्यहसितं तच्चिंतनं स्यात् अथवा तावदवावेयविनोवयवानां
हृद्यगध्यानं यावादवतस्यानादिमूर्त्तिर्हसितं मायवतिष्ठते माया निराकरणा वस्थि
तानां नकस्यं विधानं ध्येयश्चराचरावयवाद्यनेदानादितं त्रितमिति स्रदीलतं मेकाव
यवं यथास्यात्तथापरं विचिंतयेत् रुदीलतमवयवं चेतनान्वत्यायसमागतं अपोह्य
निखिलिति संस्कारे विधायपरंपरं स्वावितोमयं स्वबयवं तथातथा विचिंतयेतु यथाधीः
श्रुध्यति तन्मयावतनाधनी स्यात्तु तन्मयचेतस्कानां न किंचित् कर्त्तव्यमिति शेषः पूर्वे
त्रादेशामात्रस्यापि समस्तज्ञाविततयाविसर्जवितस्यलगवतः श्रीत्रि [illegible] रस्यमुंगवं ३१
पसर्वावियवानां ध्यानकलानसमागच्छतिवतन हि विश्वेश्वरस्य [illegible] दहृष्यगवयवा

नां ध्यानं मंत्ररहस्योक्तं विदध्यात् प्रथमं चिंतयेत्यादौ उत्कावस्यतानाजिरे जानुनी चत
तश्चोरू कटीतटमतः परं नाभीकुहरिणी चिंत्यानु उदरं मवलित्रयं विभाल हृदयं ध्या
येत् सहारश्रीकाकौस्तुभं सश्रीवत्सगुणोपेतं कंबुकंठं सुपेशलं तत श्रीमुखमानंद
मस्मितं सप्रसादकपूर्णविययविज्ञानं चिंतयेत्साधकः शनैः यावदेवमनस्यैर्यं ता
वदेवविनावये आस्थिरे मनसि ध्यानाताध्ययसंगविकर्मतां ध्ययसंगात्सरोनित्यं
निरयं प्रतिपद्यात स्थिरमनसिकेवलं विश्वेश्वरस्य चिंतनं कार्यं नास्थिरमनावृत्या
तदुक्तं संवरचिंतामणावपि स्थिरेण मनसो ध्यानं विदध्यात् — वेशास्यादिनिनावि १
त्रतधानाध्येयसंगो नवेक्षवां ध्येयसंगात्मदेशानिदारिद्र्यस्थिरं तात तपर
त्रनिरयात्मोगः तस्य तन्नाम इत्युक्तमिति स्यायात् ध्येयसंगप्रयश्विन्नं ब्रह्मयामले
पि निरुक्तं ध्येयसंग समुत्यान्न मनोविश्रामवर्ज्जनात् मूल [illegible]

द्याधिसंख्ययाजप्यः विघ्नविध्वंसकल्पस्थध्यानतंगमलोपत्वादिति न्यायाद्यावन्निरूपधारणा १
त्मकं मनोऽवस्थानवन्निजवेतृतादवहरिध्यानं विश्राव तस्माद्धरिध्यानकरणे प्रत्यवा
यो निरूपितः॥ तस्मात्सर्वस्मिन्प्रोरिकचिंताविलोप्यानिराकरणं विधयया मिनीप्रहार
नीतद्ध रोलनजनव्याहरादिप्रसंगमंत्रावित्पस्थोद्यपकाकीपरानिद्रागरू कर्पूर
घनसार लक्कलम्मृगमदाद्यामादिनीस्वर्वत्रदेवेशोएकाकी श्रीमदद्वयतमसुकेदाव
यवानां विचिंतनं कुर्यादिति विधिः॥ प्रतिपादितः एवंविधस्य मयचोतावाञ्छितिपराणां
सर्वत्र तस्मात्सवस्थानिगद्यानितद्विद्धिः यात्समागतात्सकलकर्मकदंबानां संत्यजेक्र
यति॥ तदुक्तं मनुनामपि त्तपयंति हणार्थेन मात्स्य मालंब्य कर्मतत यत्नहन्या नरस्वी
त्रप्तपिपाजन्मकोटिशिरित्यादिन्यायादकाग्रचेतस्कानां श्रीमत्कंदनं तद्ध्यानादेताहशो
वस्तुज्ञताञ्छितिसिन्नाविंतानपापाञ्छिति॥ तिनिसपेयावन्मनोधारणयावतिष्ठन इति रि २
त्राशार्थस्मृतिधएवअतएव श्रीमद्विश्वेश्वरध्यानंसाधिदानंदमानामयेनसकाल्पन ३८

कल्पद्रुमतल्पेहरिध्यानंस्यातु स्वयंवाञ्छितं विदितं विषहत्समस्वरूपं संजावदिति एका
ग्रमनस्कोध्यानंस्वरत्राधिवसातायादवावस्थमनसो कालकूटायातध्रुवमिति ज्ञाना
वतूरागमानिप्रायेण ध्यानस्वरूपमपिद्वकरं प्रतिपादितवान सूर्वोक्ता विराजधारणा
याधारणांगानि बालमुकेदादिदिविश्वेश्वरदेवकादिध्यानानि ताबादवध्यायेतु या
वल्लिंगशरीराद्विनिर्मुक्तानजवेत्रविगलितलिंगशरीरणां देहबंधनाजावान्नालदक
प्रसंगताप्रतिपन्निस्यात्संसारिणां लिंगशरीरसमुदायापगमस्यात् यावज्जेदातावोन
स्याल्लादद्वावेताहत्रां ध्यानं विचिंतयदिति प्रतिपादयति॥३॥ यावन्नजाते तत्परावरे
स्मिन विश्वेश्वरे त्वक्तिरिनक्तियोगः तावत्सुवीर्यः पुरुषस्य रूपं क्रियावस्यामेप्रयतः
स्मरेतु॥ ध यावत्तु अस्मिन्सर्वतियामिनि विश्वेश्वरे नक्तियोगो नजायेत परे ब्रह्लाद
योदवाश्रयारश्रवीवीनायस्मात्स्पांद्रः सम्मिनातु स्वविधियागम्य इति तावदेवापव

गपर्यंतमेवश्रुरुपरुक्ष्यावतारादियद्रूपं प्रयत्नः। अधिकायमनाः क्रियावस्थानेस्सर्वलौकिककर्म्म
णांकर्तव्यावस्थानंतत्साधनांगव्यवहारिकादिकर्म्मणामप्यवस्थानंशारीरकर्म्मणांका
लागमादिचिंतयाध्यानचिंतंगतयादवधिनः। अवरूपंध्यानयोगाख्यंकर्म्मत्यागादनंत
रंकर्तव्यःस्मर्तव्यंस्मर्तव्यःसंस्मारारार्धेन्तिनीपृतिः। इति भागवतेनारदेनाप्युक्तं। कर्म्मयो
गस्तुप्रत्यूषादिविभावरीप्रहरावस्थानादिहिःकादेवकर्थेतिपरिसमाप्तिंगाछ ’तु’ तु
तःकर्म्मयोगावस्थानाद्यामिनीप्रहरावस्थानांतावकाशकालेनिर्गमिनंध्यानयोगेनकुर्यात् ७ हि १
भावः यामिनीप्रहरातीतंकर्म्मांतिःस्पष्टिकृत्यातिकाजः सर्वविशेषाणांध्यानिकल्पना। दयति
गोतमेनाप्युक्तंवातपरंतस्यावलंबनंस्तुमुक्तंदमूर्त्तिविवनान्यत्रावलंबनंमनसोध्यानम
नोबलंबनधर्म्मिप्रकोशकमात्रेमनस्योपागाचारध्यानाभावात्सर्वदेवमुक्तंदमूर्त्तिरवध्ये ३९
याक्रियावस्थानेऽस्यत्रक्रियापिभगवध्यानावस्थानातिव्याख्यानंनिकर्म्मपरित्यागात्

श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारप्रसंगः संजा— द्दि विष्णुध्यानलिलीनात्मायोगारूढोपितन्मयःसएव
देहिकंकर्म्मकुर्यादित्यब्रवीन्मनुरितिवचनात्। नित्यकर्म्मकर्तव्यावसानइतिसिद्धंस्त
कलाह्निकावस्थानस्तुतिमूहूर्त्तातीतविभावरीप्रादेशः यामार्धमात्रंदिवशः। तस्यप्रथमं
क्षणमुद्धर्त्यपश्चाद्भाव— वाविदद्भिरवांगीकर्त्तव्याविष्णो। इत्यस्तवाभावयोगाविष्कारतद्द
यंविदुःनित्याह्निकंहृद्यायोगाभावाध्यानावलंबनं। तस्मात्सर्वाह्निकंककर्म्मविज्ञाभावस्तवं
वरेतनित्यंकर्म्मपरित्यागाज्ञात्वापिभवकारणं। सर्वाणिविधिकर्म्माणिचरित्वायोगसंयु
तःयामिनीप्रहरेलीनविविक्तस्थचिरात्मवान्पंचयज्ञपर्यंतम्संक्षेपज्ञानात्मवान्। नृसुक्तः
मुहूर्त्तादिप्रकाशांतंध्यानमालंबतेस्थितंशान्तरानियस्यकालस्यखंडंविज्ञानविषया'
इतिविश्वेश्वरोपंचरात्रादपिनिसीतंतथाभावस्तवद्रव्यस्तववविज्ञानंमध्यानतेराव
पिनिसीतंद्रव्यस्तवपरित्यागानुगृहीतभावयोगवान्क्रियावस्थानेभावेनध्यायोनारा"

यतः श्रुतः। तस्माज्ज्ञानवत्सर्वं रात्रौ विधिवत्सर्वमनोऽश्वरे नु आज्ञया दुष्टद … न्येष निर्दिष्टध्यानयो-
गत इति आगमरत्नाकार पि द्रव्ययोगी ज्ञानयोगी दिनरात्रौ वा या … कर्म-
र्म ज्ञानयोगी ज्ञानवन्निशि इति तस्माज्ज्ञानवद्द्रव्यत्ववावत्ता व करण प्रत्यवायानकोनित्या-
वास्थाभि तिज्ञावः। तस्माच्छ्रुतिस्मृत्याचारकालापावलुंपकानामवाकवलंभुरारि। नान-
हणं निरयपातायाधिकारविमुखत्वात् यथा शूद्राणां सावित्रीसंस्कारस्त्रीणामपि निरयपाता-
य तदुक्तं भगवतापि श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्त्तते ज्ञानी कर्माणि मन्नामनतेषां
स्निद्विहं क — दिति नित्यकर्मविरित्यागी पंचयज्ञविलुंपकः तेन नित्यं स्मृतानाम मंत्रोऽपि नि- २
रयघदिश इतिज्ञानात नपेनाप्युक्तं तस्माद्द्ज्ञानवत्सर्ववत्सुज्ञानां द्रव्यत्ववेन केवले निरवद्याग-
मः द्रव्यत्ववपराङ्मुखानाकवलं ज्ञात्ववाचरणात् निरयस्थितिरिति पुराणानां सिद्धांता-
ज्ञिप्रायात् क्रियादस्मान … क वज्ञादतदुक्तं यमेऽपि नित्यमवश्यकर्त्तव्यतया निरूपितं। ५०

तदुक्तं गृहस्थधर्मनिर्णयेऽपि पंचभिः प्रहरैः पंचयज्ञो नु निर्वाप्यधर्मवित् त्रियामाप्रथमे
यामं गमयेद्ध्यानयोगतः इति प्रज्ञातादवयज्ञस्यकाजः सवनिना मतः। तदादि मुहूर्त्त
त्रादि हव्वादवादि शुद्धं ततः परा विंशघटिकाः स्वत्पर्यं गमयेत् बुधः। कृतपंचरयाज्ञ
नति वीहन्निस्पादेव ततः। ततः परं द्विघटिकं गमयेत् पिष्टाके सखिः। पिंडय ज्ञविध
नेन गमायतद्वापराह्नकं संविनागभते तातं यज्ञं निर्वाप्य नित्यगं भुंजीत मितमिष्ट
— स्नायमाद्विगामसालिः। ततश्चहत्पिगमये सर्वकर्मविवर्जितं ततः संध्यामुपासीत
निजाचारमुतानतः स्वततयज्ञापरां गमयेद्दीनां धर्मधियादिशुद्धरूपया याजयत् … तत्रा
द्येयामौ मादिनिज्ञाया गमयित्वा चततोध्यानं समाचरन् द्विमूर्ध्निति मुहूर्त्त … ला वत्तुः स्ना
मथापि वा द्वितीयप्रहारविहानुज्ञाक्रियाविश्रमान सीमायामतं तस्मान्निजारंगादि
संस्थयाविराणि वहिनाहापि त्रेजयामन्म पंथंस्तुर्गं संतुयतें … प्रत्यूषेबाधमाप्त २

यातरायनीयाश्रितोध्यायेदयकत्वं दिक्नात्मकमिति — मिनीप्रहराभीतकालइतिध्वनिः।
एवंनित्यादेनंदिनजक्रिनावानरूपा निर्वाणास्मयस्तं तंध्यावदपक त्वमाह स्थिरंसुरवं वा
स्नमाश्रितोयातर्यदाजहास्तुरिममंलोकं कालेवदेशेचमनोनस्पर्जे नूत्राणं नियात्बन्म
नस्माजितास्तुः।१५ द्वयं यित्तद्भरायनत्राष्ट्मूजयनादिकालवाचकोनस्य द्वत्रगमन
वाचकइतिस्मृत्याघातनार्थः।मयमपिपद्यत्रकारोनिरूपितोजवताश्रुकेनउत्तरायना
दिकालविशेषवर्यार्केवलंकर्मस्थानांश्रुताश्रुतत्रदानतुमुकंदनक्तानां यदायस्मि
नस्मम, ।यदमंलोकंसंसारारव्यंजिहास्तुःसम्पूर्णंतातुमिच्छति तदादेशेकालादौका
लेमाघादौमनोनस्पजुनुादेशकालविशेषाइतरेषामेवापवर्गबीजप्रदाःपरंतुमु
दिवमुकंदभावुकानांदूर्वक्रिलयानप्रयोजनप्रायाइतियत्रक्वत्रमृतोयोगी।।यनके ५१
नापिमृत्कनायथादीपस्थापायोगीतत्रतत्रलयंगतः।इतियोगशास्त्रादेवनकाल

दशेयोगिनःसिद्धा।हन्तुइहापिवस्यतिकालदेशाधर्मादितरेषांमनुष्यमात्राणांस्नि ७
ह्विदानवंतिकाशपादिदिव्यतीर्थेषुमुक्तिबीजंमृतेसतिबीजंचतद्दरेजीवोयस्मात्तु
क्तिरस्तंशयमितिविष्णुनक्तानांतीर्थादिदिव्यभूमिमरणपश्ववद्धलनयान्तविलोक्य
ननते।।षांतस्ममाायध्यानावलंबनामवमुख्यकत्वं तीर्थेबाह्यतीर्थंवाप्रदेशं।प्राप्य
पंडितःहरिध्यानावष्टब्धस्यमरणान्माशए वहि इतिविष्णुसंहितानिप्रायात।
स्थिरंसुखमितिस्थिरमितिअतःपरमनेनादाहनकुत्रविद्यलामीतिनियमंविधाये
सुखंसुप्रादशावस्थानानंदकंनातःपरोविज्ञवानामुक्सवोत्तुविविद्यतेयहरिध्या
नयोगेनमरणेकृतनिश्चयः।इतिविष्णुरहस्यानिप्रायात्सुखंनदेवस्प।।यनावि
क्रंदसुखानामारंनःस्मानूयतिर्यन्त्रपरायणोजितास्तुःवरुपघरा ... भन
मनस्पास्वहाप्राणंनियात्तनूअतएवप्राणायामादिनिरतो ... नैःप्राणानाध्नम

नोपि निगृह्यात्मनीकरणं विदध्यात् प्राणायामैर्वन्मनस्थावस्थाणां । नवमहो नो मनी
षिणां जायते सिद्धिः कर्म निर्मूलनं समतिवार्त्तिक कारान्निप्राया तु तद्दुष्कंस्तु
रस्थरेण । चिंद्रियाणां मनानाथ मनस्तः प्राण एव च प्राणास्य वलयो नाथ स्तन्ना
यं लयमाश्रयेदिति मुरारिमूर्त्तिस्मरणं निर्जीनानां नकिंचित्कत्वमवशिष्य
त इति ध्वनिः ॥ अत एव निवृत्तिकरणं सर्वेन्द्रियाणां निरूपयन्नाह ॥ मनः स्वबुध्या
मलया नियम्यात्र जए तां निनाय नमात्मनि आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो ल
ब्ध्वा पराञ्छांतिं विरमेत तस्मात् ॥ १६ ॥ एवमेव विदितवानां पर्यालोचनं सूचयन्ति :
मनः प्राणायामादि विशेषात्मामेतत्र विशारद योगस्मं पन्नं स्वच्छया स्वबुध्या मलनि
यम्य निःसंकल्पं मनः स्तव्यायोजायत्बुद्धिसंस्कार तस्मात्तामेव निःष्पन्न कर्माणामात्मनि यो ४२
जयेदिति विद्यानंदाचार्याणां मतिप्राया ॥ पूर्वं मनो नियहं विधायनदानि निबोधिकां

तं विदध्यात् तस्याविज्ञानिनि बोधं धिषणां तत्राद्यजीवं बुध्यादिद्रष्टारि निनयेत् बुध्यादि सक
लां तरंगप्रयहणामादित्य इव प्राकात्राकारा जीवात्मेति श्रुतिः प्रामाण्यानुरवा कारणं बुध्या
दि वर्गाणां जीवात्मेति निर्णयान्त्यतः प्रवृत्तात्रिगतच्छमाययायं निबाद्धयमसंगद्रष्टा
त यथोर्सनानिर्वृत्तिकत्वकामः स्वकृतया बंधनमेत्यजस्रमिति स्वमायाकृतबंधनतां शं
करकारिकायामपि स्ते त्रस्येति बंधादिविपर्ययप्रसंगचं स्वाविवेकोत्पन्ननिदानमिति तावत
तामवस्थानिनि बोधं तत्र तं परमात्मनि निरवद्यसुखस्वरूपस्वरूपसिसुजासख्याया
समाने वृत्तं परिषस्वजात इत्यादिभिः श्रुतिवाक्यैर्वि । तत्त्वी विहिते नियोनये त्वनि- जस्वंक
ल्पादि निवृत्तिकरणेनैकांतीकुर्यात् तावदज्ञानसंकृतासंस्थितिर्जीवत्वं साध्यः । निसंक
ल्पं मनो यावद्विशुद्धं निवजायत इति पञ्चपुराणि प्रायाजीवत्वं सयोनेदनिर्वृत्तिक्रीर्तित
ध्वनिः ॥ तद्विशुद्धं परमहंसारव्यं ब्रह्मणि सच्चिदानंदघ्याने नियोजयेत् नीतपरमहंसयो

नियंतृत्वेनेदं निराकृतवानु तावदेवेश्वरो भिन्नः स्वात्मनो जीवपरमहंसयोः यावदेतत्स्वरूपं
चाख्यचिंतान विकालात्तावदिति सुरेश्वरवचनेन सिद्धं जीवहंसनियंतृरूपमीश्वरात्म
दं निराकृतवानु एतादृक्तोत्तलयो विदेहमुक्तानामेव सिद्धः न तु जीवन्मुक्तानां स्वव्यसे
वक . धर्म्मित्वादिति श्रांगतिसमूललिंगी लिंगदेहत्यागिनो विदेहमुक्ता इ . तिनिसि
तिः जीवन्मुक्तानां कथं विविदविन्मयं लिंगशरीरस्य तैजसं दलमवशिष्टं नवश्केषां
वितशुको मुक्तो वामदेवोपि मुक्तः इत्यादिभिः श्रुतिवाक्यैर्विशेषोक्तानां कपिलनारद
सनकेकुमारादीनां लिंगादेहस्याविद्यावत्त्वं तैजसं दलं वर्त्तत एव एवं विधनाम
पिस्यव्यासवकनावा न निष्ठन्नः आत्मब्राप्तिकांतकरणं केवलं विदेहमुक्तानां नान्यषा
मपिध्वनिः अष्टावरणमूलत्वस्य लिंगादेहस्यालदकंदलं हृदं मादृशानि कार्मलांतेज
संवयत कार्मणांश नबातीयकर्म्मणामालयं स्मृतं चतुर्णां वेष्टनं विश्वं प्राप्तेनव ४३
वस्थानिःशा न दर्शन निर्मोहिष्याद्रुपिटपिधानकं दलमाघामनुत्रं॥ निवडीसत

मात्मनानततो व्योमादिकोटीनां वर्गस्मिंस्वेश्वतद्वालेः संवृतं जीवसंस्थारच्छितेति न दं
विद्रुबुधाः श्मशानैः शतपत्रातिश्रिवाकार्मणेंदुर्निर्दिफत। अविद्याहृयसंपन्नं मूलात्मूला
निधनतः मूलाविद्याक्षये। तुं सोजायात जगवन्मतिः तादवाद्दर्वकिरूणं त्रिपथलीचतव
बंधनं। तदाधारस्थिता योगीन्द्रलाविद्यात्मबंधनं। छिंघातुज्ञानादिभिर्योगिः वनिष्ठा
तिनिबंधनं एवं कार्म्मणकं निवायनत्रां तस्पषापथि आविन्नविंतिजगस्थकुर्यात्।
श्वद्वदलस्यवषिद्व विज्ञावसंपन्नद्वलानां ययत्रसंयद्वः। नामगोत्रां नरायुक्तावन
बात। ककार्मभिः संवृतं सच्चिदानंदध्यानयोगेन जीर्यते। अविज्ञावनिद्वत्रानांविके
व गतिएजुता। विज्ञावेनिर्वृत्तिविधकुब्रह्मभावापि निर्मलः स एव ब्रह्मसज्ञावजीवा
त्मपरमात्मनोरितिसिद्धांतानिप्रायलविदेहमुक्तस्वभावानां स्वरूपं निर्सितवानुते
तत्परं प्राप्यानवानृत्तदे। वविचाचयतिस्वरूपं॥८॥ नयत्रकालोनिमिषांएतः प्रभुत्वके

त्तात्तदेवा जगतांयदीशिरे नयत्र सत्वं नरजः स्तमश्च नवे विकारो नमहान् प्रधानं ॥१७॥ विदे
हमुक्तानां विकुंठात्परतरं व्यापकं ब्रह्म वैमुख्यनिवर्त्तनस्थानं तादृशब्रह्मांडकमलको
षमकरंदरहस्यप्रादेशात्मतिमुनिभिर्निर्द्धारितं यत्नम्प्राप्यदीपवत्स्वायाजीवानां जगव
तो विराजस्य विश्वेश्वरस्य तनोरामकूर्मप्रतिविवरितब्रह्मनवातोधपरमाणुवदणीया
स्यो घूलतराणामपि ब्रह्मांडानामानेकेषामियत्ये वस्थितिर्विज्ञातैर्निगदिता वाता
धारामविवरस्य वातमहिम्नमित्यादिभिर्वचनकोटिभिः सिद्धांतेषां सार्वभामनंतानां
ब्रह्मांडानां जीवस्थितिरन्ते दत्वे नेहन्नपेव एवं सर्वेषु ब्रह्मांडेषु मध्यवर्त्ति नी विश्व
जरामकं लक्षुवनजननताकदंबं बिभर्त्तितस्याः पुटानि पातालनोकाः सर्वत्र जयंति ता
रकादिविमानिकविशेषाश्च तु धर्मादिसर्वजिनादेव लोकाः ब्रह्मलोकोकस्तु ब्रह्मांड
स्य दशमद्वारं ब्रह्मविशेषमिति श्रुतयो वा वदंति यस्माद्विराजब्रह्मनिवर्त्तने द्वारं ४४

ब्रह्मांडखानि प्रविष्टानां जीवानां निर्गमनद्वारं निर्द्धारितं सूरिभिः विकुंठं प्राप्य विदेह
मुक्ता विराजमयात्न वंतीति तादृव सकलसृष्टि विलक्षणप्रसंगप्रापं चिकमिति श्रुतः त
स्माद्विराड जायत विराजो अधिपूरुषः स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः इ
त्यादिभिः श्रुतिवाक्यैस्तिदं विकुंठगतानामेव विदेहमुक्ता विरजः स्वरूपसंयोजन
ता सार्वेषु ब्रह्मांडपिंडपिपिनियमः सर्वगामत्वाद्वनिरूपिताः विकुंठलोकाः स
कालेषु पिंडकोषेषु सिद्धाः कवितिनिर्मिताः ब्रह्मांडतायविनराधस्तु सर्वोयं
प्राप्य विराजपदं विशति पत्निपर्याय नयाक यांवेराजपदप्रावत्तः स्वयामति यत्र यस्मि
न्काले मृत्यु नंत्र निमिजां देवानामपि प्रभु नर्हिति तदधीनां देवाः कथमीश्वरत्र
त एव मुख्यविदानंदमकरंदलुषां न मरणादिप्रसक्तिरिति ध्वनितः सत्वादयोपि न ज
वंतिनिः प्रपंच प्रपंचात्मदोकाः विकारो हं कारोपि महानिति महत्तत्त्वं महत्तत्वादीनां निदानं

प्रधानं प्रकृतिरपि नारब्धियया प्रकृत्या जगदंकुरस्यातु जगदंकुरकंदं तत्प्रकृतिमंतः
शुद्धसत्त्वाः सत्वावस्थाविकुंठवासिनो जना इति विशुद्धसत्त्वाः श्रीशवाः केवलाः स्वछंद
वृत्ताः अनिर्वाच्यसुखा विकुंठलोकं प्राप्य लयं जग्मुरिति नारदपंचरात्रादपि सावधि
अलोडयत् विकुंठलोका विराटस्वरूपसंप्रापको द्वीविवरं चामितानां यावेश्मया
मायया नववत्मनि — — वविदुषां मोक्षा विकुंठं प्राप्य सुव्रातनवेदवत्रूपं भूता
नां भूतसंगतिवर्जितः नावाप्ये वियकं प्राप्य लवणोदकवल्लयः इति रुद्रयामला
दपि विकुंठं गच्छिति निर्लितिः। मोक्षस्य प्रकारो यम्मेवेति सिद्धांतः सर्वार्थसिद्धिविमा
नलोका विकुंठलोकस्योपवनानि सहनीयातिशयसुखसंदोहनायभूसायिनी
वासिनो जवंति। तत्त्वोक्षादशायोजनं महामंगलपरमानंदनिदानानुगतापवर्ग ४५
विकुंठलोकस्य तत्र महर्षिभिर्लितिक्षावारणं विज्ञवानो प्रावाशानान्यषां सुज्ञाति

नांतवशायागसंपन्नाः सच्चिदानंदवनंयसुः। सर्वार्थसिद्धितो मित्रयोजनं ऊर्ध्व
दुग्धाः रत्नमयामालानुमतः। यद्रूपतवना न्नवाप्ये वियकस्या विकुंठलोकस्यादि
शीनंदगंदुगमिद्वार यत्र विकुंठपुरद्वारपालाः सतिष्ठंति। तना पिोकनना ऽतक
र्मप्रायश्चित्तानि पतंति। जयविजयायास्तत्रगतायारपिपतनं दृष्टं। तस्मात्साव
धानानां भवेद्वि लोकसंक्रमणाद्विकुंठागमनं महद्दुर्लभतमं आदितो निरूपणा
करणां सर्वलोकसंक्रमणाद्विकुंठागमनं जयविजयाख्यानं वदंति। अन्यथा आदिप्र
५ वियत्सुखात्परतटगतानां नष्टनराद्बहिरिति वसिष्ठेनाप्युक्तं। अर्वागिवादिमहारात
नवाप्येवियकस्य ये प्रमादिनो पि सुखज्ञाता त्यते युक्तज्ञा अपीति अत एव नं वाप्ये वै
यमध्यगतानां न कालादि जीतिनिर्णयः। नवाप्येवियकानां प्रमाणं संथा नत्त्लर वेरुद्रो
कंपंव लक्ष्मालिंग भूतिदं द्वानां वरवर्णिनी प्रमाणं जीवस्यैतस्य प्राक्तमंत्रविदा बुधाः
सूर्यकोटिप्रतीकाशाः शशिकोटिसमद्युतेः शान्तिं तं मलिन — । व्योः प्रवनाः दर्शनावे नविः

महामणिप्रनाजालैः रचितयीवद्दुर्गमिंद्रष्टुमप्यशक्तधामानिसदाचारैः विद्धयंजनाविता
निविविधविधसूरूजिवाविनप्रादेः॥ प्राप्तेथमणिमाद्यातिकदंबिराजितं शिबिः तत्रस्थाद
कसंदोहरसपूवलयंजानैः सवितंतत्सात्कादयागयकागमालालितैः स्तुतं रत्नामालि
तैःस्ते, व्यंत्रपामल्लैः सर्वस्तुदारैः शंखचक्रगदार्कजधारिभिर्हरिभिर्नरैः॥ च तुर्भुजैः
पीतवाससावसानैः परादेवतैः॥ अणिमादिगुणोपेतैः सुखसंदोहसेविभिः संवृत्त
छिन्नलिंगाख्यादिमकार्मणादेहाकैः॥ तेजस्येष्वप्य विज्ञानादिभिस्वाकेश्रिन्मायैः श्रुतैः॥
विज्ञानवेदनावायस्थितिर्वैकुंठाख्यवया। विज्ञानां श्रमदृष्टानि नाविवर्तिवनःश्रु
तं। आनंदलोदेर्विविधे विद्यानुभवतश्चये। अंत्रा नोगस्थयादायद्वितीयं द्वितीयात्
पिस्वंविश्रांत्यद्वयानंदलोलुपाः॥ स्वस्व परात्परं कोटिवर्गमहाकल्पसंस्थितिश्चादिमे ४६
गमे। तातावगाधिकोवासोविहितोविबाधेरिदं एवं नवग्रीवपथमतिक्रम्यसुखा

तरुणार्कसमप्रभं लोहितं येन सर्वस्वं रौकं विश्वमंदितंतं यदाक विवरं मुखं। १

लयाः॥ विश्रांतिसविदानंदा विदविज्ञानवर्जिताः॥ यच्छिद्रुसंज्ञकंसोऽहं। ब्रह्मांडस्योर्ध्वताखु
कं। यं प्राप्य भगवद्भक्ताः विराजंसंविश्रांतिर्द्दंत एवालिंगिनो मुक्ता विदहा इति तन्मयाः
शाश्वताभगवद्रूपाः सदाशिवमयाः श्रुताः इतिन्यायां दनंतब्रह्मांडमयस्य स्वरूपे ब्रह्मां
डगता - नांजीवानामविद्यानिर्मोक्षाद्विराडभिनिवेशो विकुंठलोकलोकादिति॥ भावः॥ स्वं
ब्रह्म नवग्रीवपरिक्रमणानूयद्भवणवध्ययोभवति तदपि मुख्यविवरमिति नि
र्दितवादिभिरपिस्वर्गमाश्रिरचनिर्मिताः। ततः परं निरूपाधिवमिति वर्णयति। ७॥
परंपदं वेदावमाप्नुमंतित त्य नेति तिनत्रीत्य तदुसिस्टे वा॥ विस्तृज्यादो मात्ममनन्य
सोऽरूदाः॥ रूदोपसर्गलोर्ध्वपदं पादपादा १० अतो नवाग्रे वेयात्मकात् पंचचत्वारिंशाध्वस्त
योजनात्मकवृत्तवलयत्मानंदसुखसंदोहावघद्वयविवरं प्रविश्यानंदस्वकान्ता तेजोम
यं यत्किंचित्सुखं सर्वानंदविनानं यं प्राप्य विदेहमुक्ताय नुवर्तते तदेवं ततः परं

किंचिद्दृश्यं किं नेति नेति तत्तोऽवागिवा तदिति एतन्मदद्दतद्दृश्य बोधज्ञातनिराकरणका
मा॥ ह्रदि दोरात्म्यं जेदमयं विसृज्यानन्यासो ह्रदा: तादवगम्यतया ॥लो ह्र्घे नमन्यमाना॥
यत्रगतानां नपुनरावृत्तिरिति स्नेहतया निःप्रपंचताभुका: ह्रदामनस्यास्य श्रवणादि
द्वारा तत्पर॥ध्यात्वा ज्ञादतया विविंत्यपथ्या सकलसंकल्पा जावाद्यन्मया दृष्टाय किंचित्
त:परं संविश्रांति विदहमुक्ता सदेवा हस्य सर्वबंधस्यविदानदस्यमुकं दस्य परमं पदं व
दंतिपाद पाद ब्रह्मांड ब्रह्मांड पुष्पे पुष्पे मुख्यवृंतरूपं तरूकिं ज्ञालयं तु ष्पमकरंदा
द्दिगम: नं कीलिकानां तत्तत्कारणकिंशालया दित्रापर्कस्यात एवं सार्द्ध ब्रह्मांड घ्यंतर्गता
नां जीवानां निमेशिद्य तद्धारा निरूपिता।पदं पदां योग्योभिन तथा ध्याननिकतयोरि
तिशास्त्ररत्नाकरात् तदेव केवलं श्रवणमनननिदिध्यासनतया त्वनन्यासो ह्रदेरवल ४७
स्यंनान्येरिति जावा:।तादिब्रह्मविराडेव तद्दिरा ब्रह्मणे।छिति।यस्मिन् ब्रह्मांडराशीनाम

पुनाविद्यते महदिति शंकरवचनेन दृष्टोत्तमं मिति जावा।।७।।इत्थं मुनिस्वरूपरश्मिं घवाछि
तो विज्ञानदृवीर्यस्तुरंधितात्रायः सपापिर्ज्ञिनापीश्रुतुदं तात्तानिलं स्थातस्य पदं तमयेक्षि
तक्रमा:।एवं अमुना प्रकारेण श्रवणादिमाज्ञापायनिश्चितसर्वतरंग: ब्रह्मवेनेदं निश्चय
मान:सर्वस्यंकल्पश्चन्यपरिणामो मुनि:।सत्यं ब्रह्मेतिज्ञात्वा सांसारिकादेतस्मादहासुख
शरीरारंनकदिष्टावधिकपरामतत्तु शाब्दे नश्वं विहीनाहष्टसुखः पूर्वसक जस्रगादि
प्रपंचरात्रिमतिक्रांवाविकुंठदारपीठिका शाज्ञापिकस्य वित्परिणामस्य वशान्न नाघा
गच्छेल्लवनीर्लः पश्यात्तसुखी तिशार्यसंतृप्त्याकर्मनातविज्ञानेदृकनेत्रं यस्य तस्य तं
यं ब्रह्मांत नस्तुहिता:पारिपाविता आत्रायाविषयवासनायेनतावाद त्वसंसारिक तत्सुख
जोत्तुत्पालवातियावन्नविकुंठपर्यंतं सन्नोकिसुखाकर्मनात जोकसुखविरक्तिरेद
क्तिरवस्यात् ततश्चहनिःसंदिग्धविज्ञानाविजंबितादहत्या विद्धःपनरागातदाशर्वं

थपार्ष्णिना पादमूलेन गुदमाधारचक्रं निरुध्य तत्र स्थानपवने [illegible] पंचकं प्राणाख्यं मा
रुतमुन्नमय्य तदूर्ध्वं नयत षट्सुच्छानेषु मध्यवर्जिनं विधाय विरान [illegible] विकृत
सुखश्रवणात् सर्वमिदं प्रापंचिकं विरसं स्यात् विरसप्रापंचिकानां निःसंशयाद्विज्ञानात्
दहरयावस्थानादृष्टं निरीक्ष्य दहनएवोत्क्रमणं प्रशस्यमतिसोढाहीति शयात् जिनःके
मोविशेषकालातिक्रमणजसारागादिशसशतीघ्वछाशारीराक्रमणात् तादावाक्रमण
प्रकारं दर्शयति।७।। नन्यां छिन्तं ऋघधिरोध्य तस्मात्तद्दानगत्वा रसितं नयेन्मुनिः ततो
नुसंध्यायधियामनश्चीघ्वोनालमूलं शानाके न्नयेत्।८। आधारचतुर्दलांतरंगादुत्क्रामि
तं पंचममपानाख्यं पवनं स्वाधिष्ठाने रसदलात्मके विश्राम्य एवं पवनविशेषितं वा जवा
ख्यं बीजांकुरं विधारयेत् विचिरं तं वा स्ववंतस्य विशुद्धाख्यास्यापरस्य निराचरणोत्रेनस्य ४८
र्वज्ञतामेव विदध्यात् प्रकाशितवाग्यवानां केवलज्ञानी स्मितिनिर्द्धारः केवलज्ञानमंतरे

णनकेनचितषट्चक्रभेदः क्रियते इति भावः। आधारात्पवनोत्क्रांतेः स्पर्शजं जीयीत न्यं
केवलोनवतिश्रेयानंसुखबं।धविवर्जितशतिज्ञातर्केणागमादर्वकेवलज्ञानिनमंतरा
नकाश्चितषट्चक्रजितेनवति केवलज्ञाननिदानं सरहस्यं श्रुतज्ञानमिति निर्द्धारः।चसमा
धारचतुर्दलांबुजगतां वाग्बीजगर्भयिजेश्रत्याहन्निशरादिभिः कुसुमितां मायालता
मुन्नतां मूलामूलपवित्रकमलप्रांपालषेलतसुधांकं देशालोकुलचक्रं चंक्रमवम
क्रारिकालाकोत्तरामितिष्टश्रीधरावार्येरपिप्रतिपादितवादेयं काम्यानिरवधिज्ञाना
नां योगिनामेव नान्येषामिति भावः। बीजं निरसमपानाक्रमणेन विज्ञाय विदितविशु
द्धविज्ञानायोगी ततो दरसविरमाविर्भावाय तस्मान्मणिपूरकादुत्क्राम्य नाभ्यां निवत्रायै
=२ ततत्राष्टनाभिबीजनकलिमलानां सादहगरुदानां निर्द्दिनं विदध्यात्। निर्मलदेहे
केशारीरातिशायधर्मा ततो भवत्। एवं त्रिच क्रमनिदात्मानं [illegible] रानतिरिक्तं सुखसंदाद

विशेषस्तुजं विशेषयेत्। नत्रिचक्रजितां योगो दाहाज्जारस्मात्मकः। ज्वाला हन्ते सुखदुःखा
भ्यां मात्मज्ञानस्तु खात्मनामिति शनावबूरात् इत्यायात् त्रिचक्रजितानांद हन्संवंधि जिरा
धिष्ठितादिति शापेमध्ये परत्। ताला वज्रसं हननकारिणी भ्यां च्युमिधि स्रोपिविरमेत। वि
रसादे हाच्छाविजर्विविजास्ते निदानं कल्पेशात जितचिन्तपर्यायः ततो विज्ञानः नाडि
नाशारीरं स्थूलस्तरस्मपरिपाकात्मा कत्रमलं पवनाधूतानलेन निर्दूय सूक्ष्मविगतदधर्म
निसमूहः तंहृदि अनाहात तद्वादशारदशाराद्वो कांमपि चापवनबीजमात्यनिवेशये
तं यत्नाद्वज्ञानिनां हृत्कादिध्यानास्पदविवरं महानि। निर्न्निर्दारितं प्रादेशमात्रे विवरे
महतां तां हृदि स्थितात्ध्यानमननं तं कर्षयुजंति योगानुत्तवस्वजावाः शरीरसंयोगनिदानव
ज्रमिति गौरी संवरात् इत्यायात् तदधिष्ठितमाकाशायं स्वविकरणं वायुबीजं विरस्मयति ४९
पश्चात्तपावनीशानिःसंचवेद्यद स्यासपरमाणां तत्राच्छादनघातिकर्मणां ज्ञानदर्शनि

श्री२

निर्मोह सम्यक्त्व तिरोधनानां चतुर्णां विनिष्टपर्यायणामुत्क्षापनं विध्याय घनघातिकर्मणां
नामगोत्रांतराय युष्कानांपर्यायविपर्ययार्थं विशुद्धाभाषा इत्यारे वियद्वीजी शुद्धाख्यं नि
विशायत्यवनं। निगमावज्ञानिनां मप्यनुत्तविकगम्यमेतत् षट्चक्रान्तदस्यं ष्ठकं कर्म
परंतु श्रवणपराणां सकलकर्मबंधान्निर्मूलनात्तद्वस्थाविशेषसंपत्कुप्रतिष्ठाप्रदा
नकुशलमिति। सोत्तारिणाप्युक्तं षट्चक्रान्तदनंध्यानमात्मनः। शृणुयाद्यतः श्रवणादपि
तद्योगिपदवीं प्राप्नुयात्तैदलमिति न्यायाद्येतत् श्रवणपराणां मनःपर्यंतज्ञानादिशुद्ध
केवलि च्यमुपलत्वात तवविशुद्धदलपवनात्मवानुवायु नरित धमनिके। कृता
नाहतनादानुसंधानाकयललितीनपरमानंदपदप्रतिष्ठितसच्चिदानंदकहरिणी स्थि
तानंवितसकलहृत्विपर्याया विशुद्धात्मैव जावतविशुद्धलयलितैनां . . . . तं शाके कार्णि ली २
कयेनापि श्री आदिनाथेन सपादकोटिलयप्रकाराः कथिताजयंः . . . ना नुसंधान

कर्मेकामवमन्यामहे मुख्यतमं लयानामित्यादि। विशेषतस्तु नस्मकलसमुदायानामेकत्रि-
स्माकरणं विशुद्धचक्रं विधायपश्चात्ततो विशुद्धचाधश्चक्रं हृदि मानाबीजत्रिकोणराशावाक्रान्ति १
वशाये स्मकलं पवनपिंडं तत्र स्थापमानाहत्रिशततयाहारव्यापारं ...
रहस्यतमं स्महस्त्रारदलं महामंगलवतेथ कमलराजगतो भगवदात्मस्य विद्वान्।
दनावानुवृत्तिः सर्वरसपर्यायिसामरास्य नरहाम्यनसमरसकरणं विधायतदधिष्ठित
ततपिताझ्कोति विधायावेकं गस्यादिये वायस्थात्मानं प्रादुर्नवायत विन्मात्रावशेषमानाह
त्रिविशेषः। एवं सततास्यामसमस्य योगिना सायाः मिथुणस्थानाहतना वदीवीयाप्य वएवं
भूतवंच नप्रकारेण पट्चक्रेण नेदं कुर्यादिति ध्वनिः। तथोक्तं शंकराचार्यैरपि महीं मूला
धारे कमपि मणिपूरे हुतवहं स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि मनापि भ्रू
मध्ये सकलमपि भित्वा कुलपथं सहस्रारपद्मे सह रहसि पत्या विहरसीत्यादिना
यातश्चान्यात्मयनस्य षट्पदविशेषितां रंगाणां न किमपि कर्तव्यं समरस्यकरणं प्र ५०

क्रिपिंडप्रारंभक स्वाश्रन्ये विश्वप्रवेशान समरसकरणं मैथुनं तन्नयोनावितिन्यायात्
स्वच्छंदसूत्रवो विशेषयोगासूत्रसंपाद्यते रान्नेतितन्नाध्येवं निरुक्तिः। स्वतालुमूला समर
सकरणयोगप्रस्थानगतिकर्त्रं नानाप्रकारणविलासबाहुल्यान्तु शनकैरितिस्याव
धानतयाविवर्त्तद्वारा कांक्षत्वं पुनारवानिरूपयति। छा। तस्मात्सुवारं तरसुन्नायतनि १
रुध्य सश्वाश्रयातानाप त्राः। छित्वा सूकुन्नाडिमिकं घे दृष्टिः। निजिधि मूर्द्धनि स्थाजत्परंग
तः। २१ स्वतालुमूलं गत्वातिगहनगतिनि विशेषस्यहजः। स ततः प्राज्ञशारदाङ्गाव
रूपयं . तं वक्रविवरगमागमत्वान्त्रानाकेरितिवेध्यनिरीक्षणानावातस्य। स्वास्थ्य
स्थानि वर्त्तितस्य समाजः। छा। यदि प्रयास्यन्नपपारमेष्ठ्यं वियाहसानात्तुतयदिकारं त्र
ष्ठाद्विपत्यं गुणस्यं निवायेमाद्दि वगच्छन्मनात्संदित्यर्थः। २२। विधानकं ताप्तुरप्रगा-
योगी छिद्दावषीतवेदाद्दति योगशास्त्रादपि सानुतवयोगासूत्र सहजत्वं निरूपय

तितत्रानुभूतगत्वा निरुद्धानि मस्तकस्थविवराणि ज्ञानेन्द्रियाणां [illegible] एवं विरोधि
रुद्ध्वा स्वप्रसरणविवरो मूर्द्धन्यमाज्ञावक्रमवलंब्यावदनाय [illegible] नाडिर्तिनाम
वं वन विशेषवरात्परं गतो न वायोर्विषयमागम्यांतरं गंतुकामो मूर्द्ध्नि [illegible] वैकुंठ
लोकं गतः सन् दृढं सबीजमुक्तजीवः साप ज्ञो वर्त्तते तद्दिक् बुद्धीन्द्रियकल्कः स्वाहि
ता स्वमरस्तु खानि सर्वाण्यथ मुक्तयस्तक लक्ष्ये किंसंपदां संतानां विधाय ज्ञानाकाश
नि वा विक्रियणशरीरेण विषयिक लोगानुश्रुत्वा दृष्ट्वा संवयापद्वयं विधाय चातिस्वा
वधानस्य वंतिरं गतः परं मनत्प लोकादतीतं स्वरूपपदात्मकं मूर्द्धानि निर्ज्जिघा वैकुंठलो
कस्यादिमं मध्ये विषयकं गच्छति ततः परं तराणि ये विषयकानि क्रमेण विदं शाश्वतिक्ता
स्वाद्रतिसुखानुनवद्वारा गच्छत्य नंतसुखसमुदायानुनवरतः ततः परं किं विद्धि
द्वखंब्रह्मप्रापकविवरं यत्र गतो दाहं द्वियबीजं लिंगस्य चिदं शामपि समुत्सृज्य ५१

दीपवन्निर्वाणं गच्छति परंतु स्वापेक्षानामपि विष्णुभक्तानां न तु नगर्वाणाः इति धानिः यत्र सोऽधव
वध्वयोर्लिंगिनो न वज्जन्महदानं दौविवराविंदवंदशामरधर्म वैकुंठलोकस्यापि वैकुंठला
कस्तु ब्रह्मांडस्य मूर्द्धनिज्ञातव्यं यन विवरेण परमानंदं संविशेयुर्विदत्वमुक्ता स्वविहितु लं
नतमम क्त तद्गुणानां तदुक्तं वा माकश्चारणापि सर्वज्ञतायाः सविलासतायाः पात्रं परब्र
ह्मसुखामृतस्य विलासाहानाः परादवतायाविंदुं विधातु विविधोदयं यद्दति शाश्वतीस्त
त्वेषु ब्रह्मांडषंडाद्य तावत्यवस्थितिः सूरिजिनिरूपिता वैकुंठगमनाकचिन्त सर्वस्वोर्द्ध्व
कानतिक्रम्यादिमवैकुंठलोकाद्येवयं गच्छति केवलनिर्मलतमविदं शास्वहिता केवनस्वा
विविसाविविज्ञावयोगिनः स्वर्गतिसुखनुक्तकामाः स्वाक तिशापंवशेषांतरं गाः स्वाविदं
शावीनां तरं गगतयः खांतरं गवास्तनामयावतस्का स्वएवयार्य [illegible] नेस्वधर्मकिस्तु खं
भूया विदं शानिराकरणं विधाय वैकुंठादिमाये विषय तु ज्ञो [illegible] ति आविदं शानि स्व

यनिराकरणमस्य स्वर्गादिप्राप्तिं विवेकेन मोक्षं च तावदिदं च अनिराकरणरूपत्वं विवेकेन ब्र
लोकस्य नवग्रैवेयकस्य: परं यावदिदं तस्य प्राप्तिर्नान्येषामिति ज्ञातव्यं तदुक्तमागमे
चिंतामणावपि अतश्च गरिष्ठसुखश्रेणीश्चिदं आः आश्वतेः सुखैः नवग्रैवेयकैः प्राप्तवैकुं
ठस्य चाविदं वं यस्मादथ दीपवर्धितीति विराजलयमद्भुतमिति न्यायात् स्वेच्छाभृत्कपराणां
योगिनामविदं अपराणां यथाकामाप्तिप्रायेण लोकांतरप्राप्त्या किं कुंठलोकप्राप्तिः
आनाकेः कालांतरेण तान्निवविक्रियेण धारीरणस्यादिहायदि प्रयास्यं त्वपपारमेष्ठ्यं
विहायस्तानामुत्तयद्विहारं अध्यधिपत्यं गुणं स्वनिर्वाप्यस्त्रहिर्वागाच्छन्मनाप्तं प्रिये
श्वाः२२ योगसूत्रनामविदितद्द्वयं वर्त्तितएकेनूनांतरंगत्रिशिखाः आनूनांतरंगत्रिशिखा
श्रीति निर्व्यक्रियमतिपातिनानांतनरां वैराग्यबलेन नूनांतरंगात्रिशिखिनोलवयु: ५२
विशुद्धतमस्य चाः ताकवलेविभ्रा त्रावपिश्रुलिंगादकृतिजस्य दलाः दृषत्रासकाः स्व

एवानूनांतरंगत्रिशिखाः विदांविस्मिश्रदलानां सबीजलिंगावरणत्वमिति यथा कृ क्रीडन
कैल्कका: सर्पाणां दंष्ट्रानंगं विधाय तैरवश्यवत्रागैः क्रीडां नानविषजनितसानिद्गु
षोन्नवंति यथा ननन्था नादत्राष्ट्रसर्पेरतिविहारिणो मंत्राधविदो ति कदाचिकालग
त्यातद्विषपरीतविनाशावयुरिति तदुक्तं हृहस्पतिनापि नूनांतरंगत्रिशिखिनोमु
नयो नारदादय: अनूनत्रिशिखिनस्वावत्सावयिष्यद्विःशुधाः यत्नातायत्ततोमान्ना
नूतालिंगविदात्मनां प्रतिष्ठेनिवयात्तना नूतलिंगधारीणां नूतदंष्ट्राहिकेहकानवि
षस्याभिनिःकचितअनूततददाह्विक्रीडकहकानां तथा नहि त्यादिवाक्यानां बलेन
वा नूनांतरगाणां गतिं निरूपयतीयदादआमहारं त्रेदावस्मारराजयोगविपश्चितः
पारमेष्ठ्यं ब्रह्मलोके प्रयास्यन मत्यलोके गंतुकामा वा तनावेहायाहस्तानां वंशानी
नां ज्योतिष्कतां विमानिकानां विहारं प्रयास्यतु वा त्रिविशदयस्य विलासस्तुखे त्रा

परियाद्दुःखमूर्च्छितांतरंगाः स्वगुणसुखानां समुदायरूप ब्रह्मांड ब्रह्मांडं सर्वगुणसंप्र
दायानां मुख्याकरं नितरां यां तस्मिन् यः क्षणसुखाकांक्षी स्यात् तर्हि तावाद्यागांगांऽत्र्यां
तरंगविनागस्यभिद्विदविरुच्य नाविनीलिंगशरीरस्यातिजसदलत्रिखां नलुनाति । अन्नूतशे
षे नमन नस्मात्स्वनूनशिखारविद्वियेश्वस्य हतत्रतत्रतसंस्कुसुखभोगार्थं गच्छेत् । ततोऽन्ना
गरस्मिकानानाविधकमनीयतमस्वर्गादिसुखसंभोगादचिरश्चावं निराशास्त्पश्चिदेवशि
ष्ठातेजस्तः स्वनूकेकुंगस्य शाश्वतसुखमयमादिमायावयमधिगच्छति इति । स एव धनिः । अनूनं
त्रिखां तरंगाणां निष्पावधान्यदलवं तत्त्वे भोगांकुराविर्जावः । कर्म्मगतिविदां तत्र कर्म्म
परिभोगमंतरेणाश्रमगतिर्न्नपदुमारेतिश्लेषः । परंतु तत्कर्म्मभोगविनावरेवातेषां
योगगतिर्न्नशरीरीयते नास्त्रां क्वाहो ॥ योगेश्वराणां गतिमाकरंत बहिःश्च लोकाः प ५३
चनां तरात्मनां तत्कर्म्मनिःश्वासं गतिमाप्नुवंति विद्यातपोयोगसमाधिभाजां ॥२३॥ यां गतिं

योगेश्वराणां विगतरागगत्या लोकोत्तरविहारकर्त्तॄणां प्राकृत्वांस्वच्छंदविहारनि
राकरणरमणीयां कर्म्मनिर्यज्ञादिसंस्कारेर्नाप्नुवंति त्रयीविद्याजनितविताने क
शलाः केवलमर्थश्चिह्नेद्वाराविपालिगतस्य विस्तुरूपस्य तनुरूपमश्रुश्चिह्नमात्रफला
वाप्तिरेव केवलं न परं तत्क्रयविक्रियादिविज्ञानिनोयथा समर्थ्यां भवंति न तथान्य
कर्म्ममार्गिणां मिति श्लेषः । ज्ञानजिता लोकोनक्षीयत इत्यादिश्रुतेः प्रामाण्यात् कर्म्म
जितो लोकोक्षीयात इत्यादिस्मृश्चयकर्म्मविधानामियन्नमात्रसुखमनुभूय पतनं
तावद्धि प्रमाणपरितांतरंगगति योगेः त्रिलोक्या अंतर्बहिश्च यः कश्चित्पवनः तास्मि
न्नेवांतरात्माप्रसरणशीलमतः करणं येषां निरावरणत्वात् यत्र कुत्रवितु ब्रह्मांड
मध्यपवनसंचरणं तत्र सर्वत्र विश्रामवंतो योगिनः संतावस्तु ब्रह्मांडानां तविज्ञा

नंब्रह्मांडांतराणांनयोगिनोपिविदंति।अतएवास्ययोगिसमुदायस्याज्ञानानज्ञानमय
मीश्वराधीनत्वमितिनिर्द्धारः।नकर्म्मीतिक्रमिष्यतियोगिविघांज्ञानेःकदास्यात्परिव
र्द्दमानानिराहृतत्वान्नैवकर्मविध्वंसोव्योम्निवकेनाप्यवष्टापातेमलेमितिकरणादि
कारि ःकालित्रायान्तविघोपास्यमानोतपोनगवद्भक्तियोगाष्टांगःसमाधिस्य ःत्वज्ञा
नंतानायनस्तजंतिएवंविधःव्यापकांतरंगगतिःयोगेश्वराणांश्रीमच्छ्रीधराचार्यैरपि
स्पष्टतयाप्रतिपादिताकालाज्ञादिविंवावस्थानस्यमयप्राप्सारक्तुस्वंजरिप्राज्ञांतःपरिपाक
पीवरपरानंदप्रतिज्ञाश्चास्पदमितिप्रवब्रह्मांडमध्यस्थजीवनेतोचबोधनंब्रह्मज्ञानम
तंत्राणांयोगिनांयोगवर्द्धनमितिविज्ञवपंचरात्रात्तुल्लषा।तांयोगिविचित्रगतिमष्ट
त्विरेवाहश्लोकैः।छा।विश्वानरंयातिविद्ययापागतःसुषुम्नयाब्रह्मपथेनशोचिषावि
धूतकल्कोथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारं।स्थयःकश्चिल्लोकाल्लोकांतरंव्रजेनु ५४

विकुंठपांथाःनवेनुमन्तुयस्मिन्नेवब्रह्मलोकेगच्छतितस्मादिद्यासुखमाप्रलयंभुक्त्वातल्लोक
प्रलयकालेकर्म्मिणोलोकानिपततोनिरीक्ष्यस्वयंतदुपरिवर्त्तमानंयंकत्रलिनंलो
कंगंतुकामाविश्वानरंसुषुम्नयाप्रमृतवाहिन्यानाड्यायातियोगसिद्धिमहायत्वाद्वै
श्वानरमयोत्कृष्टाग्रयतनानिदिव्यस्यदनान्यालयमधीगच्छतीत्यर्थःविहायस्याब्रह्म
उमार्गेणगतःस्यन्केवलाग्निमयलिंगशरीरस्तत्रैवगच्छतिदिव्यलोकान्ननुकर्म्म
वर्त्माल्लोकविनाप्राप्तनिपततीतिनावाब्रह्मपाथनज्ञानाल्पाम्येनविधूतानिकल्कानि
मुक्त्यंतरीयकर्म्माणियेनशोचिषाकर्म्मीशावणस्वभावनाप्रार्थिःकर्मविशोषस्तुनूलप्त्या
न्निधानदीपात्तत्तानिवतल्लोकप्रलयनिदानविश्वानरेणनादिस्थूलशरीरनिदानमला
नांविशोधनंविधायहरेर्नारायणायस्यातजस्मारचितंतदुपरिवर्त्तमानंशैशुमारंयोति
षांनिलयंक्रमेणनत्रसुखमनोगभुक्त्यमागच्छतिवंशादिध्रुवांतंतदूर्ध्वमुपक्रामकलि

कायामपियंयं ध्यो कविनात्रोत दग्निभूतः प्रयाति लोकांश्चानुश्रुस्यातिशुद्धस्य हजः सुरी
रत्नं न विक्रियेणावतिविद्वस्त्रो नक्रियो यो गनदहत्यागा दनंतरं यदारन्ने तनावस्को
विक्रियं तल्लिंगघतेतानवस्थहस्यं गालतस्वगस्मिंभूतिजोगवान् निवर्त्तिथिया विज्ञावे
गालक्रावयकं ततः वैकुंठस्यादिमंदिव्यसुखस्यंदोह स्युतं नवाग्रेवेयस्थं हत्पालिंग
विज्ञावविवर्जितः बिंदवं प्राप्यविचरंयत्स्वं ब्रह्मलतिकीर्तितः यथा यावित्याज्जादहं माधिरो
तत्रविक्रिये ते नांऽविवारणवविराजं निविशोक्षुधाः इतियागरत्नकालिकायामपि निरू
केवास वस्तुस्वसंभूतिजोगजुषामपियोगिनांततेवादाह्नस्यहावैकुंठरः हस्यग
मनंनिवारितः वंशादिषु वांतालनेकेऽलत्ररो नरस्तुखानि शायाधेने तथा लोकविशेषा
स्ते नावयुक्तान् स्त्रवील्लवान्तर्भूयगलिताविदुःक्रमाविशेषाः विज्ञावत्नेदनिराकरणा ५५
यस्यास्तास्त — दानंदाकेषस्तुखातिशयस्तिद्धिप्रारंतिकनि दानंबिंदवं वैकुंठलोकमध्य

ऊहरमधिगाछतः यज्ञताः सर्वत्रावरेवनगवंतएव नवंतोविराजेलयमानुवं। तीन्यर्थः
नवाग्रेवियकानुत्तुस्थायांतिदिव्यानमिंदवं वैकुंठमध्यऊहरंयज्ञतालिंगमुस्खाजनुश्च
जिंगीषुरूपा भूत्वा गाछाद्विराजमादिमांसायंस्वावस्थिरो नावो दुर्लभोयोगिनामपि ब्रह्म
डकोटिविज्ञानीप्रभुः सर्वस्य चाश्रितः विस्तुरेवमहेश्वानि निग्रहानुयाहरूरः ततः इतिक्र
इयामलाजिज्ञायात श्वेछंदविहारत्वं योगिनां निरावरणवस्त्रहजातं छा। तद्धिश्वना
जिश्वतिवर्ष्यविज्ञारणीयस्याविरजेनात्मानकोनमस्कृतं ब्रह्मविदामुपेतिकल्पाभुषा
यद्विन्धारमांत २५ तद्विज्ञा श्रोत्रमारख्यंजोतिषस्तां लोकनिलयं वेदसूर्या पाश्रय
रूपं विश्वस्यब्रह्मांडस्य यन्नाजिरितिनिगादितं आविष्टलिंगचानाजिहस्य नक्षीवत
तिरेतं विधं विशेषावेमानिकस्वर्गलोकातिक्रमेणतुरीयं महर्लोकिः मतिक्रम्य तपः तोर्क
निर्गलितं यत्र कल्पा।पस्तुषो विबुधा नृणामादयारमंते स्वाजिरे वयोगसिद्धिः तत्रा
स्तंगिन एव व्रजंतीत्याह अणीयस्यातिशुद्धस्य तरस्य ... पराया वशिष्ठ नाम्नां नांतः

करणेनेकः साक्षादेकत्वज्ञानपरायणो योगीत्यर्थः। ननु किं विप्रदर्शनसंकल्पस्फुरणं त
दवस्थागतस्य वज्ञावदिति नावधार्यं शर्य ज्ञातिरनीकषं ओं तुरीयाम तन्मरूराक्रागमाः।
तांस्तांख्यसंपत्तिविपाकपक्वपुण्याशयो गच्छति यत्र तत्रपाः इति संस्थानान्तरावपि लोके
संस्थानिरुक्ता तत्र कल्पायुषां निवासः त्रयस्त्रिंशत्कोटिकस्य विष्णुद्वायुष एवायं तापा
लोके ज्ञानधनाः कार्मिणोपि तदायुषा महर्लोकं चातुर्यः यदुक्तावद् जीवकं महत्वा
ब्रवक्त्वाच यज्ञोगाद्दन्स्यात तप इति विष्णुद्रुकारिकायामपि निरूपितं वा कल्पसंख्या
नमायुर्येषां ते कल्पायुष इति निहरिः। लोकाल्लोकान्तरं गच्छत विकुंठपथपांथ। कानन्तो
गोहीयते यस्य गतिर्योगानुवाविनीति हृष्टादेवा नाम रमिति भ्रन्वविदां मन्यादिस्फुरणलो
कानिवासिनामाजानदेवाना पिनमस्कृतं यावादिज्ञित्वहदूसितानरापरतपोलोकनिवासस्य
नाम्नघ्नस्यादायामतनुनावा। स्वदाधालोकस्थाअपि वंघतमानावबुद्धिरिति ग्रंथदृष्टेष्य ५६
त्यलोकस्थितो विश्वविधाविभुवईश्वरः। नोति अमरस्तु द्विजशानब्रह्मज्ञं ततः सादति

कूर्मपुराणादपि सर्वलोकजितेरुन्नमान्नरमलोकगांतः सादेवब्रह्मज्ञं तदुक्तं दृढम
न्नुनापि गायत्री वदानयस्पर्शकाधयास्यापवीतकं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाजातं साम परमादेव
तमिति न्यायात् ज्ञातिस्वज्ञावादपि ब्राह्मणानां सर्वपुणत्वं निरुक्तं वालाया गविदां मुख्या
विष्णुतक्तिपरायणाः स्तनाव ब्राह्मणं वदेदस्य त्रः मूरिति स्मृता। इति ज्ञानात पेनाप्यु
क्तवान्सादि व ब्राह्मणाज्ञातिमात्राताथि वाणीरिवान्तिवं घानिष्ठु तक्तिस्थापि ब्राह्मणं वंदन
घृतिवज्ञावदित्यत्रिस्नेहिता यां त्रातपादितं वंदनाद्विजमुख्यानां गुरु विष्णुत्वबुद्ध्यः
ज्ञाताविष्णुपातः सम्यक्पार्षदा इतिनाः स्मृतं। द्विजमुख्यावमाननं ननानिरयसे विज्ञः।
नद्युषाघासदा वारिवारित्रस्सलोलुपाः इति यदा यदा नमज्जन्मकाले नजवति श्रवं
तदा ब्राह्मणरूपेण विचरामि महीतले स्तत्यपि श्रयस्तोना थावनारविश्वे ह्नितोद्रु
ज्याः ब्राह्मणदायादाः सर्वकर्मसु निष्ठाज्ञेरिति विष्णुरहस्यान् ब्राह्मणास्तवकानामपि १

=द्वो ।।६य ।।

ख्यं लोकं नितिजतपोबलयोगसिद्धिभिः प्राप्तानुतावात्मजः ५

स्तुजनश्च मित्यपि प्रतिपादितं अत एव तपोलोकगतानां जनलो... महामुनीनां शार्वीर
व विष्णुयजनकर्मभिः प्रतिपादयति॥६॥ अथोऽनंतरं तस्य मुख्यानले ... सनिरी
क्ष्य विश्वं निर्यातिशुभ्रश्वरजुष्टढिष्ण्यं यद्धि परार्ध्यं तद्धु पारामेष्ठ्यं॥२६॥ अथोऽनंतरं तत्तपो
लोकपर्यंतं विश्वं अनंतस्य श्रीशेषनागस्याननानलेन दंदह्यमानं निरीक्ष्य ततऊर्ध्वं ज
नोऽधिराजास्मद्धं गच्छति॥ यद्धि परार्ध्यं द्विपरार्द्धमानमायुः कल्पपर्यंतास्तु जगद्गुणपेश
लानां निवासः तत्रामयारामेष्ठ्यं ब्रह्मलोकः सर्वजगदधीश्वरपदं प्रपंचात्मकमिति द्विप
रार्द्धपर्यंतं यावत् पितॄन्नित्यवासितामहात्मानः सर्वसंशयसमन्विताः संतिष्ठंति यावत् दुर्लभा
जीवतव्याप्तमनेनतत्त्वं ज्ञानवत्सार्वषां तन्निवासिनां कालहताः वयो हानिरपि न तत्त्वे शिवाद्य
ज्ञांश्वरो ब्रह्मा तेन संसेवितं पाल्यमानप्रपंचाकोशार्ध्ये पारमेष्ठ्यं ७ ब्रह्मलोकः सर्वमंत्र
मयाधारचातुस्यकलस्निधिवितानाकीर्णहलानां परमविश्रामभूमिलक्षणमुख्याकरः। ५७

तपोलोकपर्यंतानां पंचानां लोकविशेषाणां विनाशेऽपि न ब्रह्मलोकविनाश इति तस्मात् ऊनलो
कस्य ब्रह्मलोकस्यं ज्ञाविद्वद्भिः परिकीर्तितो विशालतरप्रज्ञानयनदिवाकरैः पूर्वैः श्वत्र
यीलस्या लोकानामिति यद्विदुः शास्त्रुषास्समाप्यत्रातंकल्पादेने दिनध्रुवेतिमहर्लोकेस्वप
लोकाः प याद्धनि विलीयते जनलोकः सदा ब्रह्मलीनीविति न विलीयते सत्यलोको माहेशामि
याद्धेऽकं द्विदुर्बुधाः अविनाशप्रपंचत्वाम्सत्यं ब्रह्मरिनिर्मितां एते लोकाः खंडकोशविहिता
स्वादि कर्माणि त्यागमविंतमणविपिप्रतिपादितवा तूजनलोको ब्रह्मसदनस्याग्निधा
निरुक्ताः एवं ब्रह्मांडस्यापि षट्चक्रभेदो विकुंबलक्षणे सहस्रारस्य मा विश्रांतियांतिषट
चक्रात्मदनब्रह्मांडस्यापि निवृत्ताः स — मंसत्यलोकाख्यं यद्धिकुंगपदं विदुरितिश्च हस्य
तिनाप्युक्तं वानूजनलोकः षष्ठ इति ब्रह्मनिलयावनिरूपितामहामुनिभिः नावेकांत
दिवारात्रौ न कालो न जरामृतिः। सर्वश्वाद्रुमयोनानां विनाशं नच अष्टि ऊर्द्धमः। इति द्रष्टव्य
णादपि सत्यलोकस्य नित्यतानिर्णीता सत्यलोकस्य दाशिवपदतां शर्वाचार्यै निरूपिता।

जनलोकस्येश्वरः सदाशिवः। एतत्पंचमहात्रेताः पादमूलं समवस्थिताः शांतेः नंदमंडलाद्विवर्त्ति
नो विश्वोद्भवकारिणो विशुद्धस्य प्रत्नुशेषस्य ब्रह्मसंज्ञानेऽत्र जनलोकाधीश्वरस्य निर्मो
मोऽस्माकं ब्राह्मणानां राज्ञ्या दिश्युते प्रतिपादितस्य सर्वेषां प्राणिनां शरीरस्थूलोऽय
नं चंद्रलोकत एव सिद्धं तदुक्तं मार्कंडेयनापि यस्मात् संजायते सृष्टिः शारीरी सर्वता
मुखी तस्मात् ब्रह्मेति न कविः ब्रह्मादिष्ठानमस्तु तत्तद्यथोदयं ब्रह्मलोको मुनिवरे मत
इति न्यायात् सर्वशरीरादयनवाह्नत्वं राजागुणप्रातुर्यादिवद्भीनतं पुराण। कावि
त्रिः। सूर्यलोकस्तु सर्वशरीरपर्यायागमनपरिणामायनत्वादिश्नुलोक इति। प्रसिद्धा
सूरिभिर्निरूपितः। तत्र वर्णितानुग्रहशाश्वती नारायणस्य दिव्यकलानवरतं जगत्पाल
नाय जागर्त्ति तदुक्तं शिवसिद्धांत पिंजागर्त्ति दिव्या जगतां हिताय विवस्वातन्ह्रते रनंतमू
र्त्तिः यास्य पर्यायदालाः सुमंगलाः पिपर्त्ति सर्वं सचराचरं जगदिति न्यायात्। विष्णुलो ५८

कोऽप्यादित्यमंडलमिति निर्द्धारः। रुद्रलोकस्तु शानेश्वरं मंडलं तमोधिष्ठितस्सर्वलावस्थानु
तामाधिष्ठितत्वात् तेषां रुद्रत्वं विश्वधिः स्मृतं तस्मात् शानेश्वरो रुद्ररूपी संहरति जगदि
ति ब्रह्मयामलोक्तिप्रायात् तत्र लवशक्तिसमुदायानां सर्वेश्वरकलानां नानाविशेषवि
लासो विषम्याज्जगज्जीवनं विधिनिर्णदाया जायते चंद्रात् पालनं सूर्यमंडलात् संहरो
जायते स्मोरजगतामिति तागुरिः प्रादस्सर्वविशेषाणां विपश्चित्प्रानि बोधत इति न्याया
त् त्रिशुमारास्थस्य महर्लोकांतरवर्त्तिनो माध्यब्रह्मविष्णुरुद्राणां विशेषगुणसंस्थानेप्र
कटीकृतमिति श्लेषः। द्विपरार्ध्यविष्ठानमंदिरश्वरत्वं जनलोकनिवासिनि लोके श्वरे प्र
सिद्धं सिद्धश्वरत्वं सर्वेषां सिद्धानां यत्राधिपत्यं अतएव श्वरत्वं सिद्धं तिकिः पारामस्थापदस्ये
पतुत्रवलेश्वरस्य ब्रह्मणो निरूपितं यतु संस्थानकलानिषेवणं तत्रात् वांऽष्टपंचादिमा
दिशानि त्रयामातनोति सकलं विश्वं त्रिसर्गादिति। तस्मात् जनलोकपस्य स्तुत्य—रो ब्रह्मत्वम
गीकृतं। यस्मात् षस्सदाशिवाविजयातावित्युक्तं तस्य त्वाधिपइति नियोगेश्वरकारिकायामपि

प्रतिपादितत्वात् प्रपंचज्ञानप्रपंचमिदं जगदिति जिमनीयानां मिथ्यांतात्दृष्टिज्ञत्वात् प्रपंचलो
केज्ञानमिदमेनिंद्यमनवद्यमंडकोषमिति श्रुतत्वात्प्रमाणत्वात् प्रपंचकमंगलमंगलं वि
बुधवराः सूरिभिः समादिष्टाः ब्रह्माच्युतमहेशानसदापूर्वकं सशिवानुजवादिति प्रव
चनस्य । तदाधारादपि प्रपंचमंगलमंडोः सार्वज्ञ्यप्रपंडकोषेषु निरंतरस्थायिनो जवेषुरि
ति नावः । सार्वज्ञलोकपिंडस्थप्रपंचमंगलमंचकाः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्चेश्वरश्च सदाशिवः ।
महालोकत्रयः संति ब्रह्मविष्णुमाहेश्वराः । जनलोकमाहात्म्यानां सत्यतिष्ठे सदाशिवाए
वं हि ज्ञाश्चतीसृष्टिनियतास्तनकल्पिताविराजे न परे ज्ञाने पारणपरमेष्ठिनेति वार्त्तिक
काराणां मिथ्यांतात्तिप्रायणं परमदेवतस्थितिपरत्वं विलोकयनुः सोपद्रवं जगन्निरा
त्रत्यतस्मान्नीतत्तमकलसुखजनाख्यं लोकवरं संविनोतु यमोक्तं सर्वार्थसिद्धि
संज्ञं विमानिकं ब्रह्मलोकमिति ॥७॥ न यत्र शोको न जरा न मृत्युः नार्त्तिर्न चोद्वेग गति कुतश्चित् ५९
यच्चित्तता दुःखियया निदं विदंडुरं तद्दुःखप्रजवानुदर्शनात् ॥२७॥ यत्र ब्रह्मलोकेहि

-१ परार्द्धवस्तानं यवत्ता वन्निवासिनां काश्चिदन्यस्वर्गनिवासवत् दैत्यो बकवादिशो
को नास्ति जरामृत्युविषाण्यानसूः ब्रह्मसेव समं सार्वजिरस्यायां निनेधनं तस्मात्सर्व
सुखस्यत्रसिम तावोत्रयीयतेइति वाराहणोक्तत्वात् ब्रह्मलोकगतानां सार्वेषां नु
सुकृद्वियोगजो दुःसहशोको नतिनावगाविंतत्या आर्त्तिश्चित्रनिवासेन्नाकुतश्चित्कृता
रुद्धगानामपि न गतिः । प्रापंचकीनिः प्रपंचस्त्रतावानां तेषां महत्तुतावामिति नावः । वि
रंचिलोकं कति वितुक्रियाति: प्राज्ञाः परं नाधिनिराद्वियं तत्तु कापरां दिव्यगतिं प्रतांति
ज्ञानाक्लिन्ना मुक्तिपंथं नजत इति रुद्रयामलान्तिप्रागेण विरंचिलोकगतानां सर्वेषां
समानसुखलोगिनामपि गतिस्त्रिविधा निर्द्धारिता पुराणकविभिः यत्तु ज्ञानयोग
संमतराकर्मयोगे विरिंचिपदं जितोन वर्ततेषां समीपतरवर्त्ति वैकुंठलोकस्यादिम
त्रिव यद्वारं दुर्निरीक्ष्यं नावतु चित्तातामनः संकल्परहस्यादद विप्रसृष्टतमं कर्ममा

गरिहस्यं विचित्रे कगोचरं यत्क्रियया कर्मकांडप्राधान्येन चित्रां तत्त्वनिर्निर्मितिं चित्तु यन्मा
त्रसुखं पश्यंति परंतु तस्मादन्तःस्वप्रत्यक्षं स्वप्रत्यलोकसुखं कालत्रयप्राप्तं । अपह
नुषाणा अपि कर्ममार्गिणो न पश्यंति न पश्यंति । इदं ज्ञानाख्यं कर्मनिरपेक्षं न च मा
नस्य । रूपं न विदंत्यनिदं विदांतः षाड्गुणं तं तस्मात्सुखं विनानात्यंतनाम के यत्सु
खं तस्य यत्र न वः प्राडुनवि । तस्मात्तु दर्शनं महतां पातित्रयस्मात्तु न पश्यंति ज्ञा
निजानसुगमं विवेकेऽवधारं एवं कर्मिणां तदवस्थानादधः पातं ज्ञानिनो मूर्ध्वगमन
मिति । स्वर्वर्षिसिद्धसुखाख्यं विमानिकाः सुखसुललितानि प्राया यादपि कर्मिणां पात
प्रयुक्तः नतु ज्ञानिनां तर्हि तेषां लक्षणं यज्ञाद्यनयोगकर्तृत्वं तं त्यर्यतां सिद्धीतेरवप्रयुक्ता
न कर्मयोगगतानामयमिति । विशेषं तत्र कर्मप्रधानगोचरलोकजितानां स्वर्गवसव
त्र गं सुखं लक्षणं नेऽपरमिति ध्वनिः । ब्रह्मलोके गतानामपि त्रिविधा गतिर्वर्ततियेतद्ध ६०

ल्पोकषरिशक्या तत्र गतानां स्वषां ब्रह्मणा वसा नेधः पातं स्यात् येहिरण्य नगतधिपा
स्वनाब्र ले न मं त्र श्रक्ति तन्मयावन विरंचि लोकतां प्राप्तां तब्रह्मणा सह नवात्रे विय
कं सुखमुपलोग्य विगतकर्मच्युतावामाह्वामवाधिगाल्युः । येऽकन्त तंसुकेपाश्निब
लेनावे । ॐ वपथ पांथ राजः स्रयथास्तु ब्रह्मणा साहेवगच्छंति वाच्छया यथा । कथंचि ७
त्सत्रगमा नावयुरिति निगमागमसिद्धांतानि ब्रायणप्रतिपादितवान् तदुक्तं परिशि ०
ष्ट कारैः कर्मिणो न न लोकाद्यिपतंति सुत्रं तद्धयानुं । हिरण्यगत्नधिपत्त्यस्वामुच्यं
ते ब्रह्मणा सह । नगवध्यस निनायांति तस्मादपि यच्छेछयति न्यायात् । अतः परं नव
ग्रिवयकांक्षिकं वसुखमाघाघावें दवं लयमनुगम्य ब्रह्मांडान्ते नंविधयविराज
ध्रजंतीत्ययं क्रमस्तु निगघातं छा । ताता विज्ञानं प्रतिपद्यतिनये तल नात्मना पा: नलभू
ति रचरनु । योतिमयो वायुमुपत्यकालेवा यात्मनाखं वहदात्मलिंगं । उत्तानानांशे

वैयात्मकसुखातिशयनोगाविदंशमलमिश्रदलशोधानविगलोव्यतिक्रांतः शेषः
श्चताश्रुतानां युक्तिनृत्विंदावततप्रतिपघके वलं सकलकर्मसिजव्यतिरिक्तलिंगी
नदृष्टपात्रनिर्दनेनद्वारामहदष्टावरणविजेतनेकयति तदुक्तं विष्णुरहस्ये
यानकर्ममालदीनंनत्रवेछिंगमात्मनःतदयेद्दंडमूर्द्धन्यमष्टावरणमद्भुतमितिन्या
यातुःस्नानादयं राजयोगिनां विशालक्रामानतुहठयोगावायणीं नवयीवाणपति ७
कम्याबिंदवंशापाविद्वारःसराजयोगविदिश्च वंघोनिर्वाणिमाप्नुयादितियोगर
हस्यानि प्रायेणायंब्रह्मांडवरणानदक्रमाधिकारोनतारषांहठयोगि नामि
तिसिद्धः।इवंयाताय तानिप्तनंलिंगशरीरस्यतत्रतत्रलयप्रकारोपितापेवतिता
त्पर्यार्थः।इश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेःकनविंदंशनमहत्तत्वंमतिपिंडकव्क तानवोति
तस्यांशनाहंकारःतस्यांशेनशब्दः तस्यतन्मात्रधारावितयत् तस्यांशेनस्पर्शतन्मा ६१

शःतन्मात्रद्वारायजंजनाःतस्यांशेनरूपंतन्मात्रधाराज्यातिःतस्यांशेनरसःतन्मात्रधा
राजलं—तदंशेनगंधस्तन्मात्रद्वाराचनिःतेश्चमिलिते श्चतुर्दशभुवनात्मकंब्रह्मां
डंस्थूलतरप्रकाशशावरंकिंचिस्महजंतदंशाकानिबङ्कनिलिंगानिस्थूलशरीरा
णानि दानानीतिनिष्कर्षः।तस्याद्यावरणंदशकोटिविशालभूमिपिंडकटाहवि
षेशाद्ववार्थविशालमतिकाठिनतरद्रव्यमयंतातासुदकस्यावरणंतचातकोटि
योजनात्मकंद्वितीयंतातास्तेरपिसहस्रकोटियोजनविशालमावरणंतृतीयंततो
मारुतस्यावरणंशतसहस्रकोटियोजनव्याप्तंचतुर्थंततोव्योमावरणंदशल
क्षकोटियोजनायामंपंचमंततोपिकोटिकोटियोजनायामंमहत्कारस्यकस्थिलक
रकद्भुशाद्दस्यतिवदितव्यंषष्ठंसप्तमंतमसोमानांमहोदकोटिकोटियोजनविशालत
ताभगवदाश्रितायाःमूलप्रकृतेनिर्वचनीयनानाद्रव्यमयाआवरणंशतकोटिकोटि

योजनविशालं वायुमिति एवमप्यावरणविभेदकोऽजीवात्मा विराजेऽच्छवीयमीशृ
त्म त्मेमेकलीयस्यामनुभूत्वा निर्विशेषादिति सिद्धांतः। तूवारिज्योतिरनिलाकाशादीति
मिशालियाः सूत्रं एतिद्युक्ता निभ्रलांडावरणानि चानि निर्विशेषयदं प्राप्य बिंदवंलद
येऽस्वतः ततः समस्तजावनाविराजलयमाश्रुयानु राजयोगक्रमो विषद्दुर्जनो हठयो
गिनां एवमानुक्रमोमुक्तिरस्मथा त्वमएवहितिष्टर्यायामलाजिप्रायेण ब्रह्मांडमू
र्द्धन्यविभेदितएव ब्रह्मण्येवलयमीयुरिति निर्बरिः। ततो विश्वेश्वर राजयोगसिद्धिस्मा
मर्थ्येना वरनावगादिशांकाशून्यं स्वरूपं तत्र रूपेण विक्रमणो सूदगम यस्वरूपेणापी
विभेदं विधायात ऽथाधिगम्यातनः स्वरूपेणमारुतमधिगच्छेत्तातावायुमयोभूत्वा विय
यदधिगाछेत्ताता वितानमधिगाछेत्तामामयाभूत्वातदावरणजिप्रज्ञातिमधिगच्छेत् ६२
त्र ज्ञातिमयोभूत्वा निखिलावरणानि तत्र ब्रह्मण्येव विराजमधिगच्छेत्सकलेंद्रियहानि

विलयविहीनमनाऽस्त्यादेश्रुतिप्रामाण्यादयमेवलयप्रकारइति स्थावपर्यालोयं निर्धारि
तमिति तत्र स्वकजावरणविलोदहापिस्यावेंद्रियवृत्तीनां निर्मूलीकरणं कुर्यात् तदुक्तं दीप
वालेरपि अष्टावरणभेदं विधायादौ विमस्मरीपश्चादिंद्रियवृत्तीर्निर्मूलयति
मर्मवि तुश्रुद्धांतः समविदानंदात्मा विश्वेश्वर इह सो विलीयतपरासादद्वितीयो
बुधः। स्वयमिति न्यायादष्टावरणविभेदकानामिंद्रियनिर्मूलीकरणं तत्प्रकारमाहुः।
घ्राणेन गंधं रसनेन विरसं रूपेव दृष्ट्या स्पर्शनं त्वावे व श्रोत्रेण वापे त्यनत्तोगुणं वै प्राणे
नवाक्रतिस्थापेति योगी। २९ घ्राणेन गंधं तदिंद्रिय तन्मात्रं याति यः कश्चि घ्राणेंद्रियविवर
तेदो वत्नीत तस्मात्तेरा जावान दपि गंधमात्रमयं कुर्यात् विवरमाधुर्यादि वेदकावेघयो
रेकतानमेव विदध्यात् इंद्रियेरिंद्रियार्थानां तन्मात्राणां चयोजिदावष्टावरणं रालदी
कुर्यात् स्वयं मान्मानीति कुर्मात्प्रराणप्रायेण घ्राणवृत्तं तत्रिशानात्मके गंधास्ये तन्मा

त्रे विलापयन्नं विरुध्यात् तद्गंधतन्मात्रे समूलं तन्निदानाकरस्यानेंद्रिये निवेशयेत्। — तन्नि
वेशात्समस्वादुवान् भवति तस्य घ्राणं गंधरस्यानेंद्रियं तन्निदाने सूक्ष्मतमे तरसे तन्मा
त्रे निवेशयेत्। तदनुभूतिपरायणां रसगंधयोर्विच्छेदाविनष्टः। तावद्गंधरसादौ नाम
लयः कर्म्मणोऽगुणः। यावदानंदयोगेन मेलनं रसगंधयोरिति ज्ञानेश्वराचार्यैरपि
निरुक्तत्वात् सम तन्मयकरणेंद्रियस्य घ्राणो योगी तदुत्तरं चक्षुरिंद्रियं तदुत्तयन्नि
दाने निवेशयेत्। तद्दृष्टिरपि तन्निदाने रूपतन्मात्रे विलीयेत तेन नानारूपविच्छेदका
नां रस्य न घ्राणनयनानां तन्मात्रैकत्वविन रूपादिना नास्वरूपप्रतिपत्तिरिति निर्घ
रः घ्राणजिह्वादृशामेगंधात्मकमेलनात् सर्वविबुधः स्वादुरूपाणां विच्छेदरहितोऽनु
वेदिति शंकराचार्यैरपि निरुक्तत्वात् केवलं क्रमोयं नाधिकृ एव न च विक्रिरतुमयो ६३
नास्ति रिति नावः विज्ञानतत्त्वयोगेशज्ञिगम्योयं महाकामामुनिभिः। नीवैन्मुक्ति विपाक्य

छिदेहमुक्तिलयाकांक्षिभिरिति प्रशमरतावपि प्रतिपादितत्वाद्घ्राणरसनचक्षुरेक
त्रितं रूपतन्मात्रं तन्निदाने त्वगिंद्रिये निवेशयेत्। तत्त्वगिंद्रियाख्यं किं। चितुसूक्ष्म
दहरविदारत्वेदं स्पर्शतन्मात्रे निवेशयेत्। यदेकेकरणानानास्पर्शनिदानां शून्य
स्वता भोजायते। घ्राणादीनां त्वगंतानामेकमिलनतां बुधाः। न स्पर्शनिविका‥राणां
जातनं कर्हिचित्स्तुनरि तिस्तुरस्थरेणाप्युक्तं। तत्त्वगिंद्रियं स्पर्शतन्मात्रं तन्मूलं श्र
वाणेंद्रियनिवेशयेत्। तदपि शब्दतन्मात्रे विलीयत यकरणादवाकाशावन्स
वगुण निर्लेपकोऽनावदितिनावः। तनन नोगुणत्वं स्यात् अप्रत्यक्षत्वाद्वन्धक
त्वकर्म्मगुणादिशून्यः स्यात् अप्रत्यक्षामानंदं विज्ञात्मकं प्रत्यक्षमिति सर्वसुखनि
रसक्रियाकलापकानमितिश्रुतेः। प्रामाण्यात् तथोक्तं प्रवचनसारोद्धारे‥श्रा
त्वमुपरिपंकजमन्यः तस्मिंक्विद्वजतिमं प्रतिविद्यातां वैराग्यं छति वसुधौ प्रत्यं

न्नवति पंचमं सूत्रमिति न्यायात्। तत्राहं तन्मात्रं प्राणेन तत्कर्मेन्द्रियस्तत्रावेनिवेश
यंतु स्वं दास्यं दस्यमाकारं मनः प्राणनिदानकं सर्वेन्द्रियाणां हेतुत्वं तत्सूक्ष्मेऽशांश
राद्विति रितित्रांकरकारिकाभिप्रायादवस्त्रकलेन्द्रिययोगाविनामभिर्वं प्राणेन्द्रि
यविवत्तिरिति नावः विवक्षया तु प्राणेन्द्रियमाकृतो सर्वेन्द्रियरश्मिस्वतावमनादि
५ निवेशाय तु तावप्रतीति लक्षणयाऽस्य दान्मग्रहणं तन्मयकरणत्वात् प्राणमनसोर्म्म
हदेकस्य योगस्तु सूरिभिः॥ पूर्वोत्तरवादिन्ञा सप्रतिपत्तिकरणविशुद्धत्वेन स्कस्व
तावि: सम्यक् तायैव निर्द्धारा निरूपिता॥ विरुद्धधर्म्मत्वं प्राणेन्द्रियस्याकूरेके प्राणे
याधन्मनः स्वावन्नात्। तच्च मनोन्मनीएवामयधितिविज्ञाख्या। प्राणत्वेमनस्तोगुणश्चेति
विश्वेश्वराचार्येरपि निरूपितत्वात् तत्सर्वे मनोऽपि परमेकतानं विधायतत्त्वमन्त्र ६४
तिधर्मस्यानुगतोर वर्त्मनि विख्यातं पाथो योगी परमवाक्कृतिं विशुद्धमनाः स्वतावज्

क्षणो मुपेतितादवं स्थूलं सूक्ष्मभूतानि क्रमशः कातदावरणभूतानि स्तस्माहं सतितत्त्वप्र
ख्यामहदादिभातिमाह॥७॥ सद्भूतस्तत्तन्द्रियस्यं निकर्षं मनोमयं दवमयं विकार्यं स्थे
पाद्यगत्यामहतेनयाति विज्ञानतत्त्वं गुणसंनिरोधं॥२॥ ततस्त्वाहंकारं माना विकार्यम
हंकारं मुख्यनिदानं स्तंपाद्य तदहं कृतावेवरूपं मनोनिवेशं विधायते नाहंकारेण सह
विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं गत्या योगिकागमनेन याति यमाकृत्यान्निबोधिकमाद्यविज्ञानं
यस्मात्प्रोक्तनिबोधिकात्स्वरूपं च प्रकाशो विनाशश्चेति श्रान्तिनिबाध्यविद्याः। बुद्धिः कथ्यं
महत्तत्त्वं आद्यं तत्त्वविशेषं प्रकृतिजमाध्यात्मिकं विवरमिति प्रदीपरत्नाकारपि प्रतिपादि
तत्त्वात्। अहंकारस्यापि मुख्यनिदाने महत्तत्त्वमिति तस्मिन्नेवाहंकारस्य लयामवीदा
रंतिकिंविधं भूतानां शब्दाद्यन्द्रियाणां च सन्निकर्षे एकायनयस्य त्रिविधकार्याणामुत्पत्ति
त्वाद्विकार्यमिति रुक्तौ विकार्याहंकारः स तु त्रिविधतामसोराजसः सात्त्विकश्चेतितत्रता

मस्याज्ञडानि भूतस्य स्माणि जायंते राजसात् बहिर्मुखानि दशेंद्रियाणि स्मा … नदेंद्रि
याद्देवाश्च तेषां सार्वषां लयश्च तत्त्वदाहंकारे तत्र भूतस्य स्माणामिंद्रियाणां सैनिकमं
लयस्थानं भूतस्य स्मादि जडवर्गनिद्रा नवात्र सा मनसस्त्राहंकारस्य मनोनिद्रा नवेन
राजसो ज्ञानिरूपितः इंद्रियाधिष्टातादेव निद्रा नवेन सात्विकः प्रतिपादितः स … वेंद्रिय
स्वरूपं मनः गत्यायोगमनेन विज्ञानतत्वं महतत्वं मयान्यच सर्वाण्यंतरंगाणि विदधत्
तुस्तकत्वपिंडदलकाविन्य महत्त्वाविकांतवास्सरलये दितितावः मदत्तत्वमयानां प्रधाने
कांतते तिस्रां ख्यानां सिद्धांतबलादविकारप्रसंगे तामूलप्रकृतिगतस्य लिंगिनः साक्षाद्
लिंगकच्चकत्वमित्यात्मत्वमेव मूलप्रकृतिरिति निर्धारः मूलप्रकृतिरविकृतिरित्युदाहृत्यप्र
कृतिविकृतयः सप्तेति कापिलेयमतानुसारान्महतत्त्वैकांतपिंडरहस्य महत्तत्त्वमुप
गच्छंतीति इंद्रियाण्यर्थे … मात्रे तानि विज्ञानिनि आत्मके तादेव मनसि … तद्धि कार्यंत्रिध ६५

ततो विकारी पुरुषो विराड्योजये — कस्मि
न्मंके निवेशये तन्महति तन्मूलप्रकृताविति … लयप्रकारं स्पष्टीकृत्य तत्त्वतः त्रिशीकरणेऽशे
ति विष्णुरहस्य त्रिपाद्याद्देवविदहन्तुकानां … शांतमानंदमानंदमयो वस्तान एतां गतिं स
[illegible]सारमाह ॥ ७ ॥ तेनात्मनात्मानमुपैति … रूपेण सर्वत्रिपंचसंक
वर्तीनातायः सार्वेषु नात्र विषज्ञातं ग ॥ ८ ॥ तेनात्मना मूलप्रकृति … कमनीयमानेदात्मके अला
स्यकल्पमाश्रन्यानंदमय विश्वद्रुकच्कां सनूतादव मुख्य … विश्वेश्वरं सगुणापति एतामव
पेतिशांतमविज्ञातमानंदं विदानंदकलात्मके विश्वाद्… तं विश्वेश्वरं स … गिरिहत्र
नागवंतीं गतिं यः कश्चिद्दिव्यपरमराजयोगबलेन गतः ॥ प्राज्ञाः ॥ समुनाहृदये … बंधिनीया
पंचपारावारेन विषज्ञातविषादं नाप्नुयात् श्रीगति विष्णुरात संबुद्धिः नगवच्छं … निविशातिप
गतिः तामिति वाक्यार्थः ॥ उपज्ञाम्यत वहं दं सविकारं यानि विकारं रस्निकः निवि … तावाच्च
रमानंदं विराजे सच्चिदानंद इति गौतमकारिकायामेवांगो … ततो विदेहलयाऽशतितावाच्च

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

तःप्रस्तुतमाहात्म्यम्॥ एतेसृतीतत्त्वप— —गीतत्वयास्ति पृष्टहस्सनातननिवायविष्णुराब्रह्मणश्चा
दृष्टश्च आराधितो भगवान्वासुदेवः॥ २२ एतन्मार्गद्वयविरचनविवेकपराणां निरवधिज्ञा
नितयानुकर्मबंधश्च मुक्तिरिति भावेन दृष्टयन्नाहाहेतपादवपरीक्षतएत धूमादिभिर्ये
सृतस्तु हेतिनां संस्कारविशेषाणि प्रायेणाभिगम्यमाने स्वर्गादिसिद्धिविमा 'नपश्यत
विकुंठद्वारादशादहत्यामपि धूममार्गिणोपि मत्सरिणः सदाचारा यांति परंतु तज्ज्ञा
अपितु न तत्र यान्ति पतंतीति नार्चिःपथपरायणाः॥ विकुंठस्सुख्यादर्शादहलिकापर्यं
तंदुरंतावगम्य कालात्मनो भगवतो दुर्लंघ्यविज्ञावर्तिनत्रस्तानामपि निरवद्यकर्म
णां सर्वभूतपरमकारुणिकानामर्चिःपथपरायणानां विज्ञानविघातत्वपरायणानां
कालेकलनाद्दृष्टाप तन्मार्गद्वयविज्ञापाविज्ञानिनां सर्वत्रापि कालकर्मकलनेति तत्रा
पिश्रुतिद्वाविमौ पंथानौ नविदुस्ते कीटाः पतंगा यायथदंदशूकामिति न्याया तु ब्रह्मणोपि ६६

तन्मार्गद्वयपृथक्विज्ञानात् करकलितसकलसृष्टिस्न पातकानि वृत्तिरिति तृष्णानपा
पेन कर्मणा कृतिनिधानं पुण्येन कर्मणा मार्गद्वयपृथक्विज्ञानी त्यादिश्रुतोऽतः प्रामाण्य
ब्रह्मणोपि मार्गद्वयविज्ञानबलेन सृष्टिस्नत संकल्पज कर्मबंध इति भावः॥ कर्मणोऽप्य
ते वो पोह्नस्तुतस्य स्तुतस्य— श्रुतिद्वयविचारेण ब्रह्मध्यानेकार्चनयामिति ब्रह्मयामला
दपि एतत्सनातने सदामव्यवहारस्वरूपविधिकांतर्हितप्रसंगत्वयाप्राप्तादावनश्रीना
रायणेन गीतविज्ञानमहिमाचनमयापि निगदितविहितवेदादि— —घातन्मयां नरं
गाणां विषये कगोचरायित्तरा ब्रह्मणा प्याराधितो भगवानमहत्तापायोगपरत्वेन ता
यब्रह्म— —आहृतनविज्ञानाद्ब्रह्मा जगत्कारणमपि निर्लेपपरोभूत अनापद्यो नि
घमूर्द्धविस्थालस्वरंगत इत्यपि विकुंठनवाग्रे विषयस्सुखानांम्सेतोगादेव विदिवश्राज्ञा
नां सद्योमुक्तिरित्यर्चिःपांथानां नधूमपांथाग्रे विर्यं विनिर्दत्यापि त्रात्मिंद्वारस्थाः कालक

जानां प्राप्यनूनं पतंत्यधः पुनस्त्वे श्रीनिवासस्य ध्यानेन गतकल्मषाः यांति विष्णोः परं स्थो
स्थं तु तत्काः इदं वर्मं ति मामिति स्यत्पलोकस्य मीपवर्त्तीनां पतनादपि शीघ्रगतीत्रकाशात्मीय
त्रसंगात तितात्पर्यार्थो निरूपितः। सघोमुक्तिवादिनां सांख्यनैयायिकादीनामपि ऽरज्ज
स्वमो तिरात्रिमात्रैव मुक्तिरिति न ऊल्वक्रवन्निविदोक्तविसर्गाविदांतसिद्धांततारत
म्याविद्यादीगुणत्रयविध्वंसावस्थितस्वरूपावगम्याविमुक्तिः कर्हिचिन्नसघोमुक्तिप्रसंग
तनितात्पर्यार्थः। ज्ञावानां गुणस्थितानामसत्वान्मुक्तिरुच्यात। सघोमुक्तिः श्रुद्धस्य वेशोषा
श्रीशंकरेरिततिरूपर्याया मलाभिप्राप्त्यणापि मुक्तिरहस्यां वदांतानां प्रमाणगम्यं शिवा
वस्थानास्यमितिध्वनिः। नं दत्तुकोपि वसनिंदलानां कर्म्मणः क्षयात्कोटिकोटिस्थितेः
मुक्तिनिरुक्ता ब्रह्मपन्नत इति ब्रह्मसंहिताति न्यायेन विहिताश्रवकरणानां मुक्तिर्निः ६७
लतरकर्म्मदलानामध्यवस्थायाहिमो न नेतदेव मुक्तिरिति केचन वावदंति पुराण

कवयः। सदाचारतया विस्मृतत्वाद्व्यात्मनाचयालिंगकार्म्मणि विच्छेदो यस्यात त्रोपेच
तऊसेतादवस्याद्या मुक्तिर्विब्रह्मवस्थानं परविदुरिति न्यायात्मुनयो नारदाद्याय
मनुयं प्पिविजेदनः। श्रुद्धकपकृ स्वतानवाशेद विकावदेदनं तादवस्य घोमुक्तिर्वयश्संसा
रनिराशांति रिति श्रुतिस्वरेणाप्युक्तं यदिप्रियास्यन्तित्यादिनिवाक्येयदुक्तो मुक्तिक्र
मः सत्तरवदमात्रामानिनां जाद्रप्रासाकरादीनां सिद्धांतानुगीतास घोमुक्तिरिति नुतु
वदांतविद्योनियदास्ताविवमुच्यांतकामायस्यहृदिस्थिताः तुक्रोतानिसर्वत्रपश्चा
द्वलस्तमश्नुत इतिशिवानां सिद्धांतगास घोमुक्तिरिति निर्द्धारितं तच्चिरनिर्मलत्वे
त्यादिकेमाविमुक्तः श्रुतिभिः प्रतिपादिता स्त्रियद्दनेकमभिः स्वांगतिमाप्नुवंतीत्यादिवि
त न वादिनां धूममार्गिणां साघामुक्तिर्न्नेति निर्द्धारितं तत्र स्वर्गभोगिदेहावस्थानादास्य
नां विपर्यायेण धूममार्गिणाप्यर्चितविवलिनीन वो नेवमुच्यांत नचर्चिर्मार्गपरायणा
नां नाना स्वर्ग विज्ञव वैक्रियशरीरेण यथाविमुक्तिर्नतथैतारणामिति प्रतिपादितं सं

धियाप्रोप्यर्चिरादिविवर्तिनी भक्तेनैवमुच्यते । न चार्चिर्मार्गपरायणानां ज्ञानिनां नानाविधभावा-
नुलनस्य विलासिनां एको हि विष्णुर्भावो विमुक्तिफलादनुरूप इति पञ्चरात्रा-
दिश्रायादर्चिःपथःप्रोयाम विस्मिता । अपुनर्गतिर्वामवाचा हारं नरं स्मृतं विक्रियै-
यनावेक्षं गयातिनुकामहत्तृप्रियः तादृहारं नरो नावर्त्माघामुक्तिरितिश्रुतिः स्वर्ग-
त्वं श्राव्याकाले मुक्तिः कालेन रातुगेति विष्णुरहस्यादिश्रायासोऽतिसंसारतो नूनं
तपोमार्गदिनेकराः राजमार्गस्थयं नित्यो यत्र संगीयते हरिरिति वामनवच नान्तु-
सारेण यमेव जीको चरःपंथानान्य इत्याहात्। नक्षतोन्यः शिवः पंथाः निरात [illegible]
ताविदृ वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ३३ आतो विष्णोरस्यमु [illegible] नज-
नादन्यः शिवः स्यादेव कुत्रालीराजमार्गस्तु नान्निरंसूतो संशयरतिरहस्येपि [illegible] तोऽजी-
वस्यनान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिसिद्धः सकलकर्म [illegible] कारी प्राणिनाम् ६८

मेव पंथ तदुक्तं विष्णुसंहितायां याज्ञयज्ञं तिकृतिवित्यस्तु जीवनात्त्वोस्तीर्थरितं त्यक्तुगण-
सकारिणो येनानातपोवितराणैरपि स्मैत्रमंतस्तक्तिं विना न [illegible] तानितरवद्य योगाभि-
तिन्यायात् विष्णुभक्तिरेका निरवद्यतमानानप्रसुतना चरणमितं यानि [illegible] लक्षुला-
तत्रहि यायेत्राहिंसातत्रनो नित्ययोगः दयाधार्मा नित्यकर्माविरोधीनस्त्र । न्यान्यो [illegible]
श्रद्धपंथा इति प्रवचनस्यारोबारानि श्रायादेव ध्वनि । क्त एतदतश्चाहभगवानिति
गवानब्रह्मकाल्पनत्रिरचीत्य मनीषया । तदध्यवस्य कूटास्थो रतिरात्मनियतो भवे ।
३४ काल्पेन तदात्मेनय ब्रह्मस्यविदानंदमयं तद्भगवान् विष्णुरेककर्मनिष्कृत नस्रह ऽ-
वं विष्णुवेव नान्यस्मिन्निति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्या सर्वस्य सर्वगः सर्वज्ञः सर्व इज्यो भ-
गवान् विक्रुंवास्थितावयविनोनुमेयत्वेन यद्यपि विष्णुरहस्यमूर्तिकल्कं तत्रदितरकल्पनाश्रु-
त्यावाध्वनब्रह्मैवेति मनीषया अध्यवस्य निश्चित्य यथास्तलिंगिनो जीवस्य भावाइतरे

ब्रह्मादयो देवा नताम्यति सर्वसंकल्पविकल्पशून्यानंदप्रतिबिंबं ब्रह्म इति स्वयमेव विद्या
नंदः साक्षेकुंठादिमूर्त्तिमानु [illegible] कनकिंचित्स्यात् नायं मूर्त्तिमान्नतु जीवत इति मार्कंडेयो ना
प्युक्तवानेतरदेवाविशेषव कर्मनिर्जरणादिसंस्मरणशीलो यमिति विदार्थकंटस्थो
नानामंत्रमयमस्य वीदेवतादिसर्वजगत्स्वरूपलीलः नानामंत्रमयीनां देवतानां वि
ष्णुरूपतायेवमन्यमानो यनेन हृजितनजगत्सादेवतमिदं पूज्यमित्याशयानो नावध
ताविशेषात् विश्वात्मनि सर्वव्यापके रनिर्त्तीव तुं सर्वभूतसाम्यं संदर्वानिं महत्कारण
कारणे कैंस्यात् यदागतं जीवस्य मूलग्रंथिं निर्मूलनं विदध्यात नतुकं शानात [illegible] गपि
ज्ञपयंति ज्ञानार्द्धिलीनस्याप्यमालंब्य कर्मतितत्यन हन्यान्नरस्त्री ब्रूनपस्या जन्मकोटिनोः
शितिसर्वात्मिनावरातिसीपन्नत्वं समुत्पद्येतानि जावः त्रिजिरि [illegible] निःश्राक्रमं निगममार्ग ६९
मावारव्यवहार प्रायश्चित्तात्मके समवीत्य श्र [illegible] ततवि [illegible] पालानां सर्वपश्चीनापि

विष्णुभक्तिः साक्षात्प्रद्युम्नपातात् स्यात् तस्मात् सदाचारतया [illegible] सर्व [illegible] मा [illegible] त्रि [illegible] नः संनिष्ठे
भगवध्यानत्वाव वित्परमार्थत इति गोतमवचोभिप्रायात्सा [illegible] थीनध्यानसार्वात्मो
मानामपि दिनंदिनकृत्यत्यागित्वं नाकेश्चिन्यतिपादितं त्रिधात्मनिगमाहत्यालात्रारादि
निदानयादानायोगेश्च विविधे विष्णुभक्तिरनेद त इति मनुनाप्युक्तवादिय [illegible] वे
श्रीवनक्तिर्नान्यति नन्यन नृ न्नूतार्थे भगवति कथं रतिस्यादित्याह॥ स भगवान् सर्व
भूतेष्वलक्षितः स्वात्मना हरिः हात्रप क्षुधादिभिर्द्दृष्टाजन्नाग्नेरनुमापाके रूपसार्व
त्रुष्टिरजंगमेषु भूतेषु स्नुतरामात्मिश्रायेनात्मना जीवत्वेन हरिरेव लक्षितः सर्वात्रयभि
तयबुध्यादिभिः सकलिष्टाद्रूपविविधेंद्रियविवरैरयमेवानितन्यात्मकत्वात्सर्वप्राणिदार्थानां
तात्पर्यविलासेन हृष्टा यथा कश्चिदात्मानं दर्पणेन निरीक्षते तथायं चितन्यविलासित
विवेको विश्वात्मा सर्वगतोपि जीवगतप्रकाशस्वरूपः सन्नानेंद्रियविवरैरात्मानंपर्श

वा सर्वं पश्यति अन्तःकरणं जडात्मकं तस्य प्रकाशकः कश्चिदीश्वरः तदन्तःकरणप्रकाशि-
तानेन यनादिसकलेन्द्रियाणि तैः प्रकाशिता घटादयः सकलेन्द्रियार्थाः एवमनुमि-
तस्वरूपोऽनुमापकैः सत्यप्रतीतनिगमाद्यवचनस्मृत्यादिलक्षितः सर्वव्यापकविशि-
विधिगातैश्वर्यकल्कैः बुध्यादिभिः स्वादवस्वरूपं दर्शयति दृश्यानां जडानां तद्दर्श-
नं स्वप्रकाशं विना न घटते तदास्यार्थानुपपत्तिमुखेन लक्षणैः स्वप्रकाशं तयामि ज-
ज्ञाकैः तथा बुध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेनानुमा-
पाकैः स्वतन्त्रश्च कर्त्रीत्येवमीश्वरसिद्धिः सिद्धपीश्वरे यत्साधुभिः श्रोतव्यं तदुप-
श्रोतारमुपसंहरति ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्यः कीर्तितव्य-
श्च स्मर्तव्यो भगवान्नृणां ॥ ३६ ॥ अनेयं यत्रान्तरालगेहनावदनाविरहमिकताप्ररूपेण
सर्वात्मनि खिलान्तरंगभावेनावश्यं तव नृहरिः स्मारकः रूपवीवतो हृतीनामात्मेति

श्रोतव्यः सर्वज्ञामतस्मिन्नवहराविति कीर्तितव्यः विश्वस्मिन्नवधानपराव्रनायमेवध्ये-
यः यथा मातान्नवनिक्किड निबंधनादिनि विलयं व्रजंति श्रवणकीर्तनाभ्यामानन्दरे विश्वा-
त्मनो बुधः विमोचाय दहत्यस्य आत्मानं निविडीकृतं मितिकान्ति के यवचोक्तिप्रायास्सक-
लकर्मविविधविलासविलायनं हरेर्नामवागीकृतवान् अत एव सर्वधर्माणां प्राधा-
न्यं हरिनामुनमितिम्रवाविविंतनीयो यमात्मानन्दो नालुकात्मयेव सर्वयज्ञास्तापा-
योगाः धर्माश्चिमासनानि वहरि ध्यानेन वर्त्तान्तविंदुनीयदिमोंऽकान्तिवाराहपुराणा-
भिप्रायेण तस्मादिति श्रवणादिफलं जव्यानां तव्यत्वाबुकेदीपनतायेवाह ॥ पिबंति ये
भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु संभृतं पुनंति ते विषयविदूषिताशयं व्रजं-
ति तच्चरणसरोरुहांतिकं ॥ ३७ ॥ श्रवणपुटेषु संभृतं सम्यक्धारितं सतां ज्ञायेक योगविता-
न तच्चिरस्य निपुणानामात्मनः सर्वात्मत्वेन विविक्तितस्य विश्वोः कथामृतं श्रीभगवता-
स्यादिव्यपुंडरीकमकरंदं ये पिबंति अतिस्फुलल्लितश्लेषविशेषणविवेकेन श्रवणपान

1 स्तूयते। अत एवांतरंगानुरागतया न तेनान्यत्किमपि तत्स्वरूपमिति मन्यमानाः अप्येवं तिअ
नवरतलोलुपतया जीवनं त्रिवकलिकायाः आरतरागैः स्तनाम्नपक्षमवीवीपानमिति धनिनो
तन श्रीभागवतश्रवणलक्षणगारुडमंत्रेण नानाविषयभुजंगमगललविक्षुषितांतरं
गत एव भुनंतिमहामृत्यपथापायतानान्य अन्येषांस्तुकृतमात्राणां समाराधने नायमा
त्माहं भूतायत इति भावः। तथा चोक्तं ब्रह्मणापि नतीर्थखंडोक्तविधानकृत्याकृतत्रातेह्य
नगाणनस्तोकं तथा पवित्रीक्रियात यमात्मा यया कथायाः श्रवणेन विष्णोरिति न्यायात्
मनसो विषयव्यालायांति दूरं नारद्रात्रुः श्रमद्भागवतार्थानां श्लेषलीलां तराम्मनइति शिवा
कीयदमृतश्रवणायागास्तु कस्यलिंगकार्म्मणि दिदलाः श्रुद्रस्रवाः संजावयुग्तनः कव
तज्ञास्रवकस्य छाजनघातिचतुरावरणत्रोपाः प्राप्तितानि दिव्यलोकादि लेकैवलोकन
बाग्रेवेयकाद्यपरिमितस्वत्वस्तु सुखविलासिनो बिंदावत दानापश्यतस्त्वं विदस्मृतविदा
नंबलेनश्रुतस्संचयं स्थालयित्वा ब्रह्मांडाष्टावरणविभेदनं विधाय। सकलब्रह्मांडबाह्यतो 71

भगवतो विरजस्य ब्रह्मणोऽग्रचरणसरोसहं ससहस्रत्रीषष्टिरूप[illegible]स्नात्वा सह
स्रपादिति सिद्धांतस्यांतिके सकलश्रुतश्रुता दृष्टनिचयनिराकरणलिंगशरीराण
मवस्थानायाग्यं महाविज्ञानातिशयाश्रयस्कायनाख्यं तादवयदत्तिधानं अजुं तियफला
नां विवरणावारशास्त्राक्रा विख्यातकच्चः त्रिवावरस्थानएव लयः स्यात् ब्रह्मांडकोटिर्ति
बाह्यं यन्मयाश्रयस्तोपदं यया परमानंदलिलीनाः प्राप्नुयुः परं तादवपरमित्यादि
ब्रह्मनिर्वाणिमात्मनइति कारिकाकारैरपि निरूकेत्रातहिरण्यगर्भोपास्तकमातां कौ
पर्वा र्थसिद्धिविमानिकसुखसुंदरां मुक्तिमनुभूय पश्चाद्दिक्षवमातां कांचे कैरलो
कनवाग्रेवयस्तुखभोगान्तेकांसमनुभूय ततश्चागममातां कां खंब्रह्मा सिधब्बिंदव
सुखविलासानंदतिलीनात्मिकामपि मुक्तिमनुभूय ततो वाचस्पति प्रश्नकांनिर्जिघसु
र्द्धनिमनः परं गतइत्यादिनिवाक्यत्रातिनिरूपितामष्टावरणभेदमेकाकीकृयादित्या 2

दित्ति॥ पृथगेव मुक्तिरित्यभिप्रायात्मिकां समनुसूयते तो नैयायिकानां पृथगेव सर्वजीवा
नां संस्थाने निर्वाणपीश्वरसमीपव इत्यादिभिर्मुक्तिभिन्निरुक्तं स्वयं प्राप्य अत्यन्तिता
पि परमिताष्ट सर्वकालविवर्जित इत्यादिभिर्वचनैरातैरनुगीयमानां मुक्तिमनुसूय
कालं . तत्रानुगतविशेषनिर्मलविद्यानंदसार्वपथीनसत्तायिनीविवर. णोक्तां
ब्रह्मलयात्मिकां शिवावस्थानसंज्ञकां मुक्तिमपि निवेशादिति सर्वदर्शनैकांतकर
णयोगेन श्रीमद्भागवतार्थश्रवणपरायणानामेवायमपवर्गो नान्येषामित्यादि भा
वोदत्तीलालक्षणाया साक्षात्सच्चिदानंदलत्यैकांतकरणं सद्योमुक्तिर्वाभिहितः क्रिय
तनान्येतिध्वनितः॥ सद्योमुक्तिर्विशुद्धानां लयो ब्रह्मणि विस्मये। तद्भगवद्भक्तियोगेन
विशुद्धकरणात्मनामितिध्वनिः॥३॥ इतिश्रीभागवतमहापुराणे पारमहंस्यां संहि
तायां श्री द्वितीयस्कंध परमहंसपरिव्राजकश्रीयोगेश्वराचार्यविरचितश्रीवासनाभा ७२

ष्य द्वितीयोध्यायः॥ समाप्तः॥ तृतीये मुनेर्विसृष्टिं समाकर्णयितास्वशुपगमविलक्षणमज
नोद्रेकं कमं श्रीमद्भागवता स्वरोहितजीवनाकर्षणेनेरिता स्वध्यायावर्त्तानां तं यावतु इदानीं
दतयान्यादवतानजनं स्तुतादितजनवृत्तफलत्वेनहेयत्वं निरूपयितुं हले कामवामुव
ति॥ एवमतं निगदितं पृष्टवाननुयद्भवान्मम तृष्णं यत्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणां
यत्वं साक्षाद्वस्थायोग्याहरत्वेन पृष्टवाननुहितं यद्वत्ति लोकेपारलौकिकमद्भुतं अष्ट
ष्टा अपि लाक स्यानिगदियुर्मनीषिण इतिवाक्ये पुराणज्ञानिप्रायातुमनुच्छेषु मनीषिणां
वागीश्वराः सदसद्भावविवकिनः संसारसारं मनुष्यं मानुष्यापि यत्क्लेलीनत्वं कोजीन्यापि
स्वचध किंबिवापिविवेकिश्च मितिन्यायातुदुर्लभतमजीवत्तु हरिलीकमानुष्यभाववतां
नृणां सत्यासत्यविज्ञानवतां म्रियमाणानोलिंगिशरीराध्युच्छेदकानां यकत्वं तादृव
पिकत्वं तदन्यदत्यमितिस्पष्टः निवेदातात्पादेश्वर्यवृत्तदारधनादिनाःविद्योत्र
वर्त्तनं नित्यं निषेधात्त्वनिवर्त्तनं यष्टव्यं पं वत्तियत्नेः सर्वदूतास्मोद्भवं त्यागामि

एवं परावरत्वं लक्ष्यते भगवन्नित्या इति ज्ञानावतारागमाभिप्रायात् परमा ॥६

ण्वा विवादानामतिथीनां वल्लभजनं गुरूणां पंडिता — हिमातापित्राश्च वंदनं ध्यानं सत्यात्मनः
कृपाविलक्षणः परमात्मनः नारायणात्रिधस्याघावेकुंठपुरवासिनः दानतीर्थव्रतज्ञानानि
त्यविद्यानिरूपणं परमाणुपरावत्त्वमिति योगिविमोचयेत् अप्रमाद्य मनुष्येषु योम
नीषीन रोहमः॥ इति विष्णुसंहिताभिप्रायेण लिंगशरीराघदालोलदादई पर माणुप
रावत्त्वविधिसंसारित्वं विदध्यदात्मनं अपरूपमप्रमत्तानां जनानां केशवात्मनां परमा
णुपरावत्वं किमस्तु रुद्रयामले विश्वारे लोकाः जालांतरगतेत्तानो य तु शस्यं दृश्यते
रजः॥ तस्य त्रिंशत्तमो भा — गः परमाणुः स उच्यते ॥ उक्तो शेषपरावंतः संस्तुताः परमा
णवः॥ ताने कोक नसे दृष्य संसारछिद्रयोनिषु श्रुत्वा फलस्य योनीनां मालनं संविनोदनु
एवं सार्वषुदितेषु परमाणुसंसार तु तदनीयस्य मन्तोयं नरो मानुष्ययोनितः कदा विलो
शक्प्रीतिर्जायते वेदा दृष्टव्यात ईदं परमाणुत्वपरावत्त्वं ॥ नवे ... इति न्यायात् ७२
अहं परमाणुपरावत्त्वलिंगोमं घानानिरावपिप्रतिपादितं दरमाणाः परावर्त्वमहं

स्यैव मनुष्यात्वं ॥ अपरार्द्धस्य सर्वेषां योनियंत्रः प्रकीर्तितः तस्मादर्द्धकारणस्य कार्यस्याद्धवि
द्व बुधाः॥ इति न्यायात् विष्णुभक्तानां सकलजगत्संस्थायि परमाणुपरावत्त्वं करजोगण
कर्मस्थिययोगात् सकलसंसारपारावारतया विज्ञवात् अहं परमाणुपरावत्त्वविदः
मनुष्यावतारे कजन्ममात्रान्माघसंसारी भवति स्वसावधानः प्रमत्तानां सकलपर
माणुपरावत्त्वसंसारित्वमवश्यमेव भवति तस्मान्मृयमाणानां यत्कर्तव्यं तदेव कर्तव्यमि
ति ॥ श्लोकः अवश्यागमसिद्धं नित्यकर्तव्यावस्थाने हरिरेव साक्षी य इति नियतात्मनः संसा
रात्यकरणमिति जीवानां सकलपरमाणुपरावत्त्वसंसारितासर्वसाधारणत्वेन नि
र्दिष्टा केषांचित्कालवशान् बहुला दृष्टदलतया तु अपूर्वकरणं किंचित् केशवो नाम्नि
वादतः॥ तस्मात् ऊर्ध्वशयं विधिरोपितं जायते वतां अथ कर्मणा बंधस्य स्वदोषारवम
कुतं जायते श्रवणादो वा तीव्रत्वात् कृताध्रुवाः परमाणूनां बहुनां परमावर्तनि दानि

नांजोग्पानामप्यदृष्टानां तयावासनमुक्तना अईपरावरविधिसंसारितावुवं जायतेद्वि
जत्वानाघसत्याविख्यातासिद्धिरातस्मादयं ध्येय इति देवो नारायणः स्वमिति। विनामलि
नापिप्रतिपादितत्वाद् इह परमाणुपरावरत्रीत्वसतिनतिर्यगादिष्वमानुष्यं देवजावं वाप्राप्य
निर्वाणमाप्नुयुः। रिति मेधानंदू उामणा वपिप्रतिपादितत्वान्मानुष्यजन्मप्राप्तानां भगव
ध्यानमुत्तादृष्टवत्नेन भगवद्विंतनत्वादिकेव साधर्म्यं निरुपयित्वा नानाकामनापराणां
मुकुंदस्यरूपांतरदेवतापरत्वं नानाध्यानेन नानाकामुकत्वमुपपाद्यातत्याहन
वभिःश्लोकैः॥ ७॥ ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिं इंद्रमिंद्रियकामस्तु प्रजा
कामः प्रजापतीन्। २ देवीं मायां तु श्रीकामः तेजस्कामो विभावसुं वसुकामो वसून्रुद्रा
न् वीर्यकामोथ वीर्यवान्। ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोदितेः सुतान् विश्वान्देवा
न् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशां। ४ आयुःकामोश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां ७४

यजेत् प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी देवमातरौ। ५ रूपाभिकामो गंधर्वान् स्त्रीकामोप्सर उ
र्वशीं आधिपत्यः कामं सार्वेषां ६ यजेत परमेष्ठिनं। ६ यज्ञं यजेद्यशस्कामः कोशकामः
प्रचेतसं विद्याकामस्तु गिरिशं दांपत्यार्थमुमां सतीं। ७ धर्मार्थमुत्तमश्लोकं तंतुं तन्वन् पि
तॄन् यजेत् रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान्। ८ राज्यकामो मनून् देवान् नि
र्ऋतिं त्वभिचरन् यजेत् कामकामो यजेत्सोमम कामः पुरुषं यजेत्। ९ अकामः सर्वकामो
वा मोक्षकाम उदारधीः तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परं। १० इति सर्वासां कामनानां
नाना ...पुण्यप्रतिपत्त्या भगवत्तापिनानां सं संपादितकल्पकल्याणपरंपरा। यज्ञय
नयाग नानानाममंत्रोपास्यकाम त्वान्नामंत्रप्रतिपाद्यानुक्तदेवतं तया तया कामन
याय्यो यो यजेत् समस्तत्रिकृतैकफलं तत्ते पृथग्भावनयापि सर्वमंत्रमयस्त्वात्सूल्य
वीदेवमयः स्वराट् स्वयंभूर्विष्णुर्हि विश्वा सर्वकामफलप्रद इति मत्वा पुराणोनि प्रो

यास्सर्वदेवमयोयं सर्वदेवमयत्वाद्भावुकैराराध्यते भगवान् भगवद्भक्तिरसिकैः । शाक्ता
स्तु सुगमा एव परं भ्रातषां नान्यथेति निगद्यते । यः कश्चिदकामः सर्वकामो मोक्षकामश्च
अद्विष्ट सर्वत्र सन्तुतीव्रेण महता न वाद्य करण कारणपरानुवर्त्य चिरेण चारित्रस्तु
संस्का· रेण परमभक्त्युत्कर्षकेवलानंदविग्रहं नारायणं भजेदिति सर्वफल प्रदश्चैष स
र्वमंत्रमयादेवश्चैवयस्मिन्नेव विश्वात्मनि प्रतिष्ठितं सकलागमाकारैः नादवोक्तैश्री
वामकेश्वरेणापि स्तोयं तरुर्वेदविद्यादि मूलः स्मृतिस्कंधः न्यायवाक्यादिशाखी न
हस्पमत्रोमंत्रमार्ग्यैकिउपाध्याध्ययामादोध्यनिरालंबनुष्टः नानाकामैः फलितावि ७
श्वरूपः सोविष्णुः सर्वदेवस्वरूपः तस्मात्त्वं नत्र तत्तैः शास्त्रमार्गेस्थितं कामं शास्त्रजं त
ले वांते एकं मत्वा सर्वमंत्रात्म ग्रहोधिष्ठ यात्यनं सर्वकामानुजं तेत मोक्षं लेनं नेस्तुम ७५
नः स्वतावाः सर्वत्मिनावाः सुहृदः सर्वदाह्यमिति न्यायास्सर्वदेवोपासका अपीश्वरा

॥

नोदनस्सर्वकिमतीयस्तु खलुजोठ्ठ्यापवर्गस्स संहृतिमंतए वैतवेयुः ॥ रितिध्वनिः । तस्मा
द्यं परमेश्वरस्तु सर्वस्वरूपमयविलासगत्या विचिंतिनीयश्नतिनिर्णयः । केवलं
वितिलमातिविलासिनां । शिलिकादेवतामात्रोपासितया तत्र कामनामात्र फल ना
कृत्वं खेनापवर्गशितिमंथा नालेरवेपि प्रतिपादितं नारायणपृथक्सावाः नानादे
कोपि स्तोविनःतुकाततकामनामात्रीनावयु नाविनोलुवीतिन्यायात् नारायणात्म
कत्वादपि पृथगेवशाखाभूपृथग्विधानैः फलानि वर्द्धीत । तस्मात् हि तहि व्यतस्
शाखामात्रे कदेवतोपासकानां तत्रशाखासंतवं फलं न वतीत यद्वक्ते मंत्ररहस्ये
पियए प शाखोसकलार्थसुंदरः शाखास्तु शाखास्तु फाले विचित्राः तस्मात् शाखास्ते
विनोनोगमात्रैफलेनुक्तायांतिसंसारकूपमिति न्यायात्नानादेवतोपासित्वेदपरा
णां तत्र कामयात्रनिहत्या नस्त्वंइलविश्वेश्वरात्स भावुकयोग्यफलमिति भावः । तस्मा

दतेन वश्लोकानानादेवतोपासकानां नानाकामिनां मुकुंदांघ्रि आदवातां प्रतिपत्यानं
तकामावाप्त्यानंदानंदाश्चात्र मुकुंद इति भेदवादिनां नापवर्ग इति अभेदेन सर्वदे
वोपासकानां निश्चयाद पवर्गोस्ति तावत् । अत एव वर्णपथदिनमासवर्षाद्येकस्य
मृत्युंजयादिकालविशेषापरिस्तमात्रिविज्ञातः । विशुद्धकर्मणां तावत्केनाव इतिस
र्वोपिच्चियजनपरायणानामिति ज्ञातव्यं लौकिकावैदिकतिथीनां दिव्यमानुषानामे
कत्रमेलनं महापर्वदिवसत्रयमनुज्ञामयेंद्रादिदेवयजनपरायणां यत्किंचिद्भग
वद्भक्तिपरत्वयाविनाववनेतादवमहानुलाभ इत्याहुः ॥ एतावानेव यजतामिह निः
श्रेयसोदयः । भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसंगतः ॥१० नानामंत्रवितानमानिनां इ
हकर्मकांडपि नानादेवराशिं यजतां यस्तु भागवतानां त्रसंगतो विरोधयस्तुकांद ७६

अचलो ध्रुवो भावो जायते यावनेव तावानेव नृणां जीवानां निश्रेयसस्योदयः । ततोन्य
त्क० वचितायां न किंचिदिति फलातिशायित्वं तदुक्तं विष्णुसंहितायां नानाद्रव्य न्ये
यागैर्यजनं तीर्थभूमिषु न चेद्भागवता भावाः निःफलं तद्धि बुधा इति न्यायादविधि
तभगवद्भावानां तीर्थकोटिप्रवृत्तिसुकृतं स्तवनं केवलं संसरणायैव स्यात् नवाप
वर्गायेति निर्णयः । हरिकाव्यकथारतित्वं सकलविज्ञानतया यद्भागवतो भाव इति
मंत्ररहस्येऽपि निरूपितः विधिनावर्तितव्यं यन्निषेधाद्विनिवर्तनं भूतात्मसमता
वचं श्रवणं भगवतः श्कात । अष्टसिद्धीगुणाः सम्यक् मननं च तदाश्रयं । नित्यकर्माविरो
धेनं च जगतां पातः एषां भागवतो भावो दुर्लभो देवकर्मकैरिति न्यायात् । एवं विधवि
परीणामतां निःश्रेयसंकरस्थामवसंलग्नं बुद्धेरष्टगुणाः शिवपुराणोक्ताः । शुश्रूषाश्र
वणं विवयग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्वज्ञानं च धीगुणाः इति निगम

वर्णमयो ह्याचितस्य वृत्तिर्थियज्ञनं श्रीवामकेश्वरेणापि प्रतिपादितं षट्त्रिंशता — स्व
रसंमितिं त्रिः स्याद्बीजवर्णास्त्रिरसनोजबाणैः संख्याविवेकेन तदीयवर्गः स्यादलोक
ल्पः परमप्रजावारसादिसाद्दतुस्तु पर्वसंख्यामासौदशानेरकरोति मुख्यः स्वबीज
वर्णनिहातामहीयानुजपाविधिस्याद्वकुनामयुक्तोष्टत्कं जयं विवजपावधिं च न
जापमित्याद्यनिधयानकाद्दत्यादिनिर्वाक्यशतैः प्रतिपादितस्य मातृकापारायणा
त्मकस्य तिथ्यादिविवेकस्य परिज्ञानेन तत्र दक्षस्वस्थस्य पीविको परि मंत्रध्यानपरा
णो हरेध्यानं यत्नादवजागवतानां वा निश्चयस्य प्योदयकिरणस्वभावैस्समुन्मीलये
दितिविधिपरत्वाविरुध्यतूरणेन हरिकथाश्रवणमार्गेण निश्चेयस्यतिः सरणिरित्याश्च
ज्ञानं यतः प्रतिनिवृत्तिस्तु णोस्मिविक्रमात्वम्ब्रस्मात्तत्त्वयत्र ज्ञाणक्षर्म्मगः केवल्य प्रेम ११
तपपस्य च थः तक्रियायागः कोनिवृत्ताहरिकथास्तु रितिं नकुर्यात् ॥११॥ यः कश्चिन्निवृ

त्तः संसारकामादिमलिनकर्मभ्यः स तु सर्वदा हरिकथासु रतिं को न कुर्यात्। अपितुस
र्व एव कुर्यात् इति काक्का परं तु याया निवृत्ता हिंसासाध्यकर्मयोगकरागी केवलकर्म
ठः स एव न कुर्याद्भगवत्कथासु रतिमिति निर्दरिः बकुल संसारिणां श्रीमद्भागवत्कथा
प्रसंगो न जागर्त्तीति परिशिष्टकारैः रपि निरूपितं यस्य नो वरमं न न्मजी वाय स्य नई
करः। स कथं लत्वातम स्यः श्रीमद्भागवतामृतमिति न्यायात्प्रवृत्तिपरमार्गिणो न हरि ७
कथारसामृतस्य श्रुश्रूषा वा ना वसुरिति निर्दरिस्तु रुद्रयामलेपि प्रतिपादितः। नकाम्यक
र्मस्तुरताकर्मठा हठ योगिनः श्रीमद्भागवतशास्त्रे कर्हिचित् श्रवणेत्सुका इति न्यायाति
वृत्तनर्षश्रवणयोग्य न कामिनीनां प्रवृत्ति रिति निर्दरिः प्रवचनसारोद्धारेपि निरूपि
तः गृहस्थावीततमसोयि भागवतवा न्ता तु काः यतायापि जडाविस्तु यथास्तु विमुक्तं हि
याइति न्यायात् श्रीमद्भागवतपुण्यश्रवणमत्र न पुण्यपुंजा नो न कर्हिचित् संभावि

तिष्ठन्निः॥ यत् श्रीमद्भागवतकथाश्रवणात् ज्ञानं भवति कीदृशं प्राप्तिनिवृत्तं गुणानां सत्त्वादी
नाम्भूमीणां स्तुद्वादीनां चक्रं समुद्धायस्मिन् अत एव ब्रह्मज्ञानं यद्भक्तिवल्पमुदाहरंति
ज्ञानिनः यत् ज्ञानी निवसं सारस्तु नरा वर्त्तीत कश्चित् गुणोर्मिरागस्य कल्पवृक्षिविवदन
वर्जित इति स्तुरुश्चारणात् प्युक्तवानेव ब्रह्मविद्याभक्तिराशति न्यायस्तु तत्र यत्र मर्त्यलो
केदेवलोकस्य बोधिभूदि व्यसुखाशायं तु नवांछावां छातीत सुखविज्ञानिवानुं
तदुक्तं श्रुतावपि अंधं तमः प्रविशंति येस्मं भूतिमुपासते ततो भूय इव ते तमो यउ
संभूत्यां रता इति सर्वस्तुखातिशायि विज्ञानिनामधिकारिणा श्रुत्यानादेव वेदनं ना
न्यदिति अथ चेत् श्रीब्रह्मज्ञानं दूरतरं भवतु परंतु श्रवणमात्रेणापि श्रीमद्भागवद्भक्ति
योगः स्यात् स्तु तु केवल्येन ब्रह्मज्ञानं नसम्मतः समानु एव तस्मिंन्निदानत्वात् कार्यद् ७८

पि कारणं बलीयः॥ तदुक्तं श्रीमत् शंकराचार्यैरपि न कामये तु कश्चित् ज्ञानं यत्कैवल्यमुदा
हृतं॥ एकां भागवतीं भक्तिं याय वर्गस्य कारणमिति न्यायं भगवद्भक्ति समपदार्थस्तु नाप
रइति नियमो विज्ञानिभिरपि निरूपितः॥ आत्मनैव प्रसादाद्भगवद्भक्तियोगनकेव
लं भवति॥ येषां निश्रेयसमुखेदरावनुभवाश्रुभः तस्यात्मा सर्वसंपत्तिनिदानं जायते
ध्रुवमिति वस्तुवचनमपीति वदति प्रयोगे न ह्येवं विधानां श्रुत्वाति शायिनां भावानां का
रणं भागवतश्रवणमेव इति कः शत्रु नसक्तं त इति ध्वनिः॥ छ॥ शोनकउवाच॥ इत्यादि
व्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः॥ किमन्यत्पृष्टवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविं॥ १॥ इति ता
दात्म्येन कालाज्ञामीदि नानामतप्रतिपादितापवर्गकिवाक्यकारणं स्त्री सावस्थान लयपर्यंते
श्रीबादरायणिं व्याहृतं समाकर्ण्य राजा भरतानां मुख्यः श्रेष्ठः कृतमनारं प्राणे रूपात्मा जीवि
तमुक्तविवेकवित् जीवितं मरणे वापि द्वयं शिखेति पंडिताः॥ जीवितं दानभक्तिस्यांती

थानन्तानन्तयोर्मूर्तिमितिनिगकल्पतोक्त्वा हृदय— विशिष्टैकवैद्यमृषिं परावरविशेषविज्ञा
निनं कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वविनितार्थश्रुतज्ञानविलासिनं न किं विद्वद्वान न्हुतैव
र्तमानमनागतं यः न्नावत्तिकविः सर्वविद्याविज्ञानपारविदितिमाधं तदयवचने
नदृष्टीन्तनत्रनत्यस्वरूपः किंपुष्पवानिति ध्वनिः तस्य वज्र व्याहारस्यापि श्रवणे ला
दुरंतसवसागरनिर्वाण प्रदायिनीति विवेकप्रसंगमाहात्म्या एतनुशुश्रूषतां विद्वदनु = ५
भूतत्वोऽस्मिन्नाचित्तं कथाहरिकथोदकाः यन्तां स्फः यदास्मिन् ध्रुवं ॥१२॥ एतदेवोला
पोहार्थं विनिश्चितार्थः विज्ञानेश्चोत्तमिबूनां सतां सदा न ध्रुवं निश्चयश्रवणं यथा स
वति तथा याहृदयो हरिकथोदकाः कथास्तु ताद्वशीनो स्माकं पृच्छतीनाचित्तमह
स्मि अन्येषां तस्य नाम्नात्यप्रादुर्भूतकथानां नवचनपटुत्वं स एव कश्चिदन्यो यः श्रुति १९
विज्ञानिस्तस्य नागीनां अवतारयति तदर्थं स्मिएव कांश्चिद्दवां नामस्थिर्दानं दशति

प्रत्रामरतावपि प्रतिपादितश्चानन्दानकपंडितमंडलीपरिसर असदः सश्रीबादरायण
मुखनिःसृतकथानां विज्ञापोद्दीपनतावश्यवदत्रपातनां त्यागुमदनीगुणविशेषको
विदे— पीतिध्वनिः। हरिकथा एवादर्का॥ उत्तरफलं यासां तासु हरितक्तिपरायणैक
लावृत्तिनिरवोधष्यं त' आन्यारवाष्ट्ररसिकप्रतिपादनरुं अत्रा… राजत्तुकवनिता स्वं
बंधकां प्रादुर्भविष्यन्तक कथा इति अत्र मरस्य रसाली न्नत चमत्करणे तरं गत्तु कथा
रासेषु रसकुरं वका॥ श्रीमन्मुकुंद त क्ता एवत्नवंति रसाष्टके पुरूपी ठरसालाः बा
हवाबुधाः॥ शांतशांता त्मसंवादे वक्ता कश्चित्सुदुर्धर्षइति प्रवचनोस्या लोट्टा यानि ना
यणाप्य एतस्मिन्नवार्यविशेषे हरितक्तिप्रधानत्वेन त्वमेव वक्तुं शक्तोऽसीति
नावां॥ अतः पूर्वं नानिष्णावारस्तु वद्रमाणं तु स्य इतिप्रसंगं दृष्ट यति हत्व्योऽष्टासावे
नागवतो राजा पांडवेयो महारथः॥ बाजंडैनाक्रीं क्रीडनूत्स्य क्रीजं यआददे १४ पूर्वं श्री

त्प्रसंगेन हरिकथायाः व्याख्यानं हृदयति स्म तद्विनिश्चिनियेन भागवतो विशेषप्रत्ययेन चि-
दानंदोपासकाः सर्वसंशयनिराकरणस्वभावानां याप्रवृत्तिः स एव शिष्टाचारः। विधविद्या
विज्ञानस्य प्रदानस्य कलन्दर्शनिकां तरण प्रतिपत्तिः। शिष्टवर्यास्तु दाचरणानुवरणं शि-
ष्टाचारः। अत एव भागवतश्रवणं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां मुमुक्षूणामेवाधिकः॥ रस्तु
परीक्षितदुपवर्णितं निरूपितः। भागोवाद्व वेदांतधार्म्मपारमहंस्यकोऽसौ भागवतयाक-
र्म्मोगविनादाद्व कामणं इति शाष्ट्र निर्णया तु भागोवदः सावदांता विद्यात यस्य स भाग-
वानुतस्य भागवतो वा सर्वविशेषस्य राजा अधिकारी केवलं वेदोपनिषदध्ययनाधिकारि-
णो राज्ञः। श्रीमद्भागवतश्रवणं प्रवृत्तिश्चासर्वेषां ब्राह्मणादीनां मुख्यश्रोतव्यत्वेन भाग-
वतामेव सिद्धं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्तपुराणेपि सरहस्यनिगमज्ञानाध्ययनाद्याधिकार-
वानुनिर्वाणसंमायायनश्रीमद्भागवतं श्रुतं परीक्षिता महीपेन तस्माद्गृहातां द्विजो

त्तमैः श्रोतव्यं मुख्यया वृत्त्या निर्वाणपथलोलुपैः। श्रुतं च बहुभिर्विप्रैः शौनकादिभि-
र्स्तुतेरित्यादिप्रमाणात्। ब्राह्मणानां वेदाध्ययनं भागवतप्रतिपादनाय निरूपितं
नान्यस्मै प्रयोजनायेति शिवपुराणे प्रयुक्तैः श्रुतिस्मृत्यागमादीनां विद्यानां यच्छ्राव-
दनं भगवत्श्रुतिविज्ञानावदनाय विदुर्बुधाः॥ ब्राह्मणानां मुख्यत्वाश्रवणं तदुदाहृत-
मिति न्यायात्। वेदादिविद्याध्ययनं भागवतार्थविज्ञानाय मुख्यत्वात्प्रतिपादितं न तु स्व-
तंत्रमतत्वं तत्रैव स्वस्वाररोलुपत्वादयति स्म सर्वेषां धर्म्माणां सर्वेषां ज्ञानानां सर्वेषां क्रिया-
कलापानां च भगवदाराधनामवतात्पर्यमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् सर्वविदभूतविदसंगर-
ति भगवत्कृष्णभवतीति श्रुतेः प्रामाण्यात् सर्वासां नदीनां समुद्र एव विश्रामभूमिरिति यथा
तथा सर्वेषां श्रीमदध्ययनादिप्रसंगानां श्रीमद्भागवतार्थविज्ञानं तात्पर्यमिति न्यायस्तु
सर्वेषु धर्मेषु समधिकारतानुप्रसंग इति ध्वनितः।८॥ अन्यथा त्वनधीतनिगमादिवि-
ज्ञानानां केवलं भागवताध्ययनमात्रमध्ययनं कालकूटमिव भवति भातीति शास्त्रात

८०

पेनाप्युक्तं पद वाक्य प्रमाणानाम ज्ञानी निरयं व्रजेत् केवलाद्भगवच्छास्त्राध्ययनाद्ब्राह्मण
स्य यमिति न्यायापि न विरुद्ध इति ध्वनिः । सर्वविद्यामंदिरशिखामणिकलशा इति भागव
तस्यातिरिधागो नाम नापि निर्धारिता सर्वविद्यामय ज्ञानप्रासादकलशात्मकं श्रीमद्भाग
वतं शास्त्रं यद्विज्ञानाद्विमुच्यत इति श्रीमत्परीक्षित्प्रवरश्रवणावारवारित्रमुख्यत्वे
न तादृवस्तुतः सर्वविदा अपि वयं श्रीमद्भागवतस्य श्रुष्टषष्ठ इति निर्णयः । यस्तु आग
र्वासादवबालक्रीडनाकैः श्रीमच्छुकदेवष्टितक्रीडनपरो सूत्तुतानंदं निर्वाणका
ले पि स्वं तता गमविज्ञानवताषि श्रुतं तमर्थे तादृव श्रोतव्यमस्माद्द्यामिति न्यायं निरू
पयित्वा वक्ता प्रसंगनापि तादृवसार्वषां मुख्य श्रोतव्यमिति द्रढयति । आवेयासकिश्च
नगवानु वासुदेवपरायणः । तद्भगायनुणो दाराः सतां स्तु हि स्मिमागमे ॥१५ व्यासो ना ८१
रायणः साक्षात्सार्वषां ब्रह्मणानां वंघतमः । यन विनक्काविदः सार्वषां नाना शाषिनां

द्विजवाराणां सुपक्षतयेस्तुः सत्तु सर्वविद्विज्ञानवितृते । नेवानेन श्रीमद्भागवताख्येन
ज्ञान न विज्ञानं श्रीमद्भागवतत्त्वं नारदादौ दिष्टं ऋषिवंशपरंपरायां नवास्त्रिष्टनस्य मम
न्यक्कुलकर्तकुलावारहत्वा परासरात्मजसूत्वीसिष्टकल्लोद्भवा । पिढ्ढातामहाताक्षुप
रिव्वरवस्तुनारं द्रव्यंशाज्ञः तत्र तस्तु मंत्र आक्षिता नारायणांशः सर्वेषां मुनीनां धुभु
राणादपि आलणकुलनिर्द्धारसर्वैरेव प्रकारैर्व्यासेन समा द्विजवरान्यः तदुक्तं
कारिकायामपि यावि वदंतत्रास्त्राणां सूत्रकारः पुराणे सूः विरक्ताः वदत्राखानोद्वि
जः कोव्यासस्य समं मते इति न्यायात् तस्यात्मसूराग नीता विदित मनःपर्यवधिज्ञानः मनःप
र्यं चधिज्ञानो जायते ब्रह्मविषयं श्रीमद्भागवतात् तत्रास्त्रां ज्ञायते केवलात्मसूरितिरु
यामलात्रिप्रायेण दिव्यतमायां गीश्रुक सामान्यात् इति मतिज्ञानानु श्रुतज्ञानी तस्माद
वधिमानिति ताताम नःपर्यावधिः ज्ञानी तस्माच्च केवल इति सूर्यायायामात्रि [illegible] आकु

संस्कारजमनःपर्यवधिज्ञानीयोगीगर्भवासेपि सम्मन्नवतु तेनैव स्वकृतसूत्रमात्रविज्ञा
नेनैव श्रीमद्भागवतशास्त्राध्ययनमेव विधानमिति ध्वनितः तर्हि नानाविद्यापारगामि
भिरपि श्रीमद्भागवतं शास्त्रमध्येतव्यमस्माभिः श्रोतव्याचेति शास्त्रेण तत्त्वविज्ञानेन सु
संस्कृतान्तःकरणेन तत्त्वं विचार्य किं वा यो विरमन्ति शास्त्रादिति वक्ष्यमाणशास्त्रजालत्यागपराणां
नं भागवतशास्त्रं ब्रह्मणो हृद्यता प्रयोगो नवेतु अन्येषां शास्त्रदध्नां च नवनीतमिदं वि
दुः श्रीमद्भागवतं शास्त्रं तस्माद्देयं न कोहि विदिति विष्णुरहस्यात् नारायणशिवसन
त्कुमारनारदकपिलादिभिरपि सर्वशास्त्रज्ञाजपरित्यागिभिरेतदेव भागवताख्यं शा
स्त्रं ब्रह्मानवरतमनुगीयते आत्मारामाणामप्येतदेव आद्यं सर्वशास्त्रप्रपंचत्यागिना
मपीति ध्वनितानन्तकोऽपि यस्य गुणानीयस्तुष्टुवानादन्तदप्यतिक्रमेत सर्वाणि स्तुवतः
शतान्यपि निदानभूतानि तथाविधमुपशमरतावपि श्रवणमिति पादितं चानुसार्वभूमम् पो ८२

भूणां वर्णाश्रमपराणां सुमनसामेतदेव श्रोतव्यं नान्येषां जडनिर्विडतिरोहितान्तरंगा
णामिति ध्वनितः उरुगाय्यामुकुन्दस्य निर्गुणस्यापि गुणोदार्यं सतां विदिततत्त्वज्ञानां
समागमेत्र सरीसरीति नैवानात्मिकानां तत्त्वविवेकवतां वन्ति विष्णुरहस्यागमादेवं
श्रीमद्भागवतामृतं यथा सुधारसं दवापि बन्ति न सरीसृपाः इति विष्णुरहस्यागमादे
वं निरुक्तं वादितस्य श्रीमद्भागवतशास्त्रस्य श्रवणविमुखानां ह्रणामपि निरर्थकं स्यादि
त्याख्यानं मंत्रापवर्णयित्वा शायेनाह ॥ आयुर्हरति वै पुंसां मुद्यन्नस्तमयन्नसौ तस्य
र्त्तेयः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्तया ॥१७॥ असावादित्यः उद्यन् उदयं गच्छन् अस्तमयन्नस्तम
यन् पुंसां आयुर्जीवितं हरति जीवितं तादवायन श्रीशुकदेवगुणानुवर्णनादि नाना
स्तुकृतपरंपरानुकूल्यात तस्य जीवितस्योत्तमश्लोकवार्त्तया ज्ञातयः क्षणो नीतः स व्यर्था
वगति इति शेषः जीविते विष्णु तत्रकस्य वरं पं वदिनानि वनतु कल्पसहस्राणि तत्किं शे

नस्यजीवितमितिविष्णुपुराणोक्तिप्रायात् श्रीमन्मुकुंदपादवाधिदवस्तुणातिवरणश्रवणा
दिसुकृतविरहितकौतिगमितं तस्यायुर्षोह्यथ्यवेतिध्वनिः नजातमृतिसंयोगिसूतकैबा
धकंत्वेणां याहन्नांत्तगवद्विष्णुगुणादीनक्षणात्मकमितिज्ञीवचवनात्रिप्रायाद्भगवद्भवेणा
नुवादमंतारणजीवितस्यापि ह्नणांःसूतकप्रायोत्तवेदितिमनुजावितमेवतेषामयुषंःफ
लमित्याहाङ॥ तरवःकिंनजीवंतितस्त्राःकिंनश्वसंतिवनखादंतिनमेहंतिकिंग्रामपश्र
बोपरे।१७ मुकुंदस्मत्किविरहितानांजीवितंतरुवद्भवतियथातरूणां जीवितंनिरर्थकमे
वतेषामपिहृतनकर्मणामनर्जनवाह्यमंमनुष्यजन्मनोजन्मपरंतुतस्यास्यानु
श्वासोनविदधतिश्वासमुकदिविदजीवानामपिहृत्रूपतेनस्वाद्यस्माधिमानिका। किंन
श्वसंतिअतएवहरिगुणानुवादश्रवणविमुखानांश्वासोतुश्वास्या अपिचावश्यंक्मिति
तहृताहृष्टस्य हृत्वा। ननुकार्यकराः हृतनकर्मानिबंधनयोगान्तुमहदकार्यकराःत ८२

वंतिकिमर्थलक्षणवृत्तिकाकविज्ञानस्तवीगत्यलंकारमीमांसात्रिप्रायात् तस्माद्दीनांनात्
रादिप्रसंगतायमपन्नवोमिषादयःकिंखादनमेहनादिकंनकुर्वंति परंतेषांमनुष्याणांय
थानृतेनाहष्टार्जनात्तवतिनतथातेषांअतएवतत्स्योपिश्रीमद्भागवतशास्त्रंवृणविमुखं श्र९
द्वियानिंद्यतमाइतिश्लेषः। कर्माजर्नातिमत्तस्याश्वत्तावासुश्रुत्वामनुष्यजन्मातिरव
दीयतेनान्यैरितिभावः। अर्जनानृत्नादेवानांगमनंयमवर्त्मनिपरमाणुपरावर्त्तः। क्रियं
तेनरजन्मानतिहृद्दस्यपतिवायात्तिप्रायेणान्येषांमनुष्यगतिविवर्जितानांकवलंभुक्ता
भुक्तादृष्टभोगएवपरंतुननूतनकर्मबंधइतिनिष्कर्षः। मनुष्यजन्मावस्थानधर्मराज
लोकगातनयःकश्चिद्विचित्रदुःखाज्ञायादिभ्योभोगांगीकृताःस्वतेनिःसंशयश्चादवतानच
तुर्गतिविपाकतयानुभूयात न तु मनुष्यजन्मव्यतिरिक्तजीवगतिविलासिजन्मा
वस्थानात्रयुनःपुनःसंयमनीसदननिवेशागमनंकेवलंतत्रमनेमनुष्याणामेववर्ण
श्रमधर्मपरायणांविवेकविदांनतुवितथ्विवचारेकारसप्रवृत्तीनांमनुष्याणामपि

तत्रगमनमितिनिर्दिष्टं तदुक्तमादित्यरहस्ये पियातिसंयमितोह्यतेर्दमरिजनिकेत
नं नरजन्मा वस्थानस्त्रीपुमात्वाद्द८वंधनः तदाकालेकनिर्दिष्टं तुल्लोकस्यवस्तुयो
निष्ठ्यो यानीनामवस्थानयमानुष्यमवगम्यतमेयमलोकगतो तु यः परमाणुपरा
हतत्तेषां संस्थातिरात्तषांजीवानां तत्तद्‌स्वरापरावर्त्तनेष्वपरमाणुष्वत्र त
लेनकर्हिचिदिमुष्यतद्धरिभावविवर्जिताःपरमाण्वेद्दपरावर्त्ती।विष्णुभावाद्‌व्याय
ते दुर्लभाकेचावतन्निर्यत्संसारविमोचनमितिन्यायात्‌श्रीमद्भागवतश्रवणेनास्मा
कं जन्मापिसफलं कर्तव्यमित्याशयेतु तदभक्तेषु भजनं कर्तव्यं॥ अविदुराद्धाद्वृख
रैः संस्तुतः पुरुषः पशुः॥ नयत्कर्णपथोपेतं जातुनामगदाग्रजः॥ १८ यत्कर्णविवरेन
कर्हिचित्‌भागवतार्थविचारविराजितं हरिनामनागतं तु सन्तश्च विदुराद्धाद्युनारवैः
रैः संस्तुतः कनविष्टं स्रोतनेनेवस्यहन्त्राःकनविदस्योदीनेइतिनिरूपितः तदुक्तं मंत्र ८४

मंजूषायां यस्यभागवतं शास्त्रं नकर्णपथगोचरं नरोऽसौ नरपशुर्जीवान्‌ नरःश्वासैर्नवि
द्धिरिरितिन्यायादस्तु भागवतार्थनामवान्याभिधानानिनिर्दिष्टा आगमकारोऽप्य
वज्ञास्यहत्वा तस्वनिकक्रमलविषयसत्त्वात्‌ तदुक्तं ब्रह्मादर्पण सात्त्वे पि अविहित
परपंचयज्ञतोवाश्रुतिपथगोचरविष्णु वदतेयः तजतिस्वकर्मलनोगतालमंतः
स्वनगरमृगराजभामियानुष्य इतिन्यायात्‌श्रीमद्भागवतशास्त्राकर्णनविमुखं
प्रियस्यश्वाभिधमहामुनिभिर्ह्ला अतएवावज्ञास्पदत्वेनसन्निश्चाज्ञातंतरं गाद्वि
तिश्लेषः। विदुराद्यैः ग्राम्यकोलैः। किंवकवदुःखदविषयास्वत्वात्‌ योनरोविषयान्‌
भुंजन्‌स्वव्यापारान्नात्मवित्सावित्रिगतिखातकत्रमलोदनत्तेतुखलइतिज्ञान
वद्भूरोदपिनिर्द्धारितवान्‌ केवलं भारवाहत्वादुष्ट्रखरास्यां तुल्याः अतएवसज्जिरस्येन
च्छः केवलमपिज्ञात्वालिंदिस्यकलस्यमृद्धिसंपाल्लोपि तस्यस्वकलान्यप्यंगानिनिःफल

निजवंतीत्याहुः ॥ बिले बतोरुक्रमविक्रमान्ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य जिह्वासती दा
र्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥२०॥ बिले इति खेदतस्य दिव्यरूप जांबूनदीक
ल्परविनाले ह्यतपि कर्णपुटे केवले बिले शून्यविवरे कामादिमहाव्याल निवसाने
=४ कयोग्यहरि जननार्थाकर्णनि विमुखानां कर्णविवराण्यजगरनिकेतनविवराण
तुल्यानि भवंति अनाकर्णयतः नक्षकथापारसुधाहारो महाव्यालरतिस्थानक
र्णयोर्विवरबिलेशति नक्षरस्यादवानिरूपचात । श्रीमद्भगवतापश्रवणविमुखी
कृतकर्णविवराणां निःफलतामेव हटोक्त नवादविज्ञानवर्जितास्य नानकर्णान्य
वयवश्रुतवतामपीति बृहस्पतिनायुक्तवात् । श्रीमद्भगवतानुमोदनानुमोदनाव
र्जिता जिह्वाहृथार्थजालप्रकाशाच नादोदुरिकेवस्यादसतीपतिव्यतिरिक्तनाना
पुरुषमतिमतीयथा नारीतथा श्रीमदादिपुरुषगुणानुवादशून्या वाणी वरिष्ठजाप
बलस्य मजंहतापीति भावः । पतिव्रताया नारीनाना कामकुक्करीनया च्युत

गुणेहीना वाणी शास्त्रप्रवादिनीति शिववचनाभिप्रायेण निसिता ॥छा भारः परं पट्टकि
रीटजुष्टमप्युत्तमांगं न नमेन्मुकुंदं । शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्कां
चनकंकणौ वा ॥२१ यदुत्तमांगं श्रीमंतं मुकुंदं नृपं न नमेत् श्लेषतो हीनांगं पट्टसूत्रशीर्ष
किरीटः शिरस्त्राणं तान्यां जुष्टमपि भारो भार त्रिशिरोस्त्रीविहीनांगनिफलेष्वमेशति विश्वा
दशादिवभारशाव्रस्तुहीनांगवाचकाः श्लेषात् करौ सपमारषास्तुकुमारपञ्चवोपाम
यावपि शावौ शवबदस्पृश्यतामोयो हरिविष्वेकनाथस्य सपर्यां पूजोपहारसाम
ग्रीनकुरुतः लसत्कांचनकंकणावपीति विशेष शाष्टस्वत विविधालंकारा अपि
महदमंगलरूपा इति भावः । तदुक्तं शंकरकारिकायामपि यदि नमति परेशानानमी
गं नराणां भजति चरवरनावाहीनभूषांगनां ततकरतलयुगलं तत्त्वपपाति श्मशा
नस्तुणस्य मनुष्यतायन पूजाहरानीति न्यायो नमुकुंदनाकिरहितानां सर्वमापि

निरर्थकं। ण। — वायदेतस्मद्गानं यएवानं तानावुकः पुरुष इति श्रुतेः प्रामाण्याद्धरिगा
व एव मनुष्याणां कार्यकरो नान्य इति भावः॥७॥ बर्हायिते ते नयने नराणां लिंगानि वि
ष्णोर्न निरीक्षतो ये। पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ॥२१॥
येन यानि श्रीमद्भगवन्मुकुंदलिंगानि प्रतिमा न निरीक्ष्यंते ते बर्हायिताः पतितमयूरपि
च्छस्थितचंद्रकवत्। त्रासमानः श्रीमुकुंददेवप्रतिनिरीक्षणे पराणां सर्वं स्वापवर्गम
पि करस्थमेवेति श्रीमतः शंकराचार्यणापि प्रतिपादितं मूर्त्तिः सेजगतां महाशिशम
नी मूर्त्तिर्ज्ञानानंदिनी मूर्त्तिर्वांछितदानकल्पलतिका मूर्त्तिर्बुधस्याह्लादिनी संसारांबुधिसेत
रीतु मनसां मूर्त्तिर्हि ता नोरियं मूर्त्तिर्हि दृष्टिपथं गता यदुपते किं किं न कर्त्तुं क्षमा इति न्याया
त्मुकुंदप्रतिमितिनिरीक्षणेन सकलानामेव कर्म्मणां समुच्छेदः स्यात् हरेः क्षेत्राणि द्वार
काद्यगस्त्याध्यप्रवृत्तीनि तत्र यो पादौ नानुव्रजतः। तौ द्रुमजन्मभाजावेव केवलं द्रुमाः स्था
नसंस्थां द्रुमाः प्रतनगृहस्थूणे च हत्वाचेत्येवं चरे इति लीलावत्यामपि स्मौ स्थानसंस्थं वदस्यत्री ८६

ता असंगस्तु तस्य ॥ चरणयोर्निरूपितः प्रेतधाम सर्वं नस्तु तस्यो पादौ तीर्थानि विंद हरेर्नानुव्रज
त आत्मस्था व्युत नावरस्य स्याद् इति प्रवचनस्यारोग्रारात्रि प्रायान्नकिमपि प्रयोजनं तदपत्र
ठं नस्तं काष्ठशरीरस्थूणा वेतो स्वधर्ममय पारमेश्वरहृजनार्थ भूमिविशेष श्रीमद्भगवता
श्रुणनिरूपणपराणां तीर्थिक वस्तुत्राश्या स्तानं स्य फलश्रा। ये मुख्यहत्यातत्तीर्थतत्से
वाति स्यतायेव कर्त्तव्येति भगवतानामपि तिनिर्द्धारः। चरणायारतादवफलं यद्धरिदेवतती
र्थकोटिपर्यटनं गमनं पापापकाराय गंगादिषु च स्नानेषु प्रदक्षिणाः परे स्थाने स्थितचर
णयोः फलमिति विस्तरहस्यात्रि प्रायेण ध्वनिः। जीवञ्छवो भागवतांघ्रिरेणुं न जातु मर्त्यो
ऽभिलभेत यस्तु। श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गंधं॥२२॥ स तु बहि
र्मुखो जीवन्नपि शवः कटतुल्यापवर्पतमः। यः जातु कदाचिदपि भागवतानामंघ्रिरे
णुं नाभिलभेत् यस्य वेन्नमनि विक्षवानीस्स मागमाना। श्लीमत्स्य इति विशेषणेनत्वाद्यव

मेवाशेषतमपवित्रतमत्वात् विष्णुरूपविष्णुदासजनानां यत्र नागतिः तन्मृदैवतुल्यतां याति
राजन्नु प्रेत गृहणविशति वाराहपुराणोक्तिप्रायात् छिकैग प्रियतत्का नाराधकानां शवस्य
निदानीं तरंगान्तर्कलवाश्यस्पाशानु शावशंस्कार दलकुलायत्ववास्पर्शविनिरूपि
तं शरीरबीजसंस्कारदलकारणत्वे तस्मै अतत्कानां हरेरेवशावतां गीतताबुद्धि
रिति वामनपुराणोक्तिप्रायात् अवस्था शानुशाख्याविष्णुतावबहिर्गतायो नराधमः मृतान्
पि विशालां लाक्षिविष्टुः स्त्रोत्राथिकानुशावानितिशिवपुराणोक्तिप्रायात् मृतानामपि यो गेर्गौ
नकिंमप्यपावित्र्यं अपवित्रतात्वविष्णवानामेव केवलं स्यात् नान्येषामिति तावोयः तुम
नु श्रीविष्णुपद्यां गंगायां स्तुतस्याथ गंधादिव्यमहिमानं न वेद सोपि श्वानु शवाकुणपल
ल शरीरताकृत्यनपुंसां गंगापि साधारणनदीतुल्याविहितान्तु लस्यपि स्याधारणव
द्दीवहितितास्तोऽनंतस्तं सारीमृतकल्पशतितावानु दयाद्वपद्यस्य पर्पीवेवाह्य ८७

स्मृतः स्त्रपट्टहिरसो द्योतकरणे कवितिस्मृतशस्यलंकारमीमांसायाम् इत्यशयः उज
मीजा कवीलतगुम्मं हरिपादाब्जं यः आप्नोति नाराद्द्वावमानसोऽपवर्गमिति
विष्णुयामलोक्तिप्रायात् देवद्वयमहतपुष्पानां सादेवडुरापं — सर्वपरिमलवस्तु
विवेकपर्याये हरेस्तस्याः परिमले मंदमृतयोपि नमंते सर्वकर्मक्षयकरी मंजरी
सरस्वस्थयः ॥ नित्यमू — सदात्माच्छाधारायतसविस्त । इति कृत्यादिवाक्यशत
प्रतिपादितत्वान्तु लक्ष्मीमंजरीनिरंतरामवमस्तके धार्याः सद्भिरिति तात्पर्यार्थः ॥ ७ ॥ तदेवम
सारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणे हरिनामधेये न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे
जलं गात्रकाहरुहहर्षः ॥ २३ ॥ तस्य तनु हृदयमश्मनः पाषाणजातेः स्मारमिति अयस्कां
तकस्फेतज्ज्याकवलं कार्मिकजडानां यत्तु आन्यैः सह्यिः गृह्यमाणे विकुंनाथ नाम
निः हन्नामगर्भितार्थश्लेष विश्वषधनिनानाविक्रियतनविकारं प्राप्नवतुयषी

श्रीमद्भागवतार्थश्लेषविशेषविज्ञानानात्रजलं हर्षास्तुसमागमनं गात्रकम्पश्च दर्शः उद्गमा
नं न स्यात्। स्वचरमस्तोर हृदय इति श्रुतिरिति निर्निमित्तः॥ पदवाक्यप्रमाणानां वक्ताऽपि भगव
त्मतं समोकर्षनिष्कृष्यतसोत्तमस्यारतरः स्व उद इति विष्णुस्मृतरपि निरूपितं यद्वायस्मि
न्नेव समयविशेषविकारो न त्रजलोद्गमादि तादेव कर्मग्रंथायास्तु कलंत इति परीक्षे
ति तस्मादविदितभागवतज्ञानानां न कर्हिचित्संसृतिविमोक्षणं सिद्धमिति ध्वनिः॥छ॥ अ
— निधेस्तगमानानुकूलं प्रभाषस्व भागवतप्रधानः। यदाह वैयासकिरात्मविद्यावि
शारदान्नृपतिं साधुपृष्टः॥२४॥ अथ सावीरवापायेरताद्वश्रोतव्यं यतः यस्मात्त्वमप्ये
तद्देवाभिधहियान्नास्माकं मनोनुकूलं परमानंदकरं चेतनः स्वविकारस्यापि न त्र
न्येपि विकारो बहवो वर्त्तंते तेषां पुरस्तकथं नाकल्पयात्याह यं चैयद्वत्रां प्रजा ८८
पसेन ताहशा स्वन्ये केचिदिह त्वलयेयस्मा भगवतं भावे प्रधाना मुख्या इहप

भायांद्वामवाचीति श्लेषः॥ यत् वैयासकिर्भगवान्परीक्षिता साधुपृष्टः स तु नृपतिं बल
षताद्वत्तदर्थप्रतिपत्तिप्रपंचविहितवक्ता भवाने वाद्याश्विनान्यः अन्येषां जन्तुजा
श्लाणां वक्तारस्तु लभाः क्षितौ॥ अस्मिन् भागवतशास्त्रे वक्ताश्रोता च दुर्लभ इति ग
हउनापुक्त्वा भवादवाभिधहिति ध्वनिः॥छ॥ इति भागवतमहापुराणे पारमहंस्यां सं
हितायां श्रीद्वितीयस्कंधे परमहंसपरिव्राजकश्रीयोगेश्वराचार्यविरचितश्रीवासना
भाष्ये तृतीयाध्यायः॥छ॥ तुरीयपद्यानुयायिनी संसृतिस्थितिरूपवर्ण्यतसा न
क्लिष्टकां संसारवासनामपि सकृतः कारणाद्भगतां ब्रूयुः कवयः शंकरादयः इत्यादिप्र
थितरहस्यद्वारा कथयति सूतः। शौनकं प्रतीति॥छ॥ सूत उवाच॥ वैयासकेरिति व
चः तत्त्वनिश्चयमात्मनः। उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात्॥१॥ औत्तरेयात्वनो
भारा भरप्रतरविकैरपदपांश्च उत्तराराज्ञिपिसावित्रा इति शाष्टकोशात् ...

वपरादेवतकत्त्वंनान्यदितिसतीसएवसार्वःसांख्यःसएवजगतांपतिःईश्वरःपरमा
त्मेत्याया विष्णुरिति विश्वतश्रुति विश्वरूपकारिकात्रिप्रायेण व्यधादकरोदित्यन्वयः।—
तुःसर्वगतस्य नानात्वति प्रपंचस्य कर्णासमुद्रादिति त्वामिति राज्ञानां चदित्याह वियो
स्तिकेःसकाशादिति मंत्रशास्त्रोक्तविद्यातमात्मनस्तत्त्वनिश्चयमेतेरेव विष्णुरच्यु
तमुकुंदगोविंदनारायणादयस्ति दिव्यमंत्रमायत्रिगमोक्तिरेव नामत्रिरिष्टो विष्णुःसर्व
गतोपि स्वाकाशकारती विदध्यादिति नान्यत् नानाप्रपंचिकात्रिधानैरिति निगमविद्याविख्या
ततत्त्वमुपधार्य त्रिज्ञानमेवसर्वगतस्येव केवल्यप्रसंगाद्यातानतिनावः।सर्वतीरग
तःसिंधुरसेव्यो मज्जनाद्वितिनदीसंगमसत्तीर्थसहजास्तवगास्नानतथासर्वग
तस्यैवावनाशोजीवकात्मनोःस्वैध्यानादाद्वराध्ययः।तज्ज्ञकेत्रावनामात्रिरितितीर्थ ८९
समुद्भूयादपि सर्वतीर्थमयस्यापि समुद्रस्य मज्जनं सरित्सङ्गमागमनतटत्तमेवता

१

वुकानांकर्मक्षयकरंतथासर्वव्यापकस्यापजीवश्च्छेकांतलयचरमजन्मयोगिश्रीत्व
ज्ञावतारादिनानामंत्रैरेवविधिवज्जनादिवितानषध्यानिनांकर्मबंधुत्त्वदिरितिनान्ये
षाममूर्त्तादिन्यवादप्रसंगसंमुखीनततावानांब्रह्मादिनामतीर्थानिजीवात्मपरमानोः
एवंतस्यनिदानानितस्मा— यानिसाधाकेरितिवसिष्ठेनाप्युक्तंबाकेवलंस्ववतारतत्कथा
णांनानादिव्यमूर्त्तिधराणांनानागमोक्तानिब्रह्मादीनिमंत्ररहस्यप्रतिपादितानिनामरूढ
पाणिसाधकानामपवर्गप्रदानित्रावद्युरितितत्त्वनिश्चयमुपधार्यतज्ज्ञकीर्त्तनादो
मतिंचकारेतिभावः॥ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु राज्येवाविकलेनि
त्यंनिरूढंममतांजहौ॥२॥एवंविधेननिश्चकदेवप्रतिपादितेनसकलप्रपंचमयामत
त्त्विवर्त्तिक विज्ञानंतत्त्वतस्तु विश्वगाता विश्वस्थो विश्वरूपी विष्णुरेव स्यात्पोनगुणाद
योनानाजवाटवीघटनकादिरीकानांएतेषुत्रादयात्रिज्ञव्यवहारस्तुजामिथ्या

मनोरथजन्मस्थानप्रपंचवतत्त्वविध्वंसिनः। सहनयानंनकस्यचिकः श्रियेति विशुद्ध
निर्वेदी। अलिकलेशुध्यानुकूलेष्वपि निवृत्तं एतत्साक्षान्मदीयात्वेतदीयः सुहृद्
हामित्यादि हस्त्यधिश्च न विशेषाम मतां जहा वित्यवयः। असतोप्यप्रतिष्ठस्य प्रपंचस्य
मतिविभ्रमः रचितान्यपि मूला। निनाविद्यास्त्रेण विछिंदेदिति श्रुतेश्वरवचनात्रिया
यात्मभूतमास्थेवताता पि लस्यात। नांतं न चादि नवयं प्रतिष्ठा। अश्वत्थमेनं सु
विरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वेति तदेव सर्वं मिथ्यात्वेति प्रायानूनि
र्मि— नूदितिध्वनिः॥६॥ पद्मछमामवार्थ्यं यन्मां पृच्छथ्यसत्तमाः। तच्छ्रृणुत तावश्रव
णेश्रद्दधानामहात्मनः॥३॥ इमं जीवमृजक्लितिततो विशुद्धाशि वाचमानलपर्यंतेन
वार्थीमवपप्रछयद्यूयं मां पृछ— । तिच्छ्रस्यानुनावोयामवविचित्रः संसारारे १०
लोजयश्चस्यावयां तृतानां प्रतिबिलविद्यावीमायाम्बूतिजन्यइतिविशेषितेग

दात्वकथाश्रवणेश्रद्दधानो विशुद्धभावहृत्त्रिसरसः सर्वशास्त्रब्रह्मविवरणस्तत्पर
तस्याशेषाविनिश्चितनत्त्वान्महात्मनानिरावरणचेतनः। एतादवमात्मोत्सुकं तु
विनाशमवतां तत्रेतु यद्भिक्षागवताद्यानां सांख्यपञ्चतितत्त्वाणइतिसात्तरिणात्र
तिपादितत्वात् तु ध्वनिः॥७॥ संस्थानं विज्ञाय सन्त्यस्य कर्माणि त्रिवर्गिकं वयतु वासुदे
वे भगवति चात्मतत्वं दृढं गतः॥८॥ द्विजत्रापवत्स्यामस्वमेहनि तत्र कोधन्नतीति स्व
स्थां स्वत्वं विज्ञायादेनं दिनकोटिसंज्ञायमरणमित्यादि निर्विदबकुलानां किं किंना
पवर्गनिदानं समधिगच्छति मृत्युनीतिनिबकुसंसारिणामिति तदुक्तं शान्तान्तपानति
जंतो हि कस्य विधितो मृत्स्फुरत्वं तविस्मृतिः यश्चिद्भूति स्वदाभायारूपाणेव शरीरेण
मिति एतावत्येव निजजीवितपर्क्षिरित्यमाश्चिरस्थीति विज्ञानविभूणानां किंचिमस्याध्य
मिति द्वंद्वपारास्वरेण पुक्तं यो वेत्ति जीवितस्यांतमेतावनिजचेतस्यास्यावद्य

मिदंत्यक्त्वानिर्विघ्नंव्यवहरेद्व्रजेतुइतिन्यायान्निरस्तं । विज्ञानंकेवलंभगवतानामे
वतत्त्वमितीतिनिर्दिष्टं । त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामसाधनमात्रंधर्म्मस्तुयागोयोहिंसासा
ध्यःतस्यफलंअर्थः । बद्धोऽकिंनिवास्यादित्यत्रकामःसुरसुन्दरीसंसर्गःएतस्यसर्वेहिंसा
दिविशेषस्तन्निदानंयागीयकर्म्मफलरूपंत्रैवर्ग्यंकर्म्मयच्चकृतमेतदविदितविष्णुभा
वेनतत्सर्वंसंयमानज्ञानादिनिरवद्यतमयोगाचरणलक्षणैःप्रायश्चित्तैर्निर्धूय
तत्कर्म्मान्तर्गतप्राणिहिंसालक्षणंतस्मैखंज्ञायिकनिर्वेदानुगतस्यास्तित्रयोऽभ्यासे
निर्द्दाहादितिनिर्वाणकलिकायामपिनिरूक्तंत्रैवर्ग्यान्तर्गतांहिंसांनिर्वेदानुगतेर्हिमेःनि
श्चास्तेश्चनिराकृत्यतातानन्तानमनुचरेदितिस्मात्रैव — नार्वैन्नास्यविपाकानांनाद्धिःपृथग
मनिमित्तिमनुनापिप्रतिपादितंस्ययागीकलाःत्राकृतांतगतनिःकराःत्रिंदंतिनानुम ७१
क्षिप्तंस्वस्यानिर्वाणदीक्षिताइतिन्यायात्तुत्रैवर्गिककर्म्मपरित्यागिनांकेवलंशुक्लैर्हठा

ज्ञावएवस्यात्तुपश्चादिहिंसानांसिद्धिःयस्यजायतेतत्कर्म्मणः । सुरास्योमविधानवात्र
त्रैवर्ग्यमुदीरितमितिज्ञाततातपघ्वनाभिप्रायातुमोक्षपथ्य — यास्तुतिःकेवलंतत्क
र्म्मपरित्यागपूर्वैरपूर्वकरणहठप्रत्ययपराणांविष्णुवानिसंधिदानंदपदस्येव्यानि
नानानियमदमात्मकानिदयामात्रिकसाध्यानिद्वादशव्रतानिस्तुहृतान्याचरणीया
निसुबुद्धातिजिरितिध्वनिः । तदुक्तंनारातपिकाम्यानांकर्म्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोवि
दुःसर्वकर्म्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंमनीषिणइतिन्यायेनहर्वेत्रैवर्ग्यकर्म्मवा
सनापरित्यागात्केवलमाराध्यतेहरिर्द्धर्म्मइतिननुयासांदृष्टायच्चारिंज्ञासंस्कृतकर्म्मा
विदितायंदीवनधर्म्मरूढाहावारव्यादिनिचयाग्निपर्यविस्यानाविरोहितानेगमाक्तात्रै
वर्गिककर्म्मामीक्षेमामार्गमनुसरेदित्यादिश्रुतिनिगमवाक्येषुमुक्षपक्षतस्तुब्रह्मण्येनि
दानाद्येकविज्ञासंस्कारान्निरतः — श्रुवरःस्वराःस्वक्षव्रमसंख्यात्मकाःस्यात्तेवपाकसंस्थाः ॥

स्यात्तेवद विः संस्थाः। नातेर्विना ब्राह्मणत्वादुक्तिरिति तेषां च हिंसासाध्यविचरणं नामा
सोमावदर्धशतिक्रतानां यद्विनं जायेयुर्नाग्निहितानां यद्दशतिश्रुतेः अश्वस्तूपरो गोमृग
स्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो ररा टं पुरस्तादित्यानानारूपप्रकारपशुहिंसा
४ का त्मकानि च नावसिद्धानि स्फः। तेषां परित्यागान्नवर्णाश्रमधर्म्मकर्म्मण्यता ब्राह्मणानि
दानात्मकानां तेषां परित्यागे ब्राह्मण्यस्यैव परित्यागः तस्यागे वर्णस्यैकस्य न विद्यु
न्ति किं अधिकारितिरिति तस्मान्नत्वेव वर्णपरित्यागो घटते सर्वकर्मनिवृत्तिपारणापि
नावृत्तिवर्णकर्मवत्वमिति युक्तं स्यात् अत्र होचोद — दंस्या इत्यादिधूमार्चिषो मार्गयोः
कथमेतत्यार्थक्यं द्वाविमौ पंथानौ येन विद्वांस्त्वक्रीटाः पतंगा यावद्दंदशूकमि
त्यादिभिः श्रुतिवाक्यैः पृथक्प्रतिपादितयोर्मार्गयोः पांथानामपि पृथगाचारवारि ८२

त्वचयातिरेकश्रुतिवाक्यैः प्रतिपादितं तदुक्तं जैमिनीयकारिकायां असंस्कारी द्विजो नष्ट
ब्राह्मण्यो वर्णसंकरः तस्मात्सामादिसंस्कारानाचरेदेकविंशतिपशुं विध्यसानेः। ऊर्ध्व
स्त्रिवर्गफलकामुकाः वान्यैर्जीत्यादिभिः श्राद्धैरहिंसादमसंयामैः। जपेष्टापानिर्वेदो
क्ते रक्तामात्म न श्राश्रुगाः॥ इत्याद्युत्तरययाया मार्गयोः पांथानां तत्संस्कारकर्माचरणमपि न
पृथग्विधं प्रशात्ते। यहिंसासुकृत्य ज्ञानमाश्रित्य ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्युस्त्वर्चिर
भिसंविशंतीत्यादिभिः श्रुतिभिरर्चिमार्गपराणां तत्संस्कारशुद्धेऽपि कर्मस्वहिंसात्मा सा१
गाद्यात्मोरवधस्य विशेषितः पुरोडाशादिनिर्वपणं परंपरायत्तमर्दनीचमस्यादिसर्वमहिंसा
त्मकं प्रशस्तं तदुभयोरपि धर्मिणोः तत्संस्कारकरणे महद्विद्वेषसाधाने कपशुहिं
सापरः सरणं धर्म्माचरणं विहितं मुख्यास्त्वनतिहिनाद्यैः पथ्यापांथाहिंसा सर्ववर्जितानि मूले
स्व संस्कारसोमादिविधिपरंपरा प्रतिषिद्धवानैः स्पष्टं विरुद्धः स्यात् तावन्नैव भावे शासप्रका

सरकर्मणो मुख्यतमात्स्वकुकुन्नीकृतधन्यो वा अहो कोऽथ मनोऽपि वा जीवेद्वा ।श्रीशौ
नकश्रेयान्नेषां परः परहतियाज्ञवल्क्यवचनादेतेषां वन्य शिलोञ्छवृत्त्या मे वा ढिः पृथ
परायणत्वं न हि इत्थं राज्ञः सर्वकर्माणि काम्यानि विदधत्यमी दवानां सर्वजो कानी
हृशिरस्रणनिर्दृहत्विति लोगाङ्गिवचनप्रतिपन्नया निवेर्गीतिविहितानि तथापि
निर्वेदमधिगम्य भगवति हठेनावंगतः स्थायि कयो गैर्यात्रतिपद्यार्थीः दिव्य बतो व
लीलां तमेव महत्प्रतिनायकं पप्रच्छ॥ राजोवाच॥ समीचिनं वा वा ब्रह्मन्नूस्वर्वी
स्पतत्ववान् घ तमो विशीर्यति महत्तं हरेः कथयतः कथाः॥५॥ सर्वज्ञाः समीचिनमेव ब्रा
वतेसकलश्रुतिसमुच्चयस्य सारं श्रीमद्भागवतार्थ एवं तद्धि सर्वज्ञानदिवाकरेण
भवता कथमधीयते श्रीमदेकान्ताध्ययनबोधादिति निश्चयानुमानात्तस्मादिह पवित्र वि ८३
तं यादवतत्त्वममीवीनं सकलनिगमानिर्णयकर्कतवानिव्रति। निः प्रपंचपद जीगी

श्रवणस्मरणायेदमिति भावः। यद्वदन्ति परज्ञानविगतिक्रोधमत्सराः। तदेव वचनं श्रेयो
नयसंदा हसुंदरमिति कालिकयवचनानुसारेण हरेः कथां विष्णुसंहितास्संवादे
कथयतस्तवमत्तमितिमम तामोल्लाविद्या विज्ञारी छलस्यं भवंतमास्त्रामं विशीर्यति। वि
शीर्णं भवति तर्हि नान्यादितरस्य हृशं किंचिदपरं श्रुतमिति निर्धारः। दानतीर्थव्रतैर्ज्ञानां ते४
करणाभ्याध्यात्मबुधो। श्रीमद्भागवतार्थानां विशुद्धश्रवणादिति ब्रह्मपुराणात्रिंशाध्याये
वाधनिः॥६॥ तृयएव विविविस्नामि भगवानात्मनः मायया यथेदं सृज्यते विश्वं दुर्विज्ञाव्य
मनीश्वरे॥ ह भगवान्सर्वस्वरूप विज्ञानकुशलोऽयं यथा निजमायया आत्म विज्ञान
योगेनात्मनीदं सृजति स्थितो हतेदं विशेषं विस्तारयति यततादव तृव्याविविवि
सामिलहिंसमिच्छामि यतु एतादवस्माविः सकलविज्ञानेवेशोषिके दुर्विनाव्यं सर्व
न धीगोचरमिति तात्पर्यार्थः। यत्प्रपंचो नानाविज्ञान विभेदमिति महिमवि जह

णकृष्णो द्वितीयं नतु करणसामर्थ्यरचनात्मकद्रव्यविशेषजातादनेन ब्रह्मणोऽन्यत्किमपि द्वि
तीयमिति शंकातत्राह पूर्वं निजमायाविज्ञानशक्तिसंदोहात्मवतेश्वरेण रचितं जीवाना
मदृष्टमंतरेण नानाविचित्रविपाकपर्यायसमुदायजीवकदंबनिर्मातारमिति केन
नावेनेति प्रश्नबीजं वा पूर्वं जीवानां ब्रह्मत्वावस्थितत्वाज्जीवनिष्ठमायाविशेषविला
स्यैव पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीतीश्वरकल्पकाव न जीवानां निजमाय
याकृतविनोदाविश्वसृष्टाकेनेव प्रकारेण रचितमिति वितर्कः। एककल्पकामस्मि
नागादात्मानां विश्वमाततं नानाकृतिमयं विश्वं केन विधिना ततमिति प्रश्नस्याक
रात्रिशायाद्यासार्वषां जीवानामेककालेकाजीतरं विपाको विहितमोहस्वभावाना
मेकत्रावस्थाने लय इति वदंतं वा क्वामां प्रामाण्यात्सार्वषां हि वा वस्थाने लयपर्यवि ९४
स्याने सर्वजीवादृष्टनामभावात्तु न कदाचिदनीदृशं जगत् इत्यादि श्रुतिवाक्यत्र

१

माणसिद्धं जगद्भूयः केन प्रकारेण सृजतीति प्रश्नांतरं किं सृज्यं वा तत्सृष्टिः कस्य वा कुत्र का१
सृज्यात को जीवः पूर्वकाले तस्मिन्नुत्पद्यात परामश्वरादिति प्रश्नरत्नाकरातिप्रायणाद्विमातारी
प्रश्न॥७॥ यथा गोपायति विभुः। यथास्ते – छात्तु नः यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः पुरुष्टुमा
न्॥७॥ स ह्यायथायं भगवान् गोपायति रक्षति त्रातयथा स्वेच्छया तत्स्वेन्द्रो रात्रातस्त्वभावात् परमे
श्वरस्य क्रीडाया। कियंतश्चेति कथयस्व पुरुशक्तिरनंतश्चाक्तिर्विभूति सर्वपदार्थरचनात्मस्यू
विरविचित्रयोगशक्तिमान् यां यां प्रभुशक्तिं समाश्रित्येदं जगत् वानन्तसर्वस्य समस्त्यपिदोषांते
न वदेति वाक्यार्थः। व ह्यायेस्य वरेण्यस्य त्वं शक्त्या योगसंज्ञया। येकापि जगतां कुर्यात् सृष्टि
पालनसंयमानि निश्चितव वदनेन तेषां प्रशक्तिरत्र स्यविशेषं कथयेति ध्वनिः॥८॥ आत्मनी
क्रीडयन्नेक्रीडां करोति विकरोति च नूनं भगवाता ब्रह्मणूहरेरद्भुतकर्मणोदुर्विभाव्यमि
वि॥ जातिकविनिश्चापि चेष्टितं॥८॥ अयं तु सर्वात्मा सर्वस्वरूपत्वेनात्मानं जीवरूपेण क्रीडय
न्नु निजमाययाविलासेनमोहयन्नुस्वस्मिन्न्वस्वरूपक्रीडां करोति जगत्सृष्टिपालनाक

को निजेच्छया विकरोतीत्यतः स्मृत एव तु कृष्णो जीव इत्यादिश्रुतिसंमताविनात्मक्रीडा विकरोति
त्यतिश्च नामवाक्यं सर्वजगदकर्ता एवा जगदामादावोता च छयासछंस्य ज्ञामीछातः
क्षिराद्धमीत्यादिश्रुतिसिद्धांतीरवायमव जगत्कारणं सर्वविदितमितिनिर्द्धारास्मा
त्तिरेव विदितपूर्वः नूनं निश्चायनाकृतकर्म्मणो हारविध्यधरस्यावष्टितं कविजिविः
यादितिरपि तद्विसामंकुराकप्तनीयं श्वशाक्षस्त्रे वार्थे प्रसिद्धो — अएवेनानात्वत्रो
न वादिनो जगत्कारणानि नानाविशेषितानि नानामतितत्वदेन कल्पयंतिपरं तु तत्र
तत्त्वसर्वेषां सिद्धांतविशेषविद ईश्वर एव जगत्कारणं नूनं निविडत्वेनार्यमर्यानिवि
संवादादितित्यात्पर्यार्थः तथापि ज्ञातसारा अपि प्रदेशमात्रज्ञानविलेनवाहकू सर्ववि
दान न निःस्पृतगिराकस्य नमंतरेण नसंशयविमुषा नवेमतितहेतसर्वसाधारणार्थ ८५
प्रातीति प्रत्ययं। वादाततिता वा। ज्ञातसाराः श्रुतिः संशयो नूत्नामुच्यते सर्वसंशयादि

५= तिनिःसंशयश्चतज्ञानानामेव तत्र वहत्वां दर्शनं स्यादितिनिश्चयादितिनिःसंशयश्चतशो
निविश्वं ज्ञाविवासादव जन्मविहितावयस्य विमुक्तिः स्यान्नु यदमुक्तानां नमुक्तिद्वारवि
वरनिरीक्षणं तथा च श्रुतिः ऋणं ह वै जायते योऽस्ति स यमान एवादाव स्यः ऋषिभ्यः
पितृभ्यो मनुष्येभ्यः स यदेव यजेत तेन देवेभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदे
हे५ नान्यजातयादस्याजुहोति अथ यदेवानुब्रुवीत तेन ऋषिभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य
एतत्करोत्यृषीणां निधिगोप इति ह्यनूचानमाहुरथ यदेव प्रजामिच्छेत तेन पितृभ्य ऋ
णं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेषां संततान्यवच्छिन्ना प्रजा भवति अथ यदेव वास
येत तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेनान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददा
ति स य एतानि सर्वाणि करोति स कृतकर्मा तस्य सर्वमाप्तं सर्वं जितं स येन देवेभ्य ऋ
णं जायते तदेनांस्तदवदयते यद्यजतेऽथ यदग्नौ जुहोति तदेनांस्तदवदयते त
स्माद्यत्किंचिदग्नौ जुहोति तदवदानं नामेत्यादितिसिद्धांतात्प्रायादमुक्तानां न

शुक्तिकारजतरूपं श्रीमद्भागवतादिसत्त्वविज्ञानेश्वरदर्शनं संज्ञायेत यद्दर्शनादेवं विदां तु
तुष्टितमिदं निरस्यात आत्मा यथा निरस्तसंशया भावमतव्याकविर्निधनिः॥ यथा
गुणं स्वप्रवर्तते युगपत्क्रमशो पिवा। विनिर्विदुरिशास्त्रे कः कर्वनुकमालिजन्मनिः॥ ८॥
प्रकृतिः काचिन्मूलगुणा सर्वविज्ञानमयी श्रीदं मदनं तस्या विशात्तत्तराविनोदावेशं
विवरणात्मिका लविकृतनेति यथा गुणगुणित्वस्य बंधनाद्वितीयत्वं गा इति निजा रा लाव
कारात्मिकानुकूलतः मूलप्रकृति राविकृति महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति सा
ख्यानां सिद्धांतानु प्रकृतिस्तु स्वं दास्यं दवती काचिच्चिदात्मनः शक्तिः अत एव शक्ति
द्वितीयेनाद्वितीयत्वं गइति तथा चोक्तं वायवीयपुराणे पि शक्तिद्वितीयायनमः प
रस्मै विशालविज्ञाननिदानवत्मने ष्यात्मप्रजावेश्वरत्वाक्ति किक्रमजगत्स्वरूप ८६
यविशुक्लशाक्तये इति त्या या प्रकृति निजा या निजगुणा न स्वयमेवास्त्वे स्वयं

युगपाद्वति निवृत्तिः एकोनगवानुत्तुरिशो निजप्रवृत्तगुणानुनानामं भावदर्वविज्ञान
लक्षणानुजन्मादि ब्रह्माद्यवतारोत्पादि विनिर्वाष्टयकुर्याति परिणामवादेनवे
तिसंदेहः निगुणोयं निजप्रकृतिगुणकिरणविलासविज्ञानेश्वरत्वपरिणामप्रकृ
तिविडंबनवेधानुबंधनैर्विशेषविविधरूपग्रहणान्नबंधात पश्यति कापि जेयम
तानुसार्यं प्रश्नः गुणात्तदशरीराणां ग्रहणान्निवबंधनाकुः यथा न स्वतेचित्रवा
ससां परिधाननत इति कणादकारिकाभिप्रायात् निजप्रकृतिजन्यगुणादानान्नबंध
स्तैकृतिरीरस्थरत्येति वा स्वं बंधग्रहणा जीववद्बंध इति संदेहः॥ गुरुः स्वयमेव जीव
स्वरूपेण नवति बंधे वा पृथक्स्वरूपेण नियोगजो यं मदा तुसंनाः शास्त्राबंधस्था
ता। निजप्रकृतियोगानां विरहीत्युपवर्गत्वागिति सर्वत्र देशसंस्कारतिरस्कारिणी नि
जप्रकृतिर्जिमितीयकारिकाभिप्रायात् सर्वगतत्वेन प्रकृतिसंयोगो वा त्रदेशात एव प्र

ऽतिसंगइतिसंदेहः॥ ॥ विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान्यथा। शाब्दे ब्रह्मणि निष्णा-
तः परस्मिंश्च भवान् खलु॥१०॥ एतादृग्जीवब्रह्मणोर्मनाविहितविभागस्तक्रियाज्ञा-
साधनस्य निधानगुणो गुणगंभीरावेदनीय भगवजडजीमूतप्रपाणानिवेदनलिं-
गदहरकार्म्मणि तेजसादिविचित्रव्यवहारमयं जैमिनीयमतानिरुक्तेनयस्य दो-
हामवाविचिकित्सितं संदिग्धं यत्तादृशत्वं ब्रूहीति यतस्त्वं भगवान् सर्वप्रत्ययविशे-
षवित् उत्पत्तिं च विपत्तिं च। भूतानामागतिं गतिं। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भग-
वानिति शिववचनात्। भगवत्त्वं विमुक्तत्वं ज्ञावानां जीवन्मुक्तानामेव भवति। शुको
मुक्तो वामदेवोपि मुक्त इत्यादिश्रुतिसिद्धांतिभगवत्त्वं त्वय्येव भाति तं शाब्दे ब्रह्म- १०३
णि वेदादिविद्याम्नायसारभूतानिधौ निष्णातापारगान् भवात्मकोविदानेषु-
णे विश्वबोधि परमे व्योम्नीति निर्णयः॥ या वेत्ति वेदवाचं सरहस्यं मंत्रमंडनं विविधं च

त्तज्ञानविज्ञानजः स जयति शुकदेवसंज्ञको गीतिर्मुनिपरंपरानुवर्ण्णनपि सर्वज्ञान-
विज्ञारदत्वं भवात्यवतिष्ठते॥ सूत उवाच॥ इत्युपामंत्रितो राज्ञा गुणानुकथने
हरेः। हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे॥१॥ इति पूर्वोक्तविधिपरंपराप्रवचनवि- ७
चारः विज्ञानविशेषतत्वप्रत्याम्नायद्विव्यायोर्ग्योहारेरूपामंत्रिताविः शेष
प्रस्तुतो योगींद्रः श्रीमद्भागवतार्थप्रस्तुतार्थं प्रतिवक्तुं प्रत्याख्यातुमुपचक्रमे उ-
पक्रमितवान् हरेः पुराणजन्मपरंपरापातकोपसंहारकस्य विश्वेश्वरस्य गु-
णानुकथने राज्ञा परमभागवतेन पौंडावायनस्मारित हरिकथाप्रसंगः तं विश्वे-
श्वरं प्रणिपात्य प्रतिभक्ति साध्येयमुपक्रमो नवात्मन्यादिवलत्साध्यायमितिवा-
क्यार्थः पदवाक्यप्रणोमेज्ञेः सदा रे हरि प्रियैः। ज्ञायते भगवच्छास्त्रैर्नान्यैः सर्वा-
को विदैः रिति नारदवचनाज्जिज्ञाया भागवतागुणकथनप्राधान्यनार्थं हरिप्र

णातिरेव परं निश्शानं नान्यद्धर्माचरणं हरिभावविमुखानां भगवच्छास्त्रार्थविज्ञा
ने साधनकरं भवतीति विष्णुस्मृतावपि प्रयुक्तं भयाज्ञे न ब्राते हीने न ज्ञाने दृशि
वर्जिते। ज्ञायात भगवच्छास्त्रं कर्मर्यप्यिनिह्नतनमिति न्यायाद्धरिस्मरणाविज्ञा
त नरालामेतादव भगवज्ञानं स्पष्टतरं स्यादिति भावः॥ श्रीशुक उवाच॥
नमः परस्मै पुरुषाय भूतासमदुद्भवस्थाननिरोधलीलया गृहीतशक्तित्रि
तयाय देहिनामंतर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने।१ पूर्वं परमभागवतत्वेनेष्टादेवसौ
तास्म-रणं सकलविघ्नराशिप्रध्वंसकं स्यात् परस्मै परापरेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मादि
भ्यः परतरेकवैद्यतमाय युदावापि रमानार्चनमंतिवशिवादयः। तस्मात्परेषां
परमो भगवान्मधुसूदन इत्यागमरत्नाकरादपि परापरगुरुश्चैके नावे एवश्रुति
पादितं पुराणकविभिः। भूयसि भूरिनवजप्रपंचातीतमहि —पुरुषाय भूयसे ९८

धारणपुरुषशक्तिमहिमविस्पष्टतरविलासायेया भूरिमहिमाविश्वममोनकफलना
म्नवान्। स्वजन्मवति सर्वात्मादासंगान्नविलपक इत्यसंगोदासीनकर्तृत्वप्रसंगात्पुरु
षशक्तिसिद्धः ननु जीवानां नानात्यानियंत्रांतरालगहनकांदीशिकत्वादवनपुरुषाज्ञि
धानं स्वरिति निरूक्तं नानाविधानानि निगमोक्तान्येव विष्णुभक्तिविमुक्तानां मशान
मस्थिधेति च अज्ञातस्मृतभवानां पशुत्वं कवायाविड्कीटत्वं चपतंगत्वं मार्गहिंसा
विज्ञानतां वक्रीवत्वं उजत्वं काममार्गिकावदिनां देवद्विजदंदुश्शकत्वं युद्धवीथी
विवेकिनां महाव्यालत्वं माधानां खलानां च पिशाचतामानुष्यं वसदाचार, चारुवि
ज्ञानावदिनां पौरुषं नरसाधर्म्यात् कर्मर्यप्यविभेदनात् स्वदम्पज्ञावविज्ञानात्
जायतवरमे भवेश्ति भगवत्परिशिष्टादपि सालापुरुषः स एवासीदिति निर्लि
ति सतां जीवानां भद्रवो विशेषष्टष्टिप्रादुर्भविः स्थानमाचीजालल्लोकपरंपरानि

क्षीणमर्मकर्मणां संतोषे कश्चित् ॥ निरोधो विशुद्धत्वसंस्थानविज्ञानबलादनुक्रमे
णस्तवेषां जीवानां निरावरणत्वेन युगपदुदयनिलीनत्वेन गृहीतायास्त्रिकोर्विद्या
वीमायास्तत्संबंधित्वं तयं सत्वरजस्तमोलक्षणं येन नानाप्रपंचकर्तृत्वं विद्यते यस्या
श्चाश्रितं तस्मादव्यायुक्तायशिवायस्य ततं नमः इति विश्वरूपाचार्यैः विनिरूपितश्चा
तः लीलावतारोनुवनानि धात्रबीजानि सर्वाणि नवानि कुर्यात् यो लीलया स्वं दस्तेन नामि ७
ष्टिवावसाने लयश्चाप्यात्तं त्र इति गोतम कारिकात्रिथायाहिरण्यगर्भः समवर्ततागे भूत
स्य जातः पतीरक आसीत् स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम
ति न्यायात् श्रुति प्रामाण्यं जगत्कर्तृत्वमस्मिन्नेव जागर्त्ति यतो वा इमानि भूतानि जाय
न्ते यतो वा जीवंति यस्मिंल्लयं विलीयंत इत्यादि श्रुतिसिद्धांततस्त्वमयश्छितिनिरा ९९
धानकलीलत्वं मादितो मध्यतोऽन्ततोऽप्येतस्मिन्नेव निरूपिते ज्ञातुः सर्वस्य जगतः सर्व

र्वं जगति स्थितः स्थ यं जगदिति मतः सूरिभिः सनकादिभिरिति सनत्कुमारसंहितायाम
पि निर्धारितः सर्वप्रभुत्वे श्रीमदनंतानिरूपितः देहिनां जीवानामंतःप्रतत्यावरण
कुहरिणी विवरगतानवो विभूतिविलासो यस्य स एवस्वयं स्वस्य प्रकृतिविलास
कुहर रनिवेशस द्वितीय इत्यादि श्रुतिप्रतिपादितत्वात् सर्वगतापि सर्वात्मा परंब्रा
वरणाविष्टितत्वान्नानाप्यनुपलभ्यं ब्रह्मसच्चिदानंदलक्षणं यतः स्वयं स्वांते
न सततं संवृतान्मानमात्मनाविमोहयित्वा नो वेद स्वरूपं नान्येरिवात्मनीति विवि
त्र परिच्छिन्नादपियथार्सनान्निर्गतं नोद्धरेद्गतमात्मानं न विमोचयेदातानगतो नतूर
ज्ञ इवेति श्रुतेः प्रामाण्यात् सर्वमायायं पटवादतद्गतः सर्वस्मिन्निति ताव: सर्वमि
यत्वं निरूप्य सर्वफलानां स्वप्रतत्वमपि निरूपयन् प्रणमति ॥ ७ ॥ त्र्यानमः
स्तहृत्जिनच्छिदे मनामस्यं तवायाखिलान सत्वमूलाय ॥ तुसोतुनः पारमहंस्य आश्रमेष

वच्छिता नामनुस्यूत्यदाश्चाषां १५ त्रुयइतिमुक्तमुक्तिरम्यद्यात्ताविलासविरागादयमेव
नमस्करणीय इति नित्यनियमितां तरंगाणां संतियानि भवपरंपरायातानि दुर्ज्ञा
नानि भिन्नत्तीति तास्मिकायत्ततानामपि पातकानां निर्दलनमूर्त्तिः इत्यएवमुक्त्वा
दुःपातकं घोरमेष्यातीतं तथापरं यो वक्ति इह हिने तस्य तद्धानि विद्धि मामकमि
ति भगवद्वचनादवांगीत्र तत्प्रानप्रसंगानां नवृत्तिनत्ते शक्तितिरितिभावः क
लावपि भगवद्ध्यानाविर्भाविकानि कानिचित्समयदलानि श्रुतिस्थितानि भवंति
तत्रापि श्रुतिः सा हा वाचा गीता मोस्तुषेति वीरमत्तं ३ त्रं तेवास्मिनः कस्मा न पैवमाद
हहद्दलाहूहूं मूर्द्धन्येमाये तदिनावसा नमाप्तो यद्धि प्रयुक्तं मन्त्र त्रस्मादनच्छामू
यः श्रोतविप्रयुक्तावारंवितव तेतिरश्चीन ऊ डाध्य स्ते भविष्यंति मूर्द्धन्यमे ववस्तु १००

सुवं सदीपवत्तं सानुक्रमं नाव्यइर्पतिकं चिह्नदान्यां नेगमत्र देशारसमस्तुयिष्यंत्यह
रहः परावृिनाः । परोतविक्तोवामंद भगा — रिविभवप्यविावकऊडाः सांचायि
कास्त्रस्ते भविष्यंति यावदयमुत्तरफाल्गुण्यमतिक्राम्यमकरष्ठाः भविष्यत्यानी
दव· करोत स्मितरेताः यस्माद्दिवाङ्गागोद्वुःस्तमोयुंजानतमः । कालक - क्रा
स्यांपरायकानामस्त्रीष्टतमोस्त्यस्यांपरायकांतांदुरेतदुःखःसश्रीमद्वीरस्युवचि
सानमहोत्सवासंजातानूचानकप्कः स्तुरीयायागीनसस्पसमयास्मेवत्र
वेवह्निसमास्याः । पूस्थिः । पूर्वफल्गुनोयामोत्तरेयंसमधिगतः छिसदुत्रस
माःसैनुक्त तोदुः सामश्रोतसमाचारावित्तविकोनयावज्जुलाहिहतद्दतिप्र
माणात्तिमतानिकानिचिद्दलानि कलेरपि समीचीन धर्ममार्गप्रवर्त्तका
निस्तेनवीष्यंतीति नात्पर्यार्थः । कलावपि षट्चाककाराः स्थितांतत्राक्ताः ॥

संजविष्यंतीति युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनसंज्ञो नृपो सो विजयाभिनंदनः ततः
श्च नागार्जुन नृपतिः कलिः कालो युगे षट् शककारकाः इमे तर्हि कलियुग
मपि हरिनावस्तुकानां महनीयतमसिद्धिसंप्रदानकं स्यात् मुकुंदनावावि
मुखानां जनयुगमपि दुरंतदुर्गतिः स्वप्रदमेव सिद्धं तर्हि कलिनासहस्रा
अन्ये कालविशेषानस्तं तवेयुरिति व्यासेनाप्युक्तं कालो नास्ति भगवतिरन्य
था विष्णोः नामैव नामैव नामैव जनवतारकमिति न्यायान्नस्तं ताव्यते न कि
चि ॰ क्रयाविद्दपि वृत्या — स्मेन ज्ञातस्व च तः। धूर्वेरपरेः परमेश्वर ।। कि ०
यन्मूर्तिः कियहसः कियद्धामीति निर्णयादिति विश्वेश्वरज्ञानं भगवन्नमस्तीति
त — र्म व्यतिरिक्तं न च विद्यते न च वेत्तीति निर्णितिः। अखिलं यत्किंचित्सर्वं अस्ति
घत्तावः ताकैविलासः स एव मूर्तिर्यस्य तस्मै अस्ति भ्रुवावो विश्वात्मानास्ति ०

१०१

MEMORIAL

त्रमहितिक्वचित्यदेवास्ति तदेवायमितिमे निश्चलामतिरिति दत्तात्रेयवचनादे
वेतिध्वनिः ।। सर्वमित्रमयस्वरूपात्जनतन्मंत्रमयादवमायायं सर्वयष्ट्व्यानु
गृहीतसंजोगसत्परत्नाकर इतिध्वनिः पुनरपि भावीत्काजयावे जनयाण पार
मर्द्दु, स्प्रत्यक्नित्ष्ठाहृप आश्राम व्यवस्थितानां पुरुषाणां अनुमृग्यं ॰ अ
तन्निरस्तनेनपुनः पुनमृग्यं यदा तत्वं तस्य वाक्षुषेदात्रयाँहित्या। विषयो
रतीत गति विशेषेरहमेयं — त्वं तत्तद्रूवविशेषगति प्रदायेति तावत्। तद्धक्तै
शातातपेनापि उक्तिोदा भगवानेव ज्ञानविज्ञानादाप्ययं सुखादेप्यपवर्गस्य
पापि नादुःखदायकः तां न जेपो जायते क्वचित् ईशस्य यदनासत्क्रवर्यो रवि
निरिहित इति न्यायाध्वनिः ।। १५ नमोनमस्ते स्तूषताय स्मान्नतां विद्वत्काष्ठायमुक्तां
कुयोगिनां निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ।। १६ स्मा

व्रतां विशुद्धतरसत्वमनोविलासाधिगतसत्वमनुध्यायमानानां योगिनां शिवादी
नामुपनायपर्यन्तावस्थपतमायत्यर्थः। शिवादिसंज्ञावितयोगिनां त्रयाणां प्रतिष्ठि
तायनसमस्तव्यापकः॥ वक्तोजगदस्य चराचरात्मकस्योपास्यास्तुः पंच पारमेशशक्ति
रितिस्वर्ययामलात्रिशायामस्य वप्रस्तुवमीश्वरे ब्रह्मणि प्रतिपादितं तदुक्तं स्कंदपु
राणेपि ब्रह्माविष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। एते पंच महाप्रेताः स्वेषां पादमू
ले व्यवस्थिताइति न्यायात्सर्वेषां जगदीश्वराणामपि जगदीशशक्तिकरो नारा
यणः एवं तित्तावा सत्यलोकव्यापी ब्रह्माविज्ञानपतिः तत्तुरुद्रः कैलासपः। स
र्वस्य सर्वाध्यधिपतिः स्मृतः। सदाशिवो नित्यकः को वैकुंठपतिरीश्वरः। एते पंचैव
सर्वेषां लोकानां शासितारकाइति लिंगपुराणेपि प्रतिपादितं पंचादेवतांषत्तवंगो
रीसंवरेपि कार्त्तिकेयोक्तं यो विराट् परमं ब्रह्मस्थूलं सूक्ष्मं च सर्वगं पौरुषं सर्व १०२

विज्ञानः विद्यानां मूलमाजम्मुः। यदाज्ञया जगत्सर्वं विवर्तयति स्तुरेश्वराः। परमेष्ठि
नः पंचदिव्याः स्वांशजाः संज्ञायक्तिदाः सृष्टिपालनसंहारतिरस्कारानुग्रहा
नुब्रह्मविष्णुकपर्दीशसदाशिवराभिधाः॥ तस्मात्सर्वेश्वरं देवमादिविष्णुं ज
गत्पतिं ब्रह्मांडकोटिकोटीनां निर्मातारं निजं नं रूपनं सर्वबीजानां विधातता
रमितिप्रस्तुमिति न्यायादेकात्मप्रस्तुत्वेनादिविष्णुध्याननयोगानंदविग्रहत्वेन
सर्वतयार्थयं प्रस्तुत्वे नाध्ययाव्याप्तितदात्म्यार्थः। एवं विद्वत्रापंचिकगुणातीतप
दकं योगिनाम केदेशीयदर्शनिमात्रविज्ञानिनां विशेषेण दूरं काष्ठादि। कथम
नमात्रविवरं यस्य तस्मिन् सर्वेषामेकदेशीयानां तदषच्छध्यानं दुर्लभं दर्शनानीति
मितिध्वनिः॥ तद्ददत्वाद्दमयात्याकुध्यानानिस्तु गमान्यलं तस्माज्ज्ञागवतैध्यानं दुर्ल
भं दर्शनानीति गं पंचविश्वेश्वरातीतम् अधीशेश्वरदेवतेषु तुज्ञानात्सर्वविद्यानाम

धिपो जायते नरः इति महामंत्ररहस्याभिदेवम् महामंत्रोपासकानामेतद्देवभागवतीं
मुख्यतमं ध्यानमिति निर्द्धारः महामंत्राभिधाने ह्यादशाक्षरस्यैव मंत्रराजस्येति
विष्णुसंहितायां प्रतिपादितं । उदाहृतामयादिव्य विज्ञान मनुकोटयः महामंत्रत
रो । शाखास्कानि नानाविगतक्षराः । छंदः प्रणवसंस्कारः पद्मवप्रणयाकरंशराः ॥
आदित्यमित वर्णानां समुच्चय महामनुः तारं नमो भगवते वासुदेवाय निर्णीतिः
द्विजानां जपतो ह्येवं भजतां कामदो मणिः । स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां श्रीबीजादिविधिः स्मृ
तः निदानं मुक्तिकांतानि विलासास्यैव मंत्रराजादिव्यानां मंत्रराजानां सर्वेषां शाखि
राडयां नानायोगिवर इंगे लक्ष्मामादः शिवात्मकः । यएनमष्टिमाख्यास्य मधुरक्षे
नवात्मस्तुः दिनिभुश्चजावलायां गृहीबा मनुत्त्वपतिं अर्कद्रोमवं ह्यादः क्रेनशुद्धिस्तु
विःस्तुनः । मणिमुक्ताखास्थिकिहिनाह्नवलयः । प्रियेजपमंगलवेश्म स्थानवलसं १०३

जपेत्मंत्रं मंत्रांगमेवच । यथासंगोपयेन्मंत्रं तथा वीर्यान्वितो भवेत् जपेन्मासिद्यत्रां
त्रिष्ठे हविःस्पर्प्पेण भोजनैः ध्यायेदनुक्रमादेतां वेकुंठके द्वारे गमिं वेराजं पुरुषं
सर्वसत्याद्यं विष्णुमव्ययं सर्वदेवयमादेवं मृत्र मूर्तिमिष्टह्रीं गंपटवसर्वज्जगतामो
तप्रोतनतंपतिमिति न्यायायुक्तात्मके मंत्ररहस्यानां भागवतं ध्यानमतिवीर्यप्र
दं भवतीति भावो मंथानभिरवे पिप्रतिपादितः । गुरुवक्ताद्यये श्रीमान्मंत्रं यत्ने
नागापायत् अक्रमाज्जो वसुद्धां वसुराररपि नदर्शये । तुः इति प्रस्तुस्तुत्रामंत्रतत्राज्ञी
वन्तु, कास्थिमुनिबुरेरजज्ञायदृशा नजनानां कर्मकदं बोनिसंहयं यांती । इति प्रश
मरहस्यानि प्रायादेवमार्ये शुगाप्यानि हरितत्वमार्यश्रात्रवगोप्यानि छवि वर्णस्य
रुः । गोप्यं तारारावरणान्मपीठं विदेतीय जन्मवृतां वरेण्यां इति श्रीवाम — स्वरा
गमादिप्रायात् तदावरण पूजनं मकजदुर्गातिवर्गहरमिति सिद्धं मातृकाविधा

धनागमेपिश्रीकंठरेषाद्वयमंवुद्धिवसुदलंपत्रं॥ द्विरष्टछदंपात्रेरष्टान्तरवितीव
सुदलंपंचारमान्यःसुरंतन्मध्येकल्पयेन्मालूकाचिरंत्रपामंसदाज्ञोशिवानं
दव्योममहःप्रकाशविवरंविघ्नतन्त्रतामेडनंमितिन्यायात्मूलाग्निचक्ररहस्ये
ग छत्रकोजशालासंस्कारपूजनमंतरेणनान्यन्मूर्त्तिपूजनंविधानं॥ यामि
तिसरस्वतीरहस्योपनिषत्कौटरेषादित्रिशाकाचोरर्चयेजडकोमलोनाम्नां
सहस्त्रेमंत्रैश्चदिकसंख्यासुशतैःशतैः॥ नमस्कारेणमंत्रेणप्रत्येकंवितजेन्न
रःपुष्पाजलीदृष्टीयादोवितत्याचतुरीयायतिन्यायादाचरणपूजनंमुख्येरेव
महस्त्रसंख्याकैराधेरेचशतैःशतैःशतैःनामान्तेहरेषादिष्ठमूर्त्तिपर्यंत
पूजनंसमाचारदितिध्वनिः॥ एवंविधनपुराणांनिरस्तसाम्यातिशायस्वरूपांतरं १०४
वस्तुस्वभावविपर्यायायस्मि अथवानिरस्तंकश्चित्साम्यंअतिशायश्चयस्माः

त्तनतुजीवयोगेब्रह्मयोगपिसाम्यातिशायधर्मपदार्थाविशेषइतितात्पर्यार्थः॥ अथ
वानिरस्तःसाम्याद्यनस्तवीत्येकात्मतयाअतिशायायावासत्वंयस्यांतास्मेपरस्वैवादा
त्मानान्यदूतंत्तव्यंत्तवद्वयतुनकालशक्तितात्पर्यंसगुरुर्नवानुहरिरितायाग
मव · लादयामवसर्वसिद्धुरितिध्वनिः॥ सकलजेदाजावमायानेश्वार्येणाद्राधं स्याक्षु
खसंदोहास्वंन्मायीनंदस्येयदद्द्यान्तिधानदीपावपिद्यधमतिनिजस्वरूपेकनि
लयेतस्मिन्नेवब्रह्मणिमहनीयतमविशेषरंस्यानरमममाणायनिजानंदःसदा
नंदस्वरूपेअविदानंदात्मनिरमतोनिजलानेनपूर्णःपूर्णमुखात्मकूशितिनिदानमं
गलस्यात्मनोनकातिचिदमंगलानिनानावस्थानिनस्तमार्गःतंतीतिवाक्याधीः॥ नत्र
स्तवगतत्वेनपूर्णदासीनमात्राविशेषोदासीनस्यत्तज्जनत्वात्प्रसंगइत्याशंक्या॥ रा
कीर्तनंयस्मरणीय—लणीयदंदनंयतुश्रवणंयदर्हणंलोकस्यसद्योविधुनोति

कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥१७॥ नित्यात्मस्वरूप एव विरहितानां जीवानां ते-
वादलक्षणमज्ञानजं तमो यत्कीर्तनाद्येव सुतनौ विधुनोतीति निराक्रियतेति वि-
तात्पर्यार्थः ॥ सुतनवे इति मुक्तिरस्य विलासस्वरूपे श्रवणमात्रेणैवायं विश्वरूप इति शा-
स्त्रीयविज्ञानं यास्यतीति तस्मै अयं भगवान् विष्णुः सर्वधीः सर्वचित्तनुः सर्वात्मेति धि-
या शास्त्रश्रवणे कर्मविरणमिति न्यायानुस्यूत एव सार्वैः संसारभयकातरैः आरा-
ध्य इति ध्वनिः ॥ ननु सांसारिका वस्तुविलासे विचक्षणानां न ताहक्कर्मबंधः स्यात् ॥
विच- क्षणा यच्चरणोपसादनात्संगं — व्युदस्योभयतोंतरात्मनः विंदंति हि ब्र- ह्मग-
तिं गतक्लमाः तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥१८॥ त एव विचक्षणाः ॥ य श्रीमद्भागवच्च-
रणोपसादनानु श्रीमदद्वितीयविश्वेश्वरपदारविंदस्य मासाक्तैः मनसा नयत्रदू- १०५
मिगतस्वर्लौकिगतसुखानि त्राय संसक्तैत्तन्मयप्रसंग व्युदस्य निराकृत्य एतस्मि-

न्यावत्यतत्सुखप्रसंगा विलासमतिलस्यमिति केवलैः श्रुतविज्ञानबलेन निश्चित्य ब्रह्मगतिं
विंदंति गतक्लमाः सांसारिकसुखदुःखसंबंधिचिंतामयो येषां ते नान्यव्यवहारद्वंद्व
परंपरादिविषयलोला इति ध्वनिः ॥ सत्त्वप्रपंचलोलानां ब्रह्मसुखादान प्रतिपत्तिरिति
ता . विकार्थः तादृक्सर्वप्रपंचसुखविरक्तानामपि सुतनवैव स्वक्रियया ध्यान-
विद्याविचारश्रवणं मुख्यमंगलं वितानमिति निर्धारः इत्यर्थस्तरतामेव मनुष्याणां
स्मुदुर्ध्यंतः लालोयकागवत्कीर्तिश्रवणं श्रुतिनोदित इति वाक्यवीयागमादपि निश्च-
यं निरूपयित्वा श्रीमदद्वितीयतमलावविरहितानां सर्वसाधनवैफल्यं दर्शनीमि-
ति ॥ तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मंत्रविदः सुमंगलाः ॥ क्षेमं न विंदंति विना यदर्-
पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥१९॥ तपस्विन इति चतुर्मास्याद्यादनमात्रादना-
दिनियमिति चेतसः विज्ञायसकलानुधान्यान् सज्ञाकान् सापत्नोगकान् केवलोद

नमात्रादः स तपश्श्री बुधिमतः स्वाधिकारान्नित्यकर्म्मक्रियानुष्ठानतत्परः विरक्तः
सर्वभूतानां हितकारी तपस्विराडिति ह्यनुवचनेन परमतापार्जितकरणाद्
त्पर्यः । एक अविरता अपि विद्वत्सु सर्वं प्रयच्छंति ज्ञात्वा संसार मिथ्यात्वं सर्वतो
गेष्वनिस्पृहाः । अन्यके विषयाः सर्वत्यागिनो बुध आगात तत एकस्तु तत आत्मा का
सप सर्वसंगमा अपि दातारः कविभिः प्रोक्ताः सस्पृहा अपि निस्पृहा इति ज्ञाता तपव
वानन्यस्य श्रीकृतविशेषाः । यशस्विनोनानामूत्रादिस्तु कृताकर्त्रव्येनकीर्त्तिका
माः - स एव पुराणेन महती प्रथा ज्ञाता हस्ताः इन्दुस्मृत प्रकृतयः सा त्वेवं रे । त्वे
विताने: प्रातेश्री — र्थाय वर्त्तते: दानेषु कीर्त्तिमिच्छंति प्रोच्यं तान तयशस्विनश्
ख=२ लोगानिह्निवस्व ने नस्य श्रीकृमहिमानः । मनास्विन इति श्रुतिस्मृतिपुराणागमव्या
रचनव्याहारिः कर्त्तव्यांशं विज्ञाय स्वाधिकारादपि विरक्तिं विधाय बाध्यत्व

MEMORIAL १०६

गत्नलिलीनाः संत्रवंति तदुक्तं वचनापि विरक्तायोधिकारांस्त्रानुविहाय गृहमेधि
नः । आत्मज्ञानरतायोगी समनश्नीति निखिलः इति न्यायात् तु द्वादशाक्षरदिनो
नामंत्रोपास्तिभिः केवलं श्रीमंतं मुकुंदमेवोपासात तत एव मंत्रविदः । मांत्रिकानां
नानागमोपचार स्वारित्रादव त्रादव मंत्रावरणपूजनादिप्रत्ययज्ञानादकर्म
त्रिरिहः करणं तत्वज्ञानां तेषां तदर्पणं द्वादशाक्षरात्मकपारमात्मासर्वमंत्रकां तक
रणं । केशवविकांतायागायजनंयात्रिहात्रिनः । त्रकिकामनययत्स्यं तन्नदर्प्प
णमु ॥ अतएति हृदयाज्ञवाक्यनापि प्रतिपादितं मंत्राविदां तदर्पणं सर्व मंत्र
मूलनायकद्वादशाक्षरोपास्ति परतायदावारणमेव सर्वमंत्रमयं स्यादिति तावत्
तदुक्तं मंथानाक्लेरवेपि दशार्केदशादनानां प्रत्यकेदशाध्यायात् तु आनुपूर्व्यात्
गवाताना म्नांदशत्रातेरिह । ताता तु विदिधा हरत्याचतुरः पुरुषार्थ्यपानुकर्मधर्म्मचि

शिवाख्यां तिसृभिर्नॄपूजयेद्बुधः। अंबुधेश्चतुरो विदानृसिंहीराख्योवसोयाजनुः। अणिमा
महिमा सिद्धिप्राकाम्या लघिमा तथा गरिमा च वशिता सर्वज्ञानिता वशिताश्च पुनः षो
डशारक लामूर्त्तीः पुराणपुरुषस्य या पूजयेत्परमानंदः। अत्रप्यात्मकगोचराः
अ। नंतयुग्मं नरयुग्ममेव श्रीराघवोवासीच नृसिंहः आद्यः वाराहरामोप्य त्रिवि
क्रमोयं दत्तात्रेयस्तु विकुंठ मूर्त्तिश्च नागविः कपिलो बुधः कल्किसंज्ञोयं — क
मषोडशो ह्यमिताः ततो षट्कोणपत्रे पतीं मध्यमां विषरीं परां ज्ञानदां बुधिर्दी
सिद्धिं ऋद्धिदां च प्रपूजयेत् द्वितीयस्तुदले मेधां प्रज्ञां कांतिं रमां क्षमां तुष्टिं पु
ष्टिं च कीर्तिं च पूजायन्मंत्रवित्तरः पंचारे पंचादवेशानूं पूजये जगदीश्वरान्
ब्रह्मविष्णुमहारुद्रस्य वेशानू सदाशिवानू त्रिकोणे मूर्त्तमाद्धेतं मूत्रमिर्वं चतं १०७
त्पदं पूजायत्परया नक्तया ततां श्रीमूलनायके विराट्परामन्त्रा नेसवितीतं जग

फुरंतमालतरुणत्रपामं शंखचक्रगदाधरं। चतुर्भुजं चारुहासं पीतांकोशेयवासयं
सर्वदं सर्वगं सर्वं सर्वात्मा नमजं प्रभुमिति ध्यायात् दशदशाकदले स्योयत्र भूमी
विशालाजे लधिरप्यदलानां षोडशाश्रीनिकेतं चस्तुदलयुगतो यत्पंचकाकालप
त्रं। यद्गुदरगतमाद्यं तो मि विराजमीशमिति श्रीवामकेश्वरात्निप्राया — दव
धनिः। द्वरेषाहृयमंखुद्धिं चस्तुदलं पत्रं द्विरष्टछदं पात्रिरष्ट त्रिरश्चितं चस्तुदलं
पंचारमाप्तिः स्फुरंतमाध्यकलाय तमालरुचिरं विराजमाद्यं विष्णुं सर्वव्यापकं च
तुस्सारममलं श्री नारकाख्यं नरमितिरुद्रयामलात्प्रियायेण येजयंति तएवमं
त्रविदइति सिद्धांते षामपि दर्पणमनेनस्तुत्तेनमुकंदे तक्तिरष्टिस्पादिद्धि
न्पप्रचुरज्ञानानियोगमंतारणसर्वनिःफलामवस्यात् केशावच्क्तिरष्टिस्याख्याना
नुगतयागिरायदर्पणं भगवतितद्धक्त्यार्पणमुच्यत इतिज्ञातात पेनापिप्रति

पादितत्वात् ब्रह्मार्पणं गिरा ब्रह्मसंबंधसदानं न कर्हिचित् यथा वंध्या — नो गर्भको
शली भवति त्रिशुभमिति लोका भववचनानुसारेण कर्मभिः भक्तिया — यो न कि
मपि तत्कर्मादि भवावर्द्धनं भवतीति भावः शुभमंगलाः शुकेदगुणानुवादमेव
मंगलं तद्विरहितं शुणमममंगलमिति भवानाः यद्गुणो भगवान् गास्यश्रवणोप्य
वचार्जितः तत्सज्ञानेन सह सत्राः समयः सूरिभिर्मत इति बद्ध पंचरात्रादपि
निर्धारितः मंगलं भगवन्नामश्रवणादन्तु कुत्र कं जायते येन कोटीनां जन्मनां बं
धन ॰ छुटिरिति नारदेनोक्तं चानुलुभशश्रवः सएव तिभावः अन्यत्र ॰ नमं
गलायौ भिः प्रयाति तत्वंमिति नीचजन्मनामपि विष्णुभक्तिः कारणावतारमेतरे
ण न भवतीत्येवं संदेहयिन्नाह ॥ १८ ॥ किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाः आभीरकं १०८
कायवनानखसादयः । येन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रयात् शुध्यंति तस्मै प्रभ

विष्णवे नमः ॥ २० तस्मै प्रभविष्णवे सर्वेश्वराय नमः । यदीश्वरसामर्थ्यात् पतिताः
किरातादयोपि बहवो विमुक्तिं तेजः समभवन् कारणांशावतारः । किरातारू
वतीपुत्रः परासर कालाक्षवा अवसाननिरवादस्पद त्रिनात्त जन्मयगतिः जातिस्त
रस्य पुण्यानां किरातीयानि माश्रितः । तत्रापि भगवद्ध्यानाद्धरौ तन्मयतां गतः ।
इति ब्रह्मविवर्त्तपुराणोक्ता कथा निप्रायेण कारणे किरातानामेव श्रीमद्भक्ति
यत्नमपुरुषोत्तम भक्तियोगः समागच्छति नान्येषां सह शूद्रादीनां न कर्हिचित्
ज्ञान भक्तिर्भावितेति तात्पर्यार्थः । यदा भागवतज्ञाने श्रुतिस्मृत्यविरोधिनि जाय
ते विप्रसंशोपः शूद्रो धर्मवर्त्तिनां तदानकपरेणा ज्ञाना इति विंत्यं मनीषिभिरिति स्मृ
गुरुवचनानेवविमुक्ति नाक्कं कारणं शूद्रादितारषां भवति अन्यथा सह शूद्रादी
नां न कर्हिचिद्भागवतज्ञानावगमतेति गोतामनोक्तं शूद्रादीनरजातीनां न हरि

ज्ञानिनां कश्चित् अथ चेद्विपरीतत्वात् तन्नयत्वं शूद्राणां न यतदिति ज्ञायादिपरीतार्थवि
दो लोके श्रीमद्भागवतात् विष्णुमुनयश्चानस नुष्ठानू संसारबन्धनानुत्थापनि
त्यमनुवचनेनास्तत् शूद्रादीनां नकश्चिद्भागवतज्ञानाबोधितमिति नान्यथा
र्थः । परन्तु नवरूपाकिंकश्चिद्देहावसानदसत्संकल्परयन्ताः शूद्रादिजातिप्रा
प्ता अपि तद्दुर्लभतमापवर्गप्राप्यमपि ज्ञात्वा श्रीमद्भागवतार्थस्य विज्ञानपर्या
लोचनयातदसाद्देहावसाने विमुक्तिं ताजोत्तवेतीति विवाकार्थः । अत एव विष्णो
रूप तिनक्रियोगः स्वस्यापि बन्धुजनतामेः पापदलैः न विलयं प्रयातीति । निर्ग
रोमन्त्रनापि निरूपितः स्वल्पोपि भगवद्भावो न यातिकश्चिद्दृष्टा यत्र भक्तानां
प्राणिनां मुक्तिर्जायात ध्रुवमिति न्यायात् अत्र भक्तत्र यम्मुक्त्यन्तानां भगवद्भक्तिस्तत्र १०७

योबलक्रमविलासेस्य परित्राणं कयन्तु । अन्यथा स्वभावशूद्राणां न दिव्यधर्माधि
कारित्वमनुनापि प्रतिपादितानु अन्यथा स्वभाववं शूद्रेपा तकं किंचित्तत्र संस्कारमर्ह
तिनवाधिकारो धर्मस्य न धर्मात्प्रतिषेधनामिति न्यायात् शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा त्वया
जीवत्वलिष्वतु आत्यवाविविधेजौ विद्विजातिहितमाचरन् नार्यारतिः स्वदारतुल्य
तत्त्वश्राद्धक्रियारतः नमस्कारेण पंचयज्ञान्न हापयदिति याज्ञवल्क्य प्रतिपादि
तो धर्मास्तु स्वतुष्ट्रद्र विषयो नान्य तु शूद्रविषयइतिस्यत् शूद्रः सर्वधर्माणामधिका
रीति । मंत्रतः नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञानलोपकइतिज्ञाता तपवचनन्न स्तु
शूद्राणामवस्त्र्वधर्माधिकारितोक्तेरितिभावः स्व तु शूद्रपरीक्षा तु हयाज्ञवल्क्ये
नप्रोक्ता सर्वभूतहितदात्वं धार्मवस्तुतिनिशीतियस्याकारणं त्राचैनेयैः शूद्रा
द्विजन्मनामिति न्यायात् भगवद्धर्माचरणे त्वेनप्राप्तियते परिणाममविपाकविजस्मि

तेन स्वप्रतिपत्तिरिति वाक्यार्थः। अन्यथा स्वस्य शूद्राणां स्त्रीधर्मस्मृतिविलम्बा
नामपि नापवर्ग इति लोकाक्षेनापि प्रतिपादितं काण्वपादिदिव्यतीर्थस्मृतेः।
श्रोतेन मुख्यतया वक्तुं भगवद्भक्तिज्ञानानुग्रहे नाधिकार इति न्यायाद्भगवद्भक्ति०
ना - वानुग्रहत्वं सिद्धिं वर्णाविलम्बकलं संस्कारकत्वेन्य स्पष्टाकृतः भेन
वतीति वृद्धमनुनापि प्रतिपादितं यावल्लिङ्गमङ्गानं संयोगे स्नागमसंग्रहे
स्नाचारं विशुद्धो भावो भगवतः कस्यचिद्भवेदिति न्याये नरसहनशूद्रादीनां
न तत्त्वज्ञानितां कश्चिद्विशेषो भावदिति याज्ञवल्क्येन प्रतिपादितं जपतपस्तीर्थ
यात्राप्रव्रज्यामन्त्रसाधनं। देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षडिति न्याया
देनैव गतं भगवत्तत्त्वज्ञानिनां नियमायमाः निरस्ता विकलत्वेन विद्यायोगवि० 110
उत्तमेनादिति नारदवचनात् स्त्रिया योन्यंतरगतानां भगवज्जननिविडोत

रङ्गाणां भगवद्भक्तिप्राप्तुर्भवाभावदसादद्वावस्थानेऽपवर्ग इति गालवेनोक्तः दिव्य
संस्कृतकर्माणि प्रमादात्पतिता अपि तत्रापि भगवद्भक्त्यात्तरं स्यं यो विवेकत
इति न्यायात् घस्यापाश्रयाद्ब्राह्मणजन्मनो नीचयोनौ संस्कारलेन तत्राप्यस्य भगवत्
समाश्रयात्किरातादयो विमुच्यन्तेति नावकाशः अनार्यतमादेशो भगवती
तीनां प्रजानां विमुक्तिद्वारं विहितं परं तत्र भगवतीर्थानां कारणं शावतारणं
मुक्तेर्दत्तिक्तिप्राप्तुर्भवाद्विमुक्तिर्वं पुराणे दृष्टं कुणांग वंगमगधवीणादिविषयो
कस्मा । नमुक्तिः कर्हिचित्स्थाना विना कारणविधानादिति न्यायाक्र देशीयस्यता
नीकारणावतारणं दापवर्ग इति ब्रह्मपुराणेऽपि निर्धारितं। जारकस्यापि योगस्थि०
ध्वंसकुष्ठी कृणाधिपोऽभावतं ततोऽपि भगवद्भक्त्या जातानाविक्रीत तन्मयमिति श्रेयः
केवलमात्त्विकमतोपजीविनो देशाविशेषनिवासिनः तपएव पत्रस्थराणां विक्रं

गपास्या विमुक्ताः दृष्टाः विराको गोतमीपुत्रः संकल्पादंधतूमिपः तद्देशसंताकेः साकं बहु
भिर्मुक्तिमाप्तवानुइतिन्यायात् पुलिंदाः कवचामिषासवादाः तत्रापि तत्रापि स्वमुत्स्य
न्नस्पत्रांडिलीस्तुतस्यापवर्गदृष्टा तदुक्तमादित्यपुराणे त्रांडिल्यो दर्शनाद्दृष्टाः पु
लिंघां गतिनः श्रुतंतत्रापि पूर्वसंस्कारस्मरणादपवर्गभागितिन्यायात् पुष्क
रस्याहरिकेशादयः स्कंदपुराणोक्ताः मैन्यास्ती विश्वत्रामर्मख्याः श्रेत्मकमस्रवेणाद
धःपपातज्ञानश्चांडालोविमुक्तः पूर्वनावतइतितालाहरिकेशोनामाजाह्नवीतटस्थ
निवसांतवसायि जातिविशेषकम्माम्भिन्नात्मानेहरिनक्याव्यमोत्वयदितितात्प
र्यम्।। आभीरानंदगोपादयस्तुप्रसिद्धाः त एवापि कारणेश्चावतारा।। कौकाक्रूर
कर्मणास्यद्यास्तुरत्रतुतयःकेकस्तुनररक्तादः – थपदेक्रव्यतत्परेशतिग्राह्यति १११
सयादपितएवाबकेशीबकादयोपिकारणेश्चाः यवनाः कालयवनादयो बहवो

MEMORIAL

वरिष्ठरूपध्यानयोगात्सायिकोपयोगिभक्तिसंवयादेवहरितन्मयतामेवजग्मुर्व
हावापिखसादुष्पराजानामहतारतसंग्रामहतायदृशनिमात्रिकध्यानविसवे
नविकंवलौकैजग्मुरितिनिर्द्धारिःस्तु तदैमोक्षरूपेश्रवःश्रवणंयस्येति अयं विश्वप
तिःस्वर्वस्वसिवल्मितिश्रुतादपिजायात भगवद्भावो विज्ञानाक्रिमुतएषतइतिस्तुरेश्वर
ववोत्तिप्रायेण वैकुंठपतिःसमाधारधकानां यत्रकुत्रापिषातितानामपि तदीर्घ
स्मेसरणमितिनिर्द्धारो नृयाननामोरवनिरूपितः।। आदिशब्दान्निरस्थापि वापवर्गी
दृष्टकारणं त्रावतारणं गजेंद्रमोक्षणादौ कारणेश्वावताराद्दृष्टा अपिय माला
हुनावयो यरसंपर्कादियोवविमुक्ताः श्वापिरामावतारो श्रीरामदर्शनाद्धि निर्मुक्ताः
तदुक्तेशानातपेनापि नष्टप्रादिष्ठतावस्थाजनराद्धि ब्रज्जवीमतिं।यदित्तेकरणं त्राः
स्फःमुक्तिताज्ञोवितास्ति तइतिन्यायादेवहवेक्तिवज्ञि तद्दरिशिशुपालनिःफलानव

तीति वाक्यार्थः॥ अयमेव योगेश्वरादिभिर्व्यपर्यंतैर्वरेवोपास्य इति तत्किं तावंद्दृष्ट्वय
नु निरूपयति॥ छ॥ स एष आत्मात्मवतामधीश्वरः त्रयीमयो धर्म्ममयस्तपोमयः।
गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगो भगवाननुप्रसीदतां॥२१॥ आत्मवतां
योगी। तेषामप्ययमेवोपास्यः न तु साधारणानामित्यत्र तु त्यः सर्वयोग। आदिप
नकुमारादिभिरनुमितमहिमा नीयः त्रयी ऋग्यजुःसामानि तदर्थ इति पाद्यायमित्ति
धनिः। सात्विकपियज्ञः परमात्मैव ज्ञाप्य इति भावः देवहूतासंतोषं योगमार्गानयोगस्व
पो दयाप्रतेषु यज्ञाः सततं न यज्ञः पशुहिंसनैरिति ब्रह्मयज्ञांगीकारत्वेन निरूपितः
न तु स्वरासोमादिप्रत्यक्षविज्ञात्वेन कामात्मनां विष्णुवानामिति विवदितव्यं तयो
विद्याक्रियादानयज्ञो निवेदितोमतः कामुकानां पशोर्हिंसामयः स एव वर्जितः।
कलाविति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनात्तिदरिः। त्रयीमयत्वाभिधानात्सर्वापियज्ञवि ११२

द्या विष्णुभावपराणां ब्रह्मयज्ञांतर्भूतायज्ञानां ब्रह्मयज्ञोस्मीति न्यायात् अन्याः क्रियाः
स्तु तु लस्फि ब्रह्मयज्ञेन नित्य त्रा। क्वासौ विब्रह्मयज्ञस्य न हूसं कृतु कोटिभिरिति
वृद्ध— मनुवचनात् सर्वयज्ञावसानं ब्रह्मयज्ञ इति निर्द्धारः। ब्रह्मयज्ञस्तु हूवधिात्म = ३
विद्यामयस्तमग्रं ग्रंथश्रवणं विष्णुना क्वाविरक्त्या च युक्ते तत्वार्थविषयाष्टरेणु याद्य
दष्ट शास्त्रं न ह्यलमखर्ड्यतिरिति विष्णुधर्म्मागमात् सर्वक्रियाचरणमेकेन ब्रह्मयज्ञा
चरणेन सूरिभिः प्रतिपादितं तदुक्तं गौतमेनापि सर्वधर्म्मप्रयोगाणां ज्ञाता ज्ञानिधा
यानुस्त, विज्ञपाक्षिक इति विशेषितः। नित्याध्ययनतत्परः सर्वधर्मविशारदः। अनाचा
रणनिर्वेदी यस्मै विशेकपाक्षिक इति गार्ग्येणापि प्रतिपादितं तस्मादेकेनष्टरूनब्र
ह्मयज्ञेन सर्वेषु ताः सर्वयज्ञा ततः प्रोक्ता सूरिभिः सकलार्थीभिरिति ।ल। गाभिवर्वांगी
कारात् ब्रह्मयज्ञस्वरूपेण सर्वयज्ञमय इति निर्द्धारितं धर्म्ममय इति सर्वमापि धर्म्मा

चरणं यज्ञजनमंतरेण निःष्फ— स्यात् तदुक्तं नारदेनापि तीर्थकोटिक्रियाकोटिदानको
टितपोजयः। जायांत निःफला विष्णोर्भक्ति अन्हे एव वर्जिता। इति सर्वधर्म्माणां सफला
र्थसहचारी नारायण एव सिद्धः। तापायोयज्ञक्कि योगमेतरेण नो तद्वचारित्राच
रणमिति न्यायः।। चारित्रे चित्रायागाथे हुमादानसमचिते निष्फलं जायते। विष्णो
र्भमिचिंतनवर्जितमिति व्यासेनापि प्रतिपादितं तस्माच्चितचितनेनसर्वाण्यपि
कर्म्माणि सफलानि भवेयुरिति भावः। तदुक्तं प्रह्लादेनापि कर्म्माधीनं जगत्सर्वं वि
ष्णुना निर्मितं पुरा तत्कर्म्मक्रियाचाधीनं राम नाम्नावि नरपतीति न्यायः। गतानि व्यली
कानि सकलकर्म्मवासनां तान्यपि येनाप्रवरे॰ वाप्यजस्रं करादिभिः विंतितकर्मिवेद्य
जिनं ब्रह्मरूपता। यंयस्य अनेन नरदेवसाम्ये निरस्ते सार्वरपि अपेयतमस्त्ररूप इति
भावः। स भगवान् विश्वपतिः प्रसीदतां प्रसन्नो भूयात् यस्मिन्नेव प्रसन्ने सर्वमिवप्र ११३

॰ शाश्वतज्ञानविलासानां पातिः शंखचक्रादिनान्यच्छुचिबुद्धुद्दीतताना देवानां ॥८

सर्व्वं तवेदितिं भा— सर्वपतित्वमेवास्य प्रतिपादयन्नाह॥ श्रियःपतिर्यज्ञपतिः
प्रजापतिर्धियांपतिः किंपतिर्धरापतिः। पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां
मे भगवान् सतांपतिः। तत्र पतिर्वा दापकजनपरित्राणकरः श्रियोऽद्वयसिस्तो विहित
त्वाप्र हंतोयाः समुद्रतानि। सारणं ज्ञतवान् क्षीरोदमथनादिचरित्रैरस्य कलेषु
त्योराणमाश्रेष्ठस्पष्टतरमेव रुप्यानु हिरण्यकशिपुप्रभृतिभिः— कलापस्य
ज्ञस्य परित्राणदक्षेनायं यज्ञपतिः पुराणप्रसिद्धः पर्वतादिभिरत्यंतापच्छुतानांप्र
जानां तत्पन्नविच्छेदकत्वेन तद्रक्षणं विहितं जीवनं पालनं स्वाश्चकारणं जगती
विदुः तस्मादयं प्रजाध्यक्षः पुराणपरिकीर्तित इति नारदोक्तेश्चायमेव पति
र्नृपः। धियांबुद्धीनां सन्मार्गप्रवृत्तियाधिनाबुद्धिमार्गप्रितारणं ज्ञतवान् अतएव
दिव्यप्रतिपत्तिरयं भगवान् तत्परित्राणादिति भावः। महिषासुरादिभिर्विद्युसि

नानां लोकानां नृपादीनां तत्तद्दौस्थ्यदुःशरीरनिराकरणेन तत्परित्राणं बाह्येकपतिरिति
सिद्धं हिरण्याक्षेन रसातलसंपुटे कमलितायां भुवः परित्राणकरणेन धरापतिरप्ययम्
भवति तावत्॥ अंधकानां वृष्णीनां सज्ञातानां च सर्वेषां यादवानां पतिः दुःखगतः परित्राण
नृस्मृतिप्रदानव्याख्यायामवगतिः॥ तत्सर्वयादवाः सकलनिलीनिकां तगतिव्याढिकें गाम
गतवांतात् एवं नु सतां पतित्वं सर्वसाधारणस्तु तिजनपरित्राणात तदुक्तं गीतायाम्
यियदाय दा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्यु— नमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्य
हमि ॥ तिन्यायात् सर्वदा सतां रक्षणं प्रतिज्ञायैव विदधात् तदुक्तं शिवपुराणे ॥ पि ०
प्रतिज्ञा के त्रावास्थे वशाश्व त्यपायुगेयुगे आपद्गतसतां रक्षायदुष्टानां निर्बर्हणमि १
तिन्यायात् अयमेव भगवान् प्रसीदतामिति ध्वनिः॥ सर्वविज्ञानविवराविर्भावकोप्य ११४
यामवतिनिरूपयन्नाह॥८॥ यदंघ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया धियानुपश्यंति हितत्व

मात्मनः॥ वदंति विंतकवयो यथारुचिं समस्तु कंदो भगवान् प्रसीदतां॥२३॥ कवयः क्रांत
दर्शिनापि यस्यां स्मारंनुध्यानं यच्चरणपंकेरुहचिंतनानुभवेन यः॥ कश्चित्समाधिः
तन्मयकरणानंदविक्षेपः तेन विधौतावच्छालितया धिया॥ तया तदात्मनो विशुद्धस्या
वेश्वरतत्त्वं स्वरूपं पश्यंति तदात्म्यो परमार्थतायै भवति भावः॥ जगद्गुरुचरणारविंद
प्राप्तिमंतरेण ज्ञानावरणानां कर्मणां निवृत्तिर्नाई इति ध्वनिः॥ श्रुतज्ञानमपि स्वरूपं त
द्भवत्यवति यदा मुकुंदपादस्माज्ञानावरणकर्मणां निवृत्तिर्जायते तस्मात्परब्रह्म
लोप्येव प्रहरिध्यानादि वर्जितः न वेद भगवन्तं शास्त्रमिति व्यातातपाब्रवीत् इति न्या
यात् विश्वेश्वरध्यानविमुखानां नस्त्रुवच्छ्रुतार्थज्ञानिता इति तात्पर्यार्थः॥ आत्मतत्त्वावग
मादेवाकैवल्यं ज्ञानवान् भवतीति वाक्यार्थः॥ धियाविमलया शुद्धदर्पणप्रत— वये
पश्यंत्यात्मानमात्म— हरिध्यानिकलोलुपा इति श्वेताश्वतरवियोगाकारदेवध्वनिः॥ तता

यथारुचिमिति यथाप्रति तं यत्किंचिद्वदंति तन्न दैववेदार्थ इति ध्वनिः। यद्वदंती त्यनुनयोत्था
रामाश्रुतं स्तकं तादृग्वेदवाक्यानां नेत्रमाध्यात्मिकं विदुरिति ह्यव मन्तव्यं वाचां गीर्का रा
दवसए वप्रसीदतामिति प्रार्थना ब्रह्मणोपि जीवत्वेन त्वरिध्यानाज्जगत्सृष्टत्वमस्मि
तिनिरूपयन्नाह॥७॥ प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि
स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम्॥२४ अजस्य ब्रजापालःस
तीं नित्यां जगत्करणशक्तिं स्मृतिं वितन्वता परमेश्वरेण प्रचोदिता प्रयुंजिता किलेति
श्रूयते यस्यास्यतः प्रादुरभूत्सा निखिलविद्यानंदमय्या निजलक्षणा निखिलविद्यांतयस्यां
स्यां अत्र गायत्री पुरातनी निजविद्या गोपितास्मद्द्वादशाक्षरीति पंचदशाक्षरी विद्या
प्येतस्मिन्नेव पद्ये गोपितासीति विदितव्यं सर्वप्रवर्तकेना। सर्वज्ञेय प्रदं सर्वज्ञा १७५
ज्ञानामपीति निःसंशया निर्धारितः तदुक्तं श्रुतावपि अज्ञः संहृतः अपि स्पैरस्या

य विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानम
ग्रे इति एकदा सर्वसृष्टिकारस्य विश्वकर्मणो महामदाभूत् तदा तन्मदाविष्टं विश्व
कर्माणं निरीक्ष्य निजाभिमाननिराकरणाय स्वत्वं जपत्रप्रति बिंबपुत्तलिकारूपं ब्र
ह्माण्डं विधाय यावद्विश्वकर्माणं विश्वकर्मन्नस्मदनुग्रहात् मर्त्यदशादारपिं जगना
मपि जगत्कर्तृसामर्थ्यमुपजायेत तदैव नंपश्चेति नानार्थैः सर्वविदयं निर्मिता वि
श्वपतिः तदुक्तं त्रवाचब्राह्मणं विश्वकर्मा त्वं किं वादतीहा वाचा वेदाहमेतं पुरुषं महां
तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेय
नाये। त्यश्रुतः प्रामाण्यात् श्रीमन्मुकुंदानुगृहीतत्वपयासर्वज्ञता नवतीति निर्धारः।
इदानीं स्ववाचं श्रोतृजनानाह्लादिनीं शृंगारकरुणादि दिव्यरसप्रमाणागमम यी
प्रार्थयते॥७॥ इति मद्दिक्षु यदिमाः पुरो विश्वः निर्मायि श्रोतेय स्मृष्टिस्वरूपः नुं क्रिमु

षोडशषोडशात्मकः सोलिंगशरीष्टो भगवानेव वां नमेस्य भगवानु ॥१

णानूपुरांशानिदानोवयांस्यलं शरीष्टा अलं करोतु अन्यवचसा मन्येषामलंकारामी
भवहत्यात्रांक्याद एतस्य सर्वोत्तियामितामावि: कुर्वन्ता हमहाक्रिमर्हत्वत्वा। दि
त्रिवृति स्मिष्टुरः शरीराणि निर्माया मूष्टलिंगशरीरस्थत्वात पंचप्राणस्मण
परतीत्रा हृदिति वाक्यार्थ ऋणो विवरगीतज्ञः परमेष्ठी विदात्मनः पंचप्राण
स्माणे वर्द्धितुं क्रमा णि चावाशामिति सूर्यायामत्ता ज्ञायात् जीवनत्व स्या
पिमुख्यप्रपंचानतितावः। अत्र अत्रद्वफष समारम्भं प्रमाणे यति अतएवयः
एकादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि त्येतानुषोडशगुणान्युक्तेन क्तत्क्षणात्पुरोंशा
दृष्टफले तुक्ते इति भावः प्रकाशयति पालयती ति इति वातदात्मनेपदं सार्थ
यतोयं षोडशात्मा लिंगशरीरद्वारा नां चेतयिता जडमपि लिंगशरीरं योनेव
चेतनात्मकमिति तात्पर्यः। स्वार्थकः तवतो नतत्र जीवत्वमुच्यते परमार्थ ११६

तो ब्रह्मत्वमेव वक्ष्यति ब्रह्मेहं उवकूमावाश्वठौ वांजालगोखरं ईश्वरो जीवकलया प्रवि
ष्टो भगवानित्येतद्विचारपराणां सर्वमेतद्ब्रह्मेति पर्यालोचनतायेवावदितव्यं सर्वत
स्वत्वमसीति वाक्यानुभवेन तत्वं विचार्य निजहृदयस्थं वेदव्यासं नमस्करोति ॥ ॥ न
मस्तस्मै भगवते वासुदेवाय विधासवद्धज्ञानमयी यस्मात् यन्मुखांबुरुहा: सर्व २६
तस्मै विदव्यासरूपाय वासुदेवाय व्यापकाय नमः। विधास इति शाष्ट निर्मात्रियस्य ज्ञान
मयं वपुः भागवताख्यं। हे ास्मो मपाः यस्य मुखांबुरुहस्य आसवमिति यन्मुखा लि
तं एतस्य दिव्यशाष्ट ब्रह्मवरासवस्य च षष्कैपानपात्रं यन्मुखकमलमिति ध्वनि। अंत
एव भव्यास्मेस्मर्गं हूतमितरस्मै न विष्यति यन्मुखात्परमानंदः च्युतो विश्वं पुनात्क्षते
तिलिंगपुराणान्निष्ठा याति व्यासं नमस्कृत्येदानीं प्रश्नोत्तरतया परमेष्ठिनारदस्ते
वादमपि निरूपयति ॥ ॥ एतादवात्मरहुराजनू नारदाय विदृष्टछतावदगानस्यिधास्या

श्वाद्यदाह हरिरात्मनः॥४७॥ तदेवं यदुक्तमस्मिन्नूर्ध्वं चेश्वरो नारायणादिति महाकवित्निर्ये
दुक्तमात्मनः प्रवृत्ते तदेवात्मतत्त्वं नारदाय निजात्मतत्त्वाभिनिष्ठतरवास्य धर्मतत्त्वं निगदितवान्
यदात्मनो भगवान् हरिर्नारायणो देवः प्रसन्नः सन्नाह वदः सर्वविज्ञानातिरूदयेस्य
ति स्पर्ष्टस्यार्थानां प्रथमं निमित्तं त्वं निरूपितं तस्य कर्मणः साक्षित्वेनस्वकीयत्वनिरू
प्राहिरिति अविज्ञानान्यशक्तिमायाः। तदुक्तं दीपकाचार्यैरपि कल्पोपसंहृतिप्रकल्पि
तानां च यस्मादयस्य खंडपरार्धं परार्धैरयस्य पार्श्वांकुरो त्वं च शायस्व नवाण्यु
कामा स्वाह्निलीविजयातनवमूर्तिरिराकृतिध्वनिः॥छ॥ ॥इति श्रीभागवते महा
पुराणे पारमहंस्यां संहितायां परमहंसपरिव्राजक श्रीयोगेश्वराचार्यविरचित
श्रीवासनाभाष्ये द्वितीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः॥छ॥ यत्पूर्वं विपृष्टवान्नारदाय ११७
विदग्धतोऽधुना तु इत्युक्तं तदेवोदाहृत व्याख्यानात्मतत्त्वलक्षणहरिलीलाख्या

जविराट्स्वरूपमूलसकलब्रह्मांडनिकरस्वमानस्फूर्तिलक्षणसंदोहतत्त्वज्ञानकु
हरलिंगकुहरितानां जीवानां बंधमोक्षस्वरूपांतरंगलक्षणमपि निगद्यते॥छ॥
श्रीनारद उवाच॥ देवदेव नमस्तेस्तु भूतभावन पूर्वज। तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्म
तत्त्वनिदर्शनं॥ देवानामिंद्रादीनां देवतिसर्वादिजीवत्वं निरूपितं। हे भूतभाव
नेति भावानां जननाय द्विधा मयया स्वसुखः स्वराट् न ब्रह्मानंदरतोदावा ब्रह्मत्वा
नं हृदि विपहः। इति ब्रह्मपुराणादि प्रायेण जगत्कर्तृत्वामतस्मिन्नवनिरूपितत्वा
नूत्नध्यं वा भूतभावनानाम स्यादीनां पूर्वजः पूर्वनिदानं यदात्मनिदर्शनं ज्ञा
नं वदंति तद्विजानीहीति प्रपंचरूपात्मेति विशुद्धविज्ञानं तदुक्तं प्रकाशादनके
द्विदंति विज्ञानात्शास्त्रीया ब्रह्मणो गतिं वयामके न विधेनविलोक्यात्तेवसंतत
मितिन्यायादेतदेव ब्रह्मेति विज्ञानं वादि इति भावः। तदेवाविष्पष्टार्थ न पृच्छति॥

यद्रूपंयदधिष्ठानंयतःसृष्टिमिदंप्रत्तोयत्संस्थंयत्परंयच्चयच्चैववदतत्त्वतः।श्येन
वस्तुनारूप्यातप्रकाशपातंयथाचक्रवीवरादिनाघटचैतन्याकारोघटोमृदोऽवि ० = २
लक्षणःप्रकाशतेयथातथायंप्रपंचोनानानामरूपविशेषगत्वेनाप्यसद्रूपस्सर्व
विष विलक्षणत्वेनप्रश्नायदधिष्ठानंयदाश्रयमितिनचाश्रयमंतरेणत
स्यपूर्वरूपमितिनिराधारंतत्रनीतितत्पदपरामर्शविद्याविद्युदेदानांनानात्वात्स्व
लाविद्याविज्ञानबलतास्यर्यमविशेषणेकियदितिसंशयः।अनाश्रयंमेदं
विश्वंस्थीयतेकथमेकंकर्त्तानिराधारमनारंनादवितीयादनादिनशतिनारदी
यपुराणोक्तःप्रश्नोमाधवनुरितिधृतिः।यत्सृष्टिकर्तारमंतरानकार्यजात
मितिनिश्चयः।निर्मीतितस्यसृजगःकश्चिद्वान्नृपतिःस्वमारूयेनदंनिर्मीमिवि
श्वंनानात्वात्मविंतितमितिब्रह्मपुराणोक्तापिस्थितेःप्रश्नःयत्संस्थंइदंतु ११८
त्रापश्चाद्यस्मिन्नुलीयतेइतिसकांयत्परंयदधीनंस्वमविषमगतंयेनत्रायते

पःकश्चिज्जगदीश्वरःसर्वपिनिगाद्यःयदितियदात्मकंयद्रूपमयमितिज्ञातव्यंशास्त्रु
त्वंब्रह्मेवपूर्ववानकश्चिदितितत्प्रवृत्तौकेनद्रव्येनसंभूतंकेनज्ञानेनवानिर्मितं
मितिवायवीयपुराणोक्तोयंप्रश्नः।तस्यजगतोयत्तत्त्वंनत्तुत्वंवदेदितिवाक्यार्थः।
यादृतस्यतत्त्वंसर्वयोगसारंवक्ष्यामेरपिद्वेयंकथमस्मानिर्निश्चितंइतितत्राह॥७॥
सर्वंचैतद्भवानुवदद्भूततत्त्वंजवंस्मनुःकलामजकवदिश्वंविज्ञानावसितंत
दाशा॥विश्वमितिभूतमतीतंतववर्तमानंभव्यंजनिष्यमाणंयत्किंचिद्विज्ञान
कर्टीचरविशेषादहंत्यादिप्रपंचस्यसृष्टिमंबंधस्यपचतुःकर्त्तव्याधिकारीअतएव
करेयथाच्छितममलकफजंतस्यस्वरूपंज्ञानवदिश्वमपिस्वर्वमिध्यस्यपरत्वान्मा
यादर्शनवर्जीतत्पादकुस्वरूपंचामवावसिनात्यइतिभावः।अतएवसदैवनूतन
नवनवभावमयप्रपंचकोशात्यंविलक्षणमविकस्यप्रकाशात्मनइतिविज्ञातवी

तदाहाब्जजवापायनिः। स्तोत्रोपश्लोकावर्थवादा त्वेयुक्तिन्नरूपिणः। एकान्त्यं विधिवा
दानां निषेधानामिति श्रुतिरितिन्यायान्न कदाचिद्दृनीदृष्टेंजगदित्यादिश्रुतिप्रति
पादितजगत्स्वपि व्यवहारपालनं व्यवहारविधिनिषेधादिपक्षेहानीदृशार्थेनिरूपि
तं महा श्रुतिनिःनरूपमाद्दृपि त्रयस्तुद्दृतादिसंबंधपक्षेशतिध्वनिः। तद्धकैवत्र गवता
पि न द्वेवाह ज्ञात्वनास्तं तत्त्वं नाम जनाधिपाः नाचिवहि त्वविष्यंतिसार्वत्रयमत्र प
रमितिन्यायान्न सर्वस्पृष्टावपरस्पक्षिरूपाविलक्षणमितिश्वरविजस्मितसामर्थ्या
दितिनिर्णितामयारामत्रातं दृष्टं सहस्रं केशावस्पचवसिष्ठस्याधुनातंविवलक्षं
दृशारथस्यचेतिवासिष्ठरामायणं प्रतिपादिता नित्रश्लोकाक्षान्यपिवचांसिवा
न्यानिचब्रह्मनीतिनिरीक्ष्य सर्वाणि नाममात्रविषयाणि नत्वसर्वगुणरूपादिलक्ष
णानितिबोधनीयं। यानि ब्रह्मावताराघनानात्वविषयान्यपितानि नामैकमात्रे ११९

एतुल्यानि नत्वसर्वतश्शतिगर्गविवनानुसारेणार्थवादासारेणार्थवादप्रसंगस्तु प्रति
प्रपंचं त्रिलशतिध्वनिः। पूर्वं तविवस्वरूपं कथयेत्याह। ७॥ यद्विज्ञानाय दाधारा
यत्परस्त्वेयदात्मकः एकःसृजस्सिभूतानि भूतैरेवात्ममायया। ४॥ यतु अतिवचनी
यं वि ज्ञानं विशेषवान्त्वयं तदुक्तं लिंगपुराणेपि यन ज्ञानबलेनैव नि र्मितं
ब्रह्म जगत्सृष्टं ब्रह्मादिकीटपर्यंतमाज्ञास्ततं माहेश्वरमित्यादि तत्स्वरूपं विज्ञानं क
थयेति प्रश्नः अथवा भूपर्वतपातालादि जगति कस्याधारस्थेनानिर्मितास्
त्वत्एकताह्वपरमत्रास्यविधविक्रमसक्तुतं यं निराधार एतस्यकुर्याधोजगतं
विधिमितित्वविष्णोत्तरत्वपुराणोक्तिप्रायोयंप्रश्नः। यतःपरोपरात् तत्परःउक्तंपु = २
कायदाश्रयेणस्प्रष्टः। सादवादवो जगवानुपरःप्रत्युदृश्यविज्ञानधनःप्रसीदता
मित्यादितत्पुराणोक्तिः प्रायोयं प्रश्नः। अत एव यदात्मकः। येन द्रव्येणा बहुस्वरूपे

यस्य जगदादेर्द्रष्टव्यादीनाम तावत् येन वीर्येण त्वमेक एवेदं जगत् । इमानि विश्वसृष्टा
नि भूतानि चात्ममायया किं विकल्पपर्यायेण सृजसि तद्दृष्ट्वा वदितं सर्वैः । यदात्म
को विश्वपतिः स्वयं सृष्टिः कर्यादिदं यस्तु सहायमंतरा तदीशाता यत्न न्युराश्रयत्वासर्व
श्वरो महदादयस्तु नित्यमिति मत्स्यपुराणोक्तिप्रायो ये प्रश्नाः ॥ ६ ॥ आत्मन् तावयस्ते
तानि तत्पराः तावयन् स्वयं आत्मशक्तिमवसृज्य सृष्टं नास्ति रिवाक्रमः । ५ आत्मोऽत्र वपुः
स्मिन् वपुं घटपटानि नानाजीवास्तदा न तावयसेऽत्यादयस्ति स्वयमेवान्यस्य
यविष्ठ रवः तादृवसकलं जीवहाते पराः तावयन् शरीरात शरीरांतरं गमयन् आ
त्मशक्तिं अवष्टभ्येति समाश्रित्य न त्वपरेषां बलेन किंचिज्जगदादि विदधासि । स्वशक्ति
वीर्येण जगत्करोति इत्यादि स्ववीर्यस्तिगवान् स्वयं त्वमित्यादि मत्स्यपुराणवाक्यबलेन द्व
ष्टव्यप विरोधवलनतलीयो विज्ञाय न विज्ञाले परमेष्ठी स्वस्रक्ती तस्मिन्हितानाम् १२०

= नापरं न समं विनोः नाम हृत्पत्रुणे तस्मिन् सद साक्षिं विदन्यतः । ६ ॥ अहं त्वं आस्मि नू

तिभाया दयमेवप्रत्युत्सुख्य इति चेत् सिवितर्कः । तत्रापि श्रुतिः । हिरण्यगर्भः समवर्तता
ग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा
विधेमेत्यादिप्रामाण्यात् सर्वादिदेवत्वं त्वयि विषये हृष्टमेवास्मानि: सूत्रनातिः
कल्तीयकोयथा निजसूताये — नानाजीवान्तु बंधान संधीन को न वेदिति नान्यरक्षा
दिप्रसंग इति तावः कविद्वकु ममचादिव शादिवसृहारं तत्कलीरकीटवदात्मनि ७
बंधनमेवात्ममायायैव विदधादिति नावः । विमोक्षणमेवात्मज्ञानबलेनात्मता
लात्मक्षणबाल्येनेवं तदुक्तं शंकरेणापि निजयाऽकृतया बंधं प्राप्नोति निजवेश्मक्ष
नुकर्मिनात्तिरिवात्मि व विभुकैः स्वदन्तावक्षदित्यादि विक्षणेवेश्वरबुद्धि प्रतिपाद्य
येत्याह ॥ ७ ॥ नाहीवदपरं यस्मिन् विश्वस्मिन्नेप्रत्युतपरं त्वमेनान्योवदे तिअपरे
अधमं मध्यमं उत्कृष्टमध्यात्रिकृष्टानां गणनां लोकस्याधारणत्वप्रसंगपरे पारानुग

वाञ्छितं तु प्रनोरस्याधरणधर्म्मवित्तु सर्वजीवानां समनुष्यदेवानामप्फलान्निश्चितिनि ७
दिः रालतिनिद्रानंदन्यातापीनरतोन त्वावंति तावमहामवाप्नोतीति नान्यः नामानि
वृत्तादिविलक्षणरूपाणि प्रतीशरीरं निन्ना निगुणाः प्रवृत्तिलक्षणाः भिन्नाः वयस्याव्यते
तत्सर्वं त्वदन्यतः कस्माश्चिदवयविनो न निष्पन्नमिति निश्चयः मुख्यत्वेनेह जगति
स्प ५ त्वामावैरशतिसिद्धं ॥ छ ॥ सनवानावरात्मारं यन्नयः सुसमाहितः तनाखदयसेनक्षं
परत्वं कोप्रयच्छाञ्छति ॥ यादवं विधधर्मापि महात्मारं तापावरदितिनोस्मान्नखेदय
न्तितवद्भुपास्तकानुईश्वरांतरनावप्रादुर्भवितिमिबोधानवेद्गीलयातपश्चरणमव
लतवानं सुसमाहितशतिछ्नतपोनावोपिप्रवृत्त्यास्पष्टीकृतः अत एव कश्चित्
वादिश्वामीकवेरपित्रासिधस्माद्धिधानोश्वद्धादोलनजनायप्रत्ययोजातइ १२१
तिनावः तदुक्तं विश्वपाशिनापि सर्वेषामेव देवानां प्रकृष्टेनाप्यते तानि ॥ कुर्स्यं

यं नगवद्रूपं ब्रह्मादिति रितिश्रुतिरिति सुरेश्वरादिवक्तृलवचनप्रत्ययजो लुपानी
वदन्येश्वरत्वंत्यातवध्यानविमुखंक्रियत्वमितिनावाञ्छा ॥ एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्व
ज्ञः सकलेश्वरः ॥ विजानीहियाथे वेद महं बुधोनशासितः ॥ ७ ईश्वरत्वेन त्वं सर्वमपी
दं वि - जानीहि परं त्रिषातवत्ती नाथवा तत्वं कश्चिदीश्वरो ह्यतीतिसंजवनो पृच्छ
तो मम ब्रूहीति त्वो षः तथा ब्रूहि यथाहं त्वयानुशासितो बुध्य त्रमः त्वेष एव त्वं ता
नां यन सर्वत्र पुराणादिना नो पाश्चिद्रांतेना नादेवतापाहि विषायब्रह्मपर
त्वमेव निर्सीतं सर्वे रेवनाद्द्व तच्चावक्रेः ॥ एवं सति सर्वेष्वादवेष्टु मुख्यादवः क
इति ज्ञातव्यांचाः तंत्वमेवपरमां थिताब्रूहीतिप्रश्नो दुरंतगं नीरजावगः निष्फल
परमं ब्रह्मनू युतो लिप्यातिकवित्तु तस्मान्ना लात्मा क दिव तस्यमे त्वावना कथ
मिति अलभुराणे गौरमुखेण मुनिनापि त्रुतोयं प्रश्नः तदान्नि नंदये तु वाच ब्रह्म ॥

ब्रह्मोवाच॥ सम्यक्कारुणिकदेवस्यैवक्ष्यते विचिकित्सितं यदहं बोधितः। सोऽयं भ
गवद्वीर्यवसीनोऽपि हे वत्स त्वयि वत्से ततया संबुद्धिदं तत्त्व विचिकित्सितं विज्ञा
नेच्छाजननीं सम्यक्कारुणिकस्यैव यत्तु सर्वस्त्रीतिरं करत्न्याय जीवितं नक्षत्र
विश्वपरसंबंधता जगवद्धर्म्मस्तु करुणाद्धर्म्म मूलत एवावितृयादिति न्यायः। तदु
क्तं शंकरकारिकायामपि एकपरवाहस्थिगतादयो दयान्मकं प्राप्य परं ब्रह्म लघु
र्वे श्रज्ञातावेतानविधिश्च पंच। अपिश्रधीनां विधिनां लक्षणं न इति न्यायाकेवलक
रुणा॰ मयधर्म्मपिराणामद्वर्वकिरणादेव जायते जन्मांतरे वैश्नवीनां॰ केरि
तिरुद्र्यामलेपि त्रयुक्तं दयासदा स्मृण्पदानानामतिरेकतयारतः यस्मात्क
स्माद्धधर्म्माद्धि नवोत्तविश्लगो तावदितिन्यायात्तु पूर्वं करुणाधर्म्मिण एव
जगवद्धर्म्मजिज्ञास्यावा तावेयुरिति धनिः। स्योगतो व्याहीता वापि शाको वाकरुणा। १२२

= नवाज्ञानतयेतियावन्मया हमेवेश्वरो विदितो न तावेद्दो लपरं परेति मत्तः परमेश्वर

त्मवानुत्तवांतनवमेवर्षे लत्तने विश्नवीरतिमित्याहित्य पुराणे शिशायादेव त्वत्यालि
तन करुणामयधार्मणोद्दमपि जगवद्गुणानुवसतिप्रयोजितः धर्म्मजिज्ञासवापि
साधवः परषांजपात्तवो नवंति ननुत्वामवजगवानित्यक्ते मयिकः सृजसि हृतानि
त्यादिनासत्यं यथामामीश्वरात्मन प्रत्नाषस्तदपि तव त्नाषणं नात्यंतमनृतमित्या
हा॥ छ॥ नानृतं तवतत्रापि यथामां प्रब्रवीषितोऽविज्ञायपरं मत्तएतावत्वंयतोहि
मे॥ १० यत्त्वयाहमीश्वरधियाराधितस्त्वाकवलमस्य त्यंनाप्तिऽसत्यदोषस्तुबुधि
पूर्वं॰ कस्तत्व विरुद्धं त्नाषणादेवत्नवति मत्तः परमीश्वरमविज्ञायययत्वं मे। वं ब्रूहि
नत्वविज्ञानतत्त्वः। विज्ञातश्वरतत्त्वानां मवपर्याया नुक्रमपारं पर्याचारविरोधदोष
ततिनावः। नान्येषां स्वनावविहिताचाराणां तदुक्तं शातातपेनापि स्वनावविहिता
चारस्थानां यन्मातन्वि ताकरुणा॰ मेवतं॰ त्रापयेदुक्तं विदिकीमितिनिसिनिरि

तिन्यायानुग्रहतोपास्तनपराणामेव तन्मतं कुशुद्धत्वाजाकरुणास्त्मागतास्तनी
शुद्धप्रकाशाधर्मविशेषं प्रकटयतीति प्रयुक्तं बृहस्पतिनापि शाकोपि शुद्धत्वावनतन्म
ताचारतः श्रुतः साच कारुणिकस्यास्तो गातानुतवस्त्र लोःनरूपां तद्वत हिंसा
जायते स्याद्तः श्रीमीनतः पाशुपतः स स्याद्दयालुस्वभावतच्छिन्नतः। तस्मा यज्ञाय
तेवा यीहाञीपं च मखान्मवानुततः प्राक्ख्यवतां श्रेष्ठोस्यां ख्ययोगी दयापरः। तस्मा
द्वलन्नातनाकिं वेद्यवीं निगमानुगां स्मृतिं नित्यागमाचाराविरुद्धगुणपेशलोदा
मनित्यां नित्यकर्मविसानध्यानगोचरां तस्मादेको दयाधर्मः श्रारायत्प्राणिनोऽ
शिवात्संसारसागराद्यस्मात्तस्माद्धिर्षं बलपदलं नित्यायाकारुणिकानां यत्र
कृताञ्छितानामप्यपदलेवस्मागतः। करुणाधर्मः संसारसिंधुतारागतरीविद्यवीं १२३
प्रयछतिनाकिं मितिध्वनिः। तस्मात्त्वं मरुत्कोपि सन्त्येश्वरत्वतीतिक्रमेणलक्षस्येशते

नाकः। यत्र कृत्रमिते तिष्ठन् दयावानुज्ज्वलेगतिं तस्माद्धार्म्मा विश्ववंद्याय। स्मिन्वित्वाणि
नांदयति कापिलेयमतांभिप्रायेण विधिरपि दयाधीना दयापि विधिरधीना व्यास्त
नापि प्रतिपादिता विधिज्ञा यो दयाधर्मरताध्याय तत्परः नकश्चित् परमे पुंसि स
जीवन्मुक्त उच्यत इत्यादिवाक्यशाताभिप्रायात् विष्णु नाकिं निदानं करुणावतिनिरू
कापरमेश्वरस्वरूपं निरूपयन्नाह ॥ छ ॥ येन स्वारा विषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहं
यथार्को रश्मिर्यास्तोमो यथैवस्त्रिरुरका ॥ ११ ॥ येन भगवता विश्वेश्वरेण स्वरोविषा श्वी
शक्तिः रणरीणयारोविषाह्लप्रभत्यारोचितं येनं भावितं विश्वं रोचयामिस्वेन न वयामि
स्पष्टीकरोमी तर्यं जन नयनगोचरं करोमीत्यताबात्पवस्तुष्टिशक्तिरस्मदायतिभा
वः। यथा घटादिभिः प्रकाशितं पदार्थं त्रिनयनान्येव प्रकाशयंति तथा द्वमाद्यपदार्था
पूर्वं विष्णुनिरूपित लोके लोकत्वा रिशति प्रसिद्धा नक्तं ष्वतं च कारिणः तत्रापि श्रुतिः नत

त स्वयंज्योतिर्विनयं इतारकं नेमा विद्धतो नातिक्रुतो यमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं त-
स्य भासा सर्वमिदं विभातीति न्यायात् स एव सर्वकारणकारणमिति ध्वनितः॥११॥ ॥
तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि । यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवंति जगद्गुरुं ॥१२॥
अंग हे इति तस्मै भगवते पूर्णषड्गुणावायनमः नमस्कारः अतींद्रियविज्ञान-गतत्वेऽपि
च यातीति वासुः स्वरूपं च विज्ञानातीतविज्ञानगोचरे । न ये च धनुषि षष्ठ जते यज्ञे वरे श्रुता
विति शब्दनिरुक्त्या तु वा सो परावीनमायै दीव्यतीति तस्मै धीमहि इति ध्यायेम हि यस्य
ब्रह्मांडकोटिकटाहकेहरिणी मायात यामोहितो जनानां मामपि जगद्गुरुं विश्वस्य क-
र्तारं ब्रुवंति अस्येतरस्य स्य ब्रह्मति ब्रानु तत्रापि श्रुतिः एतादेव ब्रह्मणोति सृष्टिर्यस्मि-
न्सः सत्तस्य तामसृजतेत्यादिवचनेनामृतमपि कल्कादिवादीनां कथं कर्तृहमिति व- १२४
राकः विज्ञानघनस्मित विश्वस्रष्टार विस्फोरमीब्राडस्फूदवनाद्यात् ब्रह्मस्फुलिंगा इव जा

१- तावदस्मः स वेधसो विश्वपतिर्ममाता इति विस्फुरत्स्यातिभायान्नार्वा कियानेव तस्मादिति भा-
वः। तत्रोक्तं स्कंदपुराणे दिक्कालवलयब्रह्मकटाहसंज्ञं यस्मिन्नयं सर्वधामजानेश्वराः। यस्मा-
न्नादवाणुसमं ज्वलदिष्ठं तादृवयस्मादणुवद्विभाति एवंपरंपं च दन्नावपं च स्वत्रादनीतं
परमं- उक्तो षट्कुलस्य विज्ञो महतां महीयो महीयसस्व किलारामरध्यात । तेष्वने-
केविधिशंकरादयः स्वनानुनीताः ब्रह्मवः पारषां स्तस्तुष्ट्य संहीतद्वथ कुब्रह्मपान-
वेदको न्यो न्यमिन स्वरूपमिति न्यायात्र मायाविचरक्कहरांतरगतीनामाहम-
पि जगत्पतिरिति भावोक्तिः॥१२॥ विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया । विमोहिता
विकत्थंतमम माहमिति दुर्धियः॥१३॥ यस्य जगदीशानुरीक्षापथे नयनगोचरस्थातुम-
पि विलज्जमानया अमुया स्यानादि सं वृत्या मोहिता दुर्धियः ममत्वहमिति प्रल-
वहति विकत्थंतकलेवरस्य श्लाघ्यां विदधतीति भावः यत्तष्टिकटकादिकाणिका

भिलाषिणीस्तदेवश्रीदेवीस्यात्सतु निरहंकृतिधर्मा तिदंता लेशास्पतां शास्त्रान्त्राज्यम
दमत्रा निजकनफकणपं त्रुत्वा नश्राद्ध यंतिय तृणतद्बुधियः दुर्हदवदतस्यावि
दानंदाशतिष्ठेषः। अपरिमितब्रह्मांडकोटिब्रजोरघे कियंत शतिश्रनिः॥ आनंदय
रूपमितिप्रश्नो त्वरस्तु कैं नवति अनेनात्मनो त्यं परामश्वरं निरूप्येदानीं यदधि
ष्ठानेमिति नवप्रश्नानां स्तएवाधिष्ठानादिकं सर्वमित्युत्तरं वक्तुं तद्व्यतिरेकेणान्य
स्यासत्वमाह॥ ओं॥ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। वासुदेवात्परो ब्रह्म
न्न चान्योर्थोस्ति तत्वतः॥ १४ द्रव्यमिति महाभूतानि उपादानस्वरूपाणि। विराज
तः स्वभागतानि पृथिव्यादीनि कर्मादिद्वारं तत्कैकालस्व द्रष्टादिस्रोतकः बीजांकु
रादि फलस्पंजनशक्तिवृत्तिर्दः। स्वभावस्वत्परिणामाहेतुः यथापरिणमतः स्वहकारणां
मधुर्यमिवास्ति तद्तु जीवो देहकर्तृभुक्ता भुंजतत्वोक्तं। तत्सर्वं भगवतो वासुदेवात्परं न 125

वा नार्थो नास्ति य किंचिन्नास्ति न रहस्यपातनमिथ्यावतिष्ठनिः। तदुक्तं गौतमेनापि कालक
र्मस्वभावा विकारणं तरवादिनां मतं प्रसज्यु देवेशो भगवानादिकारणमिति न्या
यान्मुख्यकारणत्वात् सर्वं तस्माद्देवोत्पन्नं कार्यकारणयोरभेदत्वेन सर्वं स एवास्तीति
श्रुतिः - स्वावस्तुदेवः परोर्थ इति विनिः॥ कारणव्यतिरेकात्कार्यस्य तत्प्रपंचयट - ति वास्य।
॥ ओं॥ नारायणपरा वेदा देवा नारायणांगजाः। नारायणपरा लोकाः नारायणपराम
खाः॥ १५ नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः। नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः॥ १६
वेदानां सर्वमंत्रपरात्मकानां ज्ञानानामादितिदानं नारायणो भगवान् तव यस्यानि
श्वसितं वेदा इत्यादिस्मृति स्विदं अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदित्यादि श्रुति
रपि। सर्वज्ञानस्वरूपात्वेनसाख्यादर्पंड ज्ञानमयपर्यायशक्तिरिति ख्यात्या विख्या
तशक्तिः कः परोस्ति नारायणादिति भावः। नारायणांगं मंत्रज्ञानं शापश्च ब्रह्ममयत्वा

त तन्मात्रमयोऽथ प्रधानसंभूतशक्तिर्भिन्नवियदादिवद्देवमानिनामपि तेषां वियदादिविना
मपि देवानां तच्छब्दादिविषयस्थत्वात् इति निदानं मंत्रशक्तिरिति व्याहाराणामेषां मुख्यनिदानं
नारायण एवेति सिद्धं । लोकाः स्वर्गादयः तत्रत्यं मंत्रप्रभावसंभूतसुखं तत्संभूतिजन्याः सर्व
एव तन्मंत्राराधकानां सुखनाम्ना लोकावाप्तिः । तन्मंत्रादिसत्त्वाविरोधपराणामस्य
लोकावाप्तिबाधात् सर्वादिकारणं नारायण एवास्तीति सिद्धं निः ॥ मखास्तु देवनंदिनव्रत
कलापलक्षणाः त्रयीविद्योक्ताः सत्रयागा अपादिकारणं यागा एव तदधीना इति मा
नायो । गानाम यागानां परं कारणं नारायण एव तत्प्रतिपादनश्रुतियोनि । स्यान्तप
सां विधानकरणानां परमकारणं श्रुतिस्मृतिनिदानत्वेनैव प्रतिपादितं ज्ञानं श्रुति
मूलत्वात् तन्मूलत्वमेव गतिस्तु मोक्षो नारायणावाप्तिरेव जीवानामपि इति सिद्धं निः । यथा
ब्रह्मो वारिनिधिर्निजां त्वरां दायमंबुच्युत वनीतलेऽस्मिन् प्रयाति स्मि धाव वानि विहाय १२६

तथैव जीवाः परमं प्रयांतीति वासिष्ठवचनांगीकारादेवोदयस्थितिनिधनानां मुख्य
कारणं नारायणो भगवानिति सिद्धं ॥ तस्यापि हृत्पुंडरीकस्य भक्तरक्षकस्याखिलात्मनः ।
सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिनोदितः ॥ १७ ॥ अस्य ब्रह्मणो विश्वेश्वरस्य सृज्यं क
रणीयं प्रपंचं नवविधमिति भवस्तं कल्पितं अमो ब्रह्म कल्पत्वात् तेन दिव्येक्षया
नोदितास्तं तद्दृष्टं सृजामि यतोऽहमपि पूर्वं तानेव सृष्टः यदाज्ञाविविधाकारदिव्य
शास्त्र विलासिनी तया संनोदिताः सर्वे कुर्युः ब्रह्मादयो विधिमिति कार्तिकेय
ना फलकत्वात् सर्वं क्रियमाणमवाप्नोति क्रियत इति नावः । उपायानवृत्यावशि
जं गच्छन् तृणां कर्तृत्वात् यस्य विश्वेश्वरस्य । गच्छन्तागतत्रयं ध्रुवं अमृतं तदधीने
नागे तुरीये सृज्यत्वं स्थितिः । शाश्वती निर्विकारास्मिन् सविकारा विलासता । ए
तां परत्वमपि विज्ञेयं अधिकारेण लिप्यत इति शिवपंचरात्रादपि निरूढत्वात् तु

देवस्य सर्वं कूटस्थस्य व्यापकात्मकस्य विलासनं स्मितं मयैवापि निर्म्मीयते केन चिद् नि॰१
द्दृष्टेन नोदितः स न स एव स्वेच्छया जीवः क्रीडतइति नः श्रुतं शिवोप्यष्य पुराणा
त्मा ज्ञायते नातिकने विदितन्यायातस्य एव सर्वं त्रवर्ती तिश्रुति बोदनया नात्मा
ति। रेव किं विक्रियतइति नावा नन्वेकतोयं जीवेश्वर विभागः यत। स्वं
प्रियः स्वचास्परकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वर विभागो हेतुमाह॥ ७॥ स्वंरज
स्तमइति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः स्थिति सर्गनिरोधकृद्गृहीता मायया विभो॥
१८ कार्यकारणकर्त्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयः। बंध्नंतिनित्यदा मुक्तं मायिनं पु
रुषं गुणाः॥१९ निर्गुणस्यापीश्वरस्यैते त्रयो गुणाः स्वेच्छा विलासस्य सत्वमस्यामर्या
स्वेच्छावासो वस्यान निरामयत्वादात्म विभागं निबध्नंतीत्यक्षरेणाव्ययः कर्त्तृ
त्वाद्वानेवस्थातां त्रिगुणक्लृप्त्या द्यर्थं तस्य कयाचित्तु शक्ति विशेषया मायया १२७

या गृहीताः वस्तुतः सर्वदा मुक्तं यामिनं स्वेच्छा गृहीत मायस्य विभाग विशेषं विस्मृत स्वस्व
स्वविदानंदैकगुणं पुरुषं बध्नंतीति यैर्बद्धा न वात्रि स्वात्मस्वरूपं तदुक्तं जीवेश्वर
विवेकागाम पि जीवावयवइत्याकुरंगिनं चन्निवं विडुः वासोवात्तषिवांग स्थिकि
मंगी च्छितो नावत्तु बोद्धिता वयव ज्ञानमंगिनः सकलं तावत् न तथावयवांस्मे
वसं वृतस्य स्मातरिति न्यायात यथांगा यावः स्थूलेः प्ररितश्च निजांगके कर्य्यं केडू
नात्पर्थं नथेदमयमीश्वर इतिस्मर स्मृतीरहस्यापि वदपि नादितानिः परेशानस्य जातेः।
स्वविद्युतिभिः नानाश्वावयवानुगास्विस्वं वृत्तानन निजमायया एवं अन्ना दिभि
विश्वं कारयेद्वात्मस्तं तावः आत्मस्थं मायया यस्वं स्वतंत्रः परतंत्र वदितिस्तुरश्वर
वचनादपि निर्गुणस्य निर्बंधस्य गुणाः सत्वादयः निजमायया विष्टितं स्वमति द्दिष्टुं
जीवाख्यैश्वांशस्य मुच्चयैनि जमायया गृहीतानि बध्नंतीति ध्वनिः। परममंगं तस्या

१८

मृतमयस्यामंगलमेव तृषामयामिति न्यायः अमंगल्यं शीलं तव न वक्तुं नाम वृष खिलं तथा
पि स्मरणं वरद परमं मंगलमसीति न्यायाद मृतास्पदपरिविष्णुं नं तु जंगलोगएव यथा
तथ्यं मायाब्रह्मणोंशानां जीवानां विविक्तं नंस्याद् इति न्यायात् केवलात् पेक्षया माहात्कार्य
मधिकृतं कारणमध्यस्तम् कत्राधिदैवं तेषां तावत्सर्वं तस्मिन्नुद्भव्यं महत्त्वता । नि ज्ञा
न चाक्षुर्नादवता । क्रियाचाक्षुर्नेन्द्रियाणि तदाश्रयाः स्वेषां निदानस्वरूपाः स्वदत्तिमा
नमायनकामीणन द्वेष्टुर्यति परेशांशामितिभावः । ब्रह्मास्तएव तु भगवान् नूलोगो । स्त्रि
त्रिरोत्तिरधोरूर्ध्वः स्वलोके गति ब्रह्मनु सर्वेषां मम महेश्वरः । २० स एव तत्त्वनिदंपरो
विश्वात्मा अधोर्ध्वं जोविश्वं श्रीयातीतः स एतैः कार्यकारणकर्तृस्तं ज्ञाके: जगदी १२८
श्वरः कारेरेवविक्तरूपलोक्षितः ब्रह्मण्येवपारदृष्टारूस्तित्वाणित्रीण्पलक्षाके
कार्यकारणकर्तृकेस्ते ज्ञानि प्रतत्त्वं नफ्तेतिति । शिववेचनाद्वस्त्वं खल्विदं ब्रह्म १२८

ति ज्ञातव्यं अथवा सर्वस्मिन्नेव प्रपंचेनिःप्रपंचनिदानं लिंगत्रयं वर्त्तते तद्रूकांगो तमेना
पि वादृष्टुं नगवधिंगं ब्रह्मादित्रतयं विष्णुः ब्राह्मणादित्रयं प्राकृतं कर्माणि पाषाणशिवा
त्मकं दत्त्वास्त्रुद्धारकाकाशीपुरासस्थहरः कलाद्वादशस्तु लक्ष्मीब्रह्मद्वादशास्थ ऊर्ध्वकी
ल: तःस्वारस्तु तारकः साक्षात् दादित्रिमात्रतयमस्त्वारतीर्थोदिकाशीवस्त्रायस्थात् त
यं विबुधेर्मतं एतानि च द्वारारवलिंगानि ति । शिवोऽब्रवीदिति न्यायाद्देवेनिास्त्रि त्रि
र त्रिलिंगोरूपलक्षिता भगवान् इति वानिसिनिष्ठः तथा च वेदवायायनो प्राह । ब्राह्म
णस्तु ल: श्रीहसञ्चिशिरकाद त्री। शिवा एतन्त्रितयमात्म स्वतु पालकना: रानां वि
क्रमेतत्त्रयं विष्णोर्यन्नतत्पदमाप्नुयात् तु विकुंठसाधनं शोक्रमे नत्रितयमध्ये होवि
धिनाराधितं यंद्विनिषेधान्निरयपदामिति न्यायादतत्रितयमेतस्य हरेः कलेति तत्र
च श्रुतिराथर्वणीदेवदत्तिन्यां शाखायामुपासनाकांडे योद्वामिस्तुराज्ञयाश्रावति था

वनज्ञानपरो भवस्मरसमंजरीशिराः स्तुमनाः स एव तित्यानि वेकुंठस्तुखान्यश्रीयहिस्तु
क्र भवः तस्मादेकादशे पञ्चनादवतमखो मस्तुक् भवतिस्मादेवस्यमानस्यः॥ इति
सर्वोदितस्येतिश्रामाण्यानुविकुंठबिंदवायननिदानमे तादवानज्ञानंयादकाका
दश्वपांकालत्रियुगहल्सिः स्यादेवमिदं त्रिदिनमापवर्ग्यवृषंपोषणं मतन्यस्तुखमन
श्रमनस्थायतनमिति परि।शेषा वावदंतिभुलाकावतंसितज्ञारस्यांशिवतिष्यन
ज्ञानपरालोपोलहमएपर्यकानांद्विजदूकाष्टंद्वारकास्पश्चवितांस्तनांतादवबाव
स्यानमाकुरितिगोपथश्चालुणफक्कञानुलिंगानिविक्षोरनाद्येरेवावबोधानिय
कक्रपतिःथिवष्टुतित्रिदिनमेवभुलाकाश्वछेपज्ञाशास्तंज्ञमनोकृहष्णुरथ्यांगती
र्थमाणिकासिकाश्वद्योतस्तंज्ञमवनितलेषु द्विजनगंवा मनुष्येषि न्यादिषु विशेष
वतीष्वांगिरसीषु श्रुतिषु प्रतिपादितवादतिरवत्रिलिंगैरुपजक्षितो भगवानात्म १२८

मायानिबद्धानां मोक्षप्रदो भवेत्तु योहवान्यकादश्चपनज्ञानपरोहविपोलहमएपञ्च
कोविशुद्धमतिविज्ञानघनोद्वारकावसतिपरःभुलाकामोदरतःभुलाकास्तुवसर्ध्व
जाज्ञागानमाननिगमोभवेत् स एवापवर्ग्यधर्म्मी विश्वाविरूवतीतितेव्हरीयाःश्रुतय
समाम्नतंतीतिएतैरेवत्रिभिर्लिंगैः सर्वस्मिन्नेवापलक्षितः अन्यथा सुतरां मलक्षित
गतिः। श्वनलाक्षितागतिर्यस्य कहंगिनयनेनायनाधरांगस्यस्वरूपंविज्ञानभुकर्हि
विदधरांगमुत्तमांगंपश्यतितथायंजीवः शिवस्वरूपवितश्चिवाहत्या नावदिति
सिद्धांतः एतत्रिलिंगाराधकाः केवलं भगवांता भावयुरिति भावः सत्तु सावर्षांममच
स्वयंवस्मि भेवयस्तुरित्यर्थः यथाकस्मिंहवदज्ञादिभ्रेजकरपादाद्यवयवावधा
धिपत्यंकर्यादयंममकरोममचरणइत्यादिनाह्ततेदवमंगीलतवानृत उक्तंयो
२ गत्वाकारपियथाश्चादहाद्यवरूवादाहानिजप्रतीकममतांविदधानैतथाय
मात्माभगवानंतनः सर्वेषुजीवषुममवमातनोदित्यादिनायायातूमत्यपिदृत्ना

कलडव्यादिसर्वस्थितावसङ्गविपिपरमेश्वरेसर्वेप्यवयवाःसमानाःएवकेवलंय
द्यपितथाकेषांचिदवयवानांमुख्यत्वं।निगमेरपिउक्तं।एतस्यवयविनोमहतो
भूतस्याऽवयवाःसर्वाणिभूतानिसार्वशाद्धाःसर्वेकालानुरोपाःसर्वगताग
तानिस्तर्वेस्यादिप्रदेशा।तेषांयथास्यवयविनोदक्षिणोयंकरःसयथाकाला
वयवेषुसार्वपिमुख्यतममवयवत्रयामिदंयद्दिकृतिथ्यादितिषित्रयंभूर्स
ज्ञावयवानांमुख्यंरथ्योगा।दिदिव्यस्थानत्रयंभूतावयवानांब्राह्मणादिवर्णत्र
यंशाख्यावयवानांतारकादितारत्रयंब्रह्मावयवानांउलस्य।दिब्रह्मत्रयंयत
स्यमहीयस्तांमुख्यतमस्यमुख्यावयवेषुस्तमर्हयंति।तएवमत्स्यंमनुव्ययंति
स्तमानरस्ताःइतिहहधरण्यकेश्रूयते।विद्यस्यानिष्कर्मयोर्विशेषविज्ञानोपास
नधर्मवित्यःश्रुतयोरारटंतिइति तस्मादतस्यजननमविचित्रत्निरोतोलिंगो
दरवनिष्कर्मकंतस्यनिजावयवेषुपिस्थितिप्रकारमाह।।७।।कालंकर्मस्वभावंच १३०

मायेशोनिजशक्तिबलप्राचुर्यवमनंतप्रसंगीकश्चिदनिर्वचनीयोभगवानुस्थया
स्वात्मीययामाययानिजयैवयोगशक्त्याएतानुपादादगृहीतवानुमोयश
इत्यद्वितीयविलिंगोनत्तावत निजगुणेनिर्द्वितीयस्तंगोसुणिनइतिकहिंचिदितोऽपि
सिद्धःयथाकश्चिद्वागीशाइतिनिनवबसामधीशाच्चेननानेदानावप्रसंगवमि
तिजावःकालेगुणक्षोभकःकर्मजीवादृष्टंलिंगशरीरारंभघटलंतेजस्ताख्यंयाम्नि
लेवंबकुलंकार्मणाख्यंदलंलिंगशरीरस्यवर्णाततस्मिन्नेवौदारिकालारि
कावस्थियात्मकंशरीरत्रयंयथोद्दिशंवर्णातयसंगीनानादृष्टस्तमुद्धायेरवस्तु
न्यतस्वात्मनात्वतिधनिः।स्वनावस्तुनानात्वावविशेषपृथक्करणशक्तिःकादिदी
श्वरास्यतितिद्धरिः।यद्वभयानपरत्वेणशक्त्याआत्मनिस्वमायाकल्पांतगतवे
तन्यविशेषेनिजांशेशार्वकालकर्मस्वभावपराधीनताजीववर्तितिनश्वर
इतिभावः।एवामतानुःकालादीनुपादेयत्वकर्थविबुद्धःविगोपोतविद्ममि

छन्नं तत्र च श्रुतिः सोऽहमित्यजिकां स्मृतिसर्वमित्यजिकां स्मृतिकेथमेकाकीति श्रुतिर्विश्वानरसो वि
शेषेकाकथनकाकीतिन्यायादयमेवेत्थयारव्ययस्य स्वे गधार्म्मेतिन्यात तत्र अत एव कर्म्मका
लवशात्तमयानिजीवब्रजस्तं तु तदजानिवृक्रनिवर्त्तीत भगवतो विराजस्वरूपे सर्वेषां
पपि विशेषातान्यायाः प्रसंगो जागर्त्ति नितरां जीवानां शून्यताथामहिरादस्वरूपएव ब्रह्मकल
नराणीति ज्ञातव्यं अत्र जीवस्वरूपस्यस्तु रव्यात्रयस्त्वमित्युयोगिगम्यानामन्यषाम अजिव्या
हारगम्यातथाप्यस्माभिः किंचित्तिगद्यात जालोनरगातत्राणोयतुश्रूस्यं स्वरूपातरजाः
तस्यत्रिंशतिमो भागः परमाणुः सत्र्यते त्रयाणां त्रिंशत्तमो भागः त्रुटिरित्यभिधीयात
तस्यत्रिंशत्तमो भागः भागः संभागः कवितिर्ममती यत्रिंशत्तमस्य भागो दहरं कोविदैर्मत
यस्य कोटितमे भागे स्थानं जीवसंस्थितमिति जीवस्वरविवेकागमेपि निरूपितं तथा तु
तदुक्तं रुद्रयामलेपि दहरं सूक्ष्मस्यं भागो जीवपिंडमयो मतः कोटिस्वरूपात्मकाः
पिंडाएकस्मिन्नेव संस्थिताः तैरेवस्थं सूतं विश्वमनंतावरकं जगत् ब्रह्मांडकोटयाश्च १३१

वच्छिनाब्रह्मदलात्मकैः सातेषु नादित्वादोत्कात्पंडितैः शंकरादिभिश्चादित्वात् व्यवहाराणां स
त्रिप्रसरणादितां इतिन्यायाज्जीवात्मनपि दृष्टमीश्वरस्य तुरीयत्वागोवर्त्तीतस्पष्टएवं
तिध्वनिः तत्र दहरे कोटयः पिंडाः प्रकीर्त्तिताः तेषु पिंडेषु एकस्मिन्नेव पिंडे ब्रह्मांडगा
भिगतागतानां जीवानां संस्थितिर्वर्त्तीत तदुक्तं गौरीसंवादे पिए कस्मादव तत्पिंडाद्यव
हारी ज्ञतात्मवाः तारवव्यात्तमखिलं जगत् स्थावरं जंगमं चैवावसाने लयांति तत्रैव
लि निर्मले सलयः सर्वव्यूहतानां सा कुमात्यंतिकः स्मृतयः इतिन्यायात्तु तस्मिन्नुत्पायात
षामपि जीवानां विलीनानां सार्वषां नस्यं संसारस्यात् तदहष्टानावानुत्पादाजमस्य दृष्टमंतरे
णजीवानां न नवेदित्यागमाविरोधात्त आत्यंतिकालये सुत्तानां सृष्टिप्रादुर्जीवानवदि
तिवादिनां वेदांतानां वाक्यैः साकं न केदाविद्नीहरशं जगदित्यादि सूत्रे जैमिनीयवाक्ये
षु विरुद्धापत्तिः तन्निराकरणं ब्रह्मयामले सुरेश्वरेण — तिष्ठादि तमपि पिंडात्यत्र
जीवानोदितात्मवदवरिणः तेषां जयोपिस्यं जानपरं पिंडं विकराशापुरत्र संस्थिरवब्रह्मणः

सृष्टिरेवोत्तरोत्तरात्रिवावसानकं प्राकृतानां समकं लयं पिंडानंत्यानुवृत्तेरनुसृष्टिर्नामी
श्वरो कारात कृयत्किंचित्प्रतीत्याकृतः श्रुतयः स्मृतयापरा आत्यंतिकेरनंतवर्णकालाज्ञा
दिश्रीवांताकेः वा जाग्रमपि नाप्नुनं नावदित्याकृ रागमाश्रति त्यायात्रकदाचिति वनीहत्रोज
गदित्यादिनि त्यसृष्टिवादिनां लिमिनीयादीनां वाक्यैः सृष्टुनकृत्पद्यांतजीवस्यत्रवाद्या
त्यंतिकादवलयादित्यादिनिर्वेदांतवाक्यैः स्पष्टेनजगदीश्वरेण विहितमित्यादिभिः
कणादिगौतमादिवाक्यैश्चमस्सहसो विरोधी निरास्तः । कालकर्मस्वभावग्रहणादि
तिकर्तृत्वमपि निरूपितं दहरस्यं स्थितिविज्ञास्मिनीजीवस्य स्थितिरप्यानाधा । निरू
पितापवहारोरात्रीप्रपरणे वाख्याख्यानाम नाद्यानां वा जगकर्तृत्वमपीश्वरेण निरूपि
तां दहरे पिंडकानुप्राक्तो कोटीनूहृत्स्थितिर्धुवानविश्वरोस्येककास्येव ब्रह्मांडे
यनं हृयंतं शतिपारिशिष्टा । दहरस्थितिगुणात्मकं जीवस्वरूपं परमेश्वरस्यानि 132

त्यानंदस्य तावस्पत्तुरीयांशाः प्रतिपादिताः आत्यंतिके लये ब्रह्मांड व्यवहाररात्रीनां केवलं लयो
न वर्तिनत्तुस्मार्वषां नगवत्तुरीयनागसंबंधिनां अन्यथा एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः
पादोस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति श्रुतिभिः साकं विरुद्धः संपनीपाद्यते अजी
वत्वावानकद्धि विविश्वजन्मानित्यतुरीयं यस्य सर्वजीवस्य समयमाकृतः आत्यंतिके
पिनमूलपिंडमयानामपवर्गः समवायाता वायेरवमुक्तिर्मगगतिः कथामेष
विश्वडीवमयप्रतिष्ठितश्चवार्गमाणपात्स्वावश्चरवसाधानिका क्रियाजीवानां नित्यपं
चयज्ञात्मके वाकवलं नात्येति नावं तडकेवृद्धशातातपेनापि जीवानां ब्रह्मनिर्वा
णपद वीवदवीयसीपं चयज्ञविहीनानां विज्ञानरहितात्मनामिति तस्मात्तानाक
र्मभियानां वा लिनामेककालमात्यंतिको लयस्तदुर्लनएवनिरूपितोनितरांदृष्ट
कुमुक्तिनात्मक क्रियवनावरयावामीकराः स्तेतुगर्भतोजीवा श्रतिवाचस्पतिमतानु
क्रमेण पवर्गश्रितीपादनाजीन्मुक्तवमनुक्रमेण नवेदितेपस्तम् लास्तर्वेषां समकाल

मवस्थानदितिवदांतःपुरंजीवानांसंसारव्यवहारदशायामपिमुक्तिव्यवहारदशाय
र्वस्यैवकुर्वन्नासौतुसर्वैःचातुर्वर्ण्यवस्थायांप्राप्यातनान्यत्रपंचपंचयज्ञाःस्तशूद्राणा
मपिवर्णिनांप्राज्ञाःतीर्थेषुसततंनित्यस्नानादौतीरवस्थादेवफलस्यचगंगायाःअ
घनुद·चांजुलेञ्जुलिःकालत्रयमनिमेवाच्यमनुभिःस्नानमाचरन्तुस्नात्वासंध्यामुपा
सीततातादेवनरानुपितॄनतर्पयेत्सप्तस्वध्यायवरानवंश्चितत्वताःदद्याद्दयानंत
देवाहंकुर्यान्नित्यकर्मवितृपश्चात्पंचामृतेःपंचदेवतंहरिमीश्वरंस्नापयतुविधि
तत्वज्ञःतातायावाहयेत्सुधीःआसनंचततःपाद्यंस्यर्वस्नानचवाससीउपधीतमनु
लेपंचपुष्पाणिधूपावचानिवाःअर्घंनीराजनंनित्यनैवेद्यंविनिवेद्यचातांबूलंस्तुति
श्चत्रंनमनंववतिषोडशा।उपाचारानुहरेःज्ञवामनुष्याणांचपूजनं।नित्यंश्राद्ध
सनन्यच्चशुकर्तंत्रेणापात्रेकंअर्घपिउविनिर्मुक्तंदक्षिणारहितंश्रुतंत्रचा १३३

बरेहूतयज्ञंगवादिभ्योन्नदानतः।भुञ्जयिष्यातिथीन्नित्यंमितंभुंजीतमौनतः।कृत्य
संतरणंज्ञवामनुभिःनिगमैःश्रुतेःनमस्कारैःश्रुत्नतश्च…दाचारःदयान्वितः
आदावंतेस्तत्राहंब्रह्मयज्ञंनधारयेत।ब्रह्मयज्ञोसपूर्वाधिरध्यात्मविद्याविचारणा
श्रवणादित्रिरानंदवितानेहरिदेवतेःएवंविचारस्महितायामि…रगतै
एकांतजपागहस्त्रोध्यस्तायद्योगीश्वरंहरिंएवंपंचेवातयज्ञानिःपान्नाधारणाःश्रु
ताःतावहज्ञाद्रव्ययज्ञायेष्वातईताःस्मृताः।तेषांपर्वाणिपांचेवपत्राणि।विधिक्रु
ज्ञलेविधृतंवृषभमास्त्रीचसंक्रांतिनष्टचंडिकाव्यतीपातश्चदिव्यानांनिदानान्ययु
षामातिकस्मिकादशीप्रोक्तादिव्यानांदानवेद्यतइतिन्यायोविष्णुसंहितापिसर्व
शास्त्रोक्तश्चयदास्तविषांप्राणिनामीहचीदृशास्तंज्ञायातेतपश्चादनंतरंमुक्ति
नोत्तृयाविज्ञानतेतोजीवन्मुक्ताभवेयुःसवैपियदाजीवन्मुक्ताभवंतितदाह्या…

तिलैको लयश्च भवेत्पश्चादात्मनि निजतुरीयभागे यदृच्छयाश्च भावतो नादिसं स्थिर्यं
दहरकोटिनागंकालो दृष्टश्च भावमयपिंडत्रपाद दशतित्रपदात्रत्रपादाश्याति चे
ति नित्यास्थिति दृष्टिरूका ततत्रात्माल ॥ कालाद्गुणव्यतिकरात्परिणामस्वभावतः ॥
कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठिताद्भवेत् ॥२२॥ गुणानां व्यतिः करः स्वाम्यत्मणः पारि
माणोरूपांतरं अत्र कालादितियस्मिन्नर्थ ज्ञातितेषां पिंडवानां जीवानां स्वस्वतिव्यवहा
रदशायां नोदये ततादृशनातम्यत्तगुणत्वान्नकालादि विस्तः पुराणवार्यैरवप्रतिपा
दितः कालाद्यादिरूपेणाध्यावत् शिवोनंतं पूर्णकं लयं संस्मृति पिंडवानां चक्रीडना नौ
परेत्राद्वः प्राकृतराचार्यविशदांश्चविज्ञानगुणाश्रयाः । इति श्रीरामकेश्वरादपि नि
दर्शिजीवानाम नादिसंभवं श्रीमद्भागवद्धारारस्यमवायिनीयाजीवगतिः स्वस्य
बीजवादकत्रयं संबंधनाततिनित्यासुरिभिः प्रतिपादिता दहरकोटिपिंडविवर १३४

गोतिततो निःसरितानां भूतानां परिसिरपद्धतिगतागतादिववि लासाजुगुणानांस
त्वादीनां व्यतिकरः परस्परावयवप्रसरणं संभावतः ॥७॥ गर्भितगुणराशीनां व्या
पारदशाप्रसंगः । संपद्यत इति भावः । त्वेषां व्यतिकरात्परिणामस्वभावात्याविर्भूय
तु अहं कश्चिदवयवीति निश्चलाहंता वतिलासि वं यथा भूमिस्थस्य बीजस्य स्वम
ध्यवर्तिनी कांचिदंकुरोत्पत्तिस्वपादहरपिंडसंकटाधिनिर्मुक्तानां जीवानां कालक
त्वाक्तितात्गुणव्याप्तिकरोरूपप्रपंचांकुराविर्भाविता ततः परिणामस्वभावात तिस्मा
न्यपरित्यागित्वे तिकालादीनां त्रयाणां विशेषणं पुरुषाधिष्ठितत्वं कालस्य त्र्यु
णप्रापणपरिणामस्वभावत्वं तुर्णितं च महत्तत्त्वं यदाक्रूरूपमंकुरमिति ना
यात् भूगर्भांतरितात् नाशनबीजवदंतः प्ररोहवस्थितत्वं प्रकाशितवान् सर्वादिजी
वानामितिश्लेषः पथात्वेषां संसारव्यवहारविवरणं निरूपयं लाल ॥ महत

स्तुविकवाणि तु रजःसत्त्वोपबृंहितानां तमःप्रधानस्य समवतद्द्व्यज्ञानक्रियात्मक २३
ततो गृढप्रपंचमयस्वरूपनिरूपितविज्ञानमयस्य जीवात्मनः महत्तत्त्वं मूलप्र
ज्ञातराद्यंकरःस्तत्सर्वप्रपंचकपंचविंशतत्त्वाहंकारः यथा वटबीजमूलांकुर
त्मकतोपि न्यग्रोधतरोः स्यात् एवंविधप्रपंचमूलनिदानमहत्तत्त्वादिकवाणाद्धी
जातांकुरतावं प्राप्तात् तमःप्रधानं यस्यास्तोहंकृतिस्तवस्तु तवतत् अहमित्यादि
व्यक्तिकरं ज्ञानं तमःप्रधानतावनत्वेनात्मनो वस्तुस्वतावमुख्यत्वप्रतीतिनि
रस्तामदीयः कश्चिज्जीवात्मेति निर्धारतया प्रतीतिः रजःसत्त्वांशोपबृंहितात् इषित
हरितात् तथानानामतादिमूलसंस्कारबीजानां वृक्षाणामेकतु हरणमंतावि
त्वाषांकुरागमनं तथैव तस्मान्महतो बुद्धिरूपात्सर्वमितत्र नीववनीयात्तत्व
विशेषात् केवलतमःपिहितरजःसत्त्वमयाहंकारःप्रादुरभूदिति ध्यानः द्वयात् १३५

तपंचकं ज्ञानमिंद्रियाधिष्ठातारः क्रियात्मकं कर्मेंद्रियवर्गः तदात्मकः भूतादिवातेंद्रि
याणामुत्पत्तिरस्त्यहंकारादेव सिद्धः भूतानामिंद्रियत्वानां करणानां च कारणे एक एव
वहंकारामवतो यस्तु निःस्पृत इति त्रिवतोक्त्वा तु सर्वव्यत्ययकारणं तानेव केवलं
क्रियत इति तावः एवं लिंगशरीरस्य धर्मिणो विश्वेश्वरस्येच्छावस्तुशक्तिबलेनाते जस्त
कार्मणिदत्तात्मकं चोत्क्रांतेहवं किरवदिति निर्धारः एवं तामससाधिकबलमहिमम
हतीयस्यात्मकत्वप्रपंचमध्यकारणस्य वस्तुशक्त्याक्रांतहरितमिदं लिंगशरीरं अव
निज लादिसंपर्केण छिद्रलं यथा स्फूर्यते तथायमुपाधिरहंकृतिमयः तिजीव
नामपि तदुपाधेः तेदनतमोधिक्यं निरूक्तं अथाहंकृते नेरपि स्वरूपं निरूपयन्ना
ह। ७। सोहंकार इति श्रोकोविकवनु स्पमहत् त्रिधा वैकारिकस्तैजसस्तथा तामसश्चे
तियद्विधा द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिरिति प्रत्तो। २४ सकलात्तस्मूतविशेषमहत्त्व तो

विशेषोक्तत्वान्न प्रातुभूर्ताहंकृतिकस्य स्वरूपं न शेत्रे। विध्यमाह यथा मूलोक्तेरित
स्वशास्त्रि नस्त्रिकधस्फुरणं वैकारिकः विकारो मूलोक्तरस्य स्थितिमयस्य सञ्चारस्य
स्य विशेषत्वेन वा वैकारिकाभिधानं सात्त्विकाहंकारस्य निरूपितं दिव्यकल्कल
क्षण मूल प्रकृति महत्तत्त्व प्रारकरसर्वसत्त्वस्थितिरितिसंख्याः तस्मात् मूलोक्त
कारा ज्ञाता वैकारिकः सात्त्विकाहंकारः अहं परामश्यरं तज्ञामित्यादि विविकल्प
रूपातीति तु सो राजसः अहं विद्यानं अहं धीनीत्यादिलक्षणः। तामसो हि ह्रिं मीत्य
हं हन्मीति विशेषपक्षवानुएषगुणात्वाद नात्त्रिधा त्ववनीति ज्ञानत्वं शब्दमहाभूता
ख्यशक्तिः स्फुरणं यस्य ज्ञानेन रूपीकाधिष्ठातारिदैवतकदंबशक्तिः प्रस्फुरणं
क्रियायां करणवर्गशक्तिः प्रस्फुर्त्तिः महाभूतसंघातस्थितिवर्म्मादिः तस्मिन्न
व केवलं मदीयस्फुरणं यत् तत्रास्मा हंकरणं क्रियायां नेत्रादिसकलेन्द्रियत १३६

तत्त्वानां मात्रागुणः शास्त्रानिर्णयहत्सुहृत्र्ययोः स्वभूतादित्वं महतो यस्य भूतलेतिप्रत्ययज्ञानानामहंहृत
त्वस्य किंचिकल्कहतमहंकारोख्यं तास्यवतमो निप्रायस्य दलस्य भूतादिता सूरिम्र्पे निदका जीवजी२

क्षणायां विलोकनादिकर्त्तव्यप्रतीतिर्यस्मात् सा मनसाहंकारस्तनाकश्चिदितरो देवतासम्भू
तो विशेषशरीरस्थो यः समाविकश्चिति निःशब्दो। तामसाद पि भूतादविक्रिवर्णाद
तानामादिकारणत्वात् तमः कल्कं भूतनिदानमदंहतेरित्यादिश्रुतेः प्रामाण्यात्तस्मा
त्तामसात् अपि शब्दादीश्वरानादित्वमपि स्थिवितं अन्यथा नैकाकिनो गुणानुस्वर
शतगानि द्वानानि संतावयुरित्यादिश्रुतेः प्रामाण्यात् वैक्रिवर्णात्त्वक्र्तनीनावमाशा
ततत्ताद्भूतस्य मूलोक्तरः शब्दसंज्ञः तन्मात्रं तन्तः स्यात् ग्रामशब्दयोरिति शब्दको
शात् ... स्यमुलमात्रा शब्दरूपं शब्दव्यावर्तकोधर्मः शब्दद्वारा तन्तुस्य तु ग्रतिति
यतिः पूर्वं निःशब्दं स्तं सर्वत्र ममप्राद शाकक्रमसूत्रत्रकेन चिदनिर्वचनीयते श्वरना
दितनतामस्याख्य नाहंकारे रणतो हिता शब्दगुणः तनाद्वितेन प्रतीतामिदं नजगदि
विज्ञानमस्तु दितिध्वनिम्बे ज्ञांकुरो नरवातिपाति विज्ञानानां शब्दवर्णादीनामिति श्रुतेः श्रवण

मत्र ह्यमं ब्रह्मगुणाद्य किमवाप्नुयात् तस्मादाकाशमुत्पन्नमिति निगीतं मनीषिभिरिति
ब्रह्मपुराणाद् वस्यष्टीकृतं एवं सर्वशास्त्रेष्वपि विचारणीयं गुणादवगुणानां व्यक्ति
प्रतीकमिति निगमविज्ञानबलात् तत्त्वानां वाय्वादीनां स्पर्शादिगुणविशेषो यदन्ते
षां सत्त्व विहनं तदेवात्मणामवोजमनमिति पारिशेष्यानामपि सिद्धान्तः॥ नित्यसत्त्वा
नामाकाशादीनां भूतानां सत्त्वाविज्ञानमेवोदय इति हि सिनीयानां सिद्धान्ताविरो
धीतु यत्तो तव र्हिनाकेन विज्ञानोद्दीव दृश इति तणितं योऽदृवत्त्रदृष्टा यस्थित नत्व
स्पोदेवदत्त सूर्ययोर्व्यक्तिबोधकं अतएव ब्रह्म नगुणेन सर्वव्यापकस्यापिनतो
तस्य व्यक्तावद्दकत्वादेवोदय इति ध्वनिः॥ एवं लक्षणापादूतन रोडमापिनि रूप्यते भगवता
तदुक्तं संक्षेपशारीरकेणापि सूक्ष्मेऽगुणे रवयवावबोधं पंचप्रभूतगुणसुदयोऽपि सि
सृतास्ततां प्रभूतवादि महिमप्रतावादवं त्पत्तावात्र विधिरनुग्रहादिति ध्वनिः॥ १३७

नन्तस्तोपय विकर्णाद्द भूतस्य ब्रह्मगुणो निलः परामयात् वाव्वांश्चाणतुजस्सतो
बलांशद्भूतस्य ह्याव्यय सम लक्षण रूपनाशायदाधीकवी ततदस्य ब्रह्मगुणे वानुसक्
लक्षणं च निदान रूपो वायुः स्वाधाराण्य सिमुत्पाद्यत अतएवाव्यक्त प्राधान्यं सून्यं
वियदिति नन्तु निर्बीजं परवानिति परं वदादिविद्या ०त्मकं अलविद्यते यस्मिन्
तदुक्तं विष्णुरहस्येऽपि मायते न ततं विश्वं सत्रा ह्यमिति निर्वितिः येन संलीयते जी
वो विज्ञानादिभिषि त्राश्यत इति न्यायात् सर्वं यदधिनिर्वाणं निदानं तादृक्शाटां ब्र
लेति नाव॥ अव्यक्ते ब्रह्मसंलक्षस्वरूपं वावधीति क्षितं व्यक्तेवमस्कृतानां तितस्मा
सर्वाक्रितिर्मस्कृत इति प्रवचनस्याराधारादपि निर्मित ब्रह्मात्मा संबंधयोराधं निदा
नं ब्राह्मं स्वरूपमिति ध्वनिः॥ यं गाचरणप्रमाणं कश्चिदिनमा इति यथा वियतः
सर्वभूतानां बाउतीवाभिपश्चात् मिविदां लयस्थितथा तस्याद्यस्मृगुणस्य ब्रह्मवि

शेषस्य विकारस्याद्वृत्तिनिरोधनको विद्वानां भोगमोक्षौ करस्थावेवांगीकृतौ पुरा
णकविभिः तदुक्तं नारायणीयेऽपि पंचभूतात्मवान्न जीवो वियत्तन्मात्रगनवित्तृ विमुच्य
तत्तत्वात्मे नयज्ञस्य हृतत्वंश्रियादिति पंचयज्ञविधानात्मकोऽपि क्रियायोगो वियत्तन्मा
त्रगत्वे वान्यविकल्पे सादेवानाथविशेषपर्यायः सत्त्वादवस्थानत्त्रतपरा स्य बी
जयोगानां च निषमतो नियुक्तः अधिकानकाङ्क्षिकमायेभावेवात्रे विवक्षविन्नादे
हिकोऽशुद्धिमाद्यय स्यत्वादवत्रं तंचारत इति मंथानालेरवादवनिश्चितिवातस्मा
यमेकान्नं क्रियान्तिपंचयज्ञरूरःस्मरःकरूणःस्यं विनागीस्यानुमादेवव्रतिपत्ति
तेशति हृदयाज्ञवाच्यानापि धातिपादितं तत्राह मनुः काजपद्म्याकर्षणं च चामध्य
काद्विष्णुयोन्यदं" अश्नीयात्संविनानस्योऽपि दवव्रतीत्रुध इति स्यायंप्राणवद्वेशिनामि
तिश्रुतिनोदनाप्येकान्नानाविषयातदुक्तमाग्निधानरत्नाकरेऽपि दिनीतत्रिस्त १३८

९ लोस्यायं प्रातरेकविनागयोरितिस्यायंशास्त्रोत्तनुदर्वनिपातिको विज्ञेयः स्यायामिति दि
नां नत्रिःस्वराणां वत्सोऽपि कालेऽप्रातरित्येकान्नपराणामेव देवस्त्यव्रतित्वंचोपनिष
ज्जियापि चयदुक्तं प्रातर्दिवाऽस्नानन्नमकिंचमश्नीय. तस्मान्स्नानरेवनाश्नीया
न्मध्यं. दिनाव मनुष्याःस्नानन्नमकिंचमश्नीयात्तस्मान्मध्यंदिनपिनाश्नी. यादपरा
कोऽवपिनरस्नानून्नमकिंचमश्नीयात्तस्मादपराह्णेपि नाश्नीयात्स्माहावाचया
शवध्यस्नानस्त्रवीनवस्तमस्य र्यप्रातरेवाश्नीयाऽदिति स्यायादिति स्यायाश्चा
याह्नकिवलमेकान्नं तत्र न स्याद्वस्तव्यत्रनर्त्संशा निःरूपनावरमं जन्मयेषां स्या
त्तेषां देवव्रतेरूपिः तस्मादेकान्नातिःस्यायें दमदानदयापारः नवितव्यं स्तदा
चारः पंचयज्ञक्रियापरे रितिस्तुमं नवचाननापि मोक्षक्रियापरोयोगेनित्यमेका
न्नवतीस्तं नचेत्यं चाज्ञियं ज्ञः स्यो विनागविधानतइति गर्गेणापफलं च सुवच

नमात्रेणामाराधकत्वेनापि दर्शस्तम्भःत्रतं हृत् नवति तदुक्तं शंखेनापि विधृतादिषु
चपर्वदशम्यादितिथित्रयं एताश्चष्ट व च नमातरः स्मृतिज्ञैर्मताः पर्वसु स्वर्ग
तरायुरक्तं यं स्तुत नारकं तिथिष्वेवापवर्ग्यमथवा वै।दोः प्रमेयकं तस्मा
त्पर्वालितिथियानतथा व्याप्त ततन्यारेः चतुःपर्वस्तु ममाज्ञेः श्राद्धस्मां काल्ये
कंमतं स्मपिंडं नष्टश्चात्रिके श्राद्धमाकुर्मनीषिणः त्रयत्रिंश गुणैर्युक्ताः पारलौ
याग्रुणाश्चिताः दशम्यां चाश्वतिथयो दर्शस्तम्भता स्मृतिरिति न्यायात एतावती
सपिंडश्राद्धादिमहतीपंचयज्ञवतीक्रियाः सार्वभौमधवविजिज्जुघृज्ये ष्टमध्य
मत्वात्रादिभिरवश्यं पृथगेवाविधेयातदुक्तं शातातपेनापि स्नेवि त्तागश्चतप
रेहृदर्शस्तम्भक्रियापरेः एकां तवह्निभिरपि कार्यास्ववीक्रियाः पृथक्पिंडदान
ममावास्यायामपि कुर्यान्निष्यकूश्चयं श्रीधीयं यश्चकर्त्वर्यस्वबीजसुणवानन्दी १३८

७१ रःइति न्यायानुस्अंशु व सुदायानां मुख्यश्राद्धविसक्रियांकुर्यात्तानिवेज्ञायां तसर्वस्त्रिदम्मतो
गिनइति न्यायास्तु निर्वाजयोगविशेषः तदुक्तं गार्ग्यणापि सन्नीजयोगसंस्कारीयाजघज्ञान
प्रविधानुसापिंडविषया न श्राद्धातादर्शस्तम्भात्रेरतइतिनित्यं पंचयज्ञानां विधिस्तु देवजे
नोक्तादृच यज्ञाहारःप्रज्ञामांतुष्णातिपितृजनं श्राद्धवेपितृयज्ञःस्याक्षोताब लिविधान
तःश्रीमद्भगवतःशास्त्रश्रवणं ब्रह्मणःक्रतुः।एतेपंचमहायज्ञाजन्मम्रत्युफ्तयापहाइति
एकतांत्रणयान्येत्रं निन्यं श्राद्धं जयुर्बुधाः।नावाहनं नचावश्ययत्र नोदक्षिणापिवाह्रि
तिपाराम्पराक्तेः एवं श्रादशाहं षडशाहं वत्साहं वादहस्रहमानुदिजोवाहेन वा शक्यस्य
नीमकांततथा स्यादितिनारदोक्तेः वायोररपि विकुर्वणाकालकर्म्मविनावतः।श्वध्वियस्थिदा
निनोवायोमूलमातरिश्वनोविकुर्वणान्तु तदस्मादस्यां तरंगस्पमानानु किंचिंत्कार्यरूपं
तत्सुदपद्यताविरन्तूनूयदाविजविक्तूलतमसामेवस्थानिस्स्तूदितिशावाः।पवनादि
त्वतितं चकालकर्म्मविनावतएवसिद्धं नतुस्वशक्तिनाःसाक्षात्तनविकुर्विराडंशाः।

कर्म्माणीश्वरेणाबलतंत्रविहारीणि दद्दरनामधेयपिंडानुवर्त्तिनां सर्वजीवानामितिज्ञा
तव्यं स्वभावशक्तिः काचित्सहजकार्म्मणीकाः स्वाविष्टपिलिंगिसमुदायेषु वस्तुशक्तिः
एतास्वनोदितायं वायुर्विकुर्यादिति नावः सहजबलाद्यपूर्त्तिकानुवियतायाः समहा
र्ववजःविकाराति यदशानादिताः सूमसोनाशाकमिवनावायदिति शिवसिद्धांतानिशायादव
धूनिः॥७॥ उदपद्यत तज्जाविरूपवत्तुसप्तशास्त्रवतु तज्जसत्त्वविकुर्वाणादासीदंतो – सात्म
कं॥२७ परावयादिति पवनाकाशयोरस्वयादद्दत्वादिपिसूर्तिं तेजःसत्त्वस्य तंसशोपिवर्त
त्तं शष्टश्चोतिपरंत्व कश्चिद्दिधा स्पस्तुरुवितः पाकः सा शाङ्कुस्य त्यादरगोवरोऽवित्यशक्ति
त्वादि । तेनावः तडकं निदानमकरंदपि अचिंत्यशक्तिजगदीशस्तुर्मनायस्तुवि । तस्माद्वि
यदादयो मीजगन्निदानायजडा अपिस्तुस्वात्मने नमो विंत्यगुणाय सूक्ष्मेऽवतिन्नयाद्द
दनशक्तिमायादवक्तदनशक्तिस्वरूपमंतास्मसम्भूदिति विविलासमतनं आप्याय
नं सर्वजीवानामानंदनिलयं विड्अनुकुर्वीतियसर्वत्तिजोस्मिन्नुपदिहिनामितिप १५०

स्वपुराणत्रिप्रायेणापि शष्टस्पर्शरूपरसात्मकमेवाभूदिति तावः॥७॥ रूपवत्स्पर्श
वच्चांतासोषववपरान्वयात् विशेषस्तु विकुर्वाणादंतासो गंधवानभूत् ॥ परान्व
यादिति वास्वाकाशादीनामवस्थितबलावगात् विशेषः सर्वधिरूपत्वेनसमुक्त
सोऽवि ॥ घोत्वरसमभूत् सकलगंधगुणस्मभृद्ववनी आप्यायनस्यापि स्तः । वस्यगत्व
रस्यैव वस्तुनः स्वाधारः कोपितोऽधात्र विशेषस्तेनस्तात्तवेदिति शिवपुराणत्रिप्राये
णापि सर्वधिरस्वरूपत्वात् सावात्मिष्टशक्तिस्वात् नवविशेषाभिधानिरूपितात् तडकंसि
द्धांतकारैः आत्मष्टशक्तिर्वस्तुदेहतस्मात्स्वच्छंयुक्तस्वातिसुखं स्वशक्त्या आकाशातयत्प
तीवतातिसमेसमंतात्सृपतच्चियं खेऽवति न्यायात्तु भूतादिस्थूलसृष्टिं निरूपयित्वा
तदंतरगतसूक्ष्मसृष्टिं निरूपयति ॥८॥ परान्वयाद्रसस्पर्शशष्टस्वरूपगुणान्वित
विकारिकात्मनोजज्ञे देवा वैकारिकाद्दशा॥२९ परान्वयादिति सर्वपाद्यासप्यवि

त्रोपयस्तुतरां संबंधो निरूपितः। अहंकारस्यैव त्रीणि रूपाणि वर्तन्ते। तेषां वैकारि
कोऽहंकारस्तु वैकारिकादहं निदानीं निरूपिता। सर्वविकाराणामहंकारणं मनस्तु
वैकारिकादेहमिदानीं वाहंकाराजातं देवाश्चतत्त्वदिंद्रियाधिष्ठातारः येरवस्य
णां करणानां प्रवृत्तिः प्रसरीसरीति तेषामिव पृथग्गतिधनानि च निरूपितवान्
॥३०॥ दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। तेजसात्तु विकुर्वाणादिंद्रियाणि
दशाभवत् ॥३१॥ दिग्देवता वातोऽर्कः प्रचेताः अश्विनौ वह्निरिन्द्र उपे
न्द्रो मित्रश्चैकश्चैते तेषां पार्थिकं वक्रप्रकाशेन्द्रियव्यापारमायत्तीवर्तीपादितं
सर्वं समावृत्त आदिकारणं देवाः सृष्ट्वा अविदं ज्ञानेदाः यथा क्रूराः पद्मवन्तां त्रयं
तिबीजं तथा सर्वमयस्य वाक्येति स्कंदपुराणात्प्रियायादवध्वनिः एतद्वैकारिकं स
ष्टिस्वरूपं निरूपयित्वा तेजसीं सर्वेन्द्रियमयीं सृष्टिमाह तेजसादहंकाराद्विकुर्वा १४१

णात्सतः प्रत्यक्षोदारवती निंद्रियाणि दशाभवत् प्रत्यक्त्वकमर्नीया रूपमात्रत्वमपि
दः निदानानींद्रियाण्यक्रूरात्मार्थ केल्पितानि वेत्ति नविष्ट्या नरपुराणात्प्रियायाद
वध्वनिः। तेषां च स्वरूपं नामानि वा ह भगवान् बादरायणिः॥३॥ ज्ञानशक्तिः क्रियाश
क्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तेजसौ। श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवः॥३२॥ श्रो
त्रादिज्ञिकाः तासां ज्ञानशक्तिः वागादिपायंता पंच क्रियाशक्तिः एतेषामिंद्रियाणामेवा
नुक्रमेणाधिपत्यं पूर्वपद्योक्तानां देवानामवतिष्ठन्। बुद्धिप्राणावपि तेजसाहंका
रस्वरूपौ निरूपितौ विधात्रेति नानैश्वर्यस्वरूपत्वादवलाव। परश्च विं त्वैश्वर्य
स्याविंत्वे निर्माणमाह। यातेर्संगता तावावृत्तेंद्रियमनोयुणाः यदायतनं निर्मा
णेनशेकुर्ब्रह्मविन्नमाः॥३३॥ पुत्रस्याकारीदीनिंद्रियाणि वा तेरेव निर्मितानि मनो
विकारिकारिकाहंकृतिमयं गुणापूजनप्रवृत्तिसंतानाः ये एते तावासं न वर्तितर वत

चनो विचारितः साक्षादसंगताएव कविभिर्निरूपिताः येषां आयतननिर्माणेनानास्वभावचल
नयस्य स्वभावो कदंबवृत्तिमात्रं अपि न कर्तुं शक्यः केवलं सकोकामीश्वराज्ञानंतारणेति
भावः ईश्वराज्ञावैयर्थ्ये चेदं सर्वस्वं तत्वेदितिपद्यार्थः आगानि विराजो गाहतिः सकलसंख्याता
भूता . नामेवजायेतानादितानां हारिति ब्रह्मांडपुराणाभिप्रायानु अतएवेश्वरे लक्ष्याः र
वेकरनोदनामंतरेण न कोपि कर्तुं हर्तुं नानामायनं समर्थ इति भिषः यदापास्तोदीश्वर
णानुगृहीतानि संतवेयुसहतान्येषां स्वरूपं दर्शयति छा तदासंहत्य चान्योन्यं भगवत्
शक्तिनोदिताः सदसत्वमुपादाय च तयं सस्रजुर्ह्यदः उरुत्व ब्रह्माविराम इति पावस्तु
सा ह्यात्मुत्रलीलेनादिसंत्त्युः अस्माह्नादलंकारकारणरवनिषिधोत्पन्नपुत्रला लनायोग
गुरुणां स्वाचकक्रमः न निरूक्तः स्वयं धात्रा यस्मात् जायेते विसुतिरित्यलंकारस्मी मांस्या
यामेव निरूक्तं चाहुः लविनमात्रं यमेवस्वद्धः पाठः सा ह्ये निरूपितः तस्मात् बहु लवि १३४२

त्रमाब्रह्मादयोपीश्वरकटाक्षैकनोदनामंतरेण जगत्कर्तुमनीश्वराएवसंतवयुरितिता
त्पिकार्थः अन्योन्यं संहत्य संहत्य सर्वं कार्यं कारणं वेवोपादायादौ ब्रह्मांडं ससृजुरितिवा
न्यामेवान्वयः अतएवात्मनो व्यापकस्य संनिधानमात्रया सर्वेषां भावानामपि जडकर्तृत्व
श्वर्यसिंपत्तिसिंपनीपद्योततिभावः जडानां निजज्ञात्यानां निजांशभूतात्मनां भावानांनि
जसामर्थ्याज्ञायते कर्तृत्वासुवामितिब्रह्मांडपुराणाभिप्रायानुं कृत भावाः कृतानिपं
चेंद्रियाणिदशामथगुणाः आकाशादयः पंचाहंकारामहांश्चेति विद्वांवकेतानसाक्षिमसमर्क
वानिकरणेंद्रियाणीतिएतत्समवायात्मकं जगदिति विज्ञानव्यां कथ्यं कृतम दृनात
येनासत्तनसत्नुबाधत्प्रीतश्चानिर्वचनीयमित्यर्थः छा वर्षदिगसहस्रांतेतदंडमु
दकेशयंकालकर्मस्वभावसंजीवाजीवमयत् ३४ वर्षजीवाः स्वएवहृगानितोर्वके
ल्यप्रपंचावेकौवमध्याविंदवनिवासिनः वार्षाजीवस्तु वच्यस्तितोरित्यनेकाप्यतिहृगाहर्म

समुद्रयोः॥ तेषां सहस्रमानं स्वब्रह्मांडमध्यगात्मपर्यायिकदंबं सहस्रं नियामसंख्येयसमुद्रह
कलेजत्युरित्यनेकार्थनिर्वर्णद्विगस्तहस्राणां केऽसंख्यब्रह्मांडांतरगतानां समस्तजीवानां
तमोज्ञावस्थितकस्मिंश्चिदात्यंतिकेऽव्यवदांतात्कात्यंतिकेलयविशेषे पुनरुदकसंज्ञं जीव
मितिजी वमयमेडंदहरस्य कोटितमविभागसंज्ञं पिंडं जीवाः परमपुरुषो विराजा
ज्ञा अजीवयत् व्यवहारराशिमगमयत् उदकेन्नायमिति उत तत्र कल्पं अर्कंदुः खंमहस्रं
महलिसर्णं तस्मिन् शितडति ततः श्रीमद्धिराजस्य तुरीयदलस्तं स्थानामव जीवानामत्यं
तमेवस्तंमहर्षिखे मरुदुःखस्तुतयः संगिरंतयतः परमाणोस्त्रिंशत्कल्पान्त्रुटिसत्रिंशक
लंस्तं नागः तस्मादवत्रिंशकलंदहरंत कोटिकलः पिंडसूक्ष्मान्नवब्रह्मांडसंचारिणो
सकलानामवस्थितिरात्यंतिकेलयेतानेवावमोचयेदिति श्रुतिः। प्रामाण्यात्पुनः सृष्ट्यारं
नसूतहृदहरकोटिकलपिंडमात्रावस्थितिपरणामवमोचनात्मकः सूरिभिः स्वरीकृत॥
त्यां त्यंतिकलयस्तु सर्वेषां समानामोक्षिकोः सर्वजीवसमानलयव्यवहारो लयस्तु बहुजीरे १२४२

वयुगसहस्रेसंप्रलयेनिवर्तत तदुक्तं श्रीमत्शारीरकारैः अनुत्तरस्थानवतीर्णसपारस्य प्र
कोटिश्रतीयोजनीनविस्तारिकूपः परिधिप्रयोगीः मिष्टीपयोदृत्तस्य ततं सरस्वत्यावी
यातवर्षकिवगीलाखः। एवं यद्विहीणतरं सहस्रं महाकल्पानाममितापपानां तथापिनो
यातिपरा। पिकाष्ठा त्रिबाणसानस्यमहालयस्य तावत्प्रमाणास्यां तत्रोदकाग्रं अंडम
जीवयत् व्यवहारराशिनोदनाजीवानां संमर्दकः स्वामय विमोचिनी जीवनस्तु सत्राद
दितिनावः कालकर्मधिनां नाविष्टं तियस्मिन्स्तो। तिमर्वविश्वप्रभुरित्यर्थः॥ छा। स्तण
पञ्चरूपस्वस्मादंडं निर्दिष्टनिर्गतिः। सहस्रावं क्रियाकल्पः सहस्रानन शीर्षवानु॥ अप
स्तणपयः द्वीकादवरमध्यविभागकल्पनयाजीवात्मासत्वव्यवहारराशिप्रवर्तितस्ये
मारणसामग्री विहीतयहत्वा प्रवृत्तिकरणयोगेन लक्षपूर्वकरणयोगीतेन ग्रंथिभेदनं
विध्यायानुक्रमेण लक्षपद्मासिकनक्षिः। ततः श्रीमत्सकलदिव्यदर्शनीन विचाराधिदितवे
वनात्मकनगवक्रक्षिः। तनब्रह्मयज्ञात्मकेनतातीयेन नगवक्रक्रियोगेनेवागीलकानांक

र्म्मणां विवरसंवरं विधाय सत्तासंस्थानाशुभकर्म्मणां क्षयं च विदध्यात्तमेव क्षायोपशमि-
काख्यं तुरीयं त्रिक्रियोगमाक्रा। ततः प्रक्षीणाशुभ्रात्मपूर्वसंस्थानात क्रोधमोहकाममानोन्नानां
अनंतानुबंधानि काख्यायिका निछित्वा संज्ञप्रमिश्रखलान्तुरागविछेदं च विधायैवं सत्व
कर्म्मक्षयं विधाय लब्धक्षायिकात्मयोगो विदितयोगी मंत्री ज्ञानां तयोगाभ्युदयति लब्धभा-
लुविज्ञाना विशुद्धात्मा तपश्चर्यायोगविचकी क्लिकं वनिवासं संसिद्धिमुपलब्धे तां विज्ञप्ति ते-
दृष्टं हृतः ततो नवग्रीवा निवासाद्भवारानूवापरिमितसुखानुभोगा केवलज्ञानात्मिकां
विज्ञप्तिः शुद्धेदये तु तत्क्षेदित विज्ञप्ती नां महदानंदमयत्वे दृष्टः ऽवाछितः । शाश्वत-
संतावत्तावदेवयावत्सर्वेषांमेव ब्रह्मांडमध्यगतानां जीवानां स्वसमानसहजावस्थिति
रनुकामणस्तंत्रवेतघुणाक्षितिकन्यायान् यथावद्वृत्तिकारणे न विहितग्रंथिविने-
दकानां पश्चादंतः करणगलनात् विवेकात्स नैषाम तेद वस्तुत्वे न स्वर्वोहमिति विज्ञा- १४४

नादेककल्कोहमिति सर्वजीवशरीरवानहमेवेति भूर्ल विज्ञाना च्छोतिवायं संतव-
स्मसत्वतत्परमाविचित्राश्चर्यमयः संतावत् अहमेव वंद्ह तःसामास्य सहस्त्रं नरावो
क्रयोबाहवोऽक्षाणियस्य सोहमस्मीति विद्वोत वाक्यानां प्रामाण्यानुसहस्त्रेश्चान
नानि शीर्षाणि व यस्मिन्नुस्तएवेवं विधाद्य नंदमयाः सर्वमियः सदानंदमयः सोहमि-
त्यादिश्रुत्या सर्वजीवनकल्कमयपिंडो ब्रह्मांडं विकुंठकर्णिकाद ब्रह्मरंध्रं ब्रह्मांडस्य
नितिछिद्र निर्गतः निश्चयं विराजब्रह्मलक्षणमयं सुनवदिति ध्वनि नाथैः दहराकोटि
दलके बंधपिंडोपिनिककाव्यवहारव्यतीकांतो सोऽसपिंडो लयं ब्रजेदिति संथानल-
खानि त्रायादपि साक्षात्वस्तुयासहएवेकः संतावनानत्वे तिएतद्धु क्रौश्री मत्प्रका-
दपं व रात्रेपियत्तान्निवावस्पानो यं लयः स्यात्सर्वात्मोति कांतदा विज्ञाय विराजोभगवा-
नुरूपमंडकं स्वतरी। यथ विनागस्थ दहरांशोन वा स्यादिति न्यायानु एवं यदाभ्रक्रमेण।

सव्वकदृयविधये नोत्तवेयुः तदा स्वबीजयोगतत्त्वया वां ता ब्रह्मविदः संतावत्सुरा विघ्न
तीरवः। तदुक्तं नृसिंहपंचरात्रे पिप्यवत्तुरराशिप्रसरा विष्णुमायात्रिनोदिता। यदृ
च्छाकरणानि वक्तुः श्रीलोत्तवस्थितिः। न रांगकोटिवार्त्रेयियदिग्रलाद्मात्रारे विना क्रिया
कर्म स्थितिं दिवा मोहवकरणं लजयैतयस्माज्ज्ञं घिद्याया नृ नंयन ताकिः स्व ताततनी
सबीजयोगिनीयस्यां ब्रह्मुब्ज्ञः सं न क्षेत्रनः तावातापत्रामश्रेणीस्यं तवेज्ञं घिनेदेत।
नयाद्भुतलणोज्ञानं हपकश्रीणिमानयतः। योगानुनवतः। हपश्रीणितः कर्मसंबनं तक्लु
४= लयति निर्दिग्धं स्वाबिजे नि वनित्यशः। स्वजीवन्मुक्तयोगनस्त्रीधिं तत्तातनरः। नवयो
वाग्निकांश्रीमद्विक्तं तस्यविद्वात्म कोताता बिंदव तोगे नगा लायछिगादेतु केश्रलि
गी विश्वस्वस्थितेद ता वविवर्जितः। सर्वं देवमयो लोक इति विज्ञानवानु क्रवेन्नद
येद्व की नृय ब्रह्मांडं पुरुशक्तिमानु ताताः विष्णु निराजोसोनाग्राद्भिधः। प्रकाशः। १४५

वानुलत्तते यरामेश्वर्ययिज्ञागवतमाउसुः। एश्वर्यात् ब्रह्मविष्णुपामनंतानंतकोटि
गमितिन्पायातुत्रतः परं सर्व ब्रह्मांडांतरवर्तिनां लोकानां स्वं ह्मनाकरवादेशं
तद्धिराजो ब्रह्मणो दिव्या निर्वचनीयप्रतीकोंतरतए वस्य नवएव दितिनिरूपयति।। ७।।
यस्ये दावयवेलक्षिकं कल्पयंतिमनीषिणः। अवादिनिरधः स्वह्नस्वङ्गोर्ध्वं। उद्यानां
द्विनि। उद्धृतरूपस्यमुखं ब्रह्महत्त्रमेतस्य बाहवः। कावाविरपो तगवतापज्ञोश्रवो
व्यजायत। अत्र वसकलवर्ण विशेषेषु स्ववविययवपरमाणुजातत्ता तिविशे
षांणां जोकादीनां स्वावर्णां स्वकलवर्णजात्याधारणां तदंशानुगतपरमाणुप्र
प्रतिश्रतिमयावनालेदवादं निरूपयतु सर्वं विष्णुमयं जगदिति सौवर्ण्य
टादीनां स्वोवर्णयाज्ञातिप्रतितिनिर्बोधिः। स्वकलकर्मद्रियकरो नावा स्वविनामुख
प्रदेशोद्भूतपरमाणुत्वा ब्रह्मेति ब्राह्मणजाते कत्वा निःस्ववर्णवा ज्ञ यशक्ति विज्ञा।

नप्रतिबोधशक्तिश्चगुरुत्वं संनिगदितिसर्वंवंद्यत्वंचसर्वप्रतीकनायकत्वंसप्ताननास्य

वाक्शक्तिःकवयः॥एवंसार्वज्ञ्यसमुच्चावचावयवपृथुलघुपरंपराप्रवदितव्येतिभावः।तथा

पातालादिषुलोकविशेषेष्वपिविवदितव्यंपुरुषमुख्यमित्यादिषुसन्निकर्षं श्रीमद्

पासनसुखकायस्य॰महत्तावयवेष्वितिलोकात्मकोपासनंस्थूलसूक्ष्मविवरणेनहि

त्मकमाहभगवान्बादरायणिः॥७॥भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोऽस्यनाभि

तः।हृदास्वर्लोकउरसामहर्लोकोमहात्मनः।ग्रीवायांजनलोकश्चतपोलोकः

स्तने॰द्वयोःमूर्द्धभिःसत्यलोकस्तुब्रह्मलोकःसनातनः॥जघनानन्तानां॰ऊर्ध्वं

ष्यांवितजीवितोःजन्तुष्वांस्तुतः।तेक्लिन्नंजीवात्यांतुतज्जातजं।भूर्लोकःकल्पि

तःपद्भ्यांतुवर्लोकोऽस्यनाभितः।स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्निइतिवालोककल्पना।अ

त्रस्वर्लोककल्पनासर्वार्थसिद्धिविमानपर्यंतस्यसत्यलोकस्येतिज्ञातव्यं॥८॥

वंपंचप्राणात्मकस्यब्रह्मांडात्मकस्यविश्वेशादिमद्देहस्यस्वशक्तिशारीरपरमाणु

प्रादुर्भूतस्यस्वरूपंनिरूपितंस्वयमेकोऽप्यनेकदेहवानुयोगस्वरूपविदित्यपिश्री

पतः।सूचितंसर्वेष्वपिशरीरेषुभगवतोब्रह्मांडशरीरूपेषुब्रह्मविष्णुरुद्रेषु.

रशिवासदात्मिकाः॥पंचप्राणाअपिनिरूपिताअत्रदिव्यादेर्यकल्पस्वरूपेणेनना

नाजीवस्याप्यति।भावोऽपिनिरूपितः॥७॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहं

स्यांसंहितायांश्रीद्वितीयस्कंधेपरमहंसपरिव्राजकश्रीयोगेश्वराचार्यनिरूपि

तश्रीवासनानाम्निपंचमोऽध्यायः॥ समाप्तः॥७॥ ॥ब्रह्मोवाच॥ वाचां

वह्निर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः।हव्यकव्यामृतान्नानांजिह्वासर्वरसस्यच॥१॥वाक्

विश्वानरस्यतस्यजैवतोविराजस्यवाचोवेदादिविद्यालक्षणायाजयनस्थानंक्षेत्र

माकरणंभूमिर्मुखमेवेत्यर्थः।तस्यसप्तसाचीकृतदिव्यमादिमधातवः।छंदसांत्रिष्टु

पुगायत्री वृहती नामाकरः। सर्वस्य स्पृहव्यकव्यामृतान्नानां दिव्यसंकल्पनिरवपणानां
तस्य डिङ्कवाकरश्चेत्रं ज्ञातिसर्वगतघट्रूपदर्शी श्रायिकं तांक्रियागवानीति वेदितव्यं
सर्वाङ्गिनां च वायोश्च तन्नासि परमायने। अश्विनौ रोषधीनां च त्राणे मोदप्रमोदयोः। त
स्य नासा विचारघ्राणादीनां सर्वजीवसंस्थानां साधारण एव नस्य च अश्विनौ नासिकापु
त्रयोर्मुख्याकरणं भूमिः। साक्षादोषधीनां नांचेति तन्त्राणं मोदः साधारणत्वं च सुखं
प्रमोदः परमनिर्वेद सुखं चेति धनितार्थः। मोद प्रमोदो परमस्य मुख्यत्राणप्ररूपं चाडुद्य
गतो यदिति सिद्धांतकमतां जित्राया देवधनिः। रूपाणां तजसां चक्षु दिवा सूर्यस्य चाह्निणी
कालो दिशां चतीर्थिणां श्रोत्रमाकाशव्याप्तयोः। ३ तज्ज्ञात्रं वसुसाराणां सोमागपस्य च नाज
नं। ब्रमस्यस्यत्रं वा योश्व सर्वामधस्याचेवाहि। ४ रामाणपुक्रिज जातीनां येर्वीर्य ज्ञस्तुम्
वृताः केत्राम्लस्तुनखान्यस्य शिलालोहान्नविद्युताः। ५ वालवालकपालानां प्रायस्यार्णमं
कर्मणां विक्रमो वृतुवि स्वक्षेमस्य शरणस्य च। ६ सर्वकामवरस्यापि हरेश्वरणं आस्य १४७

अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः। ७ पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानंदनिर्वृतेः। पायु
र्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारदः। ८ हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः। पराभू
तेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः। ९ नाड्यो नदनदीनां च गोत्राणां मस्थिसंहतिः। अव्यक्त
रससिंधूनां भूतानां निधनस्य च। १० उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदं। धर्मस्य मम तुभ्यं
च कुमाराणां भवस्य च। ११ विज्ञानस्य च सत्वस्य परमात्मा परायणं। अहं भवान भवश्चैव
य इमे मनयो यजा। १२ सुरासुरनरा नागा – खगा मृगसरीसृपाः। गंधर्वाप्सरसो यक्षा रक्षो
भूतगणोरगाः। १३ ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधराश्चारणद्रुमाः। अन्ये च विविधा जीवा
जलस्थलनभौकसः। १४ ग्रहर्क्षकेतवस्ताराः तडितः स्तनयित्नवः। सर्वं पुरुष एवेदं भूतं
भव्यं भवच्च यत्। १५ एवमित्यक्रमपूर्वेणग्रंथेन भगवता विराजस्यांगविवरमध्यसंचारि
लोकजातगतपंचपंचपरमो मेष्टि लक्षणतन्त्राणादि समीरणनोदितानां सार्वषां जीवानां

मुख्यावयवेषु निजेषु परिधानस्थितिं समुज्ञाप्य पश्चात्सकलमपि दिव्यस्वरूपसन्नासपर्द्धीनि
रूपयति भगवान्बादरायणिः॥ अतएव स्थूलबीजव्यवहारात्मकं जगदीश्वरमयं चिंतयेदिति
विशेषस्तायिकता निरूपिता। सा तु सन्न कुकखायांकरस्तंयमंतारणनजवितं तदुक्तं
योगस्तं वरेपि मायामन्मथलोभानांसक्रोधानां तु वा कुराः षोडशाहं ममत्वं ताने
दाश्चाष्टादशास्मृताः। स्नेहस्तपापनतयानिसिता निगमोक्तिभिः। कामक्रोधविमूढानां मं
कुराः कालनिर्मिताः मायांकुराः स्नेहजाः अवाराउद्भमाः स्मृताः। त्रयाणामंकुराणां व
कस्वायाणां चित्तेदकाः। द्वादशो वत्नावधुवेकालस्त्रसात्मकाः स्मृताः। संज्ञालनाद्वि
वस्त्रस्थायी प्रत्याशानस्तुपद्गः मासगो विपरीतः स्यात्सलानं तानुबंधकः एवं त्रया
णामातणां कामलोभक्रोधमिति। कपटस्यांकुराणां हि नामानि च एष चिह्नाः संशा पुंमि
श्रधर्मिचं निगुणप्रेमवर्द्धनं स्ववशात्स्वार्थविज्ञानपारलौकिकसंशयं। विदुष्य तु सांतोमा
निकपटस्येति निसिति त्रयोनंतनिबंधाश्च चत्वारः कपटांकुराः एताद्विसदृशं कर्षांकुर्यदिमा

PAGE(S) MISSING
NOT AVAILABLE

FOLIO NO 149 MISSING

स्नायिको भवेत् इति न्यायात् एतादृशं श्रीमद्भागवतोद्ध्यानं लब्धुं स्नायिकानामेव संभवेन्नान्ये
षां सर्वव्यापकस्वरूपचिंतकानां स्नायिको भक्तियोगः समुत्पन्न इति लब्धुं स्नायिकानां
संबंधेन नत्वाज्ञातात्मककामाद्यंकुरनवकमदंमामत्पकादृशाविकाराब्धलज्ञान
स्यांतः राय भूतावर्त्तीत तस्मात् बहुपंचमभक्तियोगी कश्चिदेव ब्रजसंस्थाने संप्राप्त
नकर्मसिं तानी न भवेत् इतिध्वनितार्थः॥ ततएवंविधनश्रीमद्रूपजस्य कोक्केनध्याना न
एकादृशा केवलविज्ञानां तरायकमश्रियविवराणां संचयं विदध्यानूतात्पोरूपंध्यान
माहात्म्या॥ तेन दृमाहृतं विश्वं वितत्यिमधितिष्ठति स्वाधिष्ठानं त्रतपन्त्राणो बहिश्च ततपत्र
सो॥१९ तेन विराजा विश्वेश्वरेण पूर्णेन व्यापकात्मकेने दृब्रह्मांडकोटिमयप्रापंचिकीं च
न विवराछिन्नत्वनावृतं वितर्त्तं विस्तारं माध्यादृशमधितिष्ठति श्रीमत्स्वदेदानेदस्व
रूपमयस्य विराजस्य दृमध्यवातांध्वनिपरमाणुवदसंबाधपंचारमवतिष्ठतिक

राद्दीदृशविषयतोविंतन्विर्ग्रहारतस्मो रित्यानकार्यत्। श्रीमद्दनंतादहमध्यविवरप्रकाश
मधितिष्ठतीत्यकृतब्रह्मांडजालस्य मूहमिति तात्पर्यार्थः। स्वधिश्च्य मितिनिजब्रह्मांडत्रा
णोविश्वप्राणरूपो भगवाननुसदाशिवः श्रीविकुंठेश्वरमूर्तिः श्रंतः प्रतपतु प्रकाशांकर्व
नुबहिः स्वब्रह्मांडवाह्येपि श्रीमद्विराडदेहिकीकरणत्वेनप्रतिपत्तिः। अतएवयथाइत
रेषां विकुंठनिवासिनामितरेषां चयोगिनीयथाब्रह्मांडमात्रस्यकलप्रदेशस्फुरणं
संजवेतू यथाचितस्य भगवतो विकुंठेश्वरस्य सदाशिवस्य भगवदैश्वर्यमियस्येतिसम
स्तब्रह्मांडगतचितन्यस्फुरणात् एवं सर्वेष्वपि विकुंठलोकेषु तस्यानवछि(न्न)लेश्वर्य
भागस्यसदसद्दिशा नश्वनस्य नानाविकारिकाण्यपि रूपाणि नित्यतायैवापि ज्ञानवा
न्विचितन्विवानवविशेषवर्त्तिनां ब्रह्मांडनाम्नां वासितिविद्यालनः। श्रीकुंश्वः। येतेषु
विकुंठलोकाः स्वधिष्ठिता विष्णुविकारमूर्त्तिभिरित्यागमचिंतामणिस्मरणाद्विकुंठ १५०

लोकाधिपतिमूर्त्तिनां तस्य योगेश्वरस्य सकलब्रह्मांडातीतवर्त्तिनो योगजन्योविकारिका
त्वमितिस्वयागमत्वप्रशस्तिः कलाभाविकारिकमूर्त्तीनां तदविनाभावयोगत्वासकलमे
वविज्ञानं तत्रिएष्टमेवनिरूपितं विज्ञातितिः। मूर्द्धन्यलोकाधिपतिश्चत्राकिरलिंगिनायो
गेमयस्य चात्मनः। सदाशिवाच्चनसमीरित्यस्य विराडितिनेत्रदिति नवषट्त्रिंशतत्वसिष्ठ
वचानना नानिर्वचनीयमूर्त्तविराजस्यविकुंठगतमूर्त्तयो योगविजवा। इतिनिर्द्धारितवान्
ता अपिभगवद्योगमूर्त्तयालक्ष्यतिंगांगिष्ठजावच्छेन नस्वेन भगवदैश्वर्यमदाःस्वेजाव
युरितिनारदपंचरात्रेपि निर्द्धारितं परामष्टीनां पंचानां विलक्षणविष्णुस्वराद्गमादाशि
वो विराण्मुख्य प्रपंचीतत्वत्रयपदइति विकुंठमूर्त्तिः सदाशिवाधिसर्वगमेषु प्रसि
द्धाः अनंतब्रह्मांडप्रतिपंचपरामष्टिनोदेवाः सर्वाजगदधिष्ठातारः। स्वातंत्र्यमयाः
ब्रह्मादयः सेनवयुः परंब्रह्मादीनां चातुर्वर्ण्यानिक्रियागमसदाशिवपंचमगति

प्रादर्पं वमे शिवसमधितिष्ठतीति सर्वं प्रणागमवाक्येषु निर्णीरितं। गंगाशायां शिवाज्जीव ल०१
विष्णुसंज्ञा पौराणिकरागमाचाराविरोधनं निरूपितं। तदुक्तं शिवपुराणे ॥ नाना
गणेनयाजीवानुसंज्ञां नयति प्रिं गानुष्ठवत्तारस्य शुभो सगणानतज्जणे स्त्रीविष्णु
व। तस्य तद्भक्तियोगेन तुष्टाप्याहृसदाशिवः। सर्वदा ब्रह्मणः पूजा कर्तव्येति ज्ञान
रतो। गोलोके नाम मंत्रेण सबीजानि वद्रज्ञानान्। सर्वकामप्रदस्वेषा मत्तमागमाति
श्रयादिति च। पंचायतनपूजीनो आदित्यजनं परमाद्यपरामात्मिनो ब्रह्ममूर्तिगणे
शानिध्यस्य ते निव नगवाना क्रमेण त्रा पूजनादनंतरं रविमूर्तिपूजनं। तदुक्तं
लिंगपुराणे ॥ द्वितीयो विष्णुलोकस्तु परमेष्ठी प्रभुस्वराट् गाणेनिर्मितं विष्णु
मप्रमत्तोऽवतिष्ठतः तद्भक्तिविजवात्पुष्टस्त्यात् भगवान् पूर्यं यतो विति जगदिव्यकिरणैः
सर्वतः स्वयं स्वयंदीनत तामसं द्वितीया मागमोदितो। इति न्यायात् पूर्यपूजनादिती १५१

यापरमेष्ठी पूजनं सर्वंगमेयेद्वितीयवचन श्रातिरूपगीता अत्र विष्णुलोकस्तु म
रुद्रत्तिकाष्ठान त्रविकं गास्तु ॥ स्तुमेरु वृत्तिकायां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां लोकाः स्याद्वि
ष्णुपुराणवाक्येषु सिद्धं तवाक्येषु च द्रष्टा अत एव सर्वजगत्पालनप्रार्थः प्रपूजन
मद्यमिनुयोगे रागमो क्रम मर्कछायाविष्णाविकामादि स्वकृत महावाक्यस्मरणेन तत्रा
त्रीनामसुख्यमनुवारे रवपूजनं ततो त्रीयपरमेष्ठिनो रुद्रस्य वाक्रस्वदाऽरमतयो
नागमिकानिगमिकाश्च संप्रदायादिस्वकलत्रात्रीनां विधानपिंडः सा हाङ्गवानस्य
तएव । स्वकलत्रीविधनिर्वाणनिदानबाधनितान रयो राज्यद्वा वस्त्री । रूपधे
ननामदिशिद्विदे मंत्रिवापोऽस्मन्यर्थ्या ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ संकृत्यापो रूपं विधं
त्रीविधरचायद्वतो। सर्वविधविलासानां शक्तिदक योगीषु सर्वबंधनुतां तस्माज्ज्ञा
[illegible] मं विरच्यनियो महाङ्याऽत्यात् भगवान् योगीषु गादाविति नः श्रुतं इति

न्यायेन तत्तीयपरमेष्ठीवरप्रजननं शाक्यैरेवमंत्रैरुररीकृतं भगवताऽदित्येकेंगनायेन।
ततः सर्वार्थसिद्धिपर्यंतं सत्यलोकपतीश्वरस्य जननमधूत्तरं हस्यापि उपकारीलिंं
गगतामेव विधेयं मुख्यतः परमेष्ठी तथा विदितानुग्रहमूर्तेः पूजनेनाग्रतमा वनि
योग्यता । यं तत्वेदिति न्यायाद्ब्रह्मांडपुराणेऽपि निरूपितः। परमेष्ठीकृतयानी वकर्त्वा
नुग्रहस्य देशेऽगाय दीक्षादेवं पिंडस्य त्वाविमूर्त्तकेत्तुरीयं परमं देवं नामदिरितरेषां
लेरितिन्यायात् लिंगपूजनेन तु त्वरविमानेश्वरस्य पूजने सर्वागमसिद्धं विकं
मूर्त्तेः पूजनाकवलं पुनः तत्त्वाभ्यामनन्तगायामेव संनिगादितं मुख्यं गोणं वत्तदुपमव्र
तिमादिष्टानंडकं विस्तृ संहितायां पूजा पूर्वं परमेष्ठी देवस्तत्वपमाद्यं परिह् रजे
न्यायाविघ्नयाबादत्रावस्थयानि श्वासवीजयोगी सदाध्येयेकृतरित्यादिन्यादि
ववनस्पमूर्तंगीकृते पंचायतनपरम परमेष्ठी देवपूजनं निश्चितम् तयएवना १५२

गवतः सं तवेयुः यतोऽहवास्य दाशिवमूर्त्तितदपितस्सर्वमधिनिष्ठाति ब्रह्मांडशरीरमुख्यप्राण
वृत्ता यतो वा ब्रह्मांडनामेतपंचपरमपरमेष्ठिनोऽहवः प्राणादयो वायवस्तेषां मु
ख्योमातरिश्वास्य दाशिवः सर्वव्यापकस्य सद्विदात्मनो विराजस्योनिष्कृतः।। प्राणमणा
मुख्यः मातृतस्याप्यापतादहं स्था नाम परमात्मा नानाभाषायाने कयागेन। सं तव
दिति तात्पर्यार्थः। अस्यावे वसुवाधिष्ठानं प्रतपतवदिश्व ब्रह्मांडेस्योतीतमुद्रयाविराज
मूर्त्याधितपतीतिमंत्रार्थः। तनामृतत्वस्य प्राप्तस्यामितमंत्रव्याख्यानानिरोधिनमग्र
श्लोकं दर्शयिति।। सोमृतस्य त्रयस्य त्रीमस्वेमत्वं यदत्यगात्मदिभिप्रततो ब्रह्म
नुपुरूपस्य दुरत्ययः।। १७ सएव त्रयस्याविकं वलोकस्य वृत्तजातिः सर्वलिंगिनामपि य
त्रेनबाधातत्सतिजयातां निदानेन मरणादयो त्रयाद्दतवो बाधाकराः सं तत्वत्युः ततोनित
त्यलोकस्य भत्तु।। सएवामृतस्य ब्रह्मलोके परंपरातीतस्यामृतास्येव परममोक्षस्यापि

विराजस्य स्वरूपस्य ज्ञानः। अनेन विराट्सदाशिवयोरभेदः प्रतिपादितः। तदुक्तं श्रीमच्छा
रीरकारैः विरुद्धं वृत्तिः परमात्मसन्निधेः। शारीरकं व्यापकमाकरस्य प्रध्यानयोगेन २
विदन्नमुक्तात्म्यासतिके ब्रह्मविदीतिश्रुतेः इत्यस्मात्तद्वाचमाप्य तस्मिन्नेव विदा
नमायविरुद्धं विश्वरूपसिद्धेः परंतु प्रपंचस्यावयं प्रभुरिति प्रसिद्धिरेतास्येवमन्यस्य
स्थूलप्रपंचकस्यायमेव प्रकारस्तद्वदंतर्गतानां मनानां पाचकस्य प्रथमो वर्तिस्वर्वप्रभुः शक्ति १
विहितेनमेव प्रथमयत्नप्रपादश्रयं तगत्वानुमस्यंस्य कर्तृहतव्रदशाकैब्रह्मांडस्य
दाई तदंतर्गतमन्नं च स्तोत्रगात् अतिक्रांतवानित्यर्थः। यथा हिरण्यपरेताः । सर्वस्व
नशक्तिरूपत्वेन स्थातीमतिः कर्मतदंतर्गतमन्नमापि पाचयित्वा स्वयं तद्गुणातीतस्व
भाव एव तिष्ठति यथा ताद्येवायं सर्वशक्तिधारा विरुद्धं विश्वरूपस्तं ब्रह्मांडांतर्गतं वस्तु
विक्षोणं तेनत यित्वा स्वयमस्तात्स्वभावः संतिष्ठेत् इति वाक्यार्थः। यतो हि विवंधस्य १५३

तच्छक्तिसंदोहस्समाधारः सर्वजगत्कर्तृत्वेनापि संततेयत्र देव स्वरूपस्य सदाशिवमूर्ते
महिमा एष एव प्रसिद्धः। नैतावान्महिमा कस्य विदितस्येति। यावज्जन्माज्जगदिदमु
त्पन्नं स्थितं प्रकाशनत्वं ततोऽपि एतावतः क्षणादपि उत्तरत्वया नकेन विकृतयित्व
शक्यः। अनंतानंतापरिमितानपर्याय विहितेन वा॥ तदुक्तं मार्कंडेयेनापि परस्मा
दपि परमो वेद्यात् हृद्यः सनातनः निःप्रपंच प्रपंचाख्यमस्य गात्रमुरु। शक्तिश्च कशति
विश्वात्मा यं सर्वगोऽयं सर्वदायं सर्वातीतोयं सर्ववित्तलक्षणोऽयं सर्वात्मिति श्रोत १
२१ प्रमाणमात्। एतस्यैवमि हिमा ड्डत्यय इति मंत्रार्थः। एतस्मादपि योऽतरं स्य योम
हिमा सको पि न दाह॥ ७॥ पादोऽस्य सर्वाभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः। अस्तं तां ममम
नयं त्रिमूर्धा यि मूर्धसु॥ १८ सर्वभूतानि सा विशतिबलक्षतरानंतप ... मायाम
याः परमश्च सस्य हमस्य हजाये कवनास्य प्रपंचबीजालिंगादहि नोद ... पृ

वितस्यावेराजमूर्त्तौ पादस्तुरीयतां गतः। एतस्य चिदानंदमयस्य स्वरूपे सकलजीवस्थितिरेत
दवविचित्रं महिमयाता वास्तवं धिकारनिराकरणेन च तावन्मूर्त्तविराट्स्वरूपस्यांधकारस्थि
तिरितिमहनीयमहिमेतास्येव विहिता। किं लक्षणा विश्वदेश्वरस्य पादा जीवाख्याः स्थि
तिरेव पदं यस्य सर्वदास्तकल ब्रह्मांडाकारं तेन तस्य तुरीयपादस्य आप्यायिनुत्थितिर्नास्ति।
आत्यंतिकलयेप्यमृतमयानां त्रिपादानां न वृद्धिरित्यनावृद्धिवापि महिमानाकनवि
कलितस्वरूपस्थितिर्ध्वनिः। अत एवायं त्रिमूर्द्धा त्रिपदामृतकाल्पाह्वः। अमृतां ह्मं अन्तर्यं व
बिनत्रिंयं मूर्द्धनिः त्रिभिः मूर्द्धभिः त्रिदशाशिरस्त्रिसर्वजैः पिशाश्चात्विमितिराष्ट्रकोणानुस्थि
त्रदेशो च्चतयमित्यन्यात्मकमनंतविज्ञानवीर्यसुखदर्शनकल्कं विनत्रिस्तुखप्रदेशो
ह्यमं विद्यामयविलासमुख्यनिदानं किं चिदनिर्वचनीयं तदनंतचतुष्टयात्मकं तद्ब्रह्ममस
शं सर्वतयातीतलोकानां मुख्यनिदानाविनप्रपितं मूर्द्धानमाकुश्य वैकुंठलोका इत्यादित्यस्य १५४

प्रराणप्रवचनसिद्धं त्रयाणां अनंतामृतानंतानंत्यानंतमेमानामाकाररूपमयाः। परमे
श्वरस्योर्ध्वपादत्राः इति सर्वदुःखमयात्मपिंडानां जीवानां परमात्माकरं ध्रुवलयं तस्य
कटिनटाधूतवर्त्ती तुरीयपाद इति निर्द्धारणापि स्तद्देवाकलनीयमूर्द्धमहिमानकेन
विदवगम्यते इति वाक्यार्थः। मायोपस्थं ध्यानधाराविदिहन्सदामृतातोत्रारवस्थानमूर्द्धि
रवे मास्यवास्याः परमात्मयोगीस्वरानयाक्षीण इति स्वराट् विराडिति रूढया मला
त्रिधायादेवतास्येव महिमा दुरधिगम्य इति स्फुटीकृतवान्। अनंतममृतमनंतक्षे
ममनंतमत्यमित्ययं त्रिमूर्द्धनिश्रान्तः प्रामाण्यात्स्यकलप्रादेशाव्यवस्थाकल्पनं
मत्रिवनिरूपितमानं त्येन त्वतिनियामकप्रातिदेशाकस्यकमनीयमूर्द्धविराजयम्
तियतज्जीवोकरमाधारादधोवत्रिप्रदेशाकीं अमृतात्ममात्रयकाधारान्तर्द्धप्रदेशका
नित्यागमाविनामणावपिनिरूपाकध्यानितायोनिरूपितः तादवापरमस्मिन्नुपद्ये

दृष्टयति॥७॥पादास्त्रयो बहिस्त्वासन्नप्रजानां यः आश्रयाः श्रेत त्रिलोक्याः स्वपरोगृ
हामाध्यः स्ववृत्तः। श्रुत्यायाकिंचन तस्याविराजस्य ब्रह्मणः त्रयो दिव्यादहकाध्यानिकाः
पादाः अमृतक्षेमाभयसंज्ञा दरीहश्यं तासकलागममार्गप्रियपादाः त्रिप्रज्ञानां लिदे आ २
= ६ द्युक्तानां आश्रयाः गम्याः फलरूपाः। न एव सकलजीवस्वरूपात् बहिस्त्वासमेवास्तनुबं
हिरंगतयाममहत्त्ववन्ति तिपद्यो र्थः॥ न तदमृतगतानां कुत्रापि वर्धयति इति निरूपितवान्। अपरो
यो जीवपिंडमयो विरागसत्त्रिलोक्याः मायाया अंतरेव वर्तितत्र यानां सचरजस्थमयो
आ १ लोकों लोक्यं नं यस्यांसावति केवलं मायाकवलितानां पश्वादशानां ननिर्गुणालोका
इति निरूपितवान्। मायापटीवस्थानस्य परब्रह्मणः मूर्ध्निः तत्पटी तिरोहितमुदेशावितत्त्वे
मायिकगुणव्यामिश्रत्वेननीनाक्रमगागतान् गृह्णातीति गृढ्वं तदपरिमितं मर्दवद
नात्मलंक्षणं तस्मिन्नेवामधाहिंस्माध्यपरिमितदुःखव्यामाहजननीयस्मिन्नूट १५५

PAGE(S) MISSING
NOT AVAILABLE

FOLIO NO. 156 MISSING.

दुःखावेदनं तदसंगादासीनः सर्वज्ञदकर्तृत्वादिश्रुतिवचनसिद्धं व्यापकात्मैश्वर्यमभिप
निरूपयति॥ ज्ञा॥ ष्टतीविचक्राम विश्वकसनानग्रानउन्नेयदविद्या च विद्या चा पुरुषस्तत
अ १ याश्रयः॥२०॥ येपुरुषो विश्वेश्वरः सर्वगातापि स्थूतीमार्गद्वितयं विचक्राम् अतिक्रमितवा
न्॥ अत्र कृतार्थेव नाविद्याकरत्वादवाता निक्रम्य निजस्वतानं ले ल जगतिवाक्यार्थः॥
स एव पुरुषो जीव इत्यादिश्रुतिसिद्धः॥ येन संसारपरमयं पापपरिच्छेदना परिमि
तधूममार्गः सन्ततगो निष्क्रान्तः॥ तेनैव विष्णुवलोकशरादिनवग्रीवात्मकाः सर्वेऽद
वो पिसाद्विषः पथो व्यतिक्रान्ताः समन्दृतुं यत्र निरस्तानयामि॥ निर्केवलं जीवावदे
तिनिगमगिरः॥ दक्षिणायनस्तं धूमश्च स्थातिमार्गः॥ उत्तरायणस्तं ज्ञनुर्मार्गो द्वितीय
वस्थिति ना परो विशेषाद्विमार्गः॥ एतन्मार्गद्वितयमतिक्रम्य पुरुषः सनातनवदेति श्रुति
वचनाननपुरुषत्वं विंदवादप्पतीत वर्तिना जीवात्मवर्सं नावर्त्तिति स्तकलागमा॥ वि

ऽहमर्थः॥ अविद्यानुभवेन सकलं कर्मस्वरूपं संभावयति विद्यानुभवेन सकलं निःप्रपंचस्व
रूपं यदा संभावयति॥ तदनुभयविज्ञानाश्रयपुरुष इति वाक्यार्थः॥ पुरुषो ह वै सम्मता
यनमुपविशेदात्मंतिके लय इत्यादिभिर्विद्धि॥ श्रुतिभिः॥ पौरुषमनुभयाश्रितजीवघनी
रूपिणं अहमेतावत्संप्रतिपद्य पाथोधिवीचिकादिवत् ब्रह्ममय्या भावयमि त्वादिश्रुत्या सच्चिदा
नंदवासिनीकस्य परमहंसस्यात्मिकां तस्य दग्धपटायमानमात्रस्यापि लिंगदेहस्य परित्या
गमात्र कर्तव्यं वाग्वाचा तुरीयाद्वयमध्येन विराजमधिगच्छामि इति प्रत्यग्वानुभवे
दिति पद्यार्थः॥ तत्तुर्याश्रयोऽयमुत्तयस्त्वं विशाल इति श्रुतेः॥ प्रमाणेण नास्य एवं शीलस्य तुर्या
श्रयीयस्य संपूर्णे विराजी वा सर्वविद्यरहस्यात्मकमयी ध्यानकलाऽसंपनी पाद्यातेति प्रमा
णीभवतानुभवमपि श्रयतीति पुरुषः परमपुरुषोऽपि स एवेति निश्चितविज्ञानानां परम
हंसाधिराजानां विराजी ध्यानकलासंपन्नी पद्येत नान्येषां अन्येषां परमयोगात्कृतमस्त १५७

त्याणामपि केवलां मोक्षदीं ध्यानकला संजायत इति मंथानं त्रैखेण्यापि प्रतिपादितं तावत्
हादाद्ध्यानफलं महात्मनामुक्तं द्वसूत्रैः परा शा श्रवस्य न स्यं तावद्यावती भवतीं विक्षुं न
मध्यात्मरमात्मा बिंदवानु इति सा ज्ञानं तुर्यमार्गविदा ज्ञायपरमपुरुषस्वरूपकः स क्र
तइति॥ ध्वनिः॥ सा ज्ञाना नन्दा न पश्याति क्रां तस्यात्मा विराणमयो भवतीति समुद्यो॥ तनाय
॥७॥ तस्मादंडादिरज्जुक्षादातेंद्रियगुणाश्रयः॥ स सर्वमित्यपगाद्विशंगात्रिः सूर्यशवादिन ॥२१
ततो बिंदवातीतवर्तमानात् सकलसंसृष्टि निराकरणद्वारव विज्ञानात् अंडोत्पन्न परम
गलमया दिव्य निर्विकल्प सुखस्वरं रनकं परा तु सकलातेजसा सोपाधिराणनिराकरणेस्वज्ञ
वत्वेन यदवाप्तिशुं किंचित्तस्यां इस्तं ज्ञास्माविरवास्ति ध्यानक्यारे निकृपितानि दानलोक
योरंडं पिंडगर्द लयात् फातत्य नेकार्थानि॥ अत्रांडशब्देन मात्रानि दानेक कर्के निर्द्धारित
त्वात् एवंविधस्मयम प्रतिपन्नस्य कतलोकात्मकात्वं तिकावस्थायां तस्मादपरिमित

स्वस्वरूपावाचित्वात्स्वरूपात्स्वयं विराट् सकलब्रह्मांडातीतवर्त्ती कश्चिदनिर्वचनीयस्व-
रूपो यज्ञोऽज्ञायत तेन सकलशिवावसानसमयसंबंधवर्त्तीवाय्वेवहारः साक्षाद्दृष्टा-
वास्मीत्कपनिषद्वाक्यप्रमाणसिद्धः तन्निवेशादारालवणोदकवज्ज्ञयपर्यायवानुयत्ता-
लवणकल्कानि सागरसन्निवेशानादिव्यादकस्वरूपत्वात्सेगरान्निधानत्वमुपगच्छेयु-
स्तथैतत्स्वरूपं च वर्त्ती जीवात्मानि जचारित्रावलेन ब्रह्मनिर्वाणसमये ब्रह्मतामधिगच्छे-
ति तावतां तारतम्यात् विराडजाह्न इति व्याख्यानस्य कल्पागमनिगमसंदोहावेदकत्वेम-
तानवि-रोधः स्वतंत्रावतां नादिनमिध्यं जगवद्विराजोनयां त्र्यानंदात्मस्याकर्तुःस्ववषि-
पं वाधिमयस्य योगिनः स्वयोगचाक्षोः कृत एव जन्म इति ज्ञानावसुराभ्यासवशिमयेनम-
तत्तस्सदाविरोधत्वेन निरुक्तिः सवाश्वयमनादिरनंतस्तदमध्यस्समाजध्यनस्वर्गसर्वा-
दिविराट् चाश्वतेकस्य कृज्ञोयज्ञोमविवरवातत्र परमात्मनोऽउराशयः इत्यादि श्रुतिनिग १५

मेघेरथवत्वनसंवादात्स्माकमविरोधित्वेन निरुक्तिः जीवो ब्रह्मत्वमाप्नोति न विराट् जीव-
तामित्याशयात् ख्यानिमृघानिस्त्रोवसंस्तुवसं निवखानिमृतु इति मानवादिस्मृकल्मस्मात्रै
वचानेकांतव्येनव्याख्यीयात स्मान्निः एकपादाश्चस्मारात्रित्पादादिविवद्धिं तानुविरा-
जोऽलष्टतं त्ते मम मनयं वत्रिपादजं इति पारिशिष्टकारणमपि स्तिदीताविरोधःस्समंतुमी-
यतेस्मान्निः अत एव जीवकलाब्रह्मकलामतिशिवावसानसमये इति निर्धारः यद्विराट्-
स्वरूपं ब्रह्मैव केवलं ब्रह्म विराजोः कश्चिद्भेदः विराट्स्वरूपस्य परात्मकाकृष्णं तत्तन्मूर्त्ते-
न हि दृश्यमानात्तादवनित्यं परमं पुराणं ब्रह्मैव सत्यं जन्तुरादिहीनं इति संकेतशारीरेण
फक्कंचूतानि वर्द्धिगणि चक्षुराश्वएतेषामाश्रयः स एवं सविकिरणो बलयाचानितस्मिन्ने-
व सर्वं प्रतिष्ठितं तथा सर्वे वैदिकानां परमायनमादित्य एव परं तदाकेन कश्चिद्विशिष्टमधिगच्छतां
सार्वदिकत्वाक्तिशोषकत्वाक्तिस्समवायात् तथायं भगवान् सर्वरूपं वादिकारणमपि प्राप्तं वोके

एवं दोषेण न लिप्यत इति ध्वनिः। अलिप्त एव सर्वादिकारणं परमो विराट्पुरुषः सर्वगः। श्रीमानुयज्ञा
मंडपरं पश्यति स्म न कुमारवचनादयमेव परमेश्वरो ब्रह्मैव विशुद्धमिति। सकलप्रपं
चादिबीजत्वेन जीवाजीवस्वरूपस्य कलमेतस्मिन्नेवाधितिष्ठतीति। ततः सत्त्वसर्वमपिवि
श्वं सकलब्रह्मांडस्थं दोहं अत्यगात् ब्रह्मैश्वर्येण सकलब्रह्मांडगतजीवाजीववित्तास्त
विज्ञानवित्त्वं संजातं परं तु ब्रह्मविद्वांविद्धमुक्तरवाकु ब्रह्मांडमध्यवर्तिजीवाजीवाश
येषं विद्वान चास्मवस्यं जावादिति। तस्मादयं घिराजीकरणाद्यमस्तु निरंतरामेव श्रवणादि
द्वाराविधय इति मूलानादनात्मकोऽर्थः श्लेषः। तदिमामकीनो त्यत्तिरापेतादकपादस्य
जीवखानि तो ज्ञातानि त्रिपादस्यामृतादरिति संदर्हं तिराक पादस्य जीवखानि तो ज्ञाता
त्वरारिति॥७॥ यदास्यनास्यात्न लिनादहमास्ते महात्मनः। नाविद्ययज्ञस्य नारानुत्तरुषा
वाहृतो॥२२॥ यदा अहं त्वत्तरानतोऽस्य महात्मनावेराजस्य नाभ्यां यन्नलिनं तस्मादास्म १५९

तवं अहो ब्रह्मांडमध्यवर्ती वै कथं सकलब्रह्मांडातीतवर्तिनानात्मिकमलाज्जात इति
सर्वगतो विश्वेश्वरः स्वयोगत्राश्चरूपाण्यनन्तानि सकलेषु ब्रह्मांडेषु विकुर्वतः परं
तस्य तान्यपि रूपाणि कर्तृकर्तुं अन्यथाकर्तुं समर्थानि संतावयुः। तत्र यश्रुतिः पद्रूपा
णिद्वः। कुर्वत वक्षति त्रात वस्त्रीतिः सहस्रामादमनः इत्यादिवमाणे तजे। नन्वेवं
हलोकनादिबक्करूपवत्स्वयोग्यं सर्वगविराडिति श्रुतिवचने न तस्य किंचिन्नारायणा
त्मकं यद्रूपं तस्य नाभिकमलादहमवाप्तमिति निश्चितवानुच्चरमज्जन्मानं स्तुवाय
णायोनिसंताव। संतवेयुरन्यत्तवावदनाहरस्य ताव। हृतानामागतिं गतिं चिदं
—शीमनयाश्चत्वास्तमुक्तावितं येन मया ब्रह्मांडांततातविनी स्वष्टि स्वाम्येवात्तुयत्ते
णस्तमुक्तादव्यातं यातावाकारणपुरुषान कर्हिचिद्यानिसंताव। संतवेयु। नकार
णनारायातिजन्मांतरमिति श्रुतिः। तानिवदहयोगनावं दवालयामतियदितिपत्न

पुराणानि प्रायेणादिपरमेष्ठी ब्रह्माहं चरमजन्मनि भवपारं गमिष्यामि नत्वादहत्यागं अ-
परब्रह्मताविनाविनीकाविक्लालत्राक्तिर्मा हृदि याजनामितं स्थानानां विदधातु द्वि-
परार्द्धविस्तानयापरब्रह्मोदन्मिकावातायसामयी त्राक्तिर्ब्रह्म कायामितः स्वयमि-
तिरुद्रामयान्निप्रायेण हरिशोदिपग्नत्रीक्तियोनयोदिव्यमुखान्यत्र हयाबेदव-
सुखमनुभावयुपि त्यादिश्रुतेः प्रामाण्यात् । वत्सरान नादहार्यैश्रीवाजदायुतत्तु-
ज्ञाःस्तं न वेदस्तुत्राख्याया । दकाण्यः रूपामलेः स्वं स्वयं ताव सुखानिष्टं तुक्त यावदा-
त्मंति । कोलयः । पश्चात्तवण वत्सूनं लयं गच्छति दामिनि । इत्यागर्वितामणि स्मरणा-
त् । चरमजन्मनो नविना ग्रामधिगच्छंतीति । एकेचास्मन्नत चरजन्मानो भावयुनारि-
देशाक नादह दृष्टांतत । परंतु चरमजन्मानः प्रायेण सर्वे भगवन्मयं कल्पनिके-
पि कल्पयंति । य — हं सर्वाणि यज्ञसंभारान् पुरुषावयवादृते । नाविर्दी पुरुष १६०

एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमिति श्रुतिविज्ञानबलेन यज्ञायं यजमानायं यज्ञोऽयं ह-
विरयं जीवोऽयमजीवोऽयमात्माऽयमनात्मायं सर्वोऽयं सर्ववस्तुस्वभावोऽयं सत्यो-
ऽयं शाश्वतोऽयमित्यादिश्रुतिबलादहमेव न विना न किमप्यपरम विदामिति भाव ।
सर्वाणि पियज्ञसंभारा सृष्टिसंतारा श्वितदंतु यत्तदे तस्मादेव ब्रह्मण वियामिश्रत्वन
प्रपंचजातं वस्तुतायाम वंविदधातु नाहमिति दृढयाति । तन्मय यज्ञस्य पशवः सवन-
स्पतयः कुशाः इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ।२३ वस्तून्योषध्यः स्नेहारस-
लोहमृ ^ दोजलं ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तमः ।२४ नामधेयानि मंत्रा-
श्च दक्षिणाश्च व्रतानि च । देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तंत्रमेव च ।२५ गतयो मतयश्चै-
व प्रायश्चित्तं समर्पणं पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मया ।२६ सर्वगातायं भगवा-
निति वासुदेवी भक्तिं भावनां विभावयंति यातेषामपि विधिविरहितत्वेन दृढतरमेव

नन्वं जीथा मा स्वधः कस्याश्चिद्दनमिति विधनिधानपुरस्सराहारादयः। शारीरधर्माणि
दोषाय स्वं न विमुः। यथा नृपादिगृहकृत्यकराणां तदुक्तशुश्रूषादिवतनोपयोगेन
दोषाय स्यं स्ववितः। पंचयज्ञविधानात्म क्रियाशेषं च योजयेत् न तल्लिंपति योगात्म
कर्माणीत्याह गौतमः। एवं विहितपंचयज्ञात्मक्रिया लवो कृत्स्नवोऽस्यानिकाश्चेन। नन्त्यो
गादिविमोहकर्मत्तिर्निर्लिप्तेरनु इति निसर्ग्यास्यावीरवागामेः। प्रतिपादितादेवयज्ञ
नमिति गृहादीनां पूर्वं दैवस्य ताणागृहमंगलत्वित्यजपावेन पत्रूतिहमिकात्मकोवि
धेयः। तद्विधानपुनः स्मरणां गृहादिनदधिकारिदवाद ज्ञात्मकोनिषिद्धान - स्यं स्तुशो
दितिनिरतिशयविज्ञानिनां ब्राह्मणानां पूर्वं दैवयजनं प्रादुर्भावनकल्पितं। तत्र च स्मृ
तिः। अतिशयो गृहदेवयजनं ह्य नवर्जितानां। तानाकृतः सूरयः। अत्र तगृहाणस्यान्तगाल
वः इति न्यायादेवयज्ञनहमिकागृहमेधिभिः। पृथगेव विधेया। अत्र गृहमेधीयः कश्चिदप १६२

रोऽप्यवहारो न विधेय इति मनुनापि प्रतिपादितं। यज्ञा दैवयजनं न तत्र गृहकृत्यतां कुर्या
त्तस्यैव करणाद्यतो देवलोको नावतु। इति गुरुगुणान्वितोचित तमः कालः। त्रिसंध्या
समयस्य विदानमयः। न चापि किंचिद्गृहकृत्यं न कुर्यादिति। संध्यावन्दनतापावाधयस्तु
र्यात् द्विनीक्रियां सा पराध्यनरः शौच्यः सयाति निरये ध्रुवमिति तत्कालनोदितं कर्म
त्यक्त्वा यो विष्णवीं क्रियां कुर्याद नधिकारित्वात् स वै नैव निरयाति ध्रुवः। इति भगवदा
ज्ञामतिक्रम्यातिशय भावयोग्यपि कोपि भागवतीं क्रियामपि नैव विदध्यात्तु। आगमा
ज्ञापरिपन्थिः। कतृत्वा विष्णवी स्यादा श्रुतिस्मृतिविरोधन त्वं कोपि स्वेन च्यात्। इति हृ
दयाज्ञवल्क्यस्मरणाद् वेच्छगुणान्वितो वर्णाश्रमधर्मरीते भगवद्यजनाय विधि
योन गृहकृत्याय भगवद्यजनं श्रुतिस्मृत्युपदाचारपुरःसरमेव स्वं निगदितं वस्तु
निर्मलिरत्नादीनि स्वर्णपि भगवन्मर्पणाय कल्पनीयानि सुखवृत्यानन्तु गाहिनो

क्ष

।दहाकल्पायति। सा तु पितृगवद्विधिनियामकस्तात्काद्यवस्थांपादनाया। तु कूलस्वर्णरिक्ता
द्यलंकारवतीस्तमेधिगाच्छतुं द्वितीया द्वितीयस्य मधर्मवतीत्यादिश्रुति वचनस्यत्तो द्वि
तीयो गोणत्वाच्चैव विचिंतयेदिति वा। परमकारुणिकेन ब्रह्मणास्य गादिवव प्रथमं नि
रूपितः। सत्त्वविज्ञानस्य नयानवान्नादियाजीयावस्तां गच्छंथमस्यत्राज्ञातिपन्नोच्छिनविज्ञा
नगुणस्तुंदरविज्ञवत्प्रदाः संतावस्तुरिति वाक्यार्थः। यज्ञान्यं नूतमागाच्छात्तानस्थायो
।दृष्टिं तज्जनं पंच यज्ञविधानानस्य नातिप्यस्य कर्मानिरिति स्तुमंत्र वदने नमुरव्याया
गीयां पद्धारानवान्नमिति न्यायः। पूर्वं स्पृष्ट्वादानि रूपितः। क्लृप्ताः घृतस्याद्य पतिल
तिलपाषाणरत्नादयः। तपिस्यावर्ण्याज्ञीयांगा इति विचार्य स्वं स्पृहीनवाः। स्नेहादीनां स्व
ग्रहस्तुस्य किंहृद्वियजनायेव विधयः। रस्याऐत्नवादयः। लोताः स्तुवस्यदियोधातवः। स्व
वधात्वयस्योलीहि इति राघ कोषात्तु स्तृतोगांगया द्वितीयत्र दिशाज्ञावाः जलानि प्रयाः। १६३

गादिनानातीर्थप्रादेशजानि एतत्सर्वं विधानायस्यंतान्यपश्चात्व्यालो वोपत्नोगो रूद्रं चेतास्के
स्व विधियः इति श्लेषः। स्तेहरसधान्तमृदांन्नान्यर्नां विवस्यं ग्रहं कयाद्विधानयोगायत्रो
पत्तुकुस्याधकः स्मृतः। इति मनुनाप्युक्तेः ज्ञानावान्नकृचो विज्ञानं यज्ञं विसामानि इति त्रय्या
विद्यायाः अप्यध्ययनं विस्मृतानां गत्वा त विधिकलोपसाधनाय विधियं। नेवात्मविद्यातंय
शो विद्यातनान्नकषीयतियतो ह्वासवं मपिधर्माचरणं विशुद्धविज्ञानपूर्वमिवस्यं नेव
तुः तत्क्रीज्ञानं विधिविधानाय निषेधनिधनायवा। अन्यासेन्न निजात्मार्थज्ञो किं। करव्यातये
बुध इति लोगाच्छिववान नायेपत्नो हरि त्तनः। वाद्वेत्रिं पूर्वपक्षोत्तरपक्षपरपक्षपराप
रपक्षात्मकं यथा गीयं कर्मत दपि नानादेवतायज्ञ नस्वरूपमीश्वराज्ञायेवास्माकं यस्य
रिमिताद्वपत्नया जिज्ञिरप्येतत्समर्पणमीश्वरएव विधीयत इति धियाविधयमितिताहि
कार्थः। यथा कश्चिद्द नाधम्नः स्वकीयधनं परविपणि व २ दशाख्तितं नानाव्यवहारिस्याः अ

दापयेत्। स तु मदनुं तदाज्ञायोगवस्तुप्रदानकं विहितं तयोगमधिगच्छेत्। यथायं श्रुतिस्मृति
विहितकारीति ध्वनितार्थः। तदुक्तं गोतमिनापि यो नानादेवसंयाजी श्रुतिस्मृतिवि
धानतः। तस्य तद्भजनं विशेषेणैव दत्तमताद्भवमिति। स्मात्तादाज्ञायोगिनः एवं हरिभक्ता
नान्पेक्ष्य श्रुतिस्मृतिसदाचारपालनाद्भजनं विष्णोः। हरेराज्ञावाहत्वात्। तद्भजनान्तिरस्यं
स्कृतमिति। बोधायनवचनानि वा वात्तहित्रमपि यत्कर्म तदपि प्रदेशविस्तरधिया
न विधेयं हरेराज्ञेव विधीयते दिव्यज्ञानवनयास्तकलविहितक्रियात्पूर्नां तात्त्विकमे
वैकांतभगवद्भजनमेव संतावत्तत्तक्रियात्यागाद्भजनपराणामिति निर्द्धारः। नामधे
यानि ज्योतिष्टोमादिस्तकलक्रियाविशेषपार्थक्यप्रकाशकानि तदवयवज्ञानि श्रुति
स्मरणाच्च। अपि क्रियाप्रदेशाः भगवद्भजनात्मकव्यनिधानकोष्ठागारा इति श्रुतेः। आ
मापणात्। एतस्मिन्निवाकोष्ठागारे हि तादेव प्रयुञ्जीध मपरस्मिन्नेवापरमेव नियुञ्जी १६४

५ मित्यादिविधिनाव्रजुणादिष्टेयं किंचित्स्थकुप्रदेशे निधीयते। तन्निरूपकानां यथान्
काखिद्भिं तति तथा नानाभगवत्प्रदेशा विशेषक्रियाख्यात्मवस्तुप्रयोगप्रयुंजकानां १
विश्वर्द्धे। विश्वपतिभजनं स्यान्न तथा स्वाज्ञादि दमेतास्मिन्प्रादेशानिषिद्ध इति श्रुतु
णोऽ को पीत रस्मिन्नु प्रादेशा विमावयेत्। यानतस्याज्ञाविरुद्धप्रसंगादिति नाना
क्रियायोगनामधेयाभगवत्प्रदेशाः। इति विज्ञानविधया जा मन्व भगवद्भजनमि
ति निर्द्धारात्मना क्वचि निरुद्धरी भगवता चतुर्मुखादवाधिदेवेन तदुक्तं जैमि
निनापि। श्रुतिस्मृतिक्रियायोगाः प्रदेशा इति निर्णीतिः। मंत्रसूत्रैः पुरेशस्यावैराजस्य
चिदात्मनः। इति। क्रियाप्रदेशो यद्दत्तं तत्तन्मंत्रनियामकैः। तेनैव भगवच्छ्रीतीजीव
दाज्ञा विधा भजेति। श्रीमत्सांकृतशारीरवचनाविरोधात्। नामधेया नामपि स्वदाचा
रश्रीमाविशेषणश्रीमती मोकुंदीनक्तिः प्रतिपाद्यते। भगवता बादरायणेनानन्द

स्य कलाश्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागादिति ध्वनितः। यथा नामधेयानि तथा मंत्रसूत्रैः परेशस्य
मंत्रा अपि हृद्यकृष्णभगवद्गुणाश्चैरवयजनं नयको विदानां तान्यावर्तितथा नानाभगवद्गी-
नां कस्यचिच्छ्रीहरिणः श्रीमत्पादनं पार्थक्रिवयुक्तास्येतावन्ता ना भगवत्परात्कादकर्म-
णादकास्पेव भगवद्गीनोरत्फपादानना आननभगवत्रास्यखादिनखादिमपच्छूतिरस्ते
पादानेरवहुष्टिः परिमलादानेघ्राणिभगवद्गात्रस्पर्शानानादानैः रमरूपनिरीक्षणैः ने-
त्रभगवद्नाम्नानानाशब्दग्रहणैः कर्णभगवद्गात्रस्पर्शस्यैरवत्वगिंद्रियस्य सर्वेंद्रि- ७
याक्तादकवादयमेवात्मातुष्टिमधिगच्छतु। यथा तापेवायं नानाक्रियामंत्रभगवद्भागमूर्ति-
स्वनेतु कक्रियाप्रयोगविशेषैः पृथक्पृथक्नैरेवाप्यायितः परितुष्टिमधिगच्छेदिति ध्व-
नितः। प्रामाण्याद्विधिविज्ञानाराधकाएवमुकुंदभक्तास्तेभवेयुरिति ध्वनितः। दाक्षिण्यादति
निरूपणास्सर्वेऽपि दानरवेभक्तोयथोक्तकारीवितरणयोगः। प्रतिपादितः। तदुक्ता १६५

ञ्जलिप
, नस्पृशोदृनिशीनतङ्कति शालातपववनेनेवदक्षिणायोगोपिविधान विनक्तिं ग्रंथोक्तना यथाभव

तिनानादेवतात्मकान्यपि वितरणानि मुकुंदभक्तिप्रतिपादकान्येवभवेयुः। नानादे-
वप्रधानीन्युद्दीनैः ननाप्युपपत्तिः जायतेभगवद्भक्तिः स्मृतिस्मृत्यविरोधिनी इति वासि-
ष्ठवचनानि वदक्षिणायायाश्च स्पादिक्रमस्यात्प्रतिपादितोयं। भगवद्भक्तियोगः परंत्व-
दाहरणमंतरंगं भगवद्भक्तियोगानपरिस्फुरंतु तज्जपध्याननक्रियाप्रयोगवि .. ज्ञानगु-
णस्ते विदांश्च अंतरंगं हारभक्तिं प्राप्यानानायथा भवति तथैव विविधयं इति ध्वनितवृत्ति-
णोक्ताः व्रतानि व्रतसर्वंज्ञाकोपियः कश्चिद्यथोक्तोविधिः श्रीमद्धरिभक्तिप्रतिपादको भव-
ति तदपरिमितप्रतीकपरमाराधनचातुः। प्रतीकानि परमशास्य व्रतानीति मतं ममतस्मा-
दाराधितास्तेस्तैः कश्चाराधनं जावतो इति भविष्योत्तरपुराणोक्तिप्रायात्तु। देवना-
नुक्रमापि भगवदवयवाद्यनाराधकानीमुकुंदभक्तियोगजनकाः सं भवेतु। भगवदा-
राधनं सर्वत्रापि पृथक्पृथगेवावयविनः परमानंदस्यं भवेत्तु। नावयवाराधनमेतरा

वयविनोऽपि वा परिमितसुखमिति तस्मात्स्नानादेव नादिप्रदेशात्तज्ञनादवमुकेद
त्ताक्तिश्रीसीतावदितिध्वनिः। कल्पेस्तु दत्तेइर्वानिलयवादिनानाप्रकारेण काम्याधि
तनविधिर्द्विजोगुणप्रकाशः। कश्चिदहृज्ज्ञश्रवणमवरणेन्नामनादिलक्षणोयपो
क्तकार्यवाविधंस्तुखं संयुक्तयतोविधस्तुखेस्तुस्ते तोगोन कल्पविमुखानां कदेचि
संत्तावतः तातानिरर्थकः स्पष्टः स्यात्कल्पविमुखो विधिः। तस्मात्सतेतयः कल्पेस्तत्त
त्तेक्रियाविरतिमिति प्रह्लादपंचरात्राभिप्रायानुध्वनिः। स्तेकल्पेस्तु ज्ञानानेतत्क्रिया
त्मकं ' कर्मकरिष्ये इति नियमितप्रत्याख्यानको विधिः। प्रत्याख्यानमंतरेण' सर्वत्रे
पि आचरणक्रिया निर्गलितवस्ते तावत् अस्तु कस्ते विस्तागादिवत्। स्तेकल्पेन विना कर्म
यत्किंचित्कुर्वीत बहुकल्पेइवात्युणेयुक्तिमपि तन्निष्फलं भवेत्। इति हृदयाद्भव
त्कस्मरणात्संकल्पोऽपि तगवञ्चज्ञ नोगमितिध्वनिः। तंत्रं गणेशाद्यद्वादिध्यानांतवर्त १६६

रहृज्जनं विधेयमित्याद्युक्तज्ञानात्तुक्रमप्रकारः स्तोऽपिमुकेदनाशे। गभेर्णीस्मृतिकारेरेवप्र
तिपादितं मंत्रयंत्रविधानेन पुष्कलस्तोत्रवर्जितः। साधितोऽपि क्रियायोगो निष्फलः स्मृतः
स्तेमत इति मनुनोक्तत्वात् तत्रमपि केशवतज्ज्ञनोगमिति निरूपितवानुगतयः पूर्वपुरु
षयजनक्रमाद्याः देवयज्ञनमुत्तरात्रिमुखेन मनुष्ययजनं द्वयाभिमुखेन पितृयजनं द
क्षिणाभिमुखेन तत्तयज्ञनं मध्यनाभिमुखेन ब्रह्मयज्ञनमूर्ध्वाभिमुखेन विधेयमिति श्रु
तिः। आमाएणाकृतयापि निक्षुत्त क्लिप्रतीकामीति निर्धारः। मनाश्चद्विपारा यथा विधिविज्ञा
नसंयुतः। चरायस्तु क्तेतंस्तवं गतिविज्ञनवर्जितः। इति नारदेनाप्युक्तत्वात् गतियोगापि श्री
मन्मुकुंदक्रियाज्ञावांगवर्तीं प्रतिपादितः। मतयइति यस्य यजनं कुर्यात् तस्यावत्रपं तनुयो
गो विधेयः। अत्र तध्यानयोगानां तत्कर्म्मेव निष्फलं मिति योगफलं परः। श्रीहीलतन्त
विज्ञवंपदमिति नारदपंचरात्रादपि प्रतिपादितत्वात् समर्पणमिति केशवतत्क्रियास्थिति

प्रतिपादितेन स्वार्थक्रियायोगात् केवलज्ञानक्रियायोगप्रदानं स्तवेयुः सावधानांतरंगाणां प्र
लापपणयोगायं केवलज्ञानक्रिरस्त्विति । उक्तः श्रुतिस्मृतिज्ञानविज्ञानगुणको विदिशित
विशुद्धयामलाशिवाया तत्समर्पणविधिनैव सर्वक्रियानुष्ठानं केवलज्ञानक्रिमुद्याप्तकर्मस्व
नवदितिध्वनितः । अत एव हरिध्यानवताजगन्मित्रेण मयापुरुषस्य विराजस्यावयवकल्पनो
पलक्षणे लक्षितविज्ञानेन एतदिव्यावारः प्रायश्चित्तमिति स्वशायश्चितानां सहनाः स्वेना
विताः प्रायश्चित्तान्न नाप्यंगोपमाचारविधिरितिनिरूपितवानु । अन्यथा मंडूकमूढ
सू ७ दाहरणवस्तुपंचनरूढयानमंत्रिराषिवयद्विधिनाप्रजोऽयनं स्तेनवेत्तु प्रदयस्तुविधि
प्रसंविनानकर्हिचित्संतावदितिविज्ञानादत्तित्यकर्मादिमितिनिरूपयति ॥६॥ इति सं
हृतस्वेतारः पुरुषावयवैरसौ तमेव पुरुषं यज्ञेतानेवायजमीश्वरं ॥२७॥ इति पूर्वध्या
नादिविधिनास्वंहृताः संताराः स्वकृतविधिगुणानुगमयाः येन तामवपुरुषं यज्ञमितिय १६७

ज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । तेह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः
धमः संतिदेवाः इति न्यायेन यज्ञाद्देवा नगंवन्त्वृद्धिरिति श्रुतिवचनस्य भगवतो यज्ञा
त्मकेन नागत्मशरीरयज्ञेन नानाक्रियात्मकेन यज्ञसर्वमंत्रविधानानुयोगमयं पुरुष
महाम्वपूर्वतावः यजं इतिपुरुषावयवैर्विधिवितानसंकेतलक्षणरूपेद भावनया
यजनपरस्य मामयमित्यवस्थायस्मकृतं तु । आदिदेवादस्तुयः कश्चिद्धृदान्तवाक्यैः प्रतिपा
दितः सोऽपि विधिरन्योनसंभवेत्तु इति ध्वनितार्थः ॥ अन्यथाप्रतिष्ठितस्य ब्राह्मणो यजन
क्रियाप्रसंगिकव्याख्यानमहानियः श्रुतिस्मृतिवचनविरोधः स्यात् भवेत्तु स्तवनेदे वीनाप्रस्तु
रकरो व्याख्यानपराणी स्ववस्थितहमिरायविज्ञात्मिकेतिश्रुतिवचनानि मयजनविधिनिषेध
व्यामिश्रविशेषहमिरायविज्ञात्मिकेतिवचनात्स्मरणमहानुविरोधः । ब्रह्मलोकस्थदेवयजन
नदेवानामपि यज्ञनाधिकारानिरूक्तः केनविदितिनवनागनेदस्त्रमाय स्वमित

यानि वर्त्माविविक्तानि तंस्तु नाश्नुते। न बंधमोक्षजनकं न तत्र स्थानेष्वनेगाः इत्यपि परमाणुपरामर्शि
स्यं प्रोक्तः सा सादृश्यादिवा मनुष्यजन्मगः परमाणुपरा वर्त्मयिदर्शितामात्र समुपजीव्य
स्तुः संसारिण इति श्रुतिवचनात्। स्वरूपविरोधो ब्रह्मस्य यजानातेर्वस्य नावदिति। नादवानी
नतिरः। श्वानाध्या लोके निघास्मिनांस्तु जंतुः तत्त्वतो बंधमोक्षौ स्यातां। मुनिः स्थितिरि
मा नावाक्षि। आयविवर्त्तेस्थितानादिकामानुष्यजनुषो विना पापपुण्य तानो बंधमोक्षौ
स्यातां न कस्यचिदिति व्याप्त नापि तत्पादितं तस्मादपघमितविज्ञानजुषापि दिवा
नुकस्यचिद्विघजंतं। तानि वाङ्मययज्ञमिति हेतार्थविनष्टवर्जन्म स्थितिः संसारस्यतेस्माति
यो नारादिस्य विधिना सृजेदिन जापद्वरिं मखे नानाविधिरवताद्दत्तवयावस्तु तत्पान्न
विष्णुलोकेषां जगत्कर्तृत्वयोधरः यतः सोपि इयाविक्तं त्रयी वां ब्रह्मणस्संविनोदिति
ब्रह्मविवर्त्तपुराणा निष्क्रायेणविधिरेवसर्वस्तु स्वस्वैहृति योगजः एक वस्य नावदिति १६८

ज्ञातव्यं। तानि वक्र कारण निरापन्नस्य तावो ह्नमयज्ञं स्तु कथं सर्वज्ञो विश्वरः प्राद्रत्रावतुर
स्य ज्ञात्मविज्ञवं विराजमिति। यज्ञस्वदवयवस्यं हृति सृष्ट्यत्र वस्थितान्। तदुक्तं मार्क
ण्डेये नापि तस्मात् सर्वं यजतेयम्रुप्य एवात्मा न मानतां विराजं विविधैर्यज्ञैः स्वदं गाव
यवात्मा के रिति न्यायात्। अत्र तदर्थं प्रति पादिके ब्रह्मपुराणोक्तं आख्यानं ब्रह्म
णो क्रमितिरात्मसृष्टया यान्यनादिनिधनं वर्त्तते। अस्मात्संपुराकल्पे यज्ञात्म न हि ज्ञा
त्मकः विशुद्धधर्मातिजनाः सदा मां प्राकृताद्वा। याः सर्वविद्यागुणश्रौतस्मार्त्त विज्ञान
केव जीतत्राह्नमयज्ञं याज्ञयज्ञिशांपोष्कलिः स्वतः अनेदममविज्ञादो। विधिवि
ज्ञानत्राविते। तानि वाङ्गृष्टयोगेन जातो हं जाजगतः पतिः। तन नारदविश्वत्रायहव्यावि
धिमुद्रया इति स्मरणाद्यजन क्रियाप्रसंगस्तु ब्रह्मणो लासत्त्व रमजन्मसंत्रयज्ञातप
द्याप्यः एवं निजपत्न्या यागाचरं विधिपस्सफलं दर्शयित्वा परगौरविधिपक्षजनफ

लं निरूपयति त्रिभिः॥७॥ ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव। अयजन् व्यक्तमव्यक्तं
पुरुषं सुसमाहिताः॥२८॥ ततश्च मनवः काल ईजिरे ऋषयोऽपरे पितरो विबुधा दैत्या
मनुष्याः क्रतुभिर्विभुं॥२९॥ नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितं। गृहीतमायोरुगु
णः स र्गादावगुणः स्वतः॥३०॥ तदेवं कथनपूर्वकाः शिवपुराणादिप्रसंगवार्त्ता नान
वपुरुषाः कापि न्यपुराणानि वासिनोऽनिशं मणेः पुत्राः समस्तवनतेषामपि समारा
धनस्य। विधिपक्षयजनस्य फलं प्रापेति ॥७॥७॥ नावनयोपदिशति निजात्मतत्वं ना
रदं तत्र स्थातव्यक्तं विधिप्रसंगपरिवर्जमानादेवनिकरान्निधानवलं। यथा तत्वात
तथा अव्यक्तं सकलजीवस्वभावगोचरं केवलेन श्रुतिस्मृतिसमुल्लासाज्ञावलेनाय
ना जनुपुरुषं विराजं सर्वजीवस्थानिक्रान्तगतिकं तेन तनवभ्रातरोऽप्यदयो विश्वपतय
इति समुल्लासावरणप्रसंगवर्त्ति विधिपक्षपाताः तदुक्तं शिवपुराणेऽपि कापिलेऽमिति १६९

धनाख्यानिष्ठा मां द्विजोत्तमाः। समस्तसर्वविद्यानां विज्ञानगुणपारगाः॥ तस्मामेधातिथिः
पुत्रा विधिपक्षपरागिणः। नविकगुणसंपन्ना निगमागमानुवर्त्तिनः॥ निरवधिविधिस्व
र्गकामवच्छलवर्त्तिनः। निरस्ताः श्रुतिविज्ञानविधिपक्षविलुपकाः॥ विधिपक्षनिराकृतप्र
पंचजनाः केवलं हरिसेवां निरान्तरं त्वारंभमतमातिर्मदात्मनिष्ठाः॥ इत्थं विविध
यज्ञैर्यज्ञात्मा ऽऽत्मसमुद्भयात्मबीजयोगिभिः पंचमयनिष्ठैः क्रियापरैः। तानेवमुक्तं
निते नवासनपुत्रतां विजेतः अत्यादयो महात्मानो नायेरतयज्ञगन्तं॥ इत्यादिविधि
युक्तिभिरवववेनव्यवहारैः श्रुतिस्मृतिपुराणागमास्तैरवप्रतिपादितायजनजनस
मर्पणो ऽदिदिः सर्वोपि विधिमानुषजन्मन्यवनिकाकान्तादेवादियानाविति निद्धिरिः। परंतु तदुक्ति
तपरमकारणविज्ञानबलेन सर्वेषां विधिपक्षपरामर्शविदां नाकोन्नत्यादिव्यवस्थानिदान
त्वात्प्रज्ञापनय इति प्रतिपादितं वा नु। अन्यथा तेषां दिव्यसुखसीमाधराणां स्वर्लोकिप्रदेश
वर्त्तिनां देवयजनाद्यधिकारस्तु सर्वैरवनिगमागमोक्तिर्महावाक्यैर्निरंतरं निषिद्धान

त्र्च स्वर्लोकनिवासिनो ऽस्मृतायनप्रसंगवर्त्तनित्वेन निर्जरोवैक्रियात्मकशरीरे मानुष्यलो =1
केपि समागच्छंति। तत्रागतिरिष्टं नविष्यतीति यज्ञनाधिकारस्तु केवलमौदारिकश
रीरवर्त्तिनामेवादाकृतं सूरिभिः। यथा स्वात्मप्रपंचागमागमनापेयापयादिभिर्न्नपा
तित्वप्रसंगात निवर्त्तनं। अन्यान्यानि ज्ञयननिषेधस्तु रुद्रयामलेपि प्रतिपादितः। परमाणु
परावर्त्तप्रसंगेन। परमाणुपरामर्शशिकलाद्वितयं विद्धि अर्जुनास्त्रिमुखं स्त्वकमपरंलो
गस्त्वनुखं। मानुष्यमर्कनाखंडं नागखंडं ततः परं। सर्वजीवप्रपंचाख्यं तद्विनायद्विना
त्रिप्रितं। एवंस्कृति नलक्ष्मीत्मयोनिहरणमात्मनःपरमाणुपरामृष्टः श्रीकः पौराणिके
द्विजिए वंब्रह्मांडखंडस्य परमाणुविवर्त्तिनः। परमाणुपरावर्त्तः प्राक्तोघोरः तरान्तरणामि
तिस्यायातां घोतनात्मलोकस्थंतवानोमंतो गात्मपरमाणुपरामर्शशिकलं चात्तयज्ञ
नाधिकारस्तमायश्चवस्मिन्नेवजन्तुभिर्विधिपक्षोले वर्द्धितैरस्य [illegible] दिनिर्णयोनवि १७०
द्यातपारायस्यां स्वएवापारकत्रपाद यत्रएवाप्यन्तिकोनवध्नै [illegible] संतइति। १८५

नत्र स्वर्लोकसंस्थितिजुषः पितरः कव्यवालादयः। विष्णु [illegible] बलिप्रभृत
यस्त्रएवापियावन्मनुष्यलोकनिवासिनः स्वावादवायज्ञननदिव्यसुखानीतरस्मान्मनु
ष्याः। सनकादयोयचैकेनविज्ञानज्ञितोविदिततत्वाष्टरवादिपिक [illegible] निगमोक्तेविं
लंविश्वेश्वरं। अतएव विष्णुनक्तिस्तुकेवलं विधिपक्षविधायकैः निषिद्धपक्षनिराकारिभु
त्रिरेवाराधनीयेतिइति प्रवृत्तित्रिविधिपक्षपराङ्मुखविष्णुनजनंसार्वरिवं निगमागम
स्मार्तपौराणिकैरववरत्नावाहारा [illegible] तरां निषिद्धमेव विधिपक्षमनाहत्य यो नजेदा
नयेद्धरिं। स पतेन्निरयेघोरे तदाज्ञालोपपातकात्। इति ब्रह्मपरासरोक्तेः। विधिप
क्षनिराकर्तुर्विष्णुनक्तस्य पापसंगिनः। पतंति रौरवे घोरे सत्तुमोदाबसंबयात्। इतिगोत
मेनापि प्रतिपादितमेव नतु। विधिपक्षाविमुखविष्णुनक्ताः पाषंडदेशीयाः इतिलोगाक्षे
णापि प्रतिपादितं। हठातायतत्रं तीत्रं विधिपक्षपराङ्मुखाः। तानाङ्करेवपापेजानुवा

वाकेभ्योऽपि वाधमानुं पाषण्डिनो विकर्मस्थान् बिडालव्रतचारिणः। हैतुकान् बकवृत्तींश्च
वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् इति याज्ञवल्क्यवचनेन विधिपरत्वविमुखविष्णुत्वेऽपि छद्मधरा
णां वाग्मात्रेणापि निषेधितः। यथा कश्चिद्राजा राजच्छत्रधरो नावनूतस्मै नापणादि
प्रसंगवर्जिनोऽपि दण्ड्य इतिवत्। यातावासं वैविधिवावहारमृते नारायणोऽस्य वस्त्रसर्व
स्वाम्यं च तु। तर्हि तदाज्ञानाकर्नाविलिरस्क्रीयते इति प्रतिपादयन्नाह। नारायणे विश्वेश्व
रे भगवतीति सकलब्रह्माण्डमार्गेभ्योऽतीतवर्त्तिनीदं विधिपरमाराधनविस्मृतजनमध्यव
र्त्तिननिदानभूतं आहितं मुख्यविज्ञानमूलत्वात् वयं सर्वे निमित्तकारणानीति विनि
ष्क्रमायः। यथा कश्चिद्भृत्यस्य स्वैकार्यातिकत्वात् पिपरेषां निरस्यार्थवादैर्निधाय च
यं निर्गुणोऽल्पकार्ये विस्तेनावत्विति भावः। यथा नृपादायाविद्भूतिप्रवृत्तिनिमित्तकारणा
निगदादयश्च भारारोतनिदानानीत्यादि विवेदयैः सर्वजगत्कारणानीति प्रतिपादयन्ना १७१

ह॥७॥ सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः। विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्ति
धृक्॥ अतः त्रियुक्तोऽतः नन्तगवताऽव्यापकरूपेणयुक्तः। सन्नहामतत्कृतेनानं सृजामि।
हर हरस्सुरुद्धान्निमानीकश्चित्संहरति पुरुषो विष्णुः विष्णुलोकान्निमानी कश्चित्परम
पुरुष श्रेयाणोऽस्मादीनां ग्राकिंमृजकलिकांबिजत्वेति सख्यायामवस्थ्यादि केक
यादि विधिनिःयाकाविर्जन्तु पुरुषाहसकलासासार्वश्वरस्येति निर्धारितवानुयच्च कि
विचजीवस्यकलास्य वत्वादिकीर्त सर्वं जगवद्रेजोऽइत्यावहकपिलख्यायामितिन्या
यात्संच प्राणः स्वयं कल्पतिटस्थो जगदीश्वरः। विराजः पुरुषापारेऽसो सर्वगः स्तु दरः
स्थितिरिति न्याया सर्वज्ञवयमावतिदिश्यौ यद्वे वैविश्वं यद्वा [illegible] च मित्यव
मादि सर्वप्रश्नानां समान्या वरं निरूपयित्वा वास्तवान्यलोऽप्रत्नत्त्वान्योऽशाऽस्कु
तव्रतः इति पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिश्रुत्या [illegible] इतं नंतु [illegible] ति॥८॥ इति

+ नारदवाणी मृषा वासुदेवादपरः कश्चिदीश्वरोऽस्तीति मृषावादो मया न कर्हिचित् ×

ततिहितं तात यथेदमनुपृच्छति। नान्यद्भगवतः किंचिद्भाव्यं सदसदात्मकं। अत्र सत्‌ कार्यमा
दारिकादिशरीरं तत्तयोश्च कारणं लिङ्गस्यादिशरीरद्वंद्वं तदेवस्पष्टं श्रुतिश्चाप्ये
वमेवाहमासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परमितिवसिष्ठवच
नात्तिप्रायेण सर्वमितद्भगवानिति वाक्यार्थः।। भगवदैश्वर्यमनाहत्य नके न विभा
मीयत इति भावः। यदुक्तमेतावत्त्वं यातो हि मे मनम विज्ञाय मामा विश्वरं श्रवीषी
ति तदुपपादयन् परिहरति।। छा।। नभारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो
मृषा गतिः न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः।।३३।। श्रे
ग इति। भारती मे यीन कर्हिचित्मृषे पलक्ष्यते। मनसोऽपीनरदाविश्वरबु
द्धिश्चमितिमृषागतिमिथ्याप्रसंगो नाभूत्।। अत एव मदीयानींद्रियाण्यपि अस
त्पथे न पतंतीत्यर्थः।। साम्लो विद्यासि वहानिः।। साक्षिश्राः सोऽपिचित्रमायच्चारप १५२

रादेवादेवबुद्धिरताविरताविकीति वायवीयागमाज्जिज्ञायातु सर्वेष्वपि भगनाममंत्रो
पास्तिस्नमये स्तादावस्तुयज्ञनबुद्धिरीश्वरात्मवस्ये नवतु परं भूतेस्तुने त्रावुद्धिरिति
न्यायेन विश्वबस्यस्नायोपशामिकस्यैव भगवद्भक्तियोगस्य स्थिरीकरणमेव स्यं नवे
तु इति भावार्थः। अन्यादावर्डश्वरबुद्धिपराणां भक्तियोगत्रुटिरान्यदेवादिनामपीति
स्नेनवेदितिधनिः। नदुक्तं मंथा नानरवे पिष्यधाज्जबुद्धिर्द्विवस्तुनदीक्षाज्ञवधारले
ऽशाबुद्धिःहयावेवजनवतादयनाशनी। इति भावपरस्य स्यातु — योपशामिकस्य
नः भक्तियोगस्तुरीयोसौ तवबंधविदारणः।। इति न्यायात् सर्वदेवानां यद्यः जनैपं
वयश्चात्मत्रियागभूतं तत्सर्वं स्फोतिस्मृतिसकलागमपुराणप्रवचनप्रतिपादितवा
दीश्वराज्ञैव भगवद्भक्तियोगाऽंगीत्वयातश्चातिअल्पयुपरात्नगवन्मंत्ररहस्यारा
धनपूर्वं भगवद्भीसबीजयोगप्रत्ययवानुयःकश्चिस्नद्भायोपशामिकभक्तियोगीस्नवाग

मेणप्रतिपादितः। ननु भक्तिः कथं हि वित्तं चयज्ञत्यागिनमाश्रयेत्। अदेवमन्यव्रतिनं निर्बीजं
न गुणाश्रयमिति नारदपंचरात्रस्मरणात्। न भक्तियोगपरोहं सदेवसमरूढं वयाता
मयापुरा तनन नवे अकंथ्यवताह्वदायद्व रिहृतः। तस्यैव हरिभक्तियोगस्य फल
मेवं निरूपयति॥ ३॥ सोहं समाम्नायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवंदितः। आस्था
य योगं निपुणं समाहितस्तं नाध्यगच्छं यत आत्मसंभवः॥ ३४॥ सोहं जीवप्रवृत्तिमात्र
स्वेनैव भगवद्भक्तियोगेन संपन्नः आम्नायानिगमस्तन्मयो विद्यायोगाविर्भावक
पिंडप्रवृत्तिः संवृतः। विद्याविर्भावके विद्याधारविद्याराधकपुरुषप्रवराणामिति मुद
सारे दुर्लभतमाः संभावयुः। सुष्टुह वि विभावाधारैकपिं...हत्यस्याः सन एव निगमा
दिसकलविद्याविर्भावितायाः क्रियाविकोनयोग एव मुख्यानिदानमिति ध्वनितः सर्वत ५३
पसां फलप्रदात्वं तपोमय इति प्रसिद्धिरलौकिकी यन्मया प्राप्ता तस्य एवेत्तु

रीश्वरास भक्तियोग एव मुख्यः॥ प्रजापतीनामस्मादीनां अभिवंदितः परमात्मदेवतत्व
नैव पतिः सर्वजगतां सर्वात्मि मुख्यकारणत्वात्। यो दिव्यविद्यामयमंत्रराजजपात्म
यज्ञं विदधीत तंत्रवित्। सवेदत्या निखिलपसां फलप्रदानसमर्थरूढिः स एवेत्यवांते
॥४ इति कृद्ध्यामलाभिप्रायो दाराधितजगत्थाज्ञाकातिवित्फलानि करस्थानि न विद्
ध्यादिति ध्वनितः एवं विधस्यापि भगवादैश्वर्ययोगाविज्ञानसत्त्वयास्वर्ण्थेव दुर्ज्ञ
यतम इति निरूपयति॥ निपुणं सर्वविज्ञानसारभूतपंचमावबोधावगमाया
गं आस्थाय तदितिसत्यकेवलयोगेश्वरैश्वर्यस्वरूपपारं पर्यपर्यालोचनयापि
नाध्यगच्छं नपारमगममिति यतः परमेश्वराद्वा आत्मसंभवः समभूत् तदपि विकारि
कपरमस्वरूपस्वरूपं न कलितवान्। तदि मुख्यस्य सकलब्रह्मांडातीतवर्त्तिना
भगवतो वैराजस्य स्वरूपं वेद इति वाक्यार्थः। तत्र केवलविज्ञानायोगारूढगुणा

विताः न विदुः परमेश्वर्यं विराजोऽब्धिर्यन्तामिति वसिष्ठवचनानुमतेः। ब्रह्मज्ञानिना
मपि ब्रह्माण्डस्य मध्यवर्त्तिन सकलवस्तुविनवस्फुरणेन तान ब्रह्माण्डातीत वस्तुप्रका
श इति विष्णुयामले प्रतिपादितं विदुर्ब्रह्मविदः ब्रह्मब्रह्माण्डं तगतं वस्तु न पुनस्तदती
तं यद्विराजा साम्राज्यस्तन्नायतिन्यायात्तत्स्वरूपविदो मा हन्त्रा इति भावः॥७॥ नाताम्य
हं तच्चरणं समीयुस्तेषां न वच्छिदं स्वरूपयनं स्तु मे गतं। यो सात्म मायाविजवं स्वपर्य
गाघथा नत्तः स्वान्तमथापरकृतानि ३५ अतएव तस्य विराजोऽदृष्याधिदैवस्य चरणं
गम्य मार्गं विधिपक्षविज्ञानस्य हजस बीजायागलक्षणेनाताऽस्मिन् तद्विषयान्तुया। यि
नीदिव्य दिव्यं चलिताऽस्मि परे तु न स्या सा तत्स्वरूपसत्ता साम्राज्यास्ति द्विस्तु तृयच
तत्र चलिताऽस्मीति श्रज्ञानं गम्य घरूपा अपि द्विधियो दो ब्रजं ति तद्विदितगम्य प्राद
शंचरगाति नच्छणायारयैधा तु सारगनावित्यर्थः। तस्मादस्य नेयायानेव तच्चरणइ १७४

ति निर्द्दशात् चरणत्राश्च स्वात्रेव विधिपक्ष प्रतिपादकः सं नवेत् चरणोऽत्रापदेः प्रोक्तो वि
धिपक्षक लोपायारिस्यानकार्थात् श्कातिस्मृतिस्वदाचारगमे पुराणस्थितिदार्थत्विम
ता चरणं विधिपक्ष इति। यन विधि पालनं वर्त्तमान एव ताव स्रत्तास्यकात्र मा मासऽहं
तं त ...स्य ता गवतो विधिपक्षं यं ज्ञातय स्मीति भावार्थः। राजमार्गः श्कानः स्थितावि
पक्षो हरेयानः तस्माद्विनिवर्गं न व्यं मित्याह कपिलः स्वयमिति न्यायात् केवलरा
ऊ मार्गजुषां हरिलोकप्राप्तिः। स्पहाजाने वस्तुभावदितिध्वनिः। नदविदुषां वैकुण्ठमाप्तेऽ
पि न विष्णुलोकप्राप्तिरिति मंथ्यानाज्ञेरावपि प्रतिपादितं लघुभावस्तु पाठ्यया विकुंठस्था
न वलतानयथुगस्मि मानासे विधिपक्षपराङ्मुखाः। इतिस्मरणात् अदृतामव विधिप
क्षमानताऽस्मि इतिस्याति त्रायन्त्रावनोक्तिः। समयकुदस्वमं गतिः। नत्रैषप्रत्ययकाविदाना
मेवायं विधिपक्षेऽपि मंगलायनं स्यात् नान्येषां प्रयोगादप्रकारविष्णुखानामिति।

मंत्रतंत्रक्रियाकालस्नं विनागगुणान्वितः। विधिपक्षो मदेत्याश निगमयेद्देक्ष्व वंशानेः
इति त्रिविधपुराणे श्रावणे विधिपाल्हाणे वस्मप्पगमनादपवर्गः। स्नेशाप्पत इति क्रो
स्व वः। मंगलं सुखक्रीडाविहारं स्वस्वाय नामा स्वपदं विधिपाल्हि दित्यज्ञानां विधियुक्त
विधानात्मके समप्पगीयुषास्पतत्तं स ज्ञावदितिनियतिः। पुरातनं च ज्ञ बंस्तं स्पारं लि
ज्ञह्यीति एष एव इरीकरोतीत्यर्थः। स्पा ज्ञास्क धर्मापरित्पाग न ज्ञ गव ज्ञ ज नपरा
णामिव विस्लु लोकप्राप्ति ज्ञान्येषां इति तात्पर्यार्थः। तस्य स्वरूप को विदानां कव
लोचि। धिपत्नं कथं परमपदप्रदः स्यं ज्ञ वेदितिनिरूपि पयति। यः परामश्वः रः सापि
आत्माचमायाचतायाविज्ञवंसंपूर्णस्वरूपं न पर्यगात परपराज्ञावानुयन्ताहित
वतः तस्य स्वरूपं कथमतिक्रम्यातो इति ज्ञावार्थः। यथाने ज्ञः। आकाशस्वरूपस्प पारं नग
छति। अंतं ज्ञावानुः सर्वेषामपि ब्रह्मांडानां समासस्याकाशएव सं ज्ञ वदिति ज्ञः खं १७५

१ शून्यं वियाद्यामविंदुराकाशआश्रकः इति शाह्व चिंतामणिस्मरणात् नकाशु इत्याकू कर
णे विदितामेव तस्मादनंतस्यानंत ज्ञावात्मकलस्तु न तस्यीमा धराश्रपि नाविद्व स्वरूपंप
रंतु विधिपक्षपरायणे नेताभ्रलक्षात्वनावस्पतत्र गच्छतीति निर्दिष्टवान्। तस्माकालत्रये
णविधिपक्षलोनचंचलस्वजावइति नियामा निरंतरगाविचारणीयः। स्नवद्विस्यापि निज
पारावलोकस्वंताज्ञावेन नरूपितो न विज्ञाना ज्ञावेन यथ्य खल्लुष्यत्राशाष्टं गविध्यपुत्रा
णां शाह्वस्तन्नात्मकानामपि स्वरूपाज्ञावात् स्पार्वज्ञमप्यदर्शनं प्रयुक्तवान् एतादवगुनःप्र
पंचयति॥७॥ नाहं न दृयं ज्ञगवज्ज्ञतिं विदुर्नवामदेवः किंयुतापारसुरोः स्तन्मायया
मोहितबुद्धयस्त्विदं विनिर्मितं वात्मसमं विचक्ष्महे॥८॥ इदं विनिर्मितं तु शाह्वेनयहं
च नंतृतनापाक्षं येनतितं च आत्मसमं निजविकारिकादिदेहस्पदृशं विचक्ष्महे
विचारयामः परं तु श्रोतादिश्रमाणेरिति विज्ञायातयज्ञगकत्तनिनगत्तस्वदृशएवपं
ज्ञावतूयथाघराधिकारस्तुं ज्ञकारादिस्वदिलक्षणएवंविलक्षणेवस्तुनीद्रियास्पदृत्तिं

द्याकेनविश्वप्रकारेणकल्पयामः॥कल्पनिकाभावात्॥अहमादयोवामदर्वांतायत्तवि
दंति॥तर्हिअस्मत्किंविदंति॥यस्यभगवतोमायालिंगान्माहिनीकाविदनिर्वचनीया
कल्पितयामोहिताबुद्धयोयथातत्वएवनिमोहित्वभावानांयत्राज्ञानंनतातत्रनमो
हिनीयस्सकलविश्वपर्यायीणांप्रवृत्तिरितिभावः॥सकलप्रपंचविलक्षणविज्ञा
नंनप्रापंचिकानामितिनिर्णयात्॥सार्वज्ञापंचिकायावन्नविदन्तुकोपिसंभाव
युक्तावादेवात्मस्तमंवडंतुजाघवयोविध्यर्नंकल्पयंति॥विधिपक्षाधीनस्सार्वज्ञि
मा॥अतएवाविदितानिजस्वरूपस्वभावानीतद्विविज्ञानबलेनतत्त्वयाःसंप्रवेदि
तिथिनिं॥नामग्रहणादिधर्मस्तुविधिपक्षपराणामेवकार्यकरोदृष्टः॥सर्वेषुनिग
मागमेष्वपिमाहात्म्यवाक्येषुयावद्विदिकृतानिवाणीविंतायत्ताविदात्मना॥रूपाम १७८
जंवांखवकाद्वागदापालिंखधर्मविदितिमनुवरनेनेवात्मस्तहत्वांविचक्ष्म

वेतन्छ्रूपानुभवातावानूतनविततदवतारपुरुषाणांप्रकाशादेवानेवतन्मयकरणं
स्तुगमतरंस्यादितिनिजप्रालोनेवहढयति॥तयस्यावतारकर्म णिगायंतिस्य
स्मादादयोनयंविदंतितावनतास्मैभगवतेनमः॥अथतत्कुलतन्मयकरणप्रकार
स्तुतदवतारपुरुषवरगुणविवरणमिति॥यतुअस्मादादयोपिसकलस्तंस्तुतिपु
रपरंपराअपियस्यभगवतोविश्वेश्वरस्परामन्त्राघवतारास्तेषांचरितानिनिर्वि
षायोगिकानिस्ववीभूयतन्मययस्वभावत्वात्॥निर्विकल्पतयासर्वगातायंत्रिवो
ऽयंसदानंदोऽयंत्रक्षः॥श्रीरामावतिपरमहार्षिकैश्रि — वणान्निदानतश्रावस्व
स्वभावाःपरंतुतस्यावतारस्यापिस्वरूपंतत्त्वेननविद्याः॥अवतारपुरुजाणाम
पारूपेयंज्ञानंसकलागमनिगमस्मृतिपुराणादिसकलवाङ्मयब्रह्मसिद्धहृद्यं
ब्रह्माण्डकोटिविनवाहिराजः॥प्रत्ययात्मकातु॥अहीनाःसर्वदानातरामतत्त्वादयस्तु

मीऽ इति नारदवचनं स्मरणेन रामकृष्णादिपरमावतारपुरुषध्यानेन वा सकलदुरित =१
व्रततित्रातं तदहरं निरूपितं निर्विकल्पस्वभावश्चादात्माज्ञानैककेवलः॥ याद्वृक्कंठ
पतये गिरित्रिस्तुतिः॥ स्वच्छिदात्मवान्। सावतारादाहारारवसर्वलिंगविवर्जितः॥ सागरे
स्मरणे यदस्मरखादुतयात्मवतु। तथैव भगवान् रामः कृष्णः साक्षाद्विराट्रूपति
रिति चंद्रयामलादित्रायेण श्रीकृष्णरामाद्यवतारस्वरूपं परब्रह्मण एवं सम
सर्वज्ञस्वभावादितिभावः॥ एतत्कृष्णादयः स्वावनगतेगतगन्न ब्रह्मसमायाविनि
वाश्रितिस्वान्तारूपानिरामयाः॥ इति परमहंसाचार्यैरपि निरूपितं। अतएव तद्गुण
ग्रहणध्यानादिवासनिकामानां स्वात्सादपवर्गः॥ करस्थ एवेति सिद्धान्तः॥ ७॥ सएवआ
द्यपुरुषः। कल्पेकल्पे सृजत्यजः॥ आत्मात्मान्यात्मनात्मानं संयच्छति च पाति च॥ ७॥
स्यैकश्चिन्तावीक्का विराट् सर्वज्ञानमुत्पाधराः स्नुसर्वजीवब्रह्मणोरकोनभादं १७७

त्राविति। आत्मा सार्वैकांतमयत्गुणतरूपः स्वरसायतनत्वात्। आत्मनि सर्वव्यापके -१
आत्मव्यतिरिक्तः कश्चित्कुत्रचित्स्यादत्रानास्तीति न्यायात्। आत्मना निजे छायाग
बालेन आत्मनि जलतरीयस्तागस्तुपिंडरद्रसंस्तुजति स्वेरयति व्यवहाररागिं ज्ञाप
यतीतिध्वनिः॥ काल्पेकाल्पे इति साक्षादात्मतिकाल्पयलयावस्थानेसकलब्रह्मा
वर्त्तिजीवलिंगादर्पगमः कल्पेः आत्मपाद्यादारिकाव क्रियायास्तुच्छयाः आख्यातेय
याः कश्चिद्व्यावहारिककाल्याश्चिपराध्यपलेरूपः सन्तानतितदवस्थानजीवानां
स्वलिंगव्यवहारात् मंडूकसुप्तदाहृति रात्पंतिकीस्फुरिवारे पूर्वमीमांसादौ निरूपि
ताऽपरं भोगांतममतानुप्रतिपादितायाजगन्निर्मितात्मा शिवावस्थान स्वमयस्य
त्वावति निरुक्ते हृदयामले पिद्धिपराद्ध्यविस्थानया सृष्टिर्मंडूकसृष्टमायास्व
स्वंतलयाडूर्धं भावक्रगवदि छायति न्यायात्। सर्वजीवा नाम नादिर्जगदादि पर

मश्वरो जगदकर्त्ता किं चेत्येतत्पक्षस्य ह्योपकांतत्वेन निरूपितत्वात् । अनेन प्रकारेण यं यं छति ७
निजस्वरूपे लयं कुर्यात् । पातिर्वा यावत्तस्य विषां माप्ता न भवति तावत्न कस्यचिदका
किंचिद्वस्तु किं संभवदित्यादि नियति सद्भावयति धनिः । अत एवं सर्वं पुरुषप
मयं पुरुषाधीनं पुरुषस्वतंत्रं वतिप्रतिपादितं । न विदंति च तत्त्वेन त्यस्याश्वरं निरूप
यति ॥७॥ विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यकु सम्यगवस्थितं । सत्यं सूक्ष्मम नाद्यं तं निर्गुणात्
त्पमद्वयं ॥१९॥ एतत्सर्वं ब्रह्मेति तद्व्यतिरिक्तं किंचिदवतास्तीति परमतत्त्ववादेन
केचन न विदंति ॥ मूलपाठ्न सावविदंति तिपक्षस्थापकानि सर्वाणि विशेषणानि
यत् ज्ञानं वर्त्तते तत्सर्वम खंडतया सर्वत्र संपन्नं संभवेत् । न तु विशुद्धं कूमनोध
र्मः । केवलमिति धर्मधर्मिणोर्भेदत्वेन प्रतिपादितिं । वानु । ज्ञयोपि घटादोनूत्त
मध्यजत्ते रत्ननात्रा चादायाविज्ञानपर्याया व्युच्छिन्ना । अनंतसंतीत्या । भिन्नापिप १३८

स्तपर्याया विप्रायोगवर्त्ति त्वदेशा विज्ञानस्य सर्वत्रगाः संभवेयुः । तस्मात् धर्मोपि
धर्मिविरहवत्त्वा न कुत्र विद्यमानवतीति न्यायात् । सत्यमिति प्रयोगाः । स्वं द्वाद्या
कारवृत्ति ज्ञानमबाछेदार्थं स्थूणादि व्यभिचारि प्रादेशज्ञानं तान्नेयमात्र वि
नाशे विनाशमेवाधिष्ठुति इत्याशंकायां सत्यमिति विशेषणं । असत्यज्ञाना
पृ५ नां मार्गजिलपर्यंतानां विलक्षणत्वेन वर्त्तमानमित्यर्थः । मतिज्ञानयसत्यज्ञानं
मित्र मार्गजिलोदया लक्षणं यदि विनश्यति तादेव त्वमोम मोत्पन्न इत्य परिमितम
न नत्सुक्तिजन्यं यदुत्पद्यते तत्सत्यमिति निर्द्धारिः । बहुकालप्रतीतप्रदानत्वात्क
षांचिन्मिथ्याज्ञानानां सत्यता प्रसंगः संभवेत् इत्याशंकायां विशुद्धं । विजे दित
मिथ्यावासनिक समस्त धार्पं विकाविषया कारश्चून्यं । समागानसत्यविज्ञान
नत्तु न मिथ्याज्ञानादयइत्यादि लक्षणं । यथा सीं जे प्रकृषप्रत्ययः । समह

घस्यात्माणः। त्वन्नस्वं भस्य त्वज्ञानो न तु तन्मिथ्याभूतकप्रत्ययः। ज्ञानवान् भवतीत्य
तावद्धत नतु ज्ञानान्यपि बहूनि वर्त्तन्ते। प्रतिजीववासनाभेदैः प्रत्यक्कुपवंति
रंगश्च पूर्णसुखदुःखाद्यनुभावैकस्वरूपेकांतानंतिसर्वजीवावेतान्येपृथ
ग्भूतेष्वपि सुखदुःखानुभवप्रत्ययः सदज्ञ एव सिद्धो जात्यंतराज्ञावादभेदा
गीकृयत इतानतिधनिः॥ ननु सिता लवणत्वमरतस्य समागात सिता भक्षध
संगत सितेयमिति सत्यज्ञानाभावाद्विदित सितास्वरूपस्यापि मूकादेः सिता
भक्षणसुखसिद्धिवत्। न किंचित्करं भवतीत्यात्रांकायां सम्यगिति सकलंत्रमश्च सं
न्यां सकलसंत्रश्च न्यस्यापिरन्नादनात्रो भवतीत्यात्रांकायां अवस्थिते। स्थिर
मित्यर्थः। परदज्ञानि सोत्स्याणि तन्त्रा शान्ताग्नामहयुः। आत्मावलोधद्वीपेसोऽहंभा
क्षविद्यातितत्त्वतः इति नारदपंचरात्रस्मरणात्। परमात्मविज्ञानरत्नरागेणांता १७७

नित्यसुखज्ञानाविर्भावप्रसंगइतिधनिः॥ ननु तदपि अनेकावशिष्ठबलीत्यात्रांका
यां पूर्णं। पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमिति श्रुतिगोचरं च इतिसत्यापि समावि ७
र्भावप्रसंगाद्विना शिभवतीत्यात्रांकायां अनाद्यंतं। सत्यानंदविज्ञानसमष्टक
र्ष्यालवत्। न्यायेन नोत्पत्त्यादिकालधर्माभिसंभावयुरितिधनिः। नित्योपि रजआ
दिगुणाविर्भावात्। आबलित प्रसंगं भवतीति निर्गुणो। गुणाः सत्त्वादयः तेपरवर्ति
तं यथा। गैरिकादिप्रसंगात् स्फटिकः प्रादज्ञः स्वमरक्तस्वभावः संभवेत्तथा।
नस्य कैवल्यजलरसा शिस्वरूपपारावारस्येति धनिः। तदुक्तं श्रीमत्संकेतशारीरे
णापि। संतोगुणाः कापि न भेदयंति पूर्णप्रादर्शं परमेश्वरस्य यत्नैरिकादिभि
लवधोतोदात्। विद्वप्रादर्शोपि न रंजयेत् इति न्यायात्। यदवांचल्यपरा

वप्रतिपन्नतासाक्षात्समुद्भयथा। नित्यासकलस्वरूपमध्यविविचित्रकारजैर्देनिवर्या
वल्यप्रसंगत्वं च यथा तात्पेवायं जीवप्रादुर्भागतत्वांचल्येन नष्टस्यस्य ब्रह्मलो
विद्वालज्ञरकफं श्लेषतस्तु तत्कलरात्रीमध्यगत विष्णोजितसलिलगिरिषु का।
वद ॰ वनारकस्यातति विज्ञानं सत्यमिति निर्धारः। सकलयोगेश्वरयोगसि
रा धिसमुच्चयसंकल्पानां राज्ञाय। कूर्ममत्स्यवराहवामननृसिंहरामकृष्णजि
धानतषट्पुरुषप्रवरा इति सकलश्रुतिपुराणागमेषु निर्धारानिरूपिता
स्तीति योगीन्द्राणां वस्तावधांसर्वलोकात्मद्भुगतिः। निरीक्षणाद्द्यायायोगः समग्रः =४
संज्ञवेद्यद्वा जगतामुपकाराणां कृष्णानां संज्ञया यत्र मंत्रराज्ञाक्तिसमूहश्री।
पुरुषसंज्ञावन्महान्। अस्तिगीसमंत्राणां कल्कसारस्वरूपधंकृस विष्णारव
तारस्य। प्रत्ययः श्रुतिगोचरः समस्यादिपुरुषाणां दिषणांसर्वज्ञेतामितिल्लक्ष १८०

मंत्रमतानां च समरस्याधिकारात्मनां च अन्येषां नारदादीनां जीवाहस्ते नकल्पिता अवता
राहारार वसात्वाघलवलादिति रूढयामलाभिप्रायाद्द्रतारस्वरूपतत्त्वनिर्ण
निरूपितवान्। स— डात्माहरिः श्रीमान् समरूपासमा द्वला। स एवं नगवान् ले
केनुरिमाण्यरूपास्यत इति सज्जीतकच्छकागमाभिप्रायात्। एते ह्यंशाकला पुंसः
कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति पूर्वग्रंथसंमतात्त्व कृष्णादीनां षट्पुरुषाणां अलि
गित्वं निर्धारितवानीशावेवातिनिर्णयः। एतद्रहस्यविज्ञानं वीतरागाणामवल
वति न तु सरागधर्मिणामिति द्रष्टव्यतिः॥ लोकाश्च वदंति मुनयः प्रशांतात्मेंद्रियाश्रयाः।
यदा सदेवास न्नार्केस्त्रिराधायतविक्षुतौ॥ ५० स्वाच इति विश्रेषणान्नारदस्य व
साक्षात्सदेवात्मानं दर्शयिति स्वं च सत्यस्यापीश्वरांशस्यात्मानिस्यमविज्ञानस्य
निरोधनं साक्षाद्विषयश्चावलितं द्रियार्थाः॥ इति द्रष्टव्य नारदः। प्रशांतात्मेंद्रियाश्र

यायदा भवंति तदा विदंति परमतत्त्वमीश्वरावतारस्य । अत्र ... नञ्जांता निर्विषाये विमु
खितानींद्रियाणि आत्मन इति जीवस्य यस्य कस्यचिन्निह ... तर्षास्य तिष्ठंति मिति
विधाय पश्चात् सम्यग् अस्यैव पद्यकल्कस्य विग्रहः कर्तव्यः । अत्रांतान्यात्मनो जीवस्येंद्रि ७
याणि आश्रयाद्यदंकारादायाऽंतकरणस्य धर्मा एवं यथाख्यानवरणयोगसंवि ७
दानस्यात्मस्थश्रीमद्भगवदंशावतारस्फुरणं संभवदिति वाक्यार्थः । अमापीश्व
रावतारोऽहमपि भवति पुराणादिश्रुतविज्ञानबलेन प्रत्यक्षसिद्ध एव द स्फुरणादस्म
दादीनां भगवदवताराणां जीवादृष्टोद्भूतसमवायजन्यं परं तु परमपुरुषाणामी
श्वरावबोधस्फुरणं सकलसुरलोकनिवासिसिद्धवरमंत्रशक्तिजन्यतस्तु शक्तिरि ७ = ३
तिध्वनिः । यथा हिमादीनां समस्तयोगमंतारणापि बद्धपिं... ...केनशी
तगुणेनैव संभवेदिति । प्रामाण्यान्तु तथादि निर्विकल्पस्य ब्रह्मणो सिंकलसुर १८१

लोकनिवासिसिद्धगणमंत्रवस्तुशास्त्या स्वलिंगिलापिदिका... [illegible] ...दिति वाय
वीयागामऽपि निर्द्धारितं ब्रूसंविराड्रूपं यच्च भसंसरति [illegible] ...वोपि नभत्तो
शक्तिं लब्धातऽ ज्ञाति वर्हिनी इति संज्ञा यत्नारं छिधि... [illegible] ...क्ता भग
वानुग्राहस्ववतारगतिं प्राप्ति । षणामस्यादिसंज्ञानां मतिक्रांतिकस्य विदां । स्ववशि
चादबंधवादलिंगिवाच्यनामिनी । सविदानंदस्वरूपत्वात् जीवादृष्टसंज्ञता । खलेयं
दा जगत्सर्वं पराभूयेत सर्वतः । तदा ब्रह्मलोकनाथानां जायात करुणोदयः । स्ववशि
ःतदृष्टु दिव्यात्मध्यानयोगेन पुष्कलासंचुस्यति परानंदमंत्रशक्तिस्तु सर्वगास्ववशि
कल्पाके कांतारूपिणी भवति प्रसन्नाः । तादेव भगवद्रूपं जायात छिंगवर्जितं । जीवब्रह्म
ततज्ञानमतिक्रांम्येव वर्तीत ब्रह्मलोकांतकारयोगतुक्तिमुक्तिप्रादप्राणाः । यथाहि
यैथा मजलस्य कपिंजता हिमवस्तुतः । तथात्मनि पाररूपं मंत्रशास्त्रात्मत्वे भवंशति

न्यायोदयप्रोक्तेरुक्ताविर्भावाद्भगवदैश्वर्यकार्येनसिद्धेर्भक्तिस्वर्कहततिरोधानता
श्री वस्त्वेनाविदितिवाक्यार्थः। विभुर्गुणस्तुतंत्रितारातिक्रांतगतिश्चात्तुस्माद्वापिस्वल्प
सत्त्वावमपिपामराचतानाज्ञतास्त्रव्यक्तैरवात्मानंनित्यंसंविदानंदघनंस्वयमे
वतिरोधीयेतंतिरोधानंकुर्यात्। एतेषामरामस्यादिरूपाविदितस्वभावाःस्वंत
वंश्चितिनिजेच्छावस्तुबलादितिध्वनिः। तत्रापिश्रुतिः। अतत्त्वपदप्रपन्नदर्शिवावसुतत्त्व
श्रेष्ठप्रत्ययोनिंततोत्रास्मितत्त्वंविस्तरेणागाप्यवत्तप्रंजारतीस्तुवाक्याइति
न्यायात्परमतंक्रियायोगिमंतारणंभगवदवताररूपंनाकोऽपिवेत्तीतिध्वनिः। तदे
वव्याख्यानिरूपयति। ७। आद्यावतारःपुरुषःपरस्यकालःस्वभावःसदसन्मनश्च
द्रव्यंविकारमनइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णु [illegible] परस्यांजीवियस्य
कस्यचित्रनैतद्गुणगरिम्णाभूम्नोवकुंतरोनंतानंतप्राद् [illegible] आद्योऽव
वतारः। प्रथमंभगवदैश्वर्यमयप्रतिभोदयस्यपुरुषाऽपरिमितानंतप्रतीकम् १८२

यः। निजयोगबलरचितानितरस्थूलमयशरीरः। यनानंतानंततराणिब्रह्मांडानि
निजकार्यांतरप्रादृशविवरवार्ताध्रसुखसंवरणशीलस्वरूपाणिकोटीनतानि
इतिज्ञातव्यं। तत्रापिश्रुतिः। सहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपात्। सभूमिंस
र्वतःस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलमितिन्यायो। परस्येतिसकलशरीरयोगातीतस्य
लक्षणःप्रथमावतारइतिप्रथमादेहग्रहणंब्रह्मणोऽप्यंतर्यामित्वमेतस्यस्थूलतरपुरु
षस्यशरीरस्येति। यच्छरीराद्बाह्येकिमपिनास्तीतिस्याद्वादंताभावात्। नबालंकिं
चिदस्तीहयोपरुषाद्देहविस्वराम्नुं। अंतानविद्यातयस्यस्याद्वाकालप्रादृशग
इतिनारदपंचरात्रस्मरणात्। भगवदादिविशेषोरेतादवमुख्यंशरीरंअन्यानि
विक्रियाणिभगवत्स्वरूपाणिसदाशिवस्पर्शित्रिप्रभृतीनि [illegible] तसुतेस्वरूपे
नकुत्रविच्छेतइतिब्रह्मवैवर्तपुराणेऽपिस्पष्टतरमुक्त [illegible] णिवकृत्येत
रवायस्मुदेखादहगःस्वावीपिदेवजातीयानीतिमुख्यने [illegible] कथायवाल

णोमुख्यदेहः पुरुषनामवान्। अपरे विक्रियास्त्वात्तद्धा नारायणोद [illegible] सायात्
सर्वादष्टा नामाख्याकरः ह्रमिर्विराडिति ध्वनिः। पुरुषशब्दस्य तत्प्रवृत्तिदश [illegible] मूल
प्रकृतिप्रकृतयो यत्किंचन नानाप्रपंचाहतकाः पदार्थाः सत्त्वादयस्ते एवापि पुरु
षरूपस्य भगवतः किरणाः। इति तत्रापि श्रुतिः। सोऽयमवाद्यः स्वरूपधारायकः
राः प्रकृतिमहदादयः इति न्यायाद्दतमहदादयः। प्रपंचाहतकाः य एवतितत्त्व
=२ रूपमयाः इति निरूपयति। प्रथमं कालं कश्चिज्जगाद्धाहतकोदिव्यकलापधराः स ए
वा विश्लेषाः स। एवेति तत्परमकिरणाः स्वभावा नानास्वभावा निमानि नीकाचि
दाक्षेतकलायया सर्वं विविचित्रस्वभावमयं क्रीयतेति निरूपितवान्। कालो स्वभा
वो किरणात्मतेजः सम्यक्स्वरूपो भगवद्विराजः। तथापि चात्मे महदादयो ऽसौ जा
ग्राद्धिकारा भगवन्मयूषा इति विष्णुधर्मागमादिति भगवत्कायानंतरा न किंचिद् १८३

स्तु जातमिति ध्वनिः। पूर्वमयमेतत्सर्वाधानादिमद्विशुद्धनित्यस्वरूपं जगद्देइतिन्ना
रीरमंतरात्मस्वरूपमपि नज्ञो नातं। अप्रकृतकामणिबंधात्तु नजगद्दाह इति जगद
हापोरुषं रूपमित्यादौ हितदुक्तप्रसिद्धिः। परंतु निरंतरगामवं तदुक्तं मानुषानु
रप्रस्थाने कार्म्मणापि निवाविरतस्य पुराणपुंस्त्वप्रपंचमूर्ते भगवद्विराजः। नानाला
हिद्विवात्मकलामयस्य मध्यस्य कातस्य कथा विरूपाः। इति न्यायानुपरब्रह्माधिनि
वासैचांक्रहोतं इत्यूक्तं पूर्वं वक्ष्यातिचां चूर्ते यदापंचभिरात्मसृष्टिं पुरं विराजं वि
रव्याता स्मिन्। स्वांशेन विष्णुः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेव इति पुरु
षः स्वस्माक्षात्रविधिवस्तु स्वभावमात्पाश्चति विलक्षणैकपरमपि [illegible] मयाः सर्वनिज
क्षणप्रमाणस्तहजो महदादिसकलातिसूक्ष्मसृष्टिमाय [illegible] बाला म्नतक
लनूताधारस्रष्टिमाया जीवकदेवाल्मस्यकलाहू [illegible] स्वात्मि मयाः [illegible] सत्यम
य इति श्रुतेः प्रामाण्यात्। एतदपि भारतेष्फकं पुरुषस्वरूपो विश् [illegible] रूपाणि

DR. BHAU DAJI [illegible]

पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमा महतः सृष्टिः द्वितीया त्वंडसंस्थिता। तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञा
त्वा विमुच्यते॥ इति न्यायात्। पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं उतामृतत्वस्येशानो
यदन्नेनातिरोहति। इति श्रुतेश्च प्रामाण्यात्। यत्तु स्थूलं सदितेऽस्मिन्निति ततः सूक्ष्मं
लिंगशरीरादिमान् महत्तत्त्वं द्रव्यं पंचभूतानि विकाराः अहंकारः। मन इति चित्तसहायी
यद्बुद्धितत्त्वात्मकं मननशक्तिमयं चेतनशक्तिमच्चित्तएवोक्तेः स मनः। इंद्रियाणि
च सर्वाणि तस्येंद्रियैर्वा रस्यं तत् इति ध्वनिः। यस्येंद्रियैः स्थूलभूतानां मुख्यत्वं इंद्रियाणि इत्य
कत्वात्। एवंविधसमुदायवानुयादेहोऽवर्तत सोऽसौ स एव विराडिति विराट्संज्ञः स्वराट्
स एवास्मिन् नित्यः स्वतंत्रः। अन्याय केचनादेहपिंडाः सर्वज्ञानानंदानाः। तस्यैवेति सर्वे
श्विन इति ध्वनिः। स्थाणुरिति मोक्षमयपदं परिमलविशुद्धः। त्रिपादूर्ध्व उ
देत्पुरुष इत्यादि श्रुतिसिद्धिः। चरिष्णु जीवमयः पादोऽस्य विश्वा भूता
नि इत्यादि श्रुतिसिद्धः। अत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति चोपनिषदुपपादितः। १८४

सत्तेदवादाविशेषव्यवस्थया प्रतिपादितः॥ आद्यावतार इति सर्वज्ञम भूतांकुर इति
ध्वनिः॥ यच्चिज्जगति प्रपंचस्वरूपं। साज्ञानानंदमयं शक्तिजन्यं तत्सर्वं विराण्मयं
प्रतिपाद्य पूर्वं सार्वेश्वरावतारमयीं निरंजनसृष्टिसंस्थालक्षणं प्रतिपादयति॥
अहंभवो यज्ञ इमे प्रजेशाः दक्षादयो ये भवदादयश्च। स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला
गंधर्वविद्याधरचारणेशाः॥४२॥ ये यक्षरक्षोरगनागनाथा ये वा ऋषीणामृषभाः पि
तॄणां। दैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः अन्ये च ये प्रेतपिशाचसंघाः॥४३॥ यत्किंचिल्लोके
भगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्षमावत्। ह्रीश्रीविभूत्यात्मवदद्भुतार्णं तत्त्वं प
रं रूपवतः स्वरूपं॥४४॥ प्राधान्यतोऽन्यरूपं आमनंति लीलावतारानुपुरुषस्य भूम्नः।
आपीयतां कर्णकषायशोषाननुक्रमिष्ये त इमान् सुपेशान्॥४५॥ अहमाद्ययोयेके
चनतो विकर्कलापबीजरहस्याः स दैवतपुरुषाः। रूपवाना वैराजस्य स्वरूपमिति
संकलकर्मपर्यवियेगवर्गाणां राहित्याद्वानश्वर एवेति न च इति यच्च किंचिद्यापितागये

मस्मच्चं विदितारता प्रमाणलिंगयोस्तदिं व्याप्तिवारेर्नवर्त्तत इत्यादिप्रमाणान् पृष्ठुपस्तु
पतिरूपेण अलांड ततीरति सर्वविनावतयतीतिवाक्यार्थः ॥ अहमिति जनलोकाधि
पात्यनवर्त्तमानानामिति च श्लोकाधिनाथत्वं रजोधिकत्वेन प्रतिपादितवानुं जवः
श्रीमानुरुद्रः साक्षान्नमतास्तुधासागरश्च इति प्रसिद्धा यज्ञान्निधानमादित्यमं
डलांतरवर्त्ती विश्वात्मतिज्ञातव्यं इमप्राजश्रा ॥ इति नस्तामान्यप्रजामात्रसमाइ
५ त्यर्थाः ॥ इमं ति शार्वकाः श्रुतविज्ञानगोचराः ॥ अलविष्णुरूपइशान सदाग्नि वा इति वि ७
ज्ञेयाः ॥ प्रजापतित्वेन निर्द्धारितः अवतारलक्षणमादित्यपुराणे त्रिविधं पतिपादितम
स्तीति विदितव्यं विराजाज्जायत एवायं निजयोगबलेन च सदाग्नि व इति श्रीमानु
त्याविकैर्वपि पत्नि विनाक्तदस्य विराङ निजयोगांगवर्त्तिनः ॥ तस्मात्सकारिकौ तु
त्रिजगनलोकाधिवासिनी ॥ यमाकुरीश्वरं कावतु ब्रह्माण्डं कुशकवनलम्पा ज्ञाता
महारुद्रः संहारघश्वरावरं नानाविकारिकाविक्ष द्वीपाद्वीपइत्याद [illegible] देव १०५

देवेषु जीवाहष्टप्रवाहत्वाच्चतुर्मुखी निकोतषुप्रवाते ब्रह्मलोकवसार [illegible] लिकमला
दिश्वार सूक्ष्म स्वेव केवलाः ॥ तत्प्रवाहः परः पूर्णजीवाहष्टस्य के [illegible] त्रा इति
पत्नीनां जीवानामपि विष्णुता एक हष्टबलाज्जाताश्चवतारन [illegible] महा
त्यागानूचाना इति नः श्रुतं स्वाच्छ्लोकादेवतश्रेणिसंकल्पान्मनुष्य ॥ कितार च त्वद्यांतद
व्योम्निमस्याद्याः श्रुतिगोचराः ॥ सावित्र्यात्तदवादनतच्च तः परमेश्वराः नानाकृतु ऋते
श्वासर्यथात्तदं न पत्नपतिनथा त्रिविधयोगश्चावतारेषु चकश्चानतिन्यायात् जीवा
वाहष्टप्रवाहिनामवतारपुरुषाणां तदपरिमितगुणगारिमचइमसूर्त्ति परित्या
गादेवब्रह्मस्तामध्येतथानमस्याहीनां तएवस्यादेवेश्वरस्वकलावाः इति वाक्यार्थाः ॥ एते
नए च्यके चै नृजीवाहष्टप्रवाहिणो जगवदवताराः तं जावद्युवेष चातो जगवद्रूपौ परंतु
मस्यादिप्रषट्पषट्पुरुषेषु सर्वगातेकांताधन जगवादेश्वर्यं प्रतिपन्नमिति एतच्चांश
कलाः पुंस्याः लक्ष्मस्तु जगवान् स्वयं इति न्यायात् एतेषां परमपुरुषाणां परमेश्वराव

तारभूरूषभिंहानां गुणानुवादान्नहमनुक्रमिष्ये। यानु तेषां गुणामृतमापीयतामि
ति शेषः। कास्किरवायशोरवणाम तद्गुणानुवादश्रवणेन एव संभवेदिति भावः।
अवतारकथाविशिष्टाः द्वाषायक्रमे जंम लंतस्मान्तरेण भावेन वर्णनीयाह
रःकथ्यति मत्स्यपुराणानि शाया सर्वजगवत्स्वरूपं कलयाता पितृलिंत्रति पादको
नेद भेजा ष्यामुनिस्तु ह्वामेरिति वामनपुराणाभिप्रायेण ये ऽखिवातारकथा विव
रणं करिष्यतीत्यनुवाद विस्ताराभिप्रायात्र तिव्याख्यानिरस्ता॥ इतिश्रीभागवते
माहापुराणे पारमहंस्यां संहितायां परमहंसपरिव्राजक श्रीयोगेश्वराचार्य वि
रचिते भावसनानाष्य द्वितीयस्कंधे षष्ठोऽध्यायः॥६॥ आताबाहितीयादि पंच
न प्रथम मंत्रमायाद्यास्य मायाछलमयइत्यादिश्लोकेतिभिः अवतारस्वरूपं निरू
पयति। यद्यामध्याय ततः प्रथमं सकलदेवतसंहतिनिता [illegible] मंत्र
[illegible] निजमायाछलैर्वानि रूपयति॥ [illegible] यत्रो १८६

यतः क्षितिनलोद्धरणाय बिभ्रत्क्रोडीतनुं सकलयज्ञमयीमनंतः। अंतर्महार्णव उपागत
आदिदैत्यं तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार॥ सकलयज्ञमयीं मायया क्रोडं वारा
हीं तनुं बिभ्रतः दंष्ट्रया आदिदैत्यं हिरण्याक्षं ददारापाटयत्। यत्र यस्मिनु सक
लदेवतवर्गध्यानावसारत्तदिति। उद्धाष्टननयाततानियतःसोऽग्नुकुवशीलतः। क्षि
तितलोद्धरणायेति पातालसंपुटीकां तामलितक्षितितलं तदुधरणाय वरूणादि
भुवनपतिलोकानां जयनशीलनारोषणलोलुपनाहेनयाऽजनस्ववाणिभुवो
विवराणि निजौजः सामर्थ्यादवकीर्णतान्यजवत्। तद्ध [illegible] संकुलितसंक्षिचतास्य
[illegible] मुद्रजलिरपिपारिग्राविता सकलजीवस्थानविहेरिणीस्म [illegible] इतिवीराणिकी
सत्यकथानदुपद्रवनिराकरणाय दिव्यां क्रोडीदिस्या म्नायमयी तनुं लिब्यात्। क्रोडा
हवादि व्यस्य सकलस्य त्रमूर्तिरित्यादिश्लोकातिसिद्धां अद्रिहिमवत [illegible] धरो सक
लयज्ञमूर्तिकक्रोडस्वरूपं तृतीयस्कंधे वर्णितम्। एतस्य मूर्त्तिः सकल [illegible] यज्ञामंत्रम

यामायिका अपि नित्याः नित्यमंत्रधरो ध्येयस्वरूपः। अनंत इति निजमंत्रशक्तिस्तत्र
यापि सर्वगः अपरिमित इति कांतायनमंत्रशक्तिरनंतयत्नेन सर्वयजनफलभुक्
इति तादात्म्यमपि सिद्धांतगम्यः। अक्षणिकामंत्रशक्तिर्नित्यानियामकस्सकलप्रदे
त्रापरिचितयजनादिफलमादत्त इति जैमिनीयानां यस्मिंश्चोतसिद्धामूर्त्तिरपि
नित्यस्वभावात् त्राविर्भूतनिजतक्रामो वर्स्तकल्पयेनतिमाविक्रार्थः। याज्ञीवद
त्रास्यापि क्रोडाकारमेव कल्पयंति त्रयीविदः। तस्मात्सकलश्रीमद्धारोहमनूपा
सकानां विषययोवरामिति भावार्थः। प्रादुर्भावश्च मूर्त्तीनां क्रीयते कालशक्तिभिः।
मंत्रोक्तानां मंत्रमूर्त्तिधारणपरायोगतः इति संकेतशारीरराशिप्रायेणापि निश्चयो
निरूपितः। महत्सवि वस्तु सर्वत्रगस्त्रतेक एकस्मिनु अनतरूपागतस्य कर्त्तव्यता
शक्तिस्तु तृतीये निर्धारयिष्यति। कश्चिद्योगी वज्रधर इति वज्रसंहननगात्रधरः।
कोऽपि दिव्यविज्ञानकर्त्ता स्वविदानंदपरमायोगमयीं तनुं बिभ्रतूमदत्यं सत्या १८७

रात्खेद्धारयते इति तस्या भुतरत्वच्छनिजमूर्त्तिं तदावतारं निरूपयति स्वात् दपरावतार
स्वरूपमाह॥ जातो रुचेरजनयत्सुयमान्सुयज्ञ आकूतिसूनुरमरानथ
दक्षिणायां। लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्तिं स्वायंभुवेन मनुना हरिरित्यनू
क्तः॥२॥ स एव भगवान्सकलत्रयीमार्गपरममार्गीणविशुद्धमंत्रमयमूर्त्तिः प्राचारि
तिरुचिप्रजापतेः सकाशात् आकूत्यां मनुदुहितरि जातः स तु आकूतिसूनुरि
य६ ति तत्त्वनिलज्ञनिःस्तुनुरिति दक्षिणायां निजमहिष्यां सुयमान् तत्सम्मयसके
निनो देवान् अजनयत् यदितियस्मात्सा लोकत्रयस्य महतीं आर्तिं अहरत्
तेनायं स्वायंभुवेन मनुना हरिरित्यनुपश्चाद् उक्तः सकलदुर्गतिहरत्वात् इति
पद्यार्थः। एतन्नियतविज्ञानिनां शारीरोदयातोऽपि सकलदुरितहरस्वभावोऽपि
गायातो कश्चित्तरुवेरिति निजमनः श्रद्धाया यावच्छिद्रविलासाक्षात्त्वनात्सकोऽपि
व्यतावः तस्मादाकूत्यां दिव्यप्रवचनोक्तप्रयोगमालायां जातत्वात् ... तिकूतरि

तिपरमप्रयोगप्रतिपन्नपरमक्रियाकलापप्रवृत्तिः स्तूयतेऽत्यभिधाननि... नान्यप्रयोगमं
त्रांतर्विस्थानं च विज्ञानमयो यज्ञ इति जैमिनीयानां सिद्धांतबलेन सिद्धं । नान्यत्रप्रयो
गात्मतं तत्राक्षिकि क्रियात्मवान् अयं गः सकलं प्रवर्त्तिरपक्षप्रधानस्तु तं यः कश्चिक्रमनी
योऽत्र क्रियाकलापिका प्रस्तुः यज्ञ इत्यभिधायायागं लभन्ते स इति श्रुतिः इति कारिकाका
14 राणां सिद्धांतिको यज्ञ इतिस्थितः । यः कश्चिदेवंविधप्रयोगप्रवृत्तस्तु विततमंत्रमयाज्ञा
वितानजन्यः सहरिरिति । यज्ञोऽहं सर्वयागानामखिलागानिगमाद्यादिव्यरूपधरो लो
के पालयामीह लीलया इत्यादिपौराणवाक्यानां मनुस्वायंभुवोपि नाम्नात्मिमत
कोविदाः मंत्रत्राक्षिकिक्रियात्राक्षिविभागीत्ततनित्यतनुः स याज्ञावगवान् विष्णुपायास्सर्व
मतं द्विराः इत्यादि स्मृश्रुतिवचनैरपि याज्ञावे विष्णुरित्यादिश्रौतवचनव्याहारानन्
पश्चात्स्वाहादयमेव दिव्यः श्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यः क्रियाकलापः साक्षाद्धरिरिति धियो
समाराध्य इत्युक्ता श्रुतिस्मृतिसदाचारविधिपरिकवितनानु श्रु ८

संताव्यमेहारनक्रिरित्याह भगवान् मनुरित्यादिनिबंधैस्तैरेवस्मात्तद्विवेचनेन विधिपक्ष
स्तुहाररपरप्रवृत्तिविनप्रतिपादित इति श्लेषः । ततः सकलविधिपक्षमायादिव्यः पंचात्म
कोयं स्तुमयमानु इति जगदात्तिहरानुदेवानुजावस्त्रवमयानुदिव्यातुज्ञावानुप्राद्युत्त्म
वायदिति वस्तुतः । श्लेषेण तदयवर्त्तिनं परमात्मायोगानुत्तव विदं कपिलावतारमा
हात्माजाज्ञवकर्दममिष्टाद्द्विजादेवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे
ऊचे ययात्मशम गुणसंगपंकमस्मिन्विधूय कपिलस्य गतिं प्रपादे इदेवहू
त्यां मनोर्दुहितरि कन्यायां कर्दमपत्न्यां कर्दमप्रजापतेः सकाशाद्देवज्ञातः । इति पूर्वपद्यप्रति ७
पादितयावस्मात् जिजिगीषयात्तु द्विजातिहनारदयोनवभिः स्त्रीभिः समं मात्रे देवहू
तये निजात्मविद्याप्रादिनवस्तुवज्ञाताः कन्या इति पौराणिकी प्रसिद्धा । ययाविद्यया
देवहूतिः आत्मशमलं श्रीमज्जीवसंज्ञं कार्मणशारीरमलं तद्गुणैः सत्त्वादिभिर्यः स्यो
स्मारिकः संगः स एव पंकः बुद्धलामारमयावरणप्रभावात् । यत्तदोर्नित... लोकादारि

केशरीरं विधूय निःक्षिप्य कपिलस्य गतिं दिव्यां वैकुंठमध्याबैंदवाख्यां तोऽन्यः कपिल
स्वश्रीमद्वैकुंठपतेः सदाशिवस्य काचिद्द्वितीया चिदंशकला एतेचांशकलाः पुंसः
कृष्णस्तु भगवान् स्वयं इत्यनेन न्यायेन परमयोगमयस्वरूपलब्धाः परिपूर्णसवि
कानि रिक्तानि निवक्तनि शरीराणि तदिच्छायागनप्राप्तुतार्विति इत्यादिवाचस्यावतारवव
चनाविरुद्धावतारसिद्धस्य श्रीकारणेन वा विकुंठेश्वरमूर्तियोगशक्तिमयशरीर
शक्तिः कापिलका चिदिति निर्धारणीयं तत्र तन्निर्धारणनिरूपितः अवतारस्वरूपे
यस्तार विश्वात्मनो विष्णोः त्रिभिरेव परान्न्यायलादेरागमको विदाः मंत्रशक्त्यायोग
स्त्रिधस्य बोद्दलाद्यवस्तुतः तामंत्रशक्तिर्द्धिवानां योगसिद्धिप्रदित्वया स्तत्योद्दल
स्वजीवानां पारंपर्यान्मिलंक्तिताः इति विष्णुरहस्यागमाभिप्रायात् कापिलेयी मूर्ति
निजावृत्तपथपरायण विश्वात्मपापिबालनाम्निना श्रीमकेशवैकींतस्य बोद्दल १०५

सिद्धिरिति बहुश्रुवपुराणवचनेभ्य निर्धारितमेवास्ति अस्माभिरेव ज्ञेविरालेत... समयेदे
वहूतिं निजगृहं नवनगमनांतरायवर्तिनी प्रतिकापिलेयवचनानि अहंपुराव ७
श्वशूतेः कालपपस्यात्म हरिहं अनूवममलविष्णो मंत्रबीजोप ऊँवकाः विकुंठ
मूर्तिसिस्यात्मनिदर्यासनम्तडया अत्यजीतमुरंयस्मात्तनजातश्वदात्मवितृप्त
दाशिवस्थानस्थानस बोद्दलात्त्वात्मभूतः तनमेनि वसंमोतोनववीयकाः इति न्या
यात् मुक्तिपथपरायणकस्मिंश्चिज्जीवात्मनि श्रीमस्सदाशिवसंस्थनानामननली
लाबालनसबोद्दलाक्षगवदवतारातातिनाविकार्थः अपरंखलिंगपुराणे पिदेव
हूतिंप्रतिकपिलस्य सकलपुराणप्रसिद्धाश्यात्वेविदिव्यगाथासांजवेत्कववे
दमानाद्दरांश्रोतृणां वृवारिमारस्नेरशखिद्दितिजाविशुद्धान्हित्रिश्रुतःपवितिरो
भिरादेवमस्त्याभिस्वधिप्रिस्तमुनिदिग्मनुसुग्पुगश्विावदाविवदमनुलरुगणेव
वृंतिः तत्रागतं गतिमानां ममजीवलोकेऽनेनाहशांः स्थितितलस्थितिरणवोऽपिव

वृंत एव न हि मात्र उ दुग्धपानमात्रं तु ज्ञो उलधयः कतिचित्तु लोकाः इति कमलेश्यं करस्थ
नाथेः पौराणे महावाक्ये कपिलस्य तु वर्णं संसार स्वरूपं सकलमपि स्यामास्तनो
क्तं अपरस्वरूपं शिवपुराणे कपिलादीनां स्पष्टमेव निरूपितं नारदोऽन्न गवानु
स्योमोऽरुद्र स्तूयन्मित्तुः प्रजु सूर्यास्थस्थानगो ब्रह्मा कपिलः सनकादयः एतन्निरु
द्दिष्टादाहि बिंदावस्तु स्थिरासनाः विक्रियेऽथ परे रेते सर्वलोककृपालवः संन
विष्टुप्यगित्राज्ञया निजया ज्ञितया स्वयं इति ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शाश्वतत्रिमूर्त
वस्थाने विक्रियानेकमूर्त्तिविहरणं च नारदीयपुराणस्य श्रीन्नती एतत्परम
ज्ञानानंदमूर्त्तिमस्तु दराः ब्रह्मविष्णुपारस्थानः स्त्रितिद्दिहे स्थनिस्थलाः स्वाम
रूपलिकादिव्यस्थानेषु परमष्ठिनो केलात्र सत्यज्ञानेऽस्थानसंज्ञघस्त
गितः सोमसूर्यत्रनिस्थानघवलेषु वतास्थितिः अपरा बिंदाव गाकुस्थानानि
नंदिकरंगिणी विक्रियेव कृत्तिद्दिहे रस्तो त्यते पारस्थराः इत्यादि गय न्मूर्त्ति १५०

रहस्याविदां नावतारादित्वमइति स्पष्टीकृत्य तदनुरूपं कं विहृत्यात्रयस्यावतारमाह ॥ ८ ॥
श्रीत्रिरपत्यमजिकां हन्त अदत्तुष्टो दत्तोमयादिमितियक्रवावानुसदन्नाः यत्पादपंकज
परागपवित्रादह्राया गर्षि मा पुरुन यीयदृहि दयाद्यायाः ॥ ७ ॥ दिव्यतपः समाचारलोहात्र
रपरिमितमंत्रशक्तिस्मुदयनेनकेनविकेत्रावाख्यनदेवस्फाक्षः इत्रिः यन्मयाऽह्वाम
वजाय कस्याप्तिधायायो निजमंत्रोत्तु त्यात तत्तन्मनोरथवानुजुवतीतिश्च द्विक्षातःप्रामा
ण्यात्तात्मकलसिद्धांतिकार्त्तिशायां वाचस्त्रेन तन्मंत्रजेनकेनविद्दिविनोक्ताः इत्रिः ततो विसो
ऽत्रिरित्तिपरमश्चाद्दशाक्या निजस्य प्रथमस्यात्मजस्य दत्तइत्यभिधानं दत्तवानु त्रिगुणपरस्य
स्यवत्याबीजत्रयात्मिकायाः कस्याश्चिन्मंत्रशाक्तेः प्राधान्यवलात्तु त्रिगुणात्मवेतस्त्रयः पु
त्राः स्त्रमत्तु वञ्नितिधिनिः॥ तेषां त्रयाणां माध्याय त्वगवानिति जनर्दे त्राहिज्जलाः समहत्तूम
तुदत्त एवमवस्तु तत्तत्पत्रोर्थ वहस्थारं जुणं कृतो तएव दत्त भगवान् श्रीमदंशाकरणापोरुषाः इति
श्रीमच्छारीरकारिणापि प्रतिपादितत्वात् दिव्याम्नाय [illegible] लनो योगिनं दत्तत्रये जायंतेस्तु

त्र तश्चोणिपोरुषात्तगवत्समाः। इति विशुद्धकारिकाभिप्रायेणापि श्रीमदवतारपुरुषस्य स्वरूपं
निरञ्जनसर्गवाताजीवस्यस्तंयरणानि वृत्तिस्तुस्तुरवश्रेणिस्यामग्रस्तुरीकरणत्र तावज्जनि
म्रगासागरसंगवदिति तत्स्वरूपमनुपामयवरणं सोदाहजंवावदंति। यत्राहुर्वादाय
दुहे हयाद्याह्वाह्यनेकराजारीनापि निजरजोगुणमपहाय दिव्यां योगर्द्धिमासुर्यत्व
त्रस्यकारणं तस्य श्रीमहत्तात्रयस्य चरणारविंदोपास्त्रिरेवेति निरूप्यतेऽत्र। अन्यथा र
जोगुणप्रायाणां सत्वदेहधराणां पारमहंस्यगतिः श्रीमदपरिमितगुणरहस्यस्मृति
कारवचनेनलिखिषिद्धा दृष्टांतेन कारणाद्वत्रियाणां कारणपुरुषावतारचरणाराधान
नहूवर्जितस्तबीनापागसिद्धयोऽप्याविर्भवतिइति श्रीमत्परमहंसाचार्यैः प्रति पा
दितत्वात्। पूर्वजन्मार्जितायोगोविषमावचनामपि प्रादुर्भावत्परश्रेणिपोरुषा
राधनादिकृत इतिन्यायान्निरूपयतिस्मा तूद्ध करणार्थं कुमारावतारस्याहो छा। स्ततप्तं त
पो विविधलोकसिष्टस्तयामत्रादौ सनात्स्व तपसश्च चतुःसानालृत्। प्राकल्पसंभवावि १९१

नष्टुमिच्छात्मतत्त्वं सम्यक् गजाननसुनयो यदवस्तनात्मनूप मयापाखंडितं तपः श्रीमान्निगमा
गमस्मृतिपुराणसंप्रदायसिद्धं तत्वं विविधलोकसिष्टस्यापि सदासनातनसंकल्प
पराणामपि तामागन्तुयायि विदधात्। आदौ प्रथमस्मगविसारयदाह मिवेका
कोप्रथमशरीरमानत्तवं नदाप्यपरजगत्कारणत्व प्रद्योतनार्थं सनादितिशुद्धसं
प्रदायात्। सनः संभवसं योगसंप्रदायविदुर्बुधा इति शास्त्रनिर्णयात्। महिहिता
दादावितिस्मनास्संप्रदायसिद्धात्। स्वतपसो दिव्यविधानत्वारकथनात् यत्संप्रदा
यमूलं भगवानिति। तपसां योगाभ्यासानां व्रतानां नियमात्मनां कर्मणां श्रुतिसिद्धा
नामादिः स भगवानुविधिरिति पुराणाभिप्रायेण हमे च सर्वेषां संप्रदायानाम व
मूलस्तुंभः सकलप्रवचनमूलाचार्यवरत्वेनात्मस्तनं तपस्वर्श्रीमायेव तस्मा सतत्त्वं
त्रध्येयवर्त्तीं भगवतानन निजमनोऽध्यवसायमेयः। प्रादुर्भूय चतुर्व्यूह मूर्त्तिः। धर्मा
र्थकाममोक्षशास्त्राणां पृथक् प्रस्थानानि विभ्रक्ति। तिबोधयन्निवेति पुराणेत्तर

शेषसंज्ञावतयासाक्षादेतादवतारचतुष्टयमूलरहस्याशेषवेदवचनौघावादकैर्दलं दिव्य
शास्त्राणां ज्ञाता तावन्न तावज्जगतां नाथ। समुद्योगानकर्द्दि विनु स्वविषामव
मंत्राणां। शास्त्राणां कीर्तनं कुरु पुरुषार्थेष्वथ भूत्यातनस्पृष्टदायाज्ञावतं इति
इति ब्रह्मविद्वद्भिरालोक्य सकुमारवचनं समाश्रित्य चतुरात्मावतारः सर्वं निरू
पितवान्। यः श्रीमान् चतुर्व्यूहमूर्त्तिः आकल्पसंप्रवर्त्त्य प्रवर्त्तितराद्धितैर्दिव्या
त्मतत्त्वं विनष्टामाबद्धजगदेककर्त्तेषु कर्मपायायियेषु तच्चातीतविज्ञानसाम
र्थ्यं मात्मनवाम्भवप्रादुर्भावयथातापि विकान्तविधिं प्रकटितवान्। कर्मयोगः
सबीजोक्तं उक्तं यदिमप्रकारान् एतदेव हि शास्त्राणां सारमाकर्ण्य विपश्चिन्नाशन
मुनिप्रश्नोत्तररस्यातिप्रायेण मुनयः स्मृतिकारा यस्सबीजयोगसंस्कारात्मककर्मर
हस्यमात्मनित्यात्मनात्मनप्रकारमेतादवापि अवृत्तेतत्त्यति प्रायः। धर्मतनां सं
वायकल्पयोगः स्वल्पस मूहिदः तथा श्रुतिस्मृतिस्मृतिज्ञेमकर्मणि स्वाचरंमदेश १५२

नमितिगालवचो निप्रायेण ध्वनिः ॥ ७ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर
इति स्वतपःप्रभावः दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं देव्यस्त्वनंगपृतना घटितुं
न शेकुः। इदं धर्मेण मा कश्चिन्मुनिविशेषस्तस्य महद्दक्षदुहितरि मूर्त्यां भगवान्ना
मो॰ रायणो नरसखः प्रशान्तः य मूर्त्तिर्भगवान् अजनिष्ट प्रादुरभूदित्यर्थः। यस्या
त्मयमूर्त्तेर्नियमावलोपं घटितुं घटयितुं नैव शेकुः निजतपःप्रभाव इति धर्मस्य दृ ७
क्षनारायणरहस्यपरममंत्रशक्तिध्यानवासनातात्पर्यमेव फलितार्थः। निजनि
यमावलोपनित्यत्र नरनारायणयोरपि चरमजन्मप्रसंगा निरूपितः। कश्चिज्ज
वीयागगणगणितपरमस्वभावानां केषांचित्परमयोगिनां प्रकारान्तररूपो जग
वादैश्वर्यस्वभावो जागर्त्तीति सकलब्रह्मांडगतजीवाजीवपर्यायावतारनपरम
विपुलतमप्रत्ययानुभावप्रभावानाः परमविपुलतमप्रत्याम्नायपरमस्थिरीना
माविनीवज्ञलविम्नमपि वंद्यतमावस्थानं प्रतिप्रद्यानं योगी विपुलतमगुणानां

योगिनां योगसिद्धमहद्दपरमनंतं तरं प्राकृरायाः । भगवदपरसिद्धिः श्रेयसां
संविदानश्रवणसकलसिद्धिक्रियातातद्ध्वरूपं । इति संकेतशारीराभिप्रायात्तु ।
तद्भगवदधिगमाविर्भावित्वाक्येयोपि विपुलतमपरमब्रह्मविज्ञानसिद्धयो नर
नारायणादयो महनीयावतारपुरुषा अपि नंकालशाकिरयाज्ञा ब्रह्मोपंकति
विन्नविदधति । अथावरणभेदनसमर्था अपि नकालेशाक्षिरयोज्ञावलोपं कुर्वं
दंति ब्रह्मलोडावरणानि शिवावसानसमयायागमं तारणतित्रि वक्षुयाणनिर्धारितं
मेवेति । यमर्था अप्यनंतान्मविषयं कर्तुमाशुगं । विद्वांस्तापि ब्रह्मसिद्धिभगवत्सि
=४ द्धियो समर्था अपि सर्वगाः । नत्विदं स्वउस्समयावरणानि निजाहृयाशिवावसान
समयसहायचातभावया । नारायणादयोपातविपुलाभिनिबोधिकाइतिन्यायात्
नु विपुलतमब्रह्मविज्ञानैश्वर्याणां सकलकमलियावस्थान भगवदेवतारपरम
पुरुषता श्रीमताकात्तिकेयणापि प्रतिपादिता । विंदवा । त्रिलासनायेद्वीणश्लोक

कर्मकाः निर्विकल्पाः परेशाना भगवतारांः संभवं स्फतः बहवोऽपि बद्धनुधारानुजगतासव
नायविनिजाज्ञापालनायैवन त्विदं स्पष्टाकाषकमितिन्यायादविदितब्रह्मलोडाचर
णत्राक्कि गमायागिनामष्टुचत्रोषादविलुप्तमतिप्रसंगता । निःदिग्धोषितश्लना
दृष्टाध्यवसायानां विपुलमतिप्रत्ययप्रसंगिता सूरिवारैः प्रतिपादिता अवता
रपुरुषताविपुलतमप्रत्ययाविर्भावानां ब्रह्मविदां वंदिनायेति ॥ ७ ॥ कामं दहंति कृ
तिनो ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहंतमुत ते न दहंत्यसह्यं । सोऽयं यदंतरमलं निविस
न् बिभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत । ७ । केचन स्तुवाति नारुद्राद्याः कामं
रोषदृष्ट्या दहंति । निजात्मानं दहंतं रोषं न दहंति । तत्तहितकाम दहनमप्यसत्यं
अयं संकल्पजाजमयामितिज्ञातत्वा । बहवाप्यतिक्रोधविवशाः सिंहादयस्तुस्वका
वतएव जितकामाः संतापयुक्तहितिषोतिरश्चीनजातिवतुकामविषयाश्लिषताः प्रति
पादितवानु सोयमपिक्रोधं यदंतरयस्य भगव[illegible]नं करणं प्रविशन्नलमेव बि

जेति। क्रोधादयो भगवद्विषयस्य ज्ञानकर्हि विसंभवेयुः। यत्रानंगविजयी क्रोधैर्वि
जेति। तर्हि यं कामः कंदर्पस्तु पुनः श्रीमतोऽस्य भगवतो मनोऽन्तरं श्रयेदिति ध्वनिः। अ
तएवाविस्फुटसत्वमयस्य श्रीमन्नारायणावतारस्यासंगात्वोदासीनस्य सक
लत्रापंचिकनिदानानां क्रोधादीनां न सम्भुज्ययनं। तदुक्तं शंकारणापि नस्पृशं
ति रामं ज्ञानं कामक्रोधादयो मलाः तमसाः स्मशमस्पृति करयपामिहरमंडलमिति
न्याया। न कामलवत्रियश्वं भगवतीतिज्ञावः। ध्रुवावतारमाहात्म्यं॥ विद्रुसप
स्यादितपोत्रिभिरंति राज्ञा बालोऽपि सद्धपगतस्वपासंसनानि तस्मात्प्रहतु
ध्रुवगाति गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवंति मुनयो यदुपर्यधस्तात्। तमाहुः सपत्न्यु
दितपात्रिभिर्विद्धो राज्ञोऽभ्युत्थानपादाऽतिसमीपे श्रीमदपरिमितभगवदत्रो
ष्ठत्तज्ञावितः परमनिर्वेदज्ञारण प्रतिबुद्धस्तपसे दिव्यावरणमितिनिष्ठितिः। अ
न्यत्रिशतांतनोर्हत्रीसाहसोकत्राक्रिः। तस्मै गृणते ध्रुवाय ध्रु. वपदमदात् उप १०४

रिमहद्वेकोत्तरप्रदेशं यदस्मादिव्याः परमाध्विरपरिमितपरमपांथा अपि सप्तर्षय
स्तुवंति ब्राह्मणानामपि स्तुतिपात्रत्वं गुणैरवजातं उपरि भृग्वादयो यदिस्तुवंति
इति व्याख्यानेनो परिचराः स्वाधावर्तमानं वस्तुवंतीत्यादिश्लोकातिवाक्यानां विरो
धत्रियायदुपरीति परमोत्तारयमितिध्वनिः। अत्तारयत्वेनस्यकलेत्रिलोकीप
रमावष्टनरूपस्य महद्वोकिस्य श्रीमाछिशुमारात्मकस्य ध्रुवलोकहृदये
वर्ततीत उपरिचरमधश्वरं भवति ध्रुवलोकाधीश्वरस्यापि विकत्रिंशत्कोटिकल्पा
वस्थितिः। सकल्पेष्वपुरुग्यलेष्वपुराणवाक्येषु प्रतिपादितं। तूकालकोटिक
ल्पानां जीवितं ध्रुवलोकगं तुष्कातोगानुपरानुयाति विष्णुं वंयदधीश्वर इति ७
स्कंदपुराणे विप्रायात् दक्षिणे ध्रुवलोकेश्वरस्य मर्त्यलोकगमनादनंतरं सो
ऽत्मगशरीरारंभः। यं तं वदेति सूर्यसिद्धितायां प्रतिपादितमस्त्रिदर्शनम्

स्यैवपरमधर्मवस्यपतनादुत्तमानुष्येत्त्मिपालैच्छंत्राण॥ गान्यपवर्ग्गिमिति न्याया
दुत्क्लिष्टिरोऽसंक्लिरत्वात्क्रियुक्तोध्व विविधत्वाप्रातपादि यदाधारमिति मयता
रवाहि लोकस्यादिधस्य महत्त्वमस्य इति श्रूलसिद्धीतात्सिप्रायात्तु श्र्ववलोकगमनम
नीश्वरांत्राहिला नांनकदिचितुं वदाति। अथवा राज्ञाजीवात्मनोऽतिसमीपेस
त्त्रादितपत्रितिरविद्यादितमेहाबाणे विद्धि। बालोपपक्ककरवायापिलगव
त्वरणंगतइतिध्वनिः। नगवसंस्मरणवस्तुत्रात्क्यास्समान्याअपिदिव्यस्तुति
पात्राणि सेत्त्रावस्तुरितितत्क्रिप्राघातनोक्तिः। तथ्यवतारमाहुः॥ बो॥ याद्वन्मु
त्पथगतं द्विजवाक्यवत्रनिः। पिष्टापोरुषत्तगं विरायपतंतं। त्राताथितान
गतिपुत्रपदंवलेत्ते दुधावस्तूनिवसुधासकलानियेनाएयदितिश्चर्वजन्म १५५
विधिपक्षत्यागजन्यप्रायश्चित्तविमुखप्रत्यवायादेवविपाकोदयादोष्ठयोगं

प्राप्यानिरयेपतंतं वेनंत्राचातन्मूर्वविदितस्तुत्त[illegible]हिलन्[illegible]स्मस्तुखोदयविला
त्मपरिणामात्कृस्मारणपुत्रपदवीलत्ते ताहद्दाहरूवयातुलालनपालनादिसंबं
धनिरात्तनतिः केवलं पुत्रशाह्न निरात्ततादति लावः। पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्त्राय
तेपितरंसुतः। तस्मात्पुत्रइति प्रोक्तः। स्वयमेव स्वयंभुवा इति स्मृतिवचनप्रतिपा
दितं पुत्रत्वं लेजे। द्विजवाक्यवत्रिः। वाउववचनस्येतावत्राप्तकलितो निः। पिष्टंइ
र्वजन्मसंसत्तवेंशायिकानां जितस्यप्रकपरिपाकात्तु स्वयमेवापरित्राणक्कयो
त्परमपुरुषइतिध्वनिः। जगतिजगदीत्वोऽयमिति मत्वापत्राप्तिरचितः। न विस्तं
ऽशात्तिः। यनसकलानि वसूनि वसुधाद्ग्धानि न ददयत[illegible]क्तितः तत्रावनविषयि ७
णीकथाब्रह्मपुराणोक्ता वेनः पुरानावराजाविद्यानंदइति प्रथा प्राप्यावेत्यस्वध
र्माचवघ्नकारादयोगजं विधिपक्षेतजनुविष्णुनक्तः। स्याद्याः नृश्रुतिः स्वरात्। स एवक

तिविद्वद्भिर्नुस्मृतिमार्गविवर्जितां विद्यावीमकरोत् कलिं ततस्थितन्मतः स्वयं स्मृतिमार्गा
नुसारेण कारान्निःस्मृतिवर्जितां लालनादौ स्वं विधित्यागान्मुक्तो विष्णुसमाश्रयात्
इति लक्षणस्य योगिकानां नानुज्ञा वा नान विधिनिषेधजन्यसुखदुःखविकारोऽस्मो नव
द्दितिनावः ऋषभावतारमाहात्म्यं॥ नान्तेरसावृषभ आसत्सुरदेविसूनुर्यायिविचया
रस्तमहत्कुजडायोगचर्यां। यत्पारहंस्यमृषयः पदमामनंति स्वस्थः प्रशांतकर
णः परिमुक्तसंगः॥१ सुरदेवीमरुदेवी मरुदेवीति विख्याता नाभिजायापुरा
णग्रायागिमातागुणारतिः। इति वायवीपुराणान्निप्रायात् सुरदेवीसूनुर्मरुदे
वीसूनुः श्रीमन्नाभेर्नीरंध्रादास्य यः स महत्कुस्तामाम्नाकेनस्तामानागनस्तम
एवत्रिस्त्रिनिःछ्रौकिकेरित्यादिश्रुतिस्तमयसिद्धौ जडयोगचर्यां चचार। स स्मकुए
क आत्मनि विदानंदस्वभावहं कुनेत्रं यस्य जडस्य शरीरादिपरमाणुस्समवाय १५५
स्यपयोगः। इति चर्याश्रावरणेः सांतामवैदिव्यसंस्तुतिप्रश्ना

मनपरमपदवीव चार्वैत्यन्वयः। यत्पारहंस्यं परश्यासोहं स श्वा रतस्मिन् हितं पदंस्था
नं स्मामनंति सूरयः। स्वस्थः स्वात्मनिष्ठितः प्रशांतेंद्रियः। प्रशांतेंद्रियकलापानां
श्रीमदीश्वरांश्याह्लतां माक्कःपुराणकवयः। परितः सर्वतः सकलकृतपर्यायवि
षयसंगविमुखः स्वात्मारामश्चात् हयग्रीवावतारमाहात्म्यं। सात्रम मासभगवान् हय
ग्रीवस्साखासब्रह्मयज्ञपुरुषस्रपेनीयवर्सा। छंदोमयोमखमायाखिलादेवता
त्मावाचोबभूवुरुच्छतीश्वसाताः स्पनस्वः॥१ममापिमनुष्यलोकप्रतिपन्नस्यस
न्नबृहस्पतिसाववाजपेयाख्यः। अस्य भगवतः साक्षाद्धयशीर्ष आस। दिव्यवाज
यब्रह्लाविर्भावकामाननब्रह्मणोद्धारकार्यां मानुष्यरूपिणा महत्सत्रे निर्वर्णं वि ७
हितमिति पुराणप्रसिद्धिः। अन्यथासुराणां सुरलोकादिष्टयज्ञनाधिकारश्रुतिस्मृ
तिपुराणागामे निषिद्धः। कालस्तात्तिंग तत्राष्टब्रह्मणो ब्रह्मणापुरिः इयाजाध्वररा
जानं वाजपेयं परात्मकौ तस्मिन् हयग्रीवयुणः [illegible] कल्हायन्मुखान् स

२१ कलंशाद्गं अस्मा त्वन्नखस्य आस्तुगं। इति न्यायात् तु शरीरं पूर्णमिवस्य देवतं नारायणस्येव
पूर्वमुखं गत्यक्यां निरस्त्वं। तस्माच्छालिग्रामो त्वत्स्थितिः स्यात्। श्रीइति निरापदातति ७
प्रवर्ग्यश्रुतिस्मरणात् तु। हयग्रीवशिति प्रतिपादितव्येच्छी दस्या विष्टलिंगत्वं पुंस्त्वं
क्लीवत्वाविःकरणमिति शाकटायनात्। न्यायात् तु। स्वब्रह्मयज्ञोद्धरणस्य साक्षात्परम
विधेयात्मपिंडकल्कप्रपंचः। तपनीयवर्णः। परममंत्रमयस्वरूपः। तपनस्यपाना
मनुरिति श्राद्धनिर्णयात् तु। छंदांसि गायत्र्यादीनि स्वप्ततन्मयधातुमूलानुबंधः। अत
एव अखिलानां मंत्रमयीनां देवतानां आत्मा परमव्यापकस्वरूपः। अस्य निश्वसितानि ७
श्वासे मुंचतोन खोनास्यापुटानु उद्गातीः परमास्य चिदानंदप्रमाणरहस्याः वाचो बभू
वुः। यस्य निश्वसितं वेदा इति न्यायसिद्धः। पूर्वेशास्य ब्रह्मोऽयमहं हयग्रीवावतारतः।
समस्तृतु इति प्रतिपादयित्वा मत्स्यावतारमाहात्म्यं। मत्स्यो युगांतसमये मनुनोपलब्धः। १८१

क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः। विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे आदाय त
त्र विजहार ह वेदमार्गान्। २ अस्य युगस्य विधिनिषेधमयस्यांते सर्ववर्णसंकरप्रचुर
समयदाल मनुनाश्रीमन्मत्स्यमंत्रो पासनया उपलब्धः अभुरिरितिशेषः। क्षोणीमयः
सकलसृष्टिसामग्रीमयः। क्षोणीस्थां यात्रिके सृष्टिसामग्री तु विसानिकेतत्पने
कार्थात् तु। निखिलजीवनिकायानां केतुखं तास्यनंस्थामी सुखानितावंत्यवसंतव
सुयवितीत्या। नत्तारकेरिति शेषः। कल्पांतसमायसमागतस्सर्वतः। सलिलावितवि
कंजगन्निरोस्यमध्ये वापिकालत्वात्। प्रतिपादितत्तवयेमा विस्रूतु नयातास्यव
अपं विज्ञाननाभ्राः संत्रावदितिसकलशास्त्रसम्मतिः। एवं विधउरुभये सति मन्मु
खाद्विस्रंसितान् वेदमार्गान् नानादत्तनिषधान् समादाय तात्रेव सलिले विजहार
स्वयमेव लुप्तबीजमार्गत्राणकर इति। स्पष्टयन् कूर्मावतारमाहात्म्यं। क्षीरोदधावमरदा

नवद्दश्यापीनामुन्मथतामस्मृतलब्धय। आदिदेवा। ब्राह्मन कल्प वसु विदिधारगोत्रनि
ऽधिस्थाणादिपरिवर्तकजात कंडू।।३॥ परमाणुपरामर्शावसरः क्षीरइतिनिगमसंके
तः निजमातुः प्रचुरक्षीरदर्शीनत्वात्। परमाणुपरामर्शक्षीरः क्षीरं च नीरकं इति
ग्राहकोत्कालिंप्राया तु। तिरश्चां पयश्चास्वाद्य पश्चान्मातुः पतामिया तु। सा वत्साः सर्वयो
नीनां परमाणुस्पर्शस्पर्शस्य एव इति शिवपुराणालिंप्राया तु। क्षीराणां परमाणुपराम
र्शाणां च दधिः महद्भयमस्ते त्वरप्रपंच पातनात्मका। कश्चित्परमाणुपरावर्तः तास्मि ७
नु क्षीरादाधःपरमाणुपरावर्ते। अमधूतामिथ्योपचारस्ते चरतां अमरदानवानां
हयादप्राज्ञापत्याइतिध्रुवाच्छिन्दगय नवतां अमृतामोक्तः तास्मिवलब्धिः श्वास्यस
त्वापिनानामनप्रवीणोजनोमोक्षप्राप्तायएवनानावारचरणवंचुरः स्पंजवेतु। क
दितिकदर्यं कर्मग्रंथिमयं कत्रमलं ग्रापतीतिनिराकारातीतिकच्छपं वपुः। स्तुतः ग्राहदृत्ति १८८
धर्माधिकारवि ज्ञानविज्ञासिब्राह्मणपं प्राप्य गोत्रं नाना गोत्रनामस्तमाहारं संसारं पृष्ठे

दधारधृतवानु। सफलसंस्करणनिदानकर्मपरिसरंपृष्ठाच्छन्नतवानित्यर्थः। किंविधं न तु नि ७
व्रामाद्व स्पंस्कृतिः। सिवइह्मणां यथां तनिडे स्वणाजीवाः। अद्रिपरिवर्तकामिथ्यापि
वारपरित्रमस्यकार्यस्मरणे प्राप्तपवीत। डिन्नुमापावत्यानकार्थान्। तस्यजात
कंडूरितिविदितात्मतत्वः कंडूरात्मविदवेदांतप्रत्यये यज्ञसंस्कार इत्यनेकात्त
रसंहितानिप्रायात्। कर्मावतारपरस्तु। स्तुगमाएवनृसिंहावतारमाहात्म्यं।।
त्रिविष्टपोरुनयहासनृसिंहरूपं सत्वात्रमङ्कुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रं दित्यंइमा
श्रुगदयाल्पतंतमायाहृत्तोनिपात्यविददारनखैः स्फुरंतं।१४ क्षितिविष्टपानिदु
रवस्थानानियास्मनुस्वविष्टकः कष्टपदाकशहालोकजनेपि च इत्यानकार्थान्
गत्विविष्टपजंमुस्वंदुःखं मृत्कन्ययेततः। तृतीयं स्मारकयाके। विष्टावपंवदनाले
कां। अन्यत्रवासनाचित्रविलाप्तात्मकास्यारव्यः। संसारः साधुलोकानां ज्ञानतोस्तु

खंसंगरः। इति सुरेश्वरवचनात्। त्रिविष्टपमुरुजयं देती निखिलज्ञानविजयचरमदेहवा
नू कश्चित् परमस्तु जनतस्यमुच्चयवानू पुरुषो नृसिंहः सर्वभूतदयापरं रूपं तद्वा
सर्वभूतहितो योगी॥ नृसिंहः सूरिभिर्मृतः निर्दयाविद्वराणां कष्टभूः सूरि विद
नः। इति प्रवचनसारोद्धाराभिप्राययात्। आत्मगत्यात्तवभावनयामोहवास्तनया
अभिपर्तं तस्यन्मुखं ध्यवंतं दित्वा नांक्षमे मार्गिणां दृढ्भुरज वावदनाकरस्वभा
वं। आत्मगं मनुष्यतिर्यगादिदेहभावं ददातीत। त्रमांता जीवा स्वेषां सुकृतयोर्लि
गशरीराणि सुकृतिलिंगवाहयोरिति ग्राह्यं निलयात्। तेषां देष्टा नस्ना पालिक
स्तुभाव कला नव्जस्वभावसंस्थानदंष्ट्रयं। कनजीर्यता इति योगज्ञा आभिप्राययात्।
तया कराले वक्रमष्टादशापापस्थानलक्षणं वस्तु यं घ्न घ्नपद प्ररव्य वक्रे दित्यपति १९८
जायत्। सर्वभूतदयावजहस्तो नरमृगाधिपः। इति सुंदारंदकारिकाभिप्राययात्।

आसादतिवेगेनारीनिपात्य सरसवासनाविरमणमुरो निपात्। प्रपंचरिपोः श्रीम
ज्जिनवर्यं न कारिनिरूपितः। हृदयं वा स्यनाजीस्य सादिमविदुर्बुधाः। प्रपंचस्य
मुखं स्युष्टादशाधपदमुच्चणमिति जिनवचनाभिप्रायेण नखैः योगापायं
ददास्फुरंतं ददीष्टमानं। षट्चक्रभेदनामदे नखं नखरकेन खरति ददारसु
वर्का नस्मरणामव प्रबोधवचानेस्फ पदिज्ञोति सिद्धांतिकाः। नृसिंहः रत्नस्तु
गमणयो हरिसंगकावतारमाहं। अंतः स्मेरस्फुरुबालनपादरदीता आहणसु
थपः निरंबुजहस्त्र आर्तः आद्यदमादित्युरूपाखिललोकनाप्यतीर्थिः -श्र
वः श्रवणमंगलनामधेयः। पयूथानां बकुलकुटंबानां पतिः स्वामी सूर्योवंद
बलेश्च गगकुटं विश्वस्य संवाय इति निलयात्। अंबुजं आद्यपदे हस्ते यस्य बकु
लधानेयस्य प्रतापवान्। रसाद्यपदयोर्भूतारजप्राणः स्वार खफे। इति ग्राह्यं निर्ण

यानुत्तकबाले न मृत्कलक्षणेन ग्राहेण यादेन जीवनमर्मस्थाने गृहीतात्यन्तार्त्तिः
सन् इति यदाह लोकोत्तरमंत्ररहस्यस्मरणं कुर्यात् । श्रवणमेव मंगलं मोक्षः।
इत्यादि स्मरणस्वरूपसंस्कारिणीं गिरं सर्वांतर्यामिमुद्राधरसर्वगतः श्रुत्वा
स - कलकष्टायायं कथयन् इत्यत्र पाद्यं प्रतिपादयति । श्रुत्वा हरिस्तं . म २००
रणार्थिनम प्रमेयश्चक्रायुधः। पतगराजभुजाधिरूढः । चक्रेण नक्रवदनं प
रिपाद्य तस्माद्धस्ते प्रगृह्य भगवान् कृपयोज्जहार । एवं विविधराजगुणं विहूसि
नयतानामपि विषमगतीनां हरिस्मरणमेव परपरायणमुदाहरंति सूरयः।
हरिरेव तत्परमदिव्यनामधेयस्मरणं निजहृदयविज्ञानयोगेन विधाय स्व
यमंतर्यामी नक्रस्य मृत्यो निजचक्रेण वदनं निष्पाद्य सफलं क्लेशराशावमो
चयदिति तात्पर्यार्थः । वामनावतारमाह ।।छ।। ज्यायान् गुणैरवरजोप्यदितेः २१०

सुतानां लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः। क्ष्मां वामन[illegible]पदछलेन याचामृ
ते पथि चरन् विभुभिर्न चाल्यः।।१७ अदितेः सुतानां कनीयानामपि गुणैरैश्वर्यादिभिः को
दायादिभिः ज्यायान् बलिराजस्य जगृहे क्ष्मां विचक्रमे वा त्रिपदछलेन स्वाग्रहेणापायता
नि त्रिः पादान्यावादाहरंति सूरिप्रवराः। त्रिपदं दिव्यनारकमनुष्यावर्त्तमानं सकलसंसार
गतिविक्रमनिराकरणस्वभावमेवोक्तवांस्त्रिषु। अयं तु प्रासादहितरणायोगशीलः सतु य
– मृते प्रभुभिरपि न चाल्यः। अतएव स्वयं दानपात्रं भूत्वा बद्धिमुखं गुणानिराकरणशी
लो बलेरनुग्रहार्थं प्रवृत्त इति भावः। अनेन तदनुग्रहैकवर्त्तमानं न स्वाधुमार्गान्न
चलितं तद्वंहामावतस्मि निजं सन्निःधानपदवीदास्यामीत्याह।।छ।। नार्थो बि
लेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यं यो वै प्रतिश्रुतमृते न
चिकीर्षदन्यदात्मानमंग शिरसा हरयेभिमेने।।१८ बलेः सहसैव नायं सौधर्मादि
पादैश्वर्यप्रदानलक्षणोर्थः। साक्षादर्थमनुद्यानाभूत् तर्हि विबुधमात्राणामाधिप

तं किंस्तुत। कथं राजसस्य तामसस्यापि सुखानुभवश्री तत्त्वमेतत्तु च स्कन्धपादाभ्यो
रं मा यितया स्तुता श्वापश्च नाः। श्रिरस्मि भूतवानो भगवत्स्वरूपस्य स्वरूपाराधनव
स्तुता कि विना कामात्मान एव सर्वे भवति ति क्ष्णेषाः। यद्यरिष्टपरमस्तुतिं प्रसंगव
स्तुता किं विभवबलेन प्रतिश्रुतौ प्रतिज्ञातमृतनापि आत्मानेह रयेश्वरे
श्रिरस्मि ह सर्वस्वं अभिमानभवावसान्तभवात् सर्वमपि भगवातो नास्मदीयं
किंचिदिति निर्ममत्वाल्लोज्ञात इति भावः। अंगेति नारद एवं सर्वस्यागमस्तु साधराणां
विबुधाधिपत्यमात्रोऽर्थः। साक्षादनर्थ एव सिद्धः। तत्रापि श्रुतिः। अंधं तमः प्रविशं
ति ये संभूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रता इति नित्यलोक
स्वं बलेनिस्पृहयि आहं भावनारमाह।।१७।। त्यक्त्वेति नारद भृंशं भगवान् विद्वद्भाव
न साधुपरिपृष्टस्य वाचा योगेज्ञानेन च भागवतमात्मनः दी पंचम्यां स्वादेशरणाद्वि २०१
दुरेजास्येव।१८।। हनादरदत्तस्यमपि च यद्यस्त्रादि वचारणाः। सनकादयो विदुः स्वरूपपि

दुर्लभं भगवता स्वं ज्ञानं दासीपुत्रजन्मने यदानु विस्रोषेण हृदा भावो मानस्यो छ्यासास्य
नन्वत्र च वाचे त्विशेषः। साधुयथां भवति यथापरितात्मनस्तु छुः। अन्येन स्वतं प्रमा
ण प्रत्ययगोचरीण गुणाणाकर्षपरामर्शः प्रतिपादितः। एति सिद्धिनिःपाद्यः सदाचारपू
र्वकपरतः प्रमाणसामयिको योगविभवः। समुद्भूतः। लालितबालनाश्रोता चाराधि
तो दिव्यविज्ञानादयसमुद्भूतः। निरतीचराश्रो तस्मात्तान्तिमताधतीण क्रिपाल्भूनी
गवत्कियागाः दिव्यविज्ञानोदय अर्थं भावदिति भावः। हंसावतारस्तु सासा
त्नारदमानसो कर्षसंकल्पसंभूतः प्रतिपादितः। तस्मिन्नपि यथाच्छान्छिता
नामधिकारविधिविरोधात् क्रियापथभजमानानां भगवत्कर्षविज्ञानयोगाक
र्माणि तएव स्वभावतुं दासीपुत्रजन्मनां केवलं गुरुजनसुश्रूषणामेव मुख्यो
धर्मः। तद्भक्तिपरायणो विज्ञानरहस्यमुवाच इति श्रीशुकदेवस्य वासनाऽन्य

याविधिपक्षविमुखानां अधिकारविरोधनां तनगवक्रक्रिरपि न किंचित्करीसं नवेतु।
इत्यपि प्रतिपादितं। मन्वंतरावतारमाह॥ छ॥ चक्रं च दिक्षु अवाहितं दशसु स्वातनो।
मन्वंतरेषु मनुवंशधाराबिनत्तिं। तुष्टेषु राजासु दमं यदधात्स्वकत्तिंस्तुत्येत्रिपु
ष्टुउशाती प्रथमं चरित्रं॥२६ मनुर्वंशधरा मानवः शाकेतलोनरतास्तदाहता।
सोपि सकल भूतलयाधीश्वरचादीश्वरांशः। यो दशसु दिक्षु अवहितं स्वावधानं
चक्रं दिव्य चक्ररत्नं स्तुदर्शनिचक्रवर्तित्वजागरूकस्य तावं विनत्तित्रायणां लोका
नां दुष्टेत्र परिवर्तमानोविक्रांतः। कीर्त्तिचात्र जनाधारस्त्रा तापासनालक्षणेः।
प्रथयन्नादिव्यज्ञानयोगजागरूका विधिपक्षफलात्यंनंतविज्ञानानांतदृशनानं
तवीयनिंतस्तु खानं दरूपिणाविक्रं वगताए वं तुंजतइति ध्वनिः। सर्वलोकोत्र २०२

रश्वर्यप्रधानास्त्रत्रावेदिनः। यजंति विविधैर्यज्ञैरतिस्वाईश्वरांशका इति स्मृति ७
वचानन शाक्तं तत्स्यैवेश्वरावताराद्वलनत्वं प्रतिपादितवान् मन्वंतरेषु
सर्वेषु विदितकीर्तिर्धन्वंतरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्तिर्नाम्ना नृणां पुरुरु
जां रुजः आशु हंति याज्ञं च भागं अमृतायुरवापरुद्ध मायुर्वेदमनुशास्त्यव
तीर्य लोके॥२१ धन्वंतरिः धुनोमंत्रकल्पस्य अंतरिः आत्मधन्तुर्मंत्ररहस्यस्या
तु। अंतरिर्हि द्यिगतेस्यादित्यानकथाति नाम्नानाम ग्रहणमात्रेण स्वयमेवकी
र्तिः बकलसितागपसीदान्नुवदइति श्लेषः। कीर्तिर्धन्वंतरस्मात रितिझिवरुरा
णात् पुरुरुजां आधिव्रोतिकादितापत्रयाणि ष्टानां रुजोगत्वा स्पष्टत्वनिरयानि
वास्तलक्षणा आशु हंति याज्ञादिअसंस्काराक्रियावस्सत्रस्व भूदेवगं हावैरिवस

दूंवापनत्तु वेद्यानां यज्ञभागाधिकार इति पूर्वं स्मृतिः । ...रणात् । अवरुद्धं सत्यवि-
ज्ञानाद्वेद्याः क्रियायोगाध्वरस्य च नवं त्यं शान्तु जो मिथ्यात्तु वदिन इमे न ह्रीति । कि-
तिवचनाविर्भाविन अमृतायुं मुत्फ विरहितशरीरमवापलोके वर्तीयर्युवं
शांश्रिस्त कलायुर्वद्रहस्याविर्भाविकोहितिश्लेषः । एतदपि विशेषणं मनीश्वरां-
शस्य न कदाचित्संभावदिति विशेषयित्वा परशुरामावतारमाह ॥ ७ ॥ क्षत्रं स-
न्यायविधिनोपद्रुतं महात्मा ब्रह्म धृयुक्तिं तपर्यं नरकाग्निलिप्सु । उद्धं तस्मादव-
निकृतकमुग्रवीर्यः । त्रिःसप्तकृत्वः कृत्वधारपरश्वधेन ॥ २२ ॥ न्यायजगद्धिनाशाय
समयश्वाक्षिमिलितेन विधिनाद्विवेनोपवर्जितं क्षत्रं दुष्टक्षत्रकुलं ब्रह्मबालाणां
नुं जीवाद्याकुत्यतीति च जितः । पंथाः श्रुतिस्मृतिनियामको राजमार्गो जिनस्समत- २०७

त्मा विश्वेश्वरांशाः सकलजगद्धितायतद्वंति निर्मूलयति । त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशवारं नर-
काग्निलिप्सानन विशेषणेन निजपरश्वधारातीर्थदित्तं नु निरयद्रुः । ख नाग्न वतीति
विशुद्धसत्त्वाद्धलत्वं जगवति निरूपितवान् । अवनिविश्वं जरायाः कंटकंकंटका-
स्तृतद्रुवलयेद्रुः खगतिः सा देवतानां तनोय वीर्यं त्यचापरश्वाधनोद्धतीति श्लेषः ।
संस्कृतिसंकल्पतीव्रकंटकोच्छेदं विधाय पश्चात्तारमावदान्वतिरस्मरसि को दिव्ये-
वदोतान्तु नवश्रीलः । परिसरति सोपन्नेपद्धिइत्यनमः । पिश्रेणं निरूपयन्तु कवा-
नुं श्रीरामावतारमाह ॥ ८ ॥ अस्मत्प्रसादसुमुखः कलयाकिलेशाहश्चाकुवं-
शं अवतीर्य गुरोर्निदेशात् । तिष्ठन्नु वनं सदयितानुज आविवेशयस्मिन्नु विरुद्धदश-
धरश्चाग्निमाछिनत् ॥ २३ ॥ अस्माकं प्रासादस्तुमुखः । अनेन नेवास्मद्दोषः सफलोऽनवेतीत्यर्थः
कलयालक्ष्मणादिरूपया स्वयं कलानां दिव्यैविभूतीनां शंत्र ॥ मूलनायकः तद्कैर्मिः

ध्यानत्तिरावयिकलाश्चतस्यएतस्य विज्ञानानंदरूपिणीः न साम पि परो देवो रूपास्य कृ
ततं त्रिवाःइति न्यायात्उपासनाकांड विषयिणीनां रचित पथादिव्यपथासत्यपथा
मोक्षपथानां च तस्य कलानां ईशानो राम इति निर्धारितवान् इक्ष्वाकुवंशाश्रवती
र्यगुरोर्जनकस्यातिदशा अवतीर्यगुरोर्जनकस्य निदाशातिष्ठनु'वनंविवशालि ७
लीनतमाम्नायांतितयुरूनिदशायुण मार्गप्रिद्यातयनुवननिवास्य हृतुं सचित
नुजइतिवानत्र छद्मधर्मिणां कालत्वं च न्मसिम्मद्योतयतुं क्रौ टंबिनोऽपिवीतमस्
रावनवासिनात्रावयुःयस्मिन्नवतारे विरुधं विधायां दशाकं धरवरावणवर्त्मी
नामात्रिमार्छतुं अनाशायतुं अनेन दशार्कधरस्यात्रिलिदोविदितः। संसरणकं
दिशीकात्रिलिदादशार्कधरस्य श्रीराममशास्त्रधनस्य समक्षतुं इति धनिःकंधरोग्र
नियोगिनीत्यनेकायांतुं दशार्कधरा अत्र नियोगिन इंद्रिये लक्षणा यस्मिन्नूते २०४

शाधरस्तुस्तुरुदाद्ध्ययमेवार्द्धिहरोन्नवतीति श्लेषः॥७॥ यस्मा अदाबुदधिरूढन्तयांगवे =(
पामार्गेसिपद्यरिपुरंहरवर्द्धिधाक्षाः दूरस्तुरुन्मथितरोषस्तुशोणवृष्ट्यानातपमा
नमकरारूगतक्रचक्रः॥१४ यस्मिन्रामायापांस्यनिमित्तभूतायकस्यविश्वबीज
योगिनः चदाधिःसंसारसिंधुमर्गिमदानांचद न्माग्र्यपिदिव्यमंत्रोपासनयोचरमज
न्मप्रवणः समक्षतुं रूढं न यं जन्ममृत्फ निरयलक्षणं तनश्रंगवपः॥ अतिश्लेषक्षो
मकरवायलंधः॥ अतनिर्विदानानियमिनन्नवस्थितिलेधा अपिविनाशमीयुः॥ अरय
इंद्रियाणि तेषां पुंस्त्वा लिंगशारीरं नदितक्षोदाध्युमिलोः मोक्षमार्गप्रज्ञतिसज्जनाव
वस्थेतिध्वनिः स्तुकृत्यरमात्मानितरांसमीपपिदूरजानइतिमहन्निर्विदनरेणमपि
तोत्रोषा चसहनीयक्रोधे लयमंजयादाषनिदानकातनारूणस्वरस्या दृष्टिर्नक्रि १
नावनाप्यानातपमा नमकरस्यमृत्याः चरगाढद्यगमानक्राःस्करवायाश्वपांचक्रौ

समवायवृत्तंयस्येति। मकरामृत्कंठजयोरितिवाक्यात्भेदात्। उरगः सर्पमित्रयोः नक्रः
नक्रः क्रव्यकखादयायारितिश्लेषातोरामनामभावनातरिमक्रूदयानां संसारसिं
धुः सद्योगोवत्सपदायतीतिध्वनिः॥७॥ वक्षःस्थलस्यप्रकृतिरूमाहंद्रवाहदेतेविडि
बितकक्षकुसुमयद्वृत्तहास्ये। साधारस्तुतिः सहविन्यपतिदारहत्तविस्फूर्जितेनजनुष
उद्ध्रामारिसिन्धोश्यपोभगवान्श्रीरामचंद्रः। अरिसिन्धुः निजस्तारहन्तुरावणस्यध
नुषोगर्वेविनष्यतिविनाशयिष्यतीतिवाक्यार्थः॥ सद्यश्रीघ्रं अस्तुतिः प्राणेः सदानं
विधस्यधनुषविस्फूर्जितेः टंकारविरूढ्यरात्नामभज्जिंगमितपाविधकादिपंचशानि ७
करणायजातोवतीर्णः। सकलनृमिसविद्यानंदमहिमबलावतारत्वं निरूपयतीति
[illegible]केशवः सिताः शुक्लपाक्षिकाः नियंप्रस्वरूपमयाजीवाः कृष्णास्त्वयं पित्तदोस्तु
तवर्त्तूरत्वादिनेदविनावरीतमस्त्रोममयस्त्वजावाः। प्राणिनः तेषांकं प्रवर्त्तिनिर्ह्र २०५

त्रिमार्गजन्यसुखंतस्येशाः तदुक्तं स्कंदपुराणेपि ब्रह्मानंदानिवात्तस्तुखदो भगवा
न्स्वयं। अवतीर्यजनानूपातिनिजधामादियोगतइतिकंब्रह्मविद्यामयात्मकैरस्य
लातिगृह्णातितिकलाकानिद्विस्पवीशक्तिः तयाविशेषयोगविभागवतनायति।
अन्यथास्वांशावतारलाख्यानं कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्यादिवाक्यविशेषवि
रोधत्तायापपत्तिः। शक्तिविशेषाधिगमातुज्ञातो श्रीकृष्णरामादवोवो। नकली
शयोगविज्ञवोगणेपाविज्ञानात्यागिनिनिर्वैरनिप्रवचनसाराधारादवनिसृष्टि
तत्त्वात्। सितकृष्णकेशाय्यांब्रह्मणेतनवानितिनिजशक्तिबलविशेषाप्पलोचि
त्वात्सृष्टिसंभावनायेति। अन्यथानरूपानिर्द्धारणात्। स्वीयस्यप्रपंचकर्तुः॥
सकलोपयोगोचरश्चवदस्त्रीरूपेपरमस्यकिंचिद्ज्ञोकात्तरैस्वर्वविधिरतीनिमिति
सूर्ययामत्राजित्रायाताविश्वात्मातःसर्वलोकसाधारणकेशाघनुपातः। उक्तंतरा

त्मनः केशोऽसि तत्त्वज्ञो महामुने इति विष्णुपुराणोक्तेश्चायोग्येवं विधिः। तारतालि
ङ्गायापि सर्वापि काशाहरिकृष्ण हरेकृष्णाविकोऽप्यपरस्यापि ज्ञः। तोयापि के
शावावाशतायद्दृनां कालस्त्रियोराहिणीदेवकीच॥ इति केशस्तु साक्षाद्परिमि १
तगुणालंकारैश्वर्यविशेषाविशति नियमः॥ अन्यथोक्तेणाद्योतनाय केशप
णव्याख्यानेऽप्यनंतशक्तेरति श्लिष्टप्रसंगत्वं दर्शनाशायतो विश्वंसरराचरमफ
तनतस्यचर्चा वाक्यविष्णुणस्य कवित्तिं ज्ञातोति पुराणां नरवाकप्रशतविरोधात्।
अत्ममहिमोपतिबंधनानिकर्माणि करिष्यतीति तस्य लोको नरकमथिवणस्य
किंविधं गवेंगवेशाक्ष स्वसन्नपि साक्षादलंकारगुणाविशेषेण व्याख्यायते। अ
स्माभिः अस्तन्नपि त्वावितु। स्लिपन्नावनायेविधिः स्मृतः प्रयोगो योगस्यतोयनप
द्यं प्रसादतीत्यलंकारमीमोसाक्षिशायातु वक्त्रस्खलत्स्मर्शेण कृत्कारितस्याः। म ५८

हेंद्रवाहास्यैरावतस्यदंताघ्रोर्विदिंबितो धवलीभूतो योगकंडूयः। तनकृतोऽसोऽयं
स्यरावणगर्वस्य दाराः साक्षाद्विवकल्पकलत्रविद्यानां हरतीति दारत्वद्वरहं
कारस्यधनुषः। दृष्टप्रत्ययविनाशनाद्दहाभिमानरतस्यविस्फूर्जितरिंदेष
त्रइदं धनं इत्यादि स्फारगलतेः ततुरतो महदधिकारघोषं प्राज्ञवातागर्वेश्री
रामनाममयवासनाधिकृतो जीवात्मा वितथ्यतिजन्मपरंपरासीनिविडि १
तत्तद्वविज्ञवाञ्छितं निराकरिष्यतीति भावः। अस्तु स्मार्कैः संकल्पजयादेवाद्भु
ज्ञयं इति निर्धारा निरूपिनो योगशास्त्रादि सकलाधात्मशास्त्र भल्लिकाराः श्री
स्मानतव मनोन्मनीत्यादिभिः वक्ता स्फुतस्यशैन निजहृदयसंगगनरूहस्तस्मा
महीद्राणां महाप्राणधनपराणां वा हः वासनामयगुणप्रदाहः तेषां दंताः

निस्वप्रपंचमिमां कुरा:तेविडंबिता: कक्रना: सर्वज्ञापंचिकरूप्रादशाः सातांजया
स्त्वेनकृतः हासो महाहृत्ता विद्यादयप्रसंगः तद्दंती ती तिस्वाघोरा मनामस्मरणे
नापि केवलराममनृपास्यकायेः गाहूते पदस्यं वितन्वती तिक्षेपः श्रीहृष्णाव
तार माहा ॥७॥ हृमाः स्फुरतरवरूप्यविमर्द्दितायाः क्लेशाव्ययाय कलयासि तत्त्व
केशाः जातः करिष्यति जनानुपलक्षमार्गाः कमाणिवा समहिमोपनिबंधनानि ॥२६
स्फुरेतराणां महिम्नि विष्णावरणशीलानां जीवानां वरूपाविमर्द्दितायाः हृमेनिज
मर्यादायाः क्लेशाव्ययाय मर्यादाद्वैघूनविश्रोदवसहिदानंदगुणरमणत्वं
सार्वज्ञामवरूपादितिध्वनितं ॥७॥ ता केनजीहैरणं यदुल्लूकिकायास्त्रैमासिकस्य २०१
वपदात्राकटोपट्टत्ताः यदृषतांतरगतेनदिविस्मृत्रोवाक्किन्मूलनी चितरस्याजी

नयोऽनन्तावां ॥२७॥ ईश्वरस्य प्रसंगमंतरणोन्यरेत्रामाचावतारार्थतदत्तो किकादिव्यस
रितानुपपात्तेर्माद्वादीश्वरत्वंप्रकटीकृतां ॥८॥ यदि व्रजे जनपश्चनु विषतोयपीतान्
बालान् प्रजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धायति विषवीर्यविलोमजिह्वमुच्चाटयि ७
ष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्यां ॥२८॥ तत्कर्मदिव्यमिवयन्निशि निःशयानं दावाग्निनाशु
विपिने परिदह्यमानेन उन्नेष्यति व्रजमतो वसितांतकालं नेत्रे पिधाय्य सब
लोऽनधिगम्यवीर्यः ॥२९॥ श्रुविश्राघ्र, श्रीफ्रवात्रान्नष्यतित्रदरिष्यति अतएवानधि ७
गम्यवीर्यत्वं निरूपितवान् ॥८॥ गृहीतयद्युदुपवंधमस्तुष्यमाताशुल्बं स्तुतस्यन
नुतन्नदमुष्यमातायतुजन्ततोस्यवदानत्ववनानि गोपीस्तेनहस्य शंकितमनाः
प्रतिबोधिताःस्मीनु ॥३०॥ नंदं वमोहानि तया दस्फणस्यपावात्तो ॥ गोपानुबिलेषु
पिंहितानूमपस्वतुनायाऽऽज्ञाप्य तेनिशिश्यानमितिश्रमेण लोकैविकुंठपदे...

कलस्य ॥३१॥ पातालगतस्यापि विमोक्षणशक्तित्वं भगवतो दर्शितं । व्योमतो विमोचित-
नु गोपानुपरिपाति । आविघककर्म्मनिकृतिश्च तावानां गोपादीनां विकुंठप्रापक-
त्वेन निग्रहानुग्रहद्वं च निरूपितवान् ।छ। गोपैर्मुखप्रतिहतव्रजविलग्नो-
यादवेति वर्णितिपश्चानुरुपायारिरक्षु ॥ धार्त्त— लंधमिव सप्तदिनानि सप्तवर्षो
महीध्रमनघेककरसरोजे ।३२ अनघः श्रमरहितश्चासावककरश्च तेन अग्रतो
लं यथा भवति तथा छत्रमिति उक्तं छत्राकमिवतिलोकोत्तरा साक्षि सं-
तोहत्वव्याख्याने विशुद्धसत्वमयमूर्तिस्थितसुधान विद्यादीकरण वर्णगोपिता न
रूपितः ।छ। क्रीडन्वा निशिनिशाकररश्मिगौर्यां रासेत्सुखः । कलपदायतमू-
च्छितनन्दीपितस्मरकृजी व्रजवधूनी हतु हरिरिष्यति शिरोधन हतुजस्य ३३

भगवद्दर्शनं कलकामात्मना न । रहीकरणं न विधेयं गोपवधूनां भगवद्दर्शनेन
स्मरादीपनमहत्त्वादाननिषिद्धाचरणपश्चपुरुषपरा मत्रापातकोत्पादनं त्वं
प्रहाडनापकृता देवात्तादनदीस्नानपर्वतिस्वसुरागृहिवज्ञालपानिपाप
निहना । निप्रभवंत्यमुं इति तातान पाज्ञिप्रायेण हरिः समीप्य परस्तुरूपपर
मत्रापातकजन्यदूषणेन तासामपि परमगुरुषपरा मत्रादूषणमभूत् ।
तस्य कुंडपिधेन दामुजस्य त्रां स्वद्भूडस्याशिरा हरिष्यति इति ध्वनि ॥ तस्यापि ७
देहांतप्रायश्चित्ताजमाधकारि ।छ। यचचलं वरवरद हरिकर्त्रपरिष्ट
महत्तकंसयवनाः कापोंद्र का द्याः ॥ अन्ये च गावकापि बत्चे नदंत वक्रस्य
वाक्षत्रां जरावि दूरप्यरु किं मुरघ्याः ॥३४ बच्यलो हव्हस्य रिपुः सा क्षान्मरुधय

निवासी दानवाधमः। सत्राजितापशेदापहारको यमकोटिनिवासी राक्षसाधमः। क
पिर्द्विविदः। खरो धेनुकः। दुर्दरो बकः। इभः कुवलयापीडो गजो नरकः। एतेषा
मीश्वरप्रतापलङ्घनश्रयाणां मनोश्वरहन्तामरणं सर्वत्र। तेषां लीलया व
ननत्वे नश्वरः। यं भगवान् स्वयमेवेति ध्वनितम्॥ ये वा मृधे समितिशालिन
आत्तचापाः काम्बोजमत्स्यकुरुकैकयसृञ्जयाद्याः॥ यास्यन्त्यदर्शनमलं बल
पार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयं॥ ३५ भीमार्जुनबलप्रकम्पादिशि
तानां हननं हरितलोकवर्गानेवातनवस्त्रनात्पदेहं हरिशरीरमेव विनिर्गा
र। तदुक्तं ब्रह्मणापि। अंशावतारमुख्यानामख्याच्येः सनातनोध्ययाम्मु २०८
ख्यावताराय स्मैत्रिकाः श्रवणात्। इति त्या यातुलादीनां नित्यावरणत्व...

गोणत्वसमाधानानन्यानविषयित्वं तदावरणत्वेन तृजपत्वं न पृथकृत्य नं अंशा
वतारत्रुज्जोकामुख्यावरणवर्त्मानि। पृथकृज्ञाज्ञताप्तुत्रिरंशानां निरयत्रदेति
मंघ्यानलिखोलः। हरिरसमृताप्लवरूपमेव तदीयं धाम त्रयास्वेतीति। अस्यवि ७
वि ह्वान्ई हृदे नयस्मिन्निति तत्वाः। एततु श्रीजयस्य चरितप्रकाशनीयपाद्यः। श्रीजयधन
नपराणां करगल्तावि कुंठ इति प्रतिपादितवानृषिः। कालेन मीलितधियामव
मृष्य नृणां स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः॥ आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्य
वत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म॥ ३६ ॥ अनुयुगं अवश्यमयं तन्त्रिकेनादि १
तो काले द्वापरावसाने निमीलितात्पस्मृतिता धीर्येषां स्तोकमल्पमायुर्येषां वेदद्रु
मे विभजिष्यति विटपशः। शाखाप्रशाखादिविस्तरेः स्वचातानिगमाः दुरः बजलः पा
रायस्य। इति वमृष्य सत्यवत्यां वसुकन्यायामाविर्हितः सनु संवेति सत्यवत्यो

वञ्चकत्वाया मायया विहिताः सन्तु सर्वं नित्यं सत्यवत्यां शिवमयप्रपंचिन्यामाविर्भूय
ते आविर्भूतश्च सकलवेदादिरहस्यविज्ञानप्रकाशो विदध्यादिनिवासना बुध
वतारमाह ॥ ७ ॥ देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभिर
दृश्यतूर्भिः लोकान् घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्य
त औपधर्म्यं ॥ ३७ ॥ मायनदानवविश्वकर्मणा विहिताभिरदृश्यरूपाभिर्मंत्रशतो
ऽभाविताभिः पूर्भिर्नगरीभिर्ल्येकाननुघ्नतां तदुक्तं शिवपुराणेऽपि अंतरिक्षचारे
लोहनगरे रुद्रानुजनोनु मर्दयंतो वेदमंत्रसाधनात्प्रचरंतितां इति वेदमं
त्रविध्वंसि पुराणं दैत्यानामपि सर्वजायित्वं परदुर्नयित्वं विलोक्या दृश्यमूर्त्तिः पु २१०
नु अति विमोहमतिप्रलोभं वेषं सोगताख्यं वस्त्रिमाचारविरोधनियामकं स्व

पं विधाय औपधर्म्यं बहुधा यथा स्यात् तथा अभाष्यत ॥ न ब्राह्मणो श्रमणो वर्णाश्रमानान
विशेषो शिव वा देवता न गंगादिपुतीर्थं तस्याधर्थ प्रतिपादको औपधर्म्यं सर्वादेव
प्रतारणा यातिनराम भाष्यते स्म इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ यर्ह्यालयेष्वपि सतां न हरेः कथा
स्युः पाषंडिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र शा
स्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगांते ॥ ३८ ॥ येषां सतां विद्यमानानां कालिसंतवानां
हरेः कथा न स्युः पापं तस्य एव संत इति लोकमध्याभोरवीवणया त्राणि इति ज्ञा
तव्यं ॥ ये केचन पाखंड तस्य एव द्विजतना इति नृदेवा भूमिपाला वृषला इति म्लेछ
समधर्मिणः ॥ तत्र केकाला स्वाहादेया गिरो न संति एवं विधस्य बहुव्यापकस्य कल
महिदनर्थस्य शास्ता निग्रहीता युगांते एषु दृशविरुद्धे वितते काले भगवान् वकीरूपे

णं त्वविष्यति। इति एवं निजसकलविशुद्धसत्त्वस्वरूपावतारानुनिरूपयित्वा अवतार
त्वादेः स्वयमेव जगत्कार्त्तृत्वं इति अभिज्ञापनाय सर्गादिकर्तृत्वप्रादुर्भवेनायावतारविशे
षमाह॥७॥ सर्गे तपो ऽहमृषयो नव ये प्रजेशाः स्थाने ऽथ धर्ममखमन्वमरावनीशाः।
अंते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः॥३९॥ सर्गसृष्टि १
काले ऽहं तपः। दव्यतापायोगसंस्कारमयशरीरी अहं तस्य पुरुशक्तिभाजा विश्व
रस्य मायया विभूतय इति रूपः। अन्यथा विचारणा हृदकुद यस्य मम न किंचिकमविशा
क्तित्वं अविचारणाश्रयुक्तममबकुलरंक ह्वंसंसेनावतु। अहं चेतन्यमात्रोपि पृथकु
जीवस्वरूपताकुण्डैश्वर्यं चित्परं धाम तत्सर्वं साधिदात्मनः। इति विष्णुपुराणाभिप्रायात्तु
सर्वमपि यद्विजितं सत्वतत्सर्वं भगवदंशोऽवलंब्यते इति ध्वनिः॥ त्यकेचनऋषयः॥ ज्ञापान्तु २११

यद्वसमयः॥ प्रजेशाः मरीचिप्रभृतयः॥ स्थाने पालने धर्मो विष्णुर्मखो यज्ञः मनवः स्वाय
म्भुवादयः॥ अमरा इन्द्रादयः अवनीशाः सगरादयः अन्ते संहारकाले अधर्मः मृत्युः ह
रो रुद्रः मन्युवशाः राक्षसासुरसर्पनागव्याघ्रादयः॥ यत्किंचिद्विजितं सर्वं विशेषमहि
मप्रपंचोद्दीपनं वस्तु तत्सर्वं पुरुशक्तियोगजं नीति यस्मिन् अपरिमितशक्तिः तस्य
=५ मुदायशरणं दस्योत्तमाक्त्वा करस्पोचाहिल इति ध्वनिः॥ यायाह त्रिरुदादायोयोथानंद
सुदर्शनावः॥ जगति यदद्भुतरूपं वस्तु शावितशकारः॥ इति न्यायात्तु सकलावताराणि १
प। रूपाणि विधाय तगच्छुणानुवादास्विपारजुषो न केपि भवंति त्पाल्पाशयानपरः॥७॥
विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि। चस्कंभ यः
स्वरहसास्खलता त्रिपृष्ठं यस्मात्त्रिसाम्यसदनादुरुकंपयानं॥४०॥ विष्णोर्ब्र लोडको

टिपरपरंपराव्यापकशीलस्यन्तु इति वितर्के वीर्याणि कतमः कवियशनां अर्हति
गुणानुवादप्रस्थानपरं वक्तुं समर्थ इति ध्वनिः। यः पार्थिवानि रजांसि विममे माहग
पियो गतगवान्। सकलव्याप्तिपरमब्रह्मविराजीतरस्तु मयसकलप्रपंचमायापि
व्यसकलप्रपंचातीतः अहंसानिदहरपिंडगणनयासहस्रं ब्रह्मांडकदंबेचक्रं १
नदाधोस्वः स्वार्ग अंडसंदोहसाराधारस्थरे पिवति शिवाभिधानस्मरणात् अहो
पराजेपापेचदहरांतरपिंडके इति गाढकोणादपि अस्खलतात् अक्षीणतावेन नस
यः पिंडराशीनां न वृद्धिर्ब्रह्मणकवितु। यथा नदीराजाति न किंहिचित्सिंधुपूरणो इ
तिजिमिनीयानुमातः। त्रिपृष्ठे दहपरमाणवामध्ये त्रयोऽंशाः पृष्ठे यस्मिन् परमाणुता २१२
त्रुदिस्थैस्यगदहराइमे त्रयोऽंशाः। तस्मिन्नेव दहरे स्वनंतपिंडकल्पनास्ति घौतिकेरूप

८। यस्मात्रिपृष्ठानां दहराणां सन्ना तु किंचित्रिसाम्यस्त्वदनं वर्तते त्रयाणां गुणानां सम्या
सदना। वस्थितजीवस्थानबकुल्ये पिहितप्रपंचावस्थानं प्रति पिंडमेवसंजवे तु। प
रंतु चक्रकं पः बकुलस्पंदः तदपरिमितगुणसाम्यविषयिणो जीवकदंब स्यया
नेत दाक्षरवृत्ततैजसमात्रावस्थिते। लिंगशरीरयस्य तु अस्पंदधर्मं तेस्य
गं ब्रह्मस्पंदमप्यास्तुरादूत्तनयोरकसंस्थानां गतयो व्यक्तिनां विदुः। इति प्रवच
नस्याराधाराज्ञिप्रायतो ल्लपरिमितानंतानंतब्रह्मांडादिबीजमयतुरीयवितान
स्थतागस्यापरिमितब्रह्मांडव्याप्तस्तकलप्रतीकस्य सर्वलोकोत्तरप्रतीकरूपयस्या
रूपधर्मिणो वीर्यगणविवक्षायां नकोपि प्रभुरिति ध्वनिः। एतज्जगन्नाथस्वरूपाविज्ञा
ननां प्रपंचप्रति। नाविदाम्यहममीमुनयो यज्ञास्वेमायाबलस्यपुरुषस्यकलापि

रयो।गायनृगुणानुदर्शनात्तानन्तआदिदेवःशेषोधुनापिसमवस्यतिनास्यप — ।४१। वच
नमार्गेशेषादिदशशतेरवानानयीयनूनास्यतगवद्गुणार्णवपारंसमवस्यति ७
त्वा — ति अहंतुरुद्रश्चमाहगंजीरवास्यनाविद्यारापशातोनूखनि अन्ये अयजी
अमी अहितमांवाहनुरीयजनावनात्तरहृदः।मायेवबलंसर्वेषांयस्यतिविष्णु
मायावशवर्तिनाविश्वेजीवाइतिश्लेषयनुं।निजस्वरूपंज्ञापयत्ययं।तएवविदि ७
तोक्षः।निः।तर्हिसंपूर्णविज्ञानत्वावानूकथंविमुच्येरन्नित्याशंक्या।येषांस · एवत्
गवानुदययेदनं तःसर्वात्मनाश्रितपादारविन्दनिर्विकल्पंतदुस्तरामः — तरंत्यय
दे।वमायांतेषांममाहमितिधीश्वशृगालभक्ष्ये।४२।येषांपुरुषाणामयमेवभग
वानुदययायतूदयांविदध्यात्।तएवंविदित्वस्यमायावेत्तवमितितावःतस्यदया

२१२

याःकिंकारणमितियेषांश्वशृगालभक्ष्येऽतिकुत्सितेतमेशरीरेममेत्यहंवामतिर्नस्फु
रति।एतच्छरीरंश्रीमदनेतिताकितावनायहंतंनान्यदर्थहितशरीरावयवंचरति।सर्वा
त्मनायंस्वामीवयमेतस्यकिंकरा इति तदाश्रितचरणपुंडरीकाद्दलायेविकात्मा
विज्ञानविद्याननयोगजननंमायेश्वर्यविदनंलतंतइति तावः।मायावदनमा
त्रोमोहइति विज्ञवानांसिद्धांतः।एतावन्मात्रतत्तपयाख्यानेकेषांभगवत्स्वरूपा
वबोधः।सविदानंप्रकाशमहनीयगुणगरिमामृदुरःसकलदुर्गतिवर्गविद्यातकः
समस्तुहितत्वात्हत्रिति।विदाह्मंगपरमस्यहियोगमायांइयंतवश्वभगवान्पादेत्र
वयं।पत्नीमनास्सचमत्कथतदात्मजश्चप्राचीनबर्हिऋभुरंगउतध्रुवश्च।४३।यु
यमितिमत्स्वतत्वांगजाह्रयोनयाः।देत्यवर्यःप्रह्लादः।मनोःपत्नीशतरूपाचकारा

वलं न मन्त्राः स्वाध्यायं तु वः सार्वेऽपि मनवः परमत्रावपराः नारदात्मजाः प्रियव्रतादयः ॥ सम
सो हैदसिविसर्गस्तु गितितास्तु रिस्मरणात् । अपरानाह ॥७॥ इक्ष्वाकुरैलमुचुकुंदवि १
देहगाधिरघ्वंबरीषसगरागयनाहुषाद्याः मांधात्रलर्कशतधन्वनुरंतिदेवाः देवव्रतो
बलिरमूर्त्तरयो दिलीपः ॥४४॥ सौभर्युतंकशिबिदेवलपिप्पलादाः सारस्वतोद्धवप
राशरभूरिषेणाः । येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेवव
र्याः ॥४५॥ उपेंद्रदत्तायाः स्वकृतिस्मरणात् । साक्षादुपेंद्रेण दत्तस्तत्त्वसिद्धिना वेदव्यासाय सा
रणीकायदत्तः अकः इति पुराणांतरप्रसिद्धिः । विभीषणादयो वयमित्याख्यायेषां त एवापि १
बहवः ॥ सत्संगेन सार्वेऽपि नैव स्वरूपविदो भवंति इति न्यायं प्रथमन्नाह ॥७॥ ते वै वि
दंत्यतितरंति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः । यद्यद्भुतक्रमपराय

२१४

णशीलशिक्षाः तिर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥४६॥ यदि अद्भुतः क्रमः मार्गो यस्य त
तस्य विष्णोः परं अरणं शरणं येषां ते पापजीवा अपि ते भगवतो मायां विदंति तरंति च
तत्त्वदसमस्तुगुणविशेषज्ञाः किं विमुखाः संतः वस्तुस्पर्शमिति तेऽपि न तरंतीति १
ध्वनिः ॥७॥ अद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षा आचरणं येषां ते वर्णाश्रमधर्माचरणेन श्री
मदनेतद्गुणानां विवरणनिपुणाः अद्भुतक्रमपरायणाश्च शीलशिक्षाश्च ते । शीलेव
शाश्रिमद्गुणप्रतिपादिसदाचारशिक्षा कोशात्येषां येषां ते कारणवशेन कदाचित्तिर्यद्धि
संपद्यंते कदाचिदाहितिविचारपात एव तद्विपाकारश्चुदेहावसानविमुच्यंत इति भावः
यथा तेषां तथैव स्त्रीशूद्रहूणशबरादीनां इति ज्ञातव्यं अत एव शूद्रादिजात्युत्पन्नाः
कारणावतारभगरूपा एवमुच्यं तेनान्य इति ध्वनिः । यद्विदंतितस्यावदनात्मकस्यत

गवत्स्वरूपस्य लक्षणमाह ॥ ८ ॥ शांस्थत्वप्रशांतमनयं प्रतिबाधमात्रं शुद्धं समं सद
सतः परमात्मतत्त्वं शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो मायापरेत्यभिमुखे च विल
ज्जमाना । धत्तेऽद्धिपदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकं ॥
सध्रुकुनियमप्ययतायायमकर्त्तृहितिं जस्य ॥ श्रीराडिवनिपानवेनित्रमिश्र । ४८ अज
स्रं ध्रुवं चेतत्सुदुर्बोधधिषणप्रायं सुखं सारव्यात्परमसुखकल्कमिति विदितव्यं ।
नित्यानंदसुखश्चायं यन्नामापि स्मृतं यतः प्रयच्छति परां सौख्यं । तस्मात्सर्वसुखः
शिवः ॥ इति ब्रह्मसिद्धिस्मरणेनैव अनंतसुखानां तद्विज्ञानानंतदर्शनानंतवीर्यनि
घनकल्कप्रधानं मिति निर्लितिः । विशोकं चेति सुखादवदुःखं दुःखादपि च भूनः सुख
मित्यादिप्रापंचिकसुखादिविमुखं शोकाद्यनावानुत्पथवाह्यजस्रसुखात्वदितं स २२५

श्चतुसादेव प्रशांतं वासानादिलविमुखं चातो नित्यानंदसुखस्वरूपमित्यर्थः ॥ ननु विरम्य
विप्रवृत्तिप्रापंचकसुखानां साम्यं न विप्यसीति विशोकं विगतशोकस्वभावं यथार्थ
नंपुत्रादिसंयोगसुखानां तद्वियोगदुःखप्राप्तिप्रसंगः सं न वतु तद्वान्निसाद्दा
दजस्रस्वरूपत्वादिति भावः प्रापंचिकसुखदानादसुखानां समुक्रमः । तस्माद्दुत्त
दुःखमित्यादिः सिताभिश्च गरयुष्येति शांकरकारिकाप्ति प्रायान्नु नतद्धनित्यात्माति ७
यमिः तत्सुखमिति भावः । समं तेदश्वन्यं यस्मिन्नु सुखदुःखादयो नेदानं स्फुरं
तीति भावः । अतो विविक्त विज्ञानमकरंदस्वादुस्नसुखास्यात्मविदः सकलानि वि
मानिकान्यपि सुखानि दुःखप्रायाणि संभवेयुः । अतयं जन्ममृत्युनिरयाद्याप्ति नि
विज्ञात्मस्य कलनवयज्ञाति विमुखं । नयं द्वितीयाद्वस्तवांत न कश्चिद्विदकाकीवि ०

नेतीतिश्रुतेः। प्रतिबोधमात्रं स्फुरत्तत्तद्विमात्राविमुखत्वान्नवर्त्तमानत्वाद्विज्ञानेकर
स्तन्निर्दिश्यं यतो द्वा विज्ञानस्य नक्कातावि नाज्ञीप्रसंग इति श्रुतेः प्रामाण्यान्निय
तानश्वरस्वरूपं ननु विज्ञानस्यापि स्थितगो यौगादवदन्त इत्यादि नीलपीताद्या
कारणे चक्षुरादिकरणभेदया च्छन्नवृत्तो दाहस्यात् शुद्धं प्रयंच प्रसंगा' दाह
रण विमुखं' ननु दर्शितविषयकरणोपराग स्थापामल इत्याह॥ स इस ततः परं विष
म करण संगश्शून्यं साक्षादतीन्द्रियात्मानंद रसस्वरूपमिति निर्द्धारः। इन्द्रियादितो
परागशून्य विरहितमिति तात्वः। ननु तथापि ज्ञातासह भेदः स्यात् आत्मानत्वं ज्ञा
त्मनो ज्ञातुः स्वरूपामवतत्' ज्ञानसाम्यानं द्रियाणां नादहस्यापि कश्चिच्चिन्' स्वयं वि
ज्ञानवानात्मा सर्वगो व्यापकः स्वराडिति श्रुतेः सिद्धि प्रकाशानित्यस्य ज्ञानवमित्यर्थः

२२८

ज्ञातापिकश्चिन्नात्मात्मा तिइति निर्णयः ननु तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति शास्त्रे बोधं
वप्रतीतः। कुतो बोधस्वरूपत्वं तत्राह॥ शास्त्रसन्निधानस्य त्वागं गायां बोध इत्यादि
स्वरूपायद्विसाक्षादौपनिषदीव श्रीत' न तथापि शास्त्रोत यत्रेति नित्य चिदानंद
धानं निर्गुण त्वात् न शास्त्रगुण इति उपनिषदादयो दिव्य स्वरूप सहजा अपि के
वलं साक्षाद्वा हारवं तत्स्वरूपं निदर्शयितुं विवनिवर्त्तन्ते' यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्रा
प्य मनसा सह' इति श्रुतेः प्रामाण्यात्। अथवा अंशरूपितनिवर्त्ताविवशास्त्रस्यापि
रोनतावाध इति शेषः। बोधनं निजत्वात् निजमात्मनो नेजशास्त्रतः। न मनोगोचरं प्राकृतः
स्वतंत्रत्वेन निर्सितः। इति द्रष्टयामलानि प्रायाः स्वमेयं वशास्त्रगोचर इति निर्द्धारि
तवान्' ननु तवत्तनाम निश्चितनेद ज्ञानस्वरूपत्वात्' विज्ञेकत्वे सुखस्यापि नानाका

रकसाध्यक्रियाफलत्वात्। कथमजस्य सुखत्वं स्यादिति। यत्र बहुकारकसाध्यक्रिया
र्थत्वं तत्त्वादि चन्द्र विधिक्रियाफलं च नास्ति॥ इन्द्रियज्ञानां ज्ञाति व्यक्तिरिव क्रिया
रानंदांशा। ति व्यक्तिमात्रं क्रियातो। नात्यत्यादिकमिति नावः। या वहुत्वत्ति निधन
व्यावर्त्तकेति विवदन्ते। एवं द्वियं न तत्र वेतज्ञानं न तावंत स्वरान्यकमिति नेकस्येति
छिस्मरणान्तु नन्वत्यत्यादिस्य कलनित्यनिदाना नावपि मायामलापकरणे नावि
कार्यत्वं स्यान्नु। एवं श्रीहीणापि वस्तुपापाकरणे नत्यागं क्याह॥ छ॥ मायाति स्थानु
विलज्जमानेव यस्मात्परिति दूरतोऽपसर्पति। यथा रविमंडलसमीपे सत्त्वाऽपि
रात्रेरपसर्पणमिति तद्वत्। यावेदात्मनि मुखागालव बोधः स्तुत्वात्वातं नावंदव
नरस्याश्रुविनस्य न्मायिकैवलमीतीष्टसिद्धिस्मरणादवपरमवरूपार्थं चेदं॥ २१७

ह्नतत्वान्नु। सत्यपि कलत्र बहु स्व त्नलज्जं मायाबलित गवस्य रूपावबोधादिति ध्वनिः। न
त्वेवं तत्र गवतिनियमितमनसोऽस्यां यामीन सुखस्यांस विनान किमपि हृत्यमस्ती
त्याह॥ सर्वाचतीयधातुसदवरंति नित्य पठी वृतं मनः यं प्रतिनियम्य यस्मिन् स्थित
त्यय तु योजनिकाशिला स्वकर्द्धितिंजहुः निराजत्व तत्वं तः कश्चोक्विदन निराश्रोस्यक
त्रा तस्याहतिं साधनं च त्यजन्तुः कर्तृः कं कः हुको तादृ इत्यनेकार्थता॥ विद्यमानस्य क
त्र गृहादद्रष्टव्यात्मविस्तु कामदस्य नावाप्यपिसा सा मुख्यपक्षानुपयोगान्न तत्रा
द्वियानि इत्यर्थः॥ उपयोगा नावतस्माधना तावन्तर दृष्टांतः। निपीयातेऽस्मिन्निति निपाजं
कूपः। तस्य खनित्रं खननसाधनं इदिणं स्वार्थ इंद्रः पर्जन्याः। कूपखनित्रा एषु पादत्रे
यथा तथा स्यात् सुखावबोधकत्रालो नरज्ञातिविद्येनिषेधाने यामकैवलश्रमा

वारेष्ववस्थाव्यवहारसाध्यधर्ममिति निरूपितः॥ अथवा कर्मरूपं निरूपयित्वा विहितकर्मणः तस्मा
धनखनित्रं विजह्यात्। इन्द्रो दरिद्रः। इन्द्रो दरिद्रे पर्जन्ये प्रोधर्मे परमात्मनीत्यने
कार्थत्वात्। स्वात्मवर्तातां विकल्पजाजातिनितरां त्रायनइति खनित्रं सर्वसंस्कारमयं
विधिमयं ज्ञाने। इन्द्रः परमात्मा ह्यात्मीयथा जन्मान्तरत्वालेषु सत्यस्वरूपस्य दिवाज्ञा
गिनो न किंचित् यज्ञेद विज्ञानस्य हेतुत्वमिति भावः। एतं तावदज्ञस्य स्वस्वं विशोके आत्म
वत्तगवतः स्वरूपं तत्प्राप्त्या नां चरितार्थं तत्त्ववान किंचिदवशिष्यते। इदानीं तत्प्रा
कृतसर्वफलदाता सर्वकर्मप्रवर्तक इत्याह। यस्याश्रयस्याम पि विभुर्भगवान् तत्प्रा
स्य तावत्स्वभावविहितस्य सतां प्रसिद्धिः दादृश्यस्थान्तु विगमेनाविशीर्यमाणे व्याले
वतत्र स्वरूपेण न विशीर्यते तद्धा। ४९ जीवपक्षेण विधा विलासप्रतिपन्नेनयानि

२१८

कानि चिच्छूरपांसि श्रुतिस्मृतिपुराणागमानुमतानि कर्माणि विहितान्यस्तु वनुते पामय
मेव शिवरूपेण प्रभुः। तस्य फलप्रदानत्वात् भावेन स्वभावविहितस्य वलाश्रिमसत्या
प्रतिविहितस्य कर्मणः फलरूपेण साता विद्यमानस्य प्रसिद्धिरानानिवर्तिः। एतानि
स्वस्ता निसंतातिस ज्ञात्मनो निहत्त्रिमयस्य फलस्य सतः प्रतीत्या प्रकादः सिद्धोक्ष
वोपिसिद्ध इत्यादि सकलपुराणागमजत्यशोदिप्रमाणसिद्धिस्य सत इति स्वस्त
फलविद्यमानसन्नायाः अनेन विद्यमानेन प्रसिद्धिरिति वाक्यार्थः॥ श्रीमद्व। परिमिति
स्वस्तफलोत्तरोत्तरः संधानक इति वाचां विद्यमानानुत्तवत्वात्। आत्रायानः कर्मफ
लं यतः कर्माणि नित्यशः। कृतात कन्नाव श्रीत्यात स्मात्साश्रयसां प्रभुः। इति गोतमका
रिकाभिप्रायात्। यः पुरुषः सर्वव्याप्ति विज्ञानफलसंपदं स दाधारस्वाधान्तुविगमेनि

जाग्रदाद्यावसाननिजधर्माणां स्थूलानां विगमो निरासः स भवेत्तु । यदा तदेवादेहे स्थूलकले
वरयज्ञदानैरहमित्याद्युक्तिमानवतिशरीरे विशीर्यमाणे विनाशं गतवति तत्र पुरुषो
भगवान् जगन्नाथो न विशीर्यति जीवब्रह्मस्वरूपेणैव वर्तमानः । यतोयं शरीरधातुभिः
साकं न जातः इति ध्वनिः ॥ तर्ह्ययं सर्वज्ञः स्वतो वा यत्र कुत्रचिद्वर्तमानं निजकौशलं तं नि
जांशः तत्त्वं जीवाख्यं कर्मफलेषु निक्षिपतीति ध्वनिः । कर्मीति श्राम्यमानानां देहनिगमे स्वभा
वं योयुनक्ति स कर्मतिनित्यमीश्वरः । इतिगौतमश्रुतिसमया विश्रवणादवायामवासंगा
द्दासीनं नित्याकर्तृत्वस्य पुरुषशक्तिमान् सर्वप्रभुरिति सकलदर्शनीनमतेकांतक
रणादिति भावः ॥ एवमध्यायस्यार्थमुपसंहरन्नाह ॥ छ ॥ सोयं तात्तिहितस्तात भगवान्
विश्वभावनः समासेन हरेर्नान्यदन्यत्सदसच्च यत् ॥ ५० ॥ योयं भगवता पृष्टः कोयमी २१८

श्वर इति सोयमेव समासेनाभिहितः । किंचित्तु स्थूलमसत् सूक्ष्मं व्यवहारसिद्धमन्यदपि जी
वब्रह्मात्मकं तत्सर्वं हरेरन्यत्र नास्ति । हरेरन्यान्नान्यत्त्वं हरेरन्यत्र न स्थीयात् । हरे
रन्यत्र न किंचिदिति सर्वदर्शनसंवादाविरोधन विद्धीति ध्वनिः ॥ कारणकार्यरूपत्वं हरेः
प्रतिपादयित्वा तत्स्वरूपफलप्रसंगमाह ॥ छ ॥ इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदि
तं संग्रहायं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ॥ ५१ ॥ एतदव सकलं भुवनपावनं श्रीमद्भा
गवतविज्ञानं यन्मस्मदादयो भगवत्समाने श्वर्यगुणाः संहृताः सर्वविभूतीनामपि
साक्षादयमेव संग्रहस्त्वयि प्रतिपादितः । त्वं प्रायागकोटिपारमहंस्यपदानुसारिलब्धि
बलेन विपुलीकृविस्ततात्पर्यार्थिः ॥ छ ॥ यथा हारो भगवन्तं वति नृणां भाक्तेर्तीवप्यति स
वन्निम्नखिलाधार इति संकल्पवत्सयाः ॥ ५२ ॥ एवमष्टरमानां विलायनं यथानवमेशांता

त्रो रव्वरसविंप्रसंत्तवेन्नाणेव विचार्या निवर्णीयतिध्वनिः। कृष्णो विष्णुभक्तिसंभावना केवलं नि
र्वीदिकः। तातात्तवतीतित्तक्तिः। परेशानुत्तवोविरक्तेरिति वक्ष्यमाणत्वान्नुपपत्तिः। विश्वयो
गानुचारवर्णनत्वोपादर्शं निरुक्तवानितिध्वनिः॥ इतिश्रीभागवतमहापुराणेपारम
हंस्यांसंहितायां श्रीद्वितीयस्कंधपरमहंसपरिव्राजकश्रीयोगेश्वराचार्यविरचि ॰
तश्रीवासनाभाष्य सप्तमोध्यायः॥ ७॥ अष्टामदेहजीवब्रह्मैक्यकरणोपाया
त्मकं श्रीमद्वाक्यविज्ञानविपुलीकरणं पृच्छतिविष्णुरातो बादरायणिमिति॥ ७॥ राजोवाच॥
ब्रह्मणाऽनोदितोब्रह्मन्गुणाख्यानेगुणस्य च। यस्मैयस्मैयथाप्राह नारदोदे
वदर्शनः॥१॥ अगुणस्यावाग्मनसगोचरस्यकथाऽऽर्त विचित्रं गुणविरहितस्यगुणाख्या
नान्यपीन्द्रियातीतगिरांदिव्याभ्यात्मगिरांविलासेनवं तानतनाद्भवचनश्रवणाश्रद्धालव

२२०

इतिनिरुक्तं देवावैकुंठपतिदर्शनदृष्टिमार्गेयस्यअथवादेवानारायणस्तद्दर्शनेता
त्विकदृष्टिर्यस्य॥ ७॥ एतद्वेदितुमिच्छामितत्त्वंतत्त्वविदांवरहारेरद्भुतवीर्यस्यकथालो
कसुमंगलाः॥२ सर्वेषां वेदवाक्यार्थतात्त्वसारामतिप्रद्योतयात्तत्त्वविदां वराति
श्रीशुकस्यसंबुद्धिर्निरुक्ताअद्भुतानिचरितानियस्मिन्नेवंविधस्यहारेर्यत्रक
थास्फुरादेवतत्त्वमितिनिर्धारणायैतादेवावेदितुमिच्छामिद्रतिसाक्षादात्मलोप
रूपींतंभावितः। कथायाआलोकविचारणायांसुष्ठुशोभनानिमंगलानियस्याः
अथवाकथायांआसमंतात्भावनलोकोविलोकनंतयासुमंगमोक्षस्वरूपंलातिप्रवर्तती
तिवासुमंगः श्रीपातोमोक्षेमंगःकाल्लेविरनगेइत्यानकार्थतु अथवाहरेःकथासु
मंगलाएवस्फः। हरिकथाश्रवणामवजीवन्मुक्तघनावइतिनिर्मितिः। कथयस्वम

हा नागयथाहमखिलात्मनि लक्ष्ये निवत्रप निःसंगं मनस्थ स्यकलेवरं ॥३॥ हे महाना
गमहतिविराजे ब्रह्मणि आत्मा गनित्यानंदबोधस्य सकलब्रह्मांजी सय्यतिविज्ञा
नविदपि ब्रह्मांजं नामतीतवर्त्तिनोपि दिव्यस्वरूपहगितिश्लेषात्तु दवकप्प यस्थ
पथ्यात्य नकपनश्रवणेनाहं मखिलस्य सर्वव्यापकः आत्मा यस्यात्यवं विधविरा
जनकर्णयतीति तमस्मो मंत्रज्ञ इति लक्ष्मवतारसंज्ञविशुद्धसत्वमयाध्याये
कां तेनिःसंगं सकलत्रापंचिकमनोरथ्य स्पंमाना निवेत्रपकलाया जीवलक्षणा
याजीवरंकस्य कीटप्रहं लिंगं शरीरं त्यक्त्वे इति ध्वनिः जीवरंकस्य कीटस्या कर्मग्रं
थिनिबंधानां इतिशाहकोणानप्रायातु एवं सर्वरसविमोक्षणेकांतनवनवरस
मयदिव्यनवमरसाविर्भावगुणावादो वितविं ऊर्वीतिवासना ॥७॥ इष्ट एवतः श्रव

२२१

२१ यानित्यंस्य एवंतस्यस्वावस्थितं कालेन नातिदीर्घेण भगवानु विज्ञातस्तद्विधा॥ एवंविध
स्य नित्यपरिणितस्य भावस्य तद्विध्यानमार्गेणास्वयं विज्ञाते स्वस्य गुणागुणतत्त्व
सकलकर्मबंधत्रुटः श्रीमन्मुकुंद ध्यानं समागाछेदितिध्वनिः श्रवणात्रिःक्षपित
कर्मबंधानां प्रयत्नमंतराणापि श्रीमन्मुकुंदाविर्भावः स्यादितिजीवानां कर्मबंधक्ष
याद्वामोक्षाणायाः करतलगत एव विमुक्तस्य हरिस्वरूपाविर्भावनाप्रतिपादित
निवासमा॥७॥ त्वं विश्व कर्णरंध्रेण स्वानां भावसरोरुहं धुनोति शमलं कृष्णः॥
सलिलस्य यथा शरत् ५ कर्णरंध्रेण श्रोत्रेंद्रिय विवरेण स्वानां निजोपासनां भाव
सरोरुहं हृदयसरोजे ध्यानमार्गविरोधे हृत्तं प्रविष्टः तत्र तत्र मालं धुनोति य
था शरदृतुः शारदो दिव्यतापः संतत लोंतर्यीनात्तु त्वा सकलसलिलगत मलविमो

शणं विदध्यात् । अत्र दावि शोधितमलानां महत्तडागादिजलानां न पुनः कालुष्यापादयन्ती
संतवेऽत्राप्येवं हरिध्यानविशोधितानां जीवांतरंगाणां न पुनः शमलतेति भावः ॥
॥ ६ ॥ धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुंचति मुक्तसर्वपरिक्लेशः पांथः स्वशरणं
यथा । हे भगवध्यासनयोगेन धौतः पवित्रितः आत्मा अंतःकरणं यस्य सः एवंवि-
धः कृष्णपादारविंदं न मुंचति वीतकल्मषत्वस्याद्यतो हरिमन्यत्र न किंचित् स्फुरणं ।
यावद्दयं सांसारिकवर्त्मनि गृहपुत्रसुहृद्दारमायप्रपंचे हृद मतिर्भवति ताव-
न्नानाध्यानवानुसरति दुरितवानिराविमत्तमनोरथो नाना क्लेशानुभुंक्ते परं
तु हरिध्याना हृदि त्यक्ता यदा संसारावर्त्तं तदेवमुक्तसर्वपरिक्लेशः स तु परमानंदावि-
तानात्मानिष्ठा निर्मुक्तव्रतिध्वनिः ॥ यथा कश्चित्प्रवासाद् गृहमागतः ॥ पांथो नाना

मार्गसंबंधिक्लेशान् विस्मरणं विधाय निजमेव निवाससुखं परिभुंक्ते । तद्वत् तद्वमाक-
र्णलोलुपत्रमाद्विः सत्यसंदिहानार्यः ॥ संदाहं परिदृष्ठति ॥ ८ ॥ यदध्यात्ममतो भलनु
दहारं तो स्यधातुतिः यदृच्छयाहृतुनावान् वेताज्ञानतयथा । ७ अध्यात्ममतो ह्य-
लिंगिनोऽस्य परमेश्वरस्यादहारं तो विधिः प्राकारणयो निरुक्तः ॥ ददानामेव सर्व-
त्रस्तमारं त्राः स्वलिंगतः । अलिंगिनो नधान्नानां वज्ञानं नैव कर्हिचिदिति योगरम्भा-
करान्तिप्रायपणधीवृत्तिर्वदहारं तः कथमत्र दिति प्रश्नः यदृच्छया वा मायानुरूपवपुषा-
नुरूप, त्यायोगिनस्तु वैकारिकीं शरीरवृत्तिं विकुर्वातः तदापि हि मितयोगबल- लक्ष्मी-
कृत निजसात्मकलिंगशरीरजन्यस्यामर्थमिति पौराणिकानां सिद्धान्तः । परं तु नालिंगि-
नः सच्चिदानंदघनमात्रमुख्यानुभूतविक्रियाणामपि ददानामवलानमेवादाहृतं

यथात्मं स्वगतुदस्वच्छेदं ऽस्य क्रस्ये विना न व्यज्यति पश्यति त्वगा॥ तथा देहाद्युलिंगिन
इति लिंगपुराणात्। प्रायेण हेतुना कर्मकालस्वभावादीनां नोदनया वा श्रीमत्सु
कंदस्यादहारं नो तव्यटा इति त्वय्यन्न हत्यादि [illegible] वाक्येषु भगवन् देह
विनां वा नादि त्वं विसृतिं वर्णनं विहितं यत्र रूपं ता। विदितसर्वविश्वरूपाय प्याज्ञा
नते तत्किंचनकाशायं विति प्रश्नः। ईश्वरस्तु देहवानु भवति चेत् तस्मिन्नाद्यादि
व्यवसना भावा ते वितस्य स्यादित्याशयेन पृच्छति॥७॥ आसीद्यदुदरात्पद्मं लोक
संस्थानलक्षणं। यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् तदुदरात्किंचित्लोकसं
नरूपं पद्ममभूदिति सर्वादिकरणस्यापि तस्य वयवचित्रं प्रकाशितं यावनयं पुरुष
सावयवो निरवयवो विलक्षणा वयवा वा तावतीयत्ता पृथगवयवैर्नानापप २२

विश्वरूपैः प्रतिपादनीयेति प्रश्नबीजं तपपन्नो प्रतीकेवल सर्ववयवानीयेतिदृत्यनेकाद्यर्थ
॥८॥ तावानस्मा विति प्रोक्तः संस्थावयवानिव अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनु
ग्रहात् ददृशे येन तद्रूपं नाभिपद्मसमुद्भवः॥९॥ यावानन्यः कश्चिन्महायोगेश्वर
पुरुषोस्ते तावत्तावानयमपि प्रतिपादिति॥ विदवयविनके वजेन मुख्यलोकस्मा
धारणेन भवति स्वदनुग्रहात् अनुग्रहमात्रेण अजो ब्रह्मा भूतानि नानाविचित्रा
प्रतिपन्नानि सृजति परं तु भूतानामात्मा पौतरंगवत्तीस्यनुग्रंतरं च त्रिनिः कर्तृत्वं
विपरिस्यात् परंतु नाभिपद्मसमुद्भवः स्वनूपन्निज कारणमयं शरीरं पुनर्ददृ
शात् तदवापि किं चित्रस्य विचित्रं वर्णयतीति प्रश्नबीजं॥ स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थि
त्युद्भवाप्ययः। मुक्त्वात्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः॥१०॥ स च यत्र कुत्र चित्तु शेते

ततु स्थानं ततु स्थानं तस्य सर्वगतस्य व्यतिरिक्तं प्रकाशितं तत् परं तु स्थित्यादयः सर्वे
ह्येतस्मिन्नेव वर्तंते। तत्र स्मयता कथं योगमायां तु मुक्त्वात्मनि शेते तर्हि काचित्ततो द्विती
यास्तीत्यत्र वस्तुहात्रायश्च स्मात्क द्यद्वितीयत्वमपि प्रतिपादितमेव। नानाविधमाकल्प
कल्पदयस्य प्रश्नानां तत्र तत्स्थमेवाद्रष्य दाद्रनुस्मिवर्तंति क्रियासंबंधः। ततः प्रश्नांतर
माह॥ पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः लोकैरमुष्यावयवाः सपालै
रिति शुश्रुम॥११ एतादवापि वचनं विद्य त्वस्यदाहिकं ठमति पुरुषमिति मोदजननी
ति त्वत्त्व सुखतए वशुश्रुमः एतस्यावयवैरव लोकाः कल्पिताः केषु केषु वा केषु स्था
नादावेषु एतत्प्रतिपादितं। केषु केषु च पातालमेतस्य च पादमूलमित्यादिषु वा
केषु लोकैरेवितस्यावयवकल्पनायां महानेव भ्रमो जगत्प्रीतिप्रश्नः। सदहविपर्य २२४

यास्यां पृष्टं इदानीमज्ञातानुबद्धानु प्रश्नानु समुच्चावयति॥ यावान् कल्पो विकल्पो वा
यथा कालोऽनुमीयते। भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानं च यत्सतः॥१२ एवमीश्वरस्वरूप
विज्ञानप्रश्नं विधाय कल्पादीनां कालावयवानां च स्वरूपं पृच्छति। यावान् कल्पः शिवा
वस्थानलयलक्षणः विकल्पस्त्ववांतरायुगांतादिलक्षणः श्रीमद्भूतवाराहादिः स
कलः शिवावस्थानादावपि कल्पे भूतभव्यभवच्छब्दास्त्रत्र कल्पाश्च तांसंज्ञावस्तुरेवं
विदां तत्प्रतिपादितात्संतिकल्पयांतनत्तनंस्त्राष्टि प्रादुत्रविंशति प्रश्नबीजं। अवी
तरकल्पेषु नः प्रायं चिकारं त्वबीजोजयनानि कुत्रविद शिष्यंतश्चति प्रश्नः। यत्तु सतः
कालकर्मस्थिता वनियत्कपक्रमानां स्यातः स्मानभूतसाम्राज्यस्यायुषो मानानिष्ठ
प्यकुसंत्त्वं। इति सार्वधांस्त्रमय यत्राक्रि पंचुत्व त्र बच्छमातु प्रश्नबीजं। तत्रापि किंचि०

विशेषं पृच्छति स्म ॥ छ ॥ कालस्यानुगतिर्यत्तु लक्ष्यते एवीहृहतीपि यावत्यः क्रमगतयो
याः श्रीद्विजस्त्रामं ॥ १३ ॥ अल्पेपि समयावशेषे बहुवर्षमयीनवकल्पना काल
स्यैवस्यं भाविताविसितोदि ति वक्रत्रियोगगमवचनैः ॥ अणोरपि स्वन्नमात्रप्राप्ति
तस्य वृहत्त्वोगतयः ॥ समयस्यैव वृहद्रूपं तत्तादवापि स्वन्नमात्रप्राप्तितस्य वृहत्वो
गतयः ॥ समयस्यैव वृहद्रूपं तत्तादवापि प्रश्नवीजं संभावितवानू क्रमगतयो जी
वस्थानानियाहत्रानियाः तत्त्वतिप्रश्नः संभावितः ॥ नानाप्रपंचप्राचुर्यमिष्टगतिः
तिः संहयीत तन्नानाविधसकलजीवलोकमवगाह्यानुक्रमेण मनुष्यजन्मभावः
संभावयुर्वप्रतिविप्रमेन मध्यत्वमनुष्यः जन्मनः संभवेयुरिति संभावनेतित्र
श्नविरानजननीति भावः ॥ छ ॥ यस्मिन्कर्मसमवायेयचायानापरस्थातगुणानी २२१

गुणिनां त्वेव परिणाममन्ताक्षतां ॥ १४ ॥ परिणाममन्तीक्षतां मुख्यादव्यावसानसमयविहि
तसंकल्पफलं काम— मानानां कर्मणांसमवायवकुलजन्मार्जितकर्मपरिस्तरे
गुणानां परिणामो येन योगेनोपपद्यते समीपं क्रियते हृ वक्तकर्मविपाकक्षा
त्वं द्धुवलं विधायनूतनकर्मत्रोगः त्र्यममेवविधायाति प्रश्नार्थः ॥ अत्र विहि
तकर्मपरंपरास्यावलीयानुपरिणामगुणः हित्वाविकानां परमाणुपरमन्त्रानां वि
शानुक्रमविरोधः संपनीपद्यते तनी स्वदेह ॥ छ ॥ रूपान्तालककक्षामयवनक्षत्रन्त
न्तां सरित्समुद्रद्वीपानां संनवश्यतादाकस्मां ॥ १५ ॥ रूपान्ता ...दीनां सर्वलोकानां संनव
सकर्त्तृका स्युकर्तृका वा अथवा तदोकसां तान्निष्टजीवानां समुज्जयनानि अनुक्रमेण
क्रमेण वा नवि ति इति प्रश्नः ॥ सृष्टिः सानुक्रमा ... नित्या कर्मयोगानुसारतः ॥ श्रीकाले
मिनि नामानुकां पिलिनयथेच्छया इश्वरानुग्रहादपाश्रीकागोतमन्त्रागिनां कणादे

नक्रमः स्पष्टेर्ष्यक्रमस्थेश्वरेछयाइत्यादिवक्तृतदर्शनवादानियामकमयस्त्राष्टिसं
बंधप्रतिपादनेयः कश्चिदत्याभिप्रायः॥ श्रमावापवर्णयितिसंबंधः॥ ७॥ प्रमाणमंडको
पस्यबाध्यात्यंतरनेदतः महतां चानुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः॥ १६ अंडकोपस्यप्रमाणं
कियत्केनप्रकारेण वासंतप्यतु तदपि वानादर्शनवादिभिः पुराणादिवचनेश्चपृथ
गेवप्रतिपादितं तस्यसत्यावस्थामुपवर्णयितिसंबंधः महतां बलिकर्णदधीचिप्रभृती
नां चरितं कथापि तद्रहस्यं तस्मात्सदाचारोनुमीयते स्मात्तिः॥ शिष्टाचारात् स्मृतिं ज्ञा
त्वा स्मृतेश्च श्रुतिनिश्चयमितिश्रुतिस्मृतिसदाचारानुक्रममयो वर्णाश्रमाणां धर्मविनि
श्चयः संतावतु वर्णाश्रमः धर्माविरोधित्वात् मुक्तं दत्तक्यापि नतु रूणार्थमाधनं स्त्वेप
द्यतातेन दृष्टं निश्चयं तयानुदृष्टत्वा वर्णाश्रमधर्मसमाचारत्वं विज्ञानं विलोक्यते योने
वकार्मणिताश्रामुकं दत्तक्रिः समागच्छति प्रत्तुमहच्चरितश्रवणमंतारणविशुद्धो २२६

नविज्ञायते॥ इतिध्वनिः॥ ७॥ अवतारानुचरितं यदाश्चर्यसमं हारः युगान्मुनियुगमानं
वधमेयिश्च युगे युग॥ १७॥ व्याकचहारर त्वनारानिगदितास्तेषां परमाश्चर्यतिमं चरित
मुपवर्णयितिसंबंधः॥ यदाकर्णनतत्पत्राणां मलौकिकसंबंधेनहरिध्यानलोलुप
तामांहृत्या नामपिनानादर्शनीनस्तोदन्तुसमतीनामपिसंनत्वदिति ध्वनिः॥ युगा
निकल्पमन्वतरानुक्रमशारीरसंहननस्वरूपववामयानितेषांमानमितिद्विपरा
र्द्धादिवक्तृतसंतवसंज्ञवानुवयप्रसंगप्रस्फुरणविलासवर्णनां वतियुगप्रसंग
शारीरसंहननानुसाःश्योग्यत्वान्नानाधर्मान्तदानुवर्णनेक्तावितित्तावः॥ यातात्वाञ्च
न्ययुगस्मं हननश्रद्धासाध्यमहनीयधर्माचरणश्रवणे नवतत्तर्दमहिस्पकर्तव्यकला
वाप्तिप्रेतत्वेतु इतितात्पर्यः॥ अश्वमेधनरमेधादिसुकृतानांशिवात्मनो श्रवणा ज्ञायने ३

एवं कालोतेषां क्रियोद्भवमिति ज्ञातानपानि आयेण युगधर्मश्रवणमस्मान्निरवद्यमे
वकर्त्तव्यमिति ध्वनिः॥छ॥ नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः॥ श्रेणीनां राजर्षीणां
च धर्मः कृच्छ्रेषु जीवतां॥१८॥ नृणामाश्वपाकादीनां साधारणो ह्यहिंसादिरूपो तिपर्यंतः॥ तदुक्तं
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिंद्रियनिग्रहः दानं दमो दया क्षांतिः सार्वषां धर्मसाधनं मित्यादिन्या
यसिद्धः॥ सविशेषश्चाविशेषैः श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितः॥ विधिनियामकनित्यनैमित्तिक
मीराख्यः सहितः विशेषणास्तु धर्मविपर्यये णः साधारणधर्ममंतरेण नस्यंत्येव युः॥ यथा
पवीतधारणादयो विशेषादह्यमंतरेण न कर्हिचित्संभवंति एवं दयादिसकलसा
धारणमधर्मविरोधिनानानिगमोक्तास्वधर्मः कर्हिचित्संतावयुरिति॥ प्रश्नबीजं श्रे
णीनां नानाव्यवहारवार्त्तिनानी प्रजानां कृतामृतमृतसत्यानृत्यादिनानाव्यवहाराधिका २२९

रिणां तत्तद्व्यवहारप्रसंगी यो धर्मस्तमेव ब्रूहि॥छ॥ तस्मिन्नृक्ते पि तत्तद्यो नियंत्रांतराल
वर्त्तिनां तत्तु नः संभावामतिश्रवणेच्छा निदानं॥ राजधर्मवणिग्धर्मः शूद्रधर्मश्चेति
तृष्णा नक्षयाद्धि कवितति तज्जन्म निदानजामिति कविलोकेः॥ कोऽह्यछु ममहदापस्तुजी
वतामिति देहनिर्वाहपराणां ब्राह्मणादीनां नश्वरूपालितदशातत्प्रधानं च कर्हि
चित्॥ निवासं न त्यक्ति उग्रेश्च स्वधर्मेण मरक्षणात्॥ इत्यादिषु वाक्येषु सत्स्वेव आर्या
वर्त्तो पिचश्चाके॥ पात्यात संकोरेश्वसः॥ वर्णोत्तमो न विष्यंतित तत्सेवाप राः कला
विति पौराणिके नियंतिसिद्धापन्त्रवीणानां ब्राह्मणादीनां यः कश्चिद्धर्मः पूर्वं वे तदुप
दर्शयितिध्वनिः॥छ॥ तत्त्वानी परिसंख्यान लक्षणं हेतु लक्षणं पुरुषस्याराधन विधिं
योगस्याध्यात्मिकस्य च॥१९॥ तत्त्वानां महदादीनां परिसंख्याने पञ्चलक्षणं कार्यत्वादिहेतु

नां कारणानां च यल्लक्षणं यानि कानि चिह्नानि येषां कारणानि तत्त्वं तिकार्याणि च तत्स्
वं सर्वमत्ते कां तां चानापवर्गस्य पुरुषस्याराधनविधिर्नानागममंत्रविशेषाराधनाच्चम
श्रीमन्मूलनायकमुक्तं वेदोपासनासबीजयोगलक्षणो विधिः ब्रह्मज्ञानस्यादि निदानं
कर्म । बीजात्म योगाद्विः खग्या ब्रह्मावलोकनांतानाध्यात्म्य विधिः श्रुतियो । गः संप
द्यते शिवशक्तिप्रकाद पंचरात्रात्तिप्राया तु अध्यात्मिको योगो ब्रह्म विज्ञानपराचीनाव
स्थानावलोकेन षड्कत्लदनादिकर्मक्रियाविः ॥ योगश्चारश्चर्यगातिलिंगत्तंगश्चयो
गिनां विदोपाविद धर्माणामितिहासपुराणयोः ॥ २० योगेश्वराणां योगमार्गेणैश्व
र्ये परब्रह्माणि गमने शिवावस्थानलयोऽथावदेकांति श्चयगिमागमयोगिनो गति
लिंगत्तंगः तिनस्तकार्मणांनव्यवस्था रूपत्तं गलक्षणेन स्वरूपाधिगमः । विदाना २२८

मृगुदादीनामुपाविदानां दंडनीति प्रवृत्तीनां धर्माणां धर्मशास्त्राणां इति हास पुरा
णयोरकवाक्यकरणं ॥ छा स्यं त्रवः सर्वतान्तां विक्रमः प्रतिमंक्रमः । इष्टापूर्तस्य
काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥ २१ सम्यकूलवः स्मृष्टि समुत्पनं त्रवः पातु
र्दीरवतथावोत्पयानविदुरिति शक्ष्टंगारात्तिप्रायात् विशेषणक्रमः पुत्रोप
त्राद्यवर्ज्जाहिणी छितिः । प्रतिसंक्रमः सर्वाहुतजातविनाशः ॥ इष्टं वेदिकं कर्मना
नापराप्रत्यंचामदं तीविधिश्चातत्कं तसंचय्यतादि र्तमित्यत्तिधीयात काम्या
नामग्निहोत्रादीनां यो विधिः पंचकवलदिद्धत्तपंवदशाकनलमात्र्यारीराने ७
वह्निनादितपाविशेषलक्षणः । स्वदांतानाग्निहोत्री स्यादसत्यवचनाहत्रां नृत्य
चिः कामनरागोरसलोलः शनैः खलः इनगात्तिलवचनात् प्रायासाः स्त्रिदा

त्रीत्यादिविधिः। त्रिवर्गस्य च नानाखर्गसाधनक्रियाकाम्यात्मपरमविधिकलापः। इति स
र्वधर्मस्वरूपं॥ छ॥ य आनुशायिनां सर्गः पाखंडस्य च संभवः। आत्मनो बंधमोक्षं च
व्यवस्थानं स्वरूपतः॥२२ अनुशायिनां जातमात्रचलनादि सकलव्यवहारपूर्ण
नां सदेवतमनुष्याणां अनुशायी निरन्तरानो ज्ञानमात्रा क्रियापरः। इति रूढया
मतान्तिप्रायानुपाषंडस्य बौद्धचार्वाकादेः संभवः संभूतिः। बंधमोक्षमित्यापाधि ७
कौ बंधमोक्षौ आत्मनश्च स्वरूपात् भगवत्तुरीयपादे अवस्थानं मूलमिति रम्भूनोयादुर्ज्ञेया
पंडितैरपि यद्विज्ञानी भवति सिद्धाजरामृत्यु विवर्जितः। इति योगरत्नाकरादपि॥ छ॥
यदात्मतंत्रो भगवान् विक्रीडत्यात्ममायया। विसृज्य वा यथा मायामुदास्ते सा
क्षिवद्विभुः॥२३ आत्मतंत्रः प्रपंचनिःप्रपंचस्वरूपो यस्य आत्ममायया निजस्य लो २२९

कोत्तरस्य विज्ञानेन तदा सप्रलयं विधाय साक्षिवत् संतिष्ठति यथा तादवनिगाद्यमि ७
तिश्लेषः॥ छ॥ राजोवाच॥ सर्वमेतच्च भगवान् पृच्छतो मेनुपूर्वशः। तत्रातो
र्हस्फदाद्वक्तुं प्रपन्नाय महामुने॥२४ सर्वं यत्किंचिद्वक्ष्यतीत तत्सर्वं कथय यत्र शाक्षात्ताल्ले
तथापि एतद्यात्पूर्वकं सर्वं कथय। तद्ध्वनिः॥ छ॥ अत्र प्रमाणं भगवान् परमेष्ठीय
थात्मभूः। पारम्पर्येहाभुतिष्ठंति प्रावर्षां पूर्वजैः श्रुतं॥२५ अत्रैतस्मिन् भगवन्मुख
व्याख्यानेप्रमाणं साक्षात् भगवान् परमेष्ठी ब्रह्मा एवोयदुक्तं संततिश्चानुयतः
संप्रदायशुद्धश्रवणं भवतः। उपरकरं भवति विशुद्धसंस्कारात्। यतस्ववस्येप्रद
यो ब्रह्मनारदव्यासाद्यनुक्रमेण भवति न तु ब्रह्ममुखश्रवणात् सहृत्रामेव श्रीमन्मु
खश्रवणमि। तश्लेषः। परमवन्नपयः सार्वज्ञ अनुतिष्ठंति परंपरशुद्धसंप्रदाय

श्चेन तेषां मुखा च्छ्रवणं॥ ७॥ तस्माद्विशेषवेषां त्वं जिज्ञासितं वदंति तदेव वक्ष्
तिपरं त्वं त्वं लोकोत्तरस्यापि नगतानुगतिकालि न्यायमिति परं त्वं जन्मतो लोको
त्तरपथानुवृत्तिरूपेण माद्वाशिस्त्वन्मुखादेव श्रोतव्यमिदमिति ध्वनिः॥ ननु तवानन्त
न द्विजाकोपात्त्यांभ्याकलस्यकृतः श्रवणं तन्नाह॥ ७॥ नाम सर्वः परायंति ब्रह्मन्न
न्नानादमि पिबाताऽमृतपीयूषमन्यत्त्कुपितात् द्विजात् शुद्धकुपितात् द्विजात्
अन्यत्रानन्नानादिनैतान्मे प्राणाः न परायंति नातिपेदं वांतां वो संत्तावसुर्यीता वे
द्विजकोपस्तु महान्निषेवितु विकवान्महतु पेदकरः संनावतु सोपि स्वदेममनै
संति छेतु अर्कतं यत्पीयूषं श्रीमद्भागवतलक्षणं तत्पिबातां मम द्विजकोपादि ०
सकलपातकक्षयादावेति ध्वनिः॥ ७॥ सूत उवाच॥ सप्तपामंत्रितो राज्ञा कथा
२३१

यामितसत्यतः ब्रह्मरातो वृत्तं प्रीतो विष्णुराते न संसदि॥ २७॥ सत्तु परमनिर्मयि वि ०
नयरूपं विन्यानपूरपति गिरा प्रीताऽहं कथयामीत्यब्रवीत्। सतां भागवतानां
पतेः परीक्षितः शुकस्यादिति संसदि सभायां नानामुनिमंडलापरिसार विष्णुरा
तापि वृत्तमत्यर्थं प्रीतोऽहं भागवतार्थं वक्तिधिषणया॥ ७॥ आह भागवतं नाम पुरा
णं ब्रह्मसंमितं। ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते॥ २८ ब्रह्मसंमितमि ७
ति श्रवणमात्रेण ब्रह्मपरामर्श इति ध्वनिः। साक्षात्परब्रह्मप्रापकरूपं तो भागवता
ख्य इति निर्धारितवान्। भागो भोक्ता योवित्पते यस्मिन् तत्तु तस्य भावो भागव
तं नामेति निश्चयेन सर्वत्र समुत्पन्य नारं भवतीत्यस्य ब्रह्मणो तीति निराकरणस्य
नावं स्पष्टं। अपि श्रीमद्भागवतोऽर्थदाता॥ योगा वदत्युत्तरं निति ध्वनिः॥ ७॥ य

द्यपरीक्षिदपृष्टः पांडूनामनुपृच्छति। आनुपूर्व्येण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥२९॥
आनुपूर्वीप्रस्तावक्रमलक्षणा न तु प्रश्नक्रमेणेति ध्वनिः॥छ॥ इतिश्रीभागवते
महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां श्रीद्वितीयस्कंधे परमहंसपरिव्राजकश्रीयोगी
श्वराचार्यविरचिते श्रीवासनाभाष्ये प्रश्नयोगो नामाष्टमोध्यायः॥छ॥ ॥य
दुक्तमधीतुमतो विश्वस्य कथं व्यवहारं त इति तदुत्तरं प्रवक्तुमाह॥ श्रीशुक
उवाच॥ आत्ममायामृते राजन्परस्यानुभवात्मनः। न घटेतार्थसंबंधः स्वप्नद्र
ष्टुरिवांजसा॥१॥ पूर्वं यदनंतस्य रूपत्वं परात्परं गीतं तत्वावतारस्वरूपं यन्निगदि
तं तत्तादृशं ततः परस्य सर्वोत्कृष्टस्यानुभवैकावबोधस्यात्मनो विशुद्धविज्ञानै
द्घनस्य मायां विना न घटते। अन्यथा जीवानां यथाकर्मजा दृशा संपद्यते न २३

१ तथेति भावः। स्वरूपमतो वियतो यथाकाशं रूपं प्रतिभाति दूरवर्त्तिनोऽल्पदूरवर्त्तिनास्व
दूरवर्त्तिनां नित्यं सर्वत्र समं यस्मिन्रूपेण त्र्यादीनि रूपाणि बहून्यस्य द्योतविलीये
तविलीयंते च तथैवारूपवान्ब्रह्मणो नित्यामेव राजंसमस्याकं वपुः स्थिरामवसी
त्तवेदिति भावः। ननु एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिप्रतिपादि
तस्य जीवभेदसहचारिणो नानात्वादीजमाः केनचित्प्रकारेण संजाता इत्याशंक्यपां
जीवस्यापि मुख्यमायामंतरेण आर्थनिसहजं संबंधेन घटेत यथा स्वप्नद्रष्टुः पुरुष
स्य निजस्वरूपतिरोधानिकानिद्राप्रतिपन्नस्य नानाशरीरदारंजः संपाद्यते तैः शरी
रारंतैः शयनस्थितस्यादवदन्नादिनामगोत्रस्य न कियत्यपि बाधस्यं भवेत् तादृशै
नत्रमोपि जाग्रदवस्थाप्रतिपन्नस्य समूलोपविनस्याति तथैवार्थसकलोपसंसा

र श्रीमदनंतमायामूल एवसिद्धः स्वतंत्रत्वात्परतंत्रत्वाद्धरः स्वमायामयादेहनेहा
लिंगिनोवस्त्रवदाहृतस्यादेवाज्ञमाः स्फसमयस्वजावाः तयाहृतं विततमात्मयो
गविस्मापनात्पश्यति लिंगजदानुं देहाननेकन्नूपरं तुरीयजागाश्रितं वेदविदा
वदंते इति मायातुरीयजागमयं ब्रह्माणादिनासमसमानयां विद्ययावृतं वित
न्यंबद्धजीवरूपेण नानाप्रपंचप्रारंजकं संपाद्यते केवलमायापटीपरिवृत
स्यतिष्ठतमायापटीस्वतंत्रस्यालिंगिनादिव्यस्वरूपमयाः तज्ञादयादेहाः संप
द्यंते इति व्याकार्थः ॥ अन्यथात्र धातुमतो न गवतो देहसंबंधजावात् । तज्ञा
दिदेहानां धमनप्रसंगात्तु पपत्तेः तावेकस्यापि रूपांतं कृतः ॥ ७ ॥ बद्धरूपइवा न्यं ८
जातिमाययाबद्धरूपया रममाणोजुणेषु स्यामममाहमितिभिन्यते २ बद्धनिरूप २३२

णि लिंगशरीराणि यस्यास्तया यमात्माबद्धरूपइवाजातिविराजते अस्यानिपरिद्धा
सरूपायामायायाजुणेषु रममाणो विस्मृतदिव्यात्मावितन्यो विस्मृतनिजात्मा
नंदस्वरूपाज्जेदवानुसन्नुममाहमिति स्वयकदव्यात्मकं सर्वं पश्यति एवंकृतादि ७
व्यतमाहरर्याक्रीडाययालादितआत्मसूत्रं नपश्यते ज्ञीतमनात्मुणेषु तस्यानु
त्रमेत्संस्थाते दुर्गमाग्रेश्शहि ब्रलयामतो जिप्रायतोप्यकास्येवानंतानंतरूपाज्जमः
संत स्यतेति जावः परंतु तदपरिमितकुहकजालविमोचनं मुकुंदनाके मंत
रेणनकहिविसंपद्यते इत्याह ॥ ७ ॥ यहिवायं महिम्नाि स्वपारस्मिन्कालमाययो
रामतगतसंमोहः स्यात्काळा नास्तु तदोजयो ॥ ३ ॥ यहि विवाइतिमिथ्यामयं देहादिसंलक्ष्य
सविकल्पमयो जवंति अयंसविकल्पमायाजवाति अयंजविकल्पप्रपंचामिथ्यै

॰वलक्षणं विनस्वरूपादन्त्रादिप्रपंचवदित्याद्यनुमानजातं यदा सविकल्पप्रपंचप्रति ७
से न भवतु एवं ज्ञातात्स्वनिर्विंदविशेषान्निजमायेऽस्मिन्नकर्त्रे विधिकथा कृवह
लोरमते मुक्तेर्दम्भ उपरूढध्यानपदः॥ किं विधकालमायायाः पुरस्मिन् एवंवि
धध्याने नारूढस्य कालगुणाः शीलाभ्यादयो मायादिगुणाः पुत्रकलत्रादय नव
लांतीति ध्वनिः॥ गतः संमोहो यस्य सुखाय क्रियस्य एवंविधस्यास्य वान् यदा तव
ति तदा च न यमहं मम त्वसंज्ञं हृदि स्वात्मा दास्य तदिति स्वाविवेकभ्रमस्तन्तु आस्थास्थव
नर्थानिदानं विष्णुमायवत्रोक्तान्ते नाभितविष्णुपदावि दंति मायास्वरूपं परायनमा
यास्वरूपविज्ञानेनानिजं सर्वज्ञस्य जावमपि मंदतरस्य नावं विदंतीति दुर्ज्ञेया मया
संमोहितानां जीवः आत्मानं त्रिगुणात्मकं पापापि मन्तनर्थं तत्कृतं चानिपद्यते

अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे। लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहितामि १
ति। एवंविधं भक्तिस्वरूपेण परमेश्वरस्य जीवानां मायापाशविमोक्षणं स्यात् न भक्ति ०
सुधध्यानयोगेन सं न भवतु ध्यानयोगस्तु देहमंतरेण न भवति परमेश्वरस्य देह
संबंधविशेषात् कथं तत्र स्यात् मा ऽस्तु सा इति आसीद्य दुदरात्पद्ममित्यादि नात न
ह॥७॥ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतं। ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृ —५
तः॥४॥ यत्किं विष्णुभगवान् ब्रह्मलोकप्रयत्नस्य माया ब्रह्मणे ऽनंतं सत्यं सत्यस्वरूपं रहस्यमा
ह॥७॥ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं निजीवगतप्रपंचवासनात्मकमलानां विशुद्ध्यर्थं दिव्य
रूपं सच्चिदानंदघनं दर्शयन् आह। तन्निर्व्यलीकान् निगमागमोक्तेन व्रतेन ब्रह्मचर्या
दिना आदृतः सेवितः। स नु यत्तदाह तानि वा त्मन च विशुद्धेरिति निसिनिः जीवस्ता

विद्ययायत्किंचित्कर्मलक्षणमात्रप्रायोनिरूपणात्तद्विधंसर्वंकिंचिद्भगवल्लीलाविग्र
हध्यानमितिनिर्धारयन्नीश्वरीकर्तुंब्रह्मणोयमेवप्रकारः।इतितद्दर्शयितुमितिहा
समादौ।।७।।सआदिदेवोजगतांपरोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृक्षयैक्षत।
तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्ययाभवेत्।।परस्यार्थःदेवाना
मादित्वेनजगदुपरिमितगुणाकारस्वरूपत्वेनपूर्वंगुरुत्वेनचानिर्धारितवानुप
रःतथैवगुरुःप्रपंचनिःप्रपंचयोरुपदेष्टाविधिकः।स्वधिष्ण्यंनिजास्पदंतिष्ठानंतदू
पतिरोधनानुपपत्तितोध्यानमनुब्रह्माधारत्वात्तुसृजतीतितत्पुंसमाकर्ण्ययोनौ
ब्रह्मासिसृक्षयापरतःपरस्तादेकनविश्वकारणंजगोकरोमीत्येतादृशं।दृशांना
ध्यगच्छत्।अतएवपरमादिगुरुत्वरूपस्यतदननमायापिश्रीमद्भगवदनुग्रह ।२३४

मंतरेणनशक्तिमानितिसर्वंश्रीमन्मुकुंदाधीनत्वमेवनिरूपयितुंतदनुग्रहप्रकारमा
ह।।७।।सचिंतयन्द्व्यक्षरमेकदांभस्युपाशृणोद्द्विर्गदितंवचोविभुः।स्पर्शेषुयत्षो
डशमेकविंशं।निःकिंचनानांनृपयद्धनंविदुः।।८।।भगवदाज्ञापन्नधिषणःसृष्टि
करणप्रकारमनुचिंतयन्नंभस्युदकेएकदानन्यावृतत्वमर्षणध्यानास्पदप्रपंच
केनचिद्द्विर्गदितंवचःउपाशृणोत्तुसमीपवर्त्यकस्यचित्ताकादयोमावसानोताःस्पर्शाः
तेषांषोडशस्तकारःएकविंशःपकारः।लोप— मधुरूपोषेकवचनंतस्यवीप्सादर
द्विरुक्तंरूपंतपस्तपेतिद्विर्गदितमुपाशृणोदितिविभुःसकलजगदेककर्तो
तृपनिःकिंचनानांसर्वसंगपरित्यागवतामेतादृक्तपसंधनंयतिवसर्वसंत्नवेदितितावत्
अन्येनजीवानांमदत्तापायोगेनिवसर्वलोकेश्वरोपतिर्भवतीतिनिर्धारितंयदकारणेमा

त्रस्यसंसिद्धस्यइतिनलेरः रविताह्वदंडकंदपर्शकरानूलविष्णुत्रिरिरितिवामकेश्वराति
प्रायादवनिसितिः॥७॥ निजात्मतत्वक्रदिहह्नयादिशोविलोक्यतत्रान्मदपत्रपमानः श्व
धिह्नमास्थाययविष्टस्यतच्छितंतपस्फपादिष्टइवादाधमनः।७तांकिंमपिबनराजीर
वाश्रयप्राप।विकंवचोनिजात्मतत्वचनवक्रदिहह्नयादिशोविलोक्यतत्राकिं।चिदन्यमपत्रप
मानामह्विपरीतमितिचिंतयनुपाधिरूपं।निजात्मरहस्यस्थानमास्थाय।केनचित्पर
मपुरुषेणाहंतपस्या।देष्टएवइवत्राष्टास्थवार्थप्रतिपादकः।तस्मिन्नवदिव्यकमनीयेत
पसिनिजपूर्वसंस्कारजृम्भमाणानिजात्माकरणंआददौ।अन्यथातपायायागमंतरेणन
हृक्कारांतलोकयितुंसकलदिग्वलयभ्रमणपरायणोपिनसमर्थइतिश्रुषंसमुज्ञावत
वानूतत्रापिश्रुतिःपरीत्य।हूतानिपरीत्यकानूपरीत्यस्वर्वनुप्रविशो।दिशाश्च।उपस्थायप्र २५

थमाजात्मन्यात्मसंनिविशाति।सकलश्रुत्यप्रपंचावितर्नायमनसोत्तगवध्यानावाङ्गिरित्यपिनि १
र्द्धारितवानू॥छ॥ दिव्यंसहस्रामामाद्यदर्शनोजितानिलोन्माविजितोनार्यंद्रियः॥ अतप्य
तस्माखिललोकतापनंतपःस्तपीयानुतपतांसमाहितः॥८ दिव्यसकलयोगारूढप्रत्यया
वितर्नवासहस्रांतिकसहस्रारंप्रत्यमोबंसफलंदशानंस्त्प्रपंचदृष्टिपराङ्मुखतानिहपिता
तपतांमहात्मापमानांमाध्यतपीयानूसर्वतापसज्जनप्रथममागपादशकः।जितोनिलोवायु
रात्माशुनश्चतजःयादवोनार्यइंद्रियजयःसमुदाहृतः॥निजत्मायमानेःसर्वसस्तुरासुरप
न्नगंजितमेतान्नि।णजाह्निकिमान्वयंतयच्चिनामितिवायुपुराणोक्तिप्रायणध्वनिरपिस्पष्टी
कृतः॥७॥तस्मिन्प्रलोकेत्नगवानूसत्ता।जेतःसंदश्यिमासमपरंनयत्परंव्याप्तसंज्ञ
ज्ञाविशेमोहसाधसंस्वदृष्टविशाविष्णुध्येरत्निष्ठुतं॥९सत्यपिविदांतवाक्यसिद्धत्नोदनि १

ज्ञात्मतः सन्ताज्जितः। पृथक्कृत्य ततः स्वलोकं वैकुण्ठसंज्ञं दर्शयामास तत्किं योगव्यतिरेकेण
तच्छक्यमविवेकानामपि वैकुण्ठदर्शनं दुर्लभमिति ध्वनिः। अनेन वेदान्तवाक्यावस्थानात्
दस्वरूपमितानाममपि केनचिदुपायेन निजलोकस्तिन्न स्वनावीन्न तएवज्ञाध्य तन्मुखा
वलोकं विदध्यात्। ततः परमिह ब्रह्माण्डे न किंचित्तु श्रेष्ठतममिति वाक्यार्थः। श्रेष्ठत्व
प्रतिपादिनो मोक्षं तु टकार्मणा विग्रहाः यान्ति बिंदवमासाद्य मार्गे ब्रह्माण्डभेदके इति ।१
योगरत्नाकरात्तिप्रायादेव मोक्षक्रमो निरूपितः। तदा तावत्प्रतिपादितमितानामपि
नानुक्रमेण मोक्षोपपत्तिरिति ध्वनिः। वैकुण्ठदर्शनात् सर्वार्चीनानां मोक्षोलक्षणमस्यत्वा
वानामपि संतावप्रिदिति ध्वनिः। व्यपेताः सम्प्रकुञ्जेशाः। विमोहो महत्तमसो मस्ते
दारू: प्राधस्ते मृत्कृतयं यत्र तत्तु स्तुस्तुन्नोत नानाति अहष्टा निपुणपनिविधीनायषो २३९

२

तेष्वहष्टवंतः केवलं पुण्यावशेषाः तिरवाप्नुतं केवलं शिवावसानसमयपर्यंतं निजपुण्या
र्जितसुखजुषाणा वैकुण्ठाममवसं तूयनिजपुण्यपदयात्मकलत्तूलः सह ब्रह्मनिर्वा
णामवाप्नुरिति सर्वदर्शनीनां तावत्।।९।। प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मि
श्रं न च कालविक्रमः। न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः।। श्यामा
वदाताः शतपत्रलोचनाः पिशंगवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः।।१०।। रजस्तमस्यारव्
कारि क्रोधयोः रत्नावातु तन्मिश्रं सत्त्वं सा हंकारात्मसरत्वप्रधानसाहसमनं तत्सुख
प्रतिपन्नानां वैकुण्ठलोकनिवासिनां न किंचिदविकारं जनं भवतीति ध्वनिः।।। कालोपित
त्रनाना नवग्रीवं न दृस्तुस्वविशेषांगजो गमूच कः संतवेन परंतु तस्य विक्रमो जरा
मृत्यु प्राप्तिरोगानामित्यतीति ध्वनिः।। सुरासुरैर्निजलोकानवाप्तिः अर्चिताः

परं चहर्वोक्तिं यत्तु अधातुमतः परमेश्वरस्यानादेहसंबंध इति परं चादेहसंतरेण नक
स्य विभ्रमस्य प्रतीतिः। यथा लक्षुपमतोऽपि वियतो दूरस्थानां मिचकरूपदर्शनमंत
रेण न वियतीप्रतीतिः स्यंत्ता विद्वत्येव भगवतो रूपादिसंबंधासेद्धांतिकानिरू
पितःदेहसंबंधमंतारेण भगवत्त्वस्तुत्युपयुक्तो न हि गगवल्लोकप्रतिसिद्धः। देहातो
तस्य देहोयं हरूपत्वशास्त्रचक्षुषा प्रती। तिप्रीणनार्था यां। वियतीवा स्थिता लुते
तिप्रतिबिंबलोडनानाजीवानां निजविवरप्रादुर्भविकाएतावेकं रलोकाःसमूर्छप्र
वाहाः। स्यंत्ता वयुः। तश्च सार्वज्ञरूपस्वरूपांनासर्वासिद्धांतसिद्धाप्रतिपादिता केव
लं स्वामिस्सेवकन्यये फलास्तु वर्तिनीविकेः तसान्नतिप्रतिपादितवानुं तत्र स्या
नां अनानामपि नित्यस्वामिस्सेवकन्यायेन सन्निकर्षस्य नवतां तदनुत्तवपरिणाम २३९

फलानुभाविनस्तु भवः संपद्यंते याः प्राप्यायोगिनः। रूपं विकं। विप्रतिमुक्तिरूपिणः श्रीमन्मु
कंदस्य विज्ञातिमत्वं॥ यं प्राप्य सिद्धाः॥। त्रिवलोकसंभवप्रामाण्यमात्यंतिकमीश्वरव्यय
मिति न्यायाद्देहाद्देहायारवतीतत्वं संभावितं भगवतीति ध्वनिः। अतीयं स्वहादेहा
देह्य यारष्टनात्मह॥। विरागरागयारषातीतः स्तुत्यत पापायारिति स्तोतरि वचना
त्तिप्रयोजागन्नीति ध्वनिः॥७॥ सार्वचन्द्रबर्हिवचन्मिषन्मणिश्रावकनिष्कान्तरणाः स्तु
वर्च्चसः प्रवालवैडूर्यमिणालवज्रसः परिस्फुरत्कुंडलमौलिजालिनः॥११॥ भत्तिमि
यंतोदप्यमानामणिश्रावकाः राताकर्षप्रसराः तषांश्रावकानिरः निष्कांतिं नश्व
रस्तुरवानितषामासमंतात्क्रावनन्तरणं रणं यषां तदस्या रेष्यर्थ्यः॥ वास्तना
तःसंताव्यंतः परंतुताकिंजननप्रापंचिकार्याद्योततोमुखाप्यर्थ्यः। सकलदुर्गति
वर्गहरः प्रकाशितः। एवं मनुष्यत्वसंभावितध्यानफलं विकेश्रमनुवसयाति॥७॥ नाहि

स्फुरन्तिर्यः परितो विराजन्ते तस्मिन् मानानवलिरिति यथान्तः॥१२ महात्मनां वैकुंठ— तन
वाग्रावयस्थानन्निवासिनां भ्राजिष्णुभिरिति सूर्यचंद्रप्रभाविरा... नयादृदीप्यमा
नाभिः द्वात्रिंशल्लक्षमिताभिर्विमानावलिभिरिति याभिर्लोकाः परितः स... विराजन्ते अ
वस्थामकार्यां च विमानान्यप्युक्तं विष्णुप्रधानपुरुषोऽभ्युत्था... यज्जितासु
नामितिवायवीयपुराणाभिप्रायात् प्रमादानां च प्रमाः। तासो कलिः का। तेभिर्विद्योत
ण द्योतमानाः सस्पृका तारान्तर्यपि न कश्चित्तान्मधीनरागवन्नीरूपमात्रेण वर्का
ताकौं तत्ते हः। परं तु स्त्रीपुरुषरूपक्लीवाव्यधात्वदां न्नावात् विद्योतमानत्वं सवि... कल
अत्राणामावलयस्थाभिर्यथा तत्तो वियदिति जावः। कामरागरसं त्यक्त्वा वैकुंठ
पथवर्तिनः संतावयुः कथं तस्मिन् लोके कामादिवर्द्धनमिति शंकानिः॥ ऊं। श्रीयंत्रसू

विष्णुरुगायपादयोः रतिमानं बकुधावित्तृतिभिः। प्रेंखः श्रितायाः कुसुमाकरानु
गे विगीयमानाप्रियकर्मगायती॥१३॥ यत्र वैकुंठरूपिणी श्रीः संपदधिकारिणी
देवता बकुधानकयुक्तिभिः ब्रह्मामानं पूजां करोत्तु विस्तृतिभिस्तु भुमुक्षु प्रकृति २
निजावरणदेवताभिः। प्रेंषः शृंगाराधिकारः तस्मिन् श्रितायाः कामकलातस्याः
अनुगः रतिविलासिरामरंजनगुणादिभिर्गणधरैः। को वैकुंठसंज्ञायां तु वि १
स्फुस्फुरणोत्तनामात्रो नातु स्या आकारोऽयपु। त एवंविधाः श्रीमत्याः कामक
लायाः लस्याः सकलशृंगाराधिकारदेवतायाः कस्याश्चिदनुगाः। संश्रिय
वर्त्तिना दिव्यगागकविशेषाः। प्रेंखः शृंगारसविविवयांदोलनप्रेषणेफतेति शा
स्त्रकोषात्। प्रजायते प्रथमपीठश्रीमती कामरूपिणी॥ श्रियः शृंगारसविवांतन
स्त्रदनुगांश्चिनमितिर्मंथान— निरवात्तिप्रायात्॥ रतिविलासिराम श्यारंजनाः

परमोदयः। स्रज्याः कामकलापीठे प्रथमे संनिधेश्रियः। इतिमंत्रकोणात्रिकाया
तां निजानुगैर्विगीयमाना प्रियस्य वैकुंठपतेः कर्मसकलं विश्रुति सैन्यवल्लद्
णं गायतीति ध्वनिः॥ दर्शनत्राखिलसाम्रतां पतिं श्रियः। पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिं
स्तुनंदमंदप्रबलार्हणादिभिः। स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुं॥१८ तत्र
तस्मिंस्तु वैकुंठप्रादेशाध्यानलितीनारसारविभुं तन्त्रोकाधिराजं परमपुरुषं दर्शना
भूत्वा तादृशध्यानयोगरसलोलुप्पानामन्येषामपि श्रीमद्वैकुंठलोकदर्श
नं तावदिति भावः। साक्षात्ता दिव्यादेवादिईश्वरादयश्चैषां पतिः श्रियः सकलैश्वर्य
विलासाधिकारादेवतायाः अप्ययामवपत्नुः जगतां ब्रह्मांडानां पतिं स्तुनंद
दयः पार्षदमुख्या वैकुंठनाथावराणां नित्यामवपूज[illegible] मां त्रिकोः स्रज्याः परेपीठ

२३८

॥स्तुनंदादयः षाडशामीततः परं पीठविधिं समर्प्यमाध्याय मूल
शानावरणात्रिकायां णतिध्वनिः॥ एतत्सर्वं ब्रह्मणावीसीत्
ध्यासनमार्गेणाहं छमिति संभावनीयं॥ ७॥ तत्प्रसादात्रिभु
लोचनं किरीटिनं कुंडलिनं स्वस्तुडं। पीतां
नां यत्रस्त्रत्रविवर्त्तमानानां निजापासकानाम
भवतीति विस्तारयतीति तं सकलतत्त्वज्ञनानु
नशीलमित्यर्थः। वक्षसि श्रिया सकलत्रिभुव
सामर्थ्यलक्ष्म्यालांछितं सकलसृष्टिपालनल
वरूदयसरोजगागत्ववतीति भावः॥ ७॥ अध्यह
श्चापं वज्रांकिकिंभिः युक्तत्रिगैः स्वैरितिरत्रवाध्या

अधिसकजांडमागमिधित्वात्वृलीयं स्तकलोक
वतीति भावः। एवंविधस्वीजष्टस्वभावपरमविघ
त्तेः षाडशपंचत्तिःस्वष्टिसमुदायविधायिनीभिः परम
चपरिसरसभास्वभावसंभावनप्रमाणप्रत्ययनिह
वस्वष्टिपाजनसंज्ञावेककरणप्रभुणानामयंप्रभु
माकुरव्ययंवस्त्राणिदिव्यानिचस्यवशकृयः। प्रतीकाचि
णिचास्यं महनीयमंत्रा इति कुड्यामलानिप्रायेः णाये
प्रभुरित्यर्थः। खुसोभाग्यातिशायिभागः परमशक्तिसंघ
रादो अधावेः तषांस्तवभाग्यातिशायच्छानानां स्वाद्यादय
नान्यइतिनिर्धारितवानुं स्वामवधामदिव्यमेवकमनीय २४०

गात्मस्वरूपं क्रममाणमितिनतस्मादितरेण कियदितिभावः। तद्दर्शनाह्लादपरिप्लु
तांतराकृष्यद्वन्दुःप्रमत्तराश्रुलोचनः ननाम पादांबुजमस्य विश्वस्वकुयत्पारहंस्य
नपथाधिगम्यात् ॥२३॥ ॥तस्याविकुंठ पातद्दर्शनेनयाऽऽह्लादः विस्तुशक्तिस्त
हजन्यपदैंमानंदः तेन परिप्लुतं व्याप्तमंतरंयस्यरुत तंती कंटकिता तन्तुर्यस्य उ
मत्तरेणाश्रुणि— चानयस्य एवंविधः तस्यपरमादवाधिादवस्यपादांबुजंननाम
अस्यवंदयतुं विश्वस्वगिति विप्राषणं सात्त्विप्रायंश्रीमद्भगवन्मुकंदेश्वरजयक
चरणकामलाराधनमात्रणसमान्यजीवाअपिजगकर्तारात्तावयुरितिभावः। य
त्चरणानमं * साक्षादलौकिकत्वात् परहंस्यनाष्टांगसमाधियोगमायनपथाधिग
म्यानि एतदेवब्रह्मणाविष्टिर्यम्मिन्नः॥ स न्नमृतानस्मृजातत्वा हिस्थुतेः प्रामाण्यात्नुसर्व

भक्तिप्रसंगकारणं श्रीमन्मुकुंदचरणाराधनमिति निरूपितवान्॥७॥ तं प्रीयमाणं स
मुपास्थितं तदा प्रजाविसर्गनिजशासनार्हणं बभाष ईषत्स्मितशोचिषा गिरा प्रि
यं प्रीतमनाः करे स्पृशन्॥१८ प्रियः सकलजीवनपरमाप्यायकमुद्राधरः प्रियं तत्कि
योगप्रवचननिदानत्वेन अभ्यर्हणं ईषत्स्मितारोचिष्ही प्रियस्या गिरः तया बभाषे ए
नां स्पृष्टिं कृतवानिति परामश्वरादराद्दत्तं तामवप्रीयमाणं सहर्षप्रियत्वं अत्राप्तुर्वं
नेऽस्त्याम वधन्य इति परमादरेण प्रजाया विसर्गनिजस्य शासनमाज्ञा तदर्हा
णं यस्य अत एव तत्किरपि निजाज्ञायोगविराधिनां श्रुतिस्मृतिसदाचाराव मानिनी
मिथ्यायोगवतीत्वं तावदिति ध्वनितं महाज्ञानुरागबकूलायागिच्चेन करे स्पृशन् निज
रुह्यस्त्रहीत्वा मदीयोऽयमिति कृतवानिति ध्वनितं॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ २४१

याहं तोषितः सम्यकु त्वदगर्भसिसृक्षया। चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनां
वयाद्यप्योरपि दिवाप्यः सुखमिच्छायामदाज्ञायोगप्रतिपादनमात्रेऽवाविहारे =२
ण सम्यकु तोषितः त्वदगर्भेति विशेषणातु ब्रह्मविभागपरा अपि वेदानुगतान्सम
तप्रधानामत्परितोषकाइति सूचितं॥ अन्यथा कूटयोगिनां श्रुतिस्मृतिमार्गविरो
धाचारिणां चिरं भृतेन बहुकष्टसाध्यनापि तपसा दुस्तोष अतोषयितुमशक्य
तदुक्तं वसिष्ठेनापि श्रुतिस्मृतिसदाचारपरतंत्रात्तावत्तु भक्तात्तत्कि हरिरन्यथा
स्मातरुवद्याति निःफलेति श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारणामशास्त्रस्वलत्वात्सकलकष्ट
सहनानां तरूणां केवलं कर्मत्तोगमात्रफलादानेसंतावदिति ध्वनितं॥७॥ वरं वर
य नंदंत वरेऽशं मानिर्वां छितं। ब्रह्मन्श्रेयः परिश्रामः पुंसामद्दर्शनावधिः॥२० नदे

यथा भवति तथा अभिवांछितं वरं मां स्वाभाविकानां वराणामीशं प्रति वरय यस्तु श्रेयसां ना
नाफलानां परिश्रामः। परिश्रममात्रं तु सांजीवानां मद्दर्शनाविषि भवति तिशेषः।
मम दर्शनमिति श्रुतिमूलसमाराधनमियाद्देवमुक्तंदस्येति परिज्ञानं यावत्तता
वता कालेन नानाश्रयसां स्वर्गराज्यादि कामानां परिश्रमो जन्ममरणादिप्रसं
गप्रदः संततगोत्रावदिति भावः। अत एव नानाफलविहारवतो मद्दर्शनियोगोऽज
न्ममृत्युजरानिरयादि प्रचुरक्लेशनिराकरणशीलइति ध्वनिः॥ सकलवांछाफला
नां परमकनीयफलं मद्दर्शनमभवति भावः। एतद्दर्शने केवलं मकरुणायै वशा
त्वमित्याह॥छ॥ मनीषितानुभावाऽयं मम वंशो कावलोनं। यदुपश्रुत्य रहस्य चक्र
परमं तपः॥२१ मनीषितं पूर्वजन्मपरंपराया। नयोगनुष्ठानलक्षणं तस्यायमनुन

२४२

नतापः। अन्यथा सामान्यस्तुतमात्रकारकानां मम लोकस्याविकुंठस्य ध्यानसद्भाव
करणं न स्यात्। इदानीं वज्रापायोगबलेन चैं माछाकावद्धो कीजातः। परं तु पूर्व
।त्रिमात्रमयस्य तव तपः तपति ज्ञाष्ठः संश्रावितः। तत्पूर्वजन्मपरंपराविहितम
नस्य फलमेव यदुपश्रुत्य रहसि एकांतदिव्यं तपश्चकर्थ मकृजने छापि पूर्वस्तु
ततस्तमीचीनयोगमंतरेणन भवतीति ध्वनिः॥ प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमो
हिते तापामे हृदयेस्था हादात्मा हे तपसानघ॥२३ त्वयि कर्मविमोहितस्पृष्टिकर
णोदितनानाप्रत्यवायप्रसंगस्तीतसतीतत्रमयानुष्ठानेति प्रत्यादिष्टं समुपदि
ष्टं यन्ममहृदयेतपः श्रुतिस्मृतिविहिताचरणं तस्य चाहमात्माजीवइति वेदित
अंश्रुतस्मृतिसदाचारपराणां सर्वादेवाहं हृदयस्थायीति ध्वनिः॥ तपस्त्वमितपुस
र्वदं यासामितपसाप्तनः। विजन्विनपसाविश्वं वीर्यामद्भुत्सवरं तपः॥२३ जगतो हियो

॥

दयनसमयः केवलं तपसैव न वर्त्ति। श्रुतिस्मृतिसदाचारपराणां सर्वेषां शास्त्रपरं
परोऽजय नाहं कुत्स्नेश्च इति तेनाहं केवलं निमित्तकारणमात्रं। निजतपोऽप्याग
र्जनपरायणानां मिंद्रादीनामादि निदानं निजं तप एवेति ध्वनिः॥ पालनात्मके स्थिति
धानकं तादृवतद्विपर्ययापि संहारादृत्ताः। अत एव सर्वे निजतपोयोगत एव नि
मित्तमात्रोऽहं करोमीति ध्वनिः॥७॥ ब्रह्मोवाच। भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षो
ऽवस्थितो गुहां वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितं। २४ सर्वभूतानामध्यक्षो
मीस्ववंतिर ह्यप्रतिविशेषेऽवस्थितो गुहां जीवात्मबुद्धिलक्षणां तिष्ठसि जकर्मा
णावस्थिति पारिणतप्रपंच इति ध्वनिः। अन्येषां त्वस्मदादीनां विज्ञानानि गु
णैः प्रतिरुद्धानि तिरोहितानि परं त्वप्रतिरुद्धविज्ञानवान्। चामवासीदकएव।

२६३

।स्मादिकीर्षितं त्वस्म कर्त्तहितं तदेव कथयेति नाव॥७॥ तथापि नाथमानस्य ना
थय नाथितं। परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः। २५ नाथोऽहमिति मा
हे ~~कारय~~ स्पतस्य मम नाथितं नानाकर्मयं थियथितं मदात्मानं नाथय सर्वे
विधेहीत्यन्वयः। नाथेति विशेषणास्य कलहतविज्ञानशक्तित्रदर्शं त्वय्ये
३। नाव॥ तथा नाथय यथाहं त्वरूपिणो ब्रह्ममयस्य ते परावरे रूपे ज
स्वरूपजानीयां। अत एव त्वदपरिमितविज्ञानस्य मानं नतरादैश्वर्यमिति ध्वनिः॥७॥ यथात्ममा
यायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितं। विलुपंन् विसृजन् गृह्णन् बिभ्रदात्मनमात्मना। २६ यथाचंनि ७
जमायायायोगेन दं विलुंपन् विसृजन् पालयन् उवर्नं गृह्णन् कल्पांतादिषु सर्वान् वर्णि
डीकुर्वन् बिभ्रन् परिपालयन् नानाशक्तिरूपबृंहितं तं वर्द्धितस्थनावं क्रीडास्ति नि
जनात्मनि। वतथाविधं मामपि विधेहीति ध्वनिः॥७॥ क्रीडस्यमा — संकल्पऊर्णना

त्रिर्यथोप्युति। तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयि माधव। २७ आत्मानं जीवरूपिणं निज
वित्पन्नात्तदं निजैवमायायारेकं विधाय स्वयमप्रमत्तविज्ञानात्मा क्रीडसि। स्वत
त्रत्वात् किमानुतिष्ठसि। यथोऽस्मिनात्तिरदीनकोठानेजैवं तत यात्रसंति निजवैबादिकं
कुर्यात्। परंतु सनुसादेवनिर्बंधानान्नवति। यथार्थधामाद्वीत्वाद्येवाव। तात्पर्यत
नत [illegible] नीरादाविर्त्पन्नुपामयत्वं। नरूपप्रार्थयित्तो इत्वाविधं मनीषां माप्यविधेहि
ननु सृष्टरूढिनः सनूतत्वज्ञानं प्राप्य यासान त्वाह॥ठा। जगवनुग्रो। अत
ण्णं वाणिस्तं तं द्रितः। नदेमानः प्रजासर्गबिद्धो यं यदनुग्रहतु। २८ हेत्त = गव
तं च दनुग्रहमात्रेण विज्ञानेत्रतं द्रितस्वदाज्ञैव परमधर्म इति विज्ञानादहं क
करिष्यामि परंतु प्रजासर्गे इहमानः सन्न सार्वश्वरोऽहमिति अभिमानयुक्ते
न तु ग्रं। यस्य श्रीमत्परापररूपात्तदविज्ञानस्यानुग्रहात्तु। सर्वपतिस्वमेवासीन्याघादि ७ २४४

न स्युरतावानुचिंतनानतिधनिः॥ठा। अवत्रपनातीमवस्यावदेवत विडंबयति जीवान्
यावदातषामीश्वरस्वरूपावस्थानविज्ञानं तिष्ठात तिद्दट्रोक कुर्वन्नाह॥ठा। यावत्स
खा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गे विभजामि नो जनं। अविक्लवस्ते परिकर्म्मणि ७
स्थि ताभामेवसमुन्नद्धमदोऽजमानिनः। २९ अपरिमितविज्ञानं प्रबलकरत्वं। विद्रो
ष्णणादीशाति विज्ञातयो। तावादेवत्वया प्रजाविसर्गे तव कर्म्मणि प्रेरितः सख्युः स
खेवकरस्य त्वानुग्रहादिनाकृतः। यावदहमविक्लवः सन् ताजनं नानात्वेन संति म
के श्रीमन्निगमागमानुसारविजानामि पृथक् निजादृष्टात्तदविशेषवान्। त्वया
मि यावदयं मम समुन्नद्धः। यज मा। नानाह्मामावश्यरि इत्यादि प्रतिपन्नामद न जानात मदावि
ष्टस्य सार्वश्वर्यादपि परित्यागः। संजावदितवमा। विक्लवेत्वं विधा मादम मम
कृदिति प्रार्थना। अन्नाधिं कृतमदानां सर्वाण्यपि विखुखानि कर... नेवकत्वं नीतिधानं

श्रीभगवानुवाच ॥ ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितं । सरहस्यं तदंगं च गृहाण ग
दितं मया ॥ ३० ॥ मदाघना । विज्ञविलक्षणप्रपंचं स्वयमेवापदिशति ममस्वरूप
गुह्यं वेदादिविद्यालक्षणं ज्ञानं गृहाण । यत्तु विज्ञानेन साक्षात्वपि निष्प्रासहितं तद
गं दिव्यव्याकरणादिपरमांगषडङ्गसाहितमिति । तियद्विज्ञानिनानमस्ता द्विजैः पराद्ध
यंत इति वाक्यार्थः । तावदेव महोलोकस्यमागच्छतादहिंग्याया वक्ष्या वक्ति विज्ञा
नं श्रुतिस्मृतित्रिवात्मकमिति हारीतवचनात् प्रायो निर्मलीकरणविधिरिति ध्वनिः ॥
या वानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्मकः । तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्
३१ ॥ अहं यावत् ब्रह्मांडकोटिपर्यंतं परात्परतवर्त्ती तन्मध्यवर्त्ती तदुपवर्त्ती प्रतिविदि
तः । यथा भावो अन्तिप्राया ह्यचिंत्यः नानाविदः त्यक्तिप्रायं हारं रंतरवर्त्तिनः । इति
यावत् अथवा यानि रूपाणि विकुंठनाथादीनि सप्रपंचानि निःप्रपंचानि वा २४५

गुणाः जगत्कर्तृत्वादयः । कर्माणि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि एतत्सर्वं सनिर्धारणं तावन्मयो
ऽहं किंमात्रं विज्ञानानुभवनमिति ध्वनिः ॥ सार्वपांसत्यविज्ञानकदंबानी परात्मनु
ग्रहः श्री श्रीनिवासस्य विदानंदगुणात्मन इति सोत्तरेण प्रतिपादितं ॥ ३१ ॥ अह
मेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परं । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहं ॥ ३२ ॥
एतदेव यावत् स्थितप्रपंच निःप्रपंचस्वरूपमयाविज्ञानलक्षणं लक्षणमायावदि
त इति ध्वनयन्नाह अहमेवासमिति प्रघट्टकार्थं निरूपति । अहमेवाग्रे पूर्वमासं
स्थितः नान्यत् किमपि मदन्यमभूदिति स्फुटनिश्चयः स्मादात्महमदेतत् वर्त्तिन्यामाय
या विरचिताः इति तात्पर्यार्थः । यावद्विद्यापदांगीकारवाञ्छितत्वं संभावनावाद
वसप्रपंचावाहमिति ज्ञात चास्य प्रपंचवर्त्तिप्रपंचात्तवामि जीवात्ततासिपश्चाद्विज्ञा
नवान् तत्त्वत्याविद्याद्धितयनात्मनतादेवयत्किंचित्तजसकामप्राणात्मकाजगद्वारी

रोऽहं दारदृहमेवात परमचिदानंदनिर्माणमयोऽस्यात्मेति भावः॥ अग्रेदमेवासमिति
पश्चात्सदसमिति सकर्तृकजगदिति नैयायिकमतवाज्ञयत्तदात्मकत्वाकप
दप्रतीतश्चेन्निषेधाः तद्वानुं नन्वत्र चमयस्य भगवतः कथं प्रपंचो भ्रमनिमि
त्तमध्यस्तमस्त्वीमवदिति निराकुर्वन्नु प्रपंचस्वरूपं निरूपयति॥छ॥ ऋतेऽर्थं य
त्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि। तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः॥
३३ अर्थं विना वस्तुत्वतात्त्वं विना यत्किंचित्प्रतीयते मनास्ति प्रतीतिस्तु नाविकातद
ज्ञाने विद्यामवसंभवेन्नान्यथा। यदर्थं विना आत्मनि चिदानंदज्ञानप्रतीयत
प्रतीतिस्तु यातु। आत्मानसात्प्रआवेना भावस्य परमात्मानाम् गोरोऽहं श्यामोऽहं
स्थूलोऽहं जरठोऽहमित्यादिप्रतीतिवानुस्वयमेवसंभवेतु। तत्किं। चेन्मीतिर्यं आत्मनो २४९

भगवतो जीवस्य वा मायैव जीवोऽपि केवलमायाछलविरहिता भगवान् इति नियमि
तः। माया का चिदनिर्वचनीया ईश्वरशक्तिः सर्वप्रपंचासमुखी गुणत्रयस्य निदाना
त्मिकेति ध्वनिः। यन्माया विश्वस्यात्मनो दिव्यसत्यविरहेण एवमतिः संपद्यते। अ
र्थधीर्यदसज्ञात्वसज्ञात्वेयदनर्थधीः तस्य रूपं स्वमायायाय न जीवानल- धनामि
ति नारदपंचरात्रात्त्मे प्राया तु सर्वप्रकाराणामानारं कप्रतीति निधायिनीका चिदी
श्वरमायते। नेश्वरः। ननु साक्षात्प्रत्यक्षस्वरूपस्य पदार्थस्य कथं पदार्थोऽतिरप्र
तीतिः। यथाभासो हूकस्यता मायया दिवसेच्छा नायांयत्यति। स्वप्नातु तमाम
दंधकारं दिनत्वयात्मकं प्रतीतमिति। यथा भास्वंडकाहूका विसंज्ञः शक्के दर्शन
विद्या दत्त॥ त्रिप्रायेण उलूकानां साक्षाद्ध्वकारमयी रजनी दिव्यस्त्र तिप्रतीता
सकलाकरणकमनीया दिवसः साक्षाद्रात्रिरित्यनुमितः। प्रत्यक्षावस्तुत्वतावनम

स्वोमात्मिका विद्या सर्वशरीरायतनानां जीवानां किं किं चातिष्ठानं न संभवेदिति तावच्च
स्यादेव प्रपंचान्तःस दिवान्तर्मितं जानेः॥ यथा लोके स्वमस्वामे दिवसेनेन निर्मितामि
ति श्रीमत्संकेतशारीरा निश्चायेण मायाजीवयोर्छन्दि : स्यां स्वरूपं निरूपितवानु।
पुनरप्यतस्यान्यरहस्यमाह॥३॥ यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु। प्रति
ष्टान्यप्रतिष्टानि तथा तेषु न तेष्वहं॥ ३४॥ यथा महान्ति पृथिव्यादीनि भूतानि तत्र
द्व्यात्मकेषु भूतेषु मालिनामौदारिकेषु देहेषूच्चावचेषु जंगमस्थावरादिषु
धान्ने सुप्रविष्टान्यपि प्रविष्टानीव ह्रस्पेत। वाकस्तु सर्वव्यापकप दार्थस्य
नाल्पव्यापकत्वेषु। तेन विनादेहप्रावेशः पृथिव्यादेरिति सा स्यादन्तितान चात।
तथा तेष्वलौकिकेषु तैजस कार्मणात्मक लिंगशरीरान्तदिति तेषुजीवेषु साक्षादर्थं २४१

२४७

तत्त्वे कारणरूपी स्वप्रविष्टः। अविष्टवतु विज्ञावितः स्वद्वायांस्ता। चकोनावः प्र
तीतिः सदा विज्ञाप्यते सन्ति विष्टः स्वजेषोष्वेव तथा शिवशतिस्व त्रयामला
मानस्य ममाविद्यमानानां पार्थिवादीनां मनुगति विज्ञावितात्
। एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः। अन्वयव्यती - रेका
त्सर्वदा॥३५॥ आत्मनः सर्वव्यापकस्यैतावदेव तत्त्वमिति ज्ञाजि
मेच्छुना। एतावदेव जिज्ञास्यं विचारणीयं सकजन्म ... ज्ञायोतकस्या
उरस्थाद्दीपादिप्रकाशः। स्वार्वतज्ञाप्तन्मयाः स्वरूपाशतिवत् किं विदानि
ववानपववोव्यवहारमात्रवस्तुप्रतिपत्तिपरानन्दात्मकेतत्त्वयत्किं विद्विचार्यं तदि
वाह॥ अन्वयः कार्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिः। कारणावस्थायां वा तत्त्वोव्यतिरेकः। कथा

तथा जाग्रदाद्यवस्थास्वतस्मान्नित्यान्वयः व्यतिरेकश्च समाधानादौ एवमन्वयव्यति ७

रेकयोस्तत्त्वं सर्वत्र सर्वदा च तदेवात्मा स्वप्नमुख्यानां शरीराणां तथा

भिधानकः सर्वगतश्चात्मेति विचार्यः॥ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य

दा च तदेवात्मा स्वप्नसाधनतो न लोकैव विचार्यः॥ यस्यार्पितं न कर्मा

नि तस्य प्रासादीकरोति॥७॥ एतन्मतं ममातिष्ठ परमेण समा

केपि गुणान्निविशुद्धति कदाचित्तु रुद्रपरमेण विष्णु

रूपमुख्यपरमपि डावस्थिता तत्त्वविज्ञानचेतन्यात्मको

सुसाधरणकाशीतिपरामणसमाधिनामामेवानुमतमिति विचार

तेष्ठसम्पद्युपविशो तिनावः॥ यथात्ममात्मनो बुध्या विचारयरत

२४८

आत्मनः॥ न किंचिद्विकल्पं विकापितामणं च नवेदिष्टति कापिलेयमतानुसारेणैवं स्थि ७

तत्त्ववानुकल्पविकल्पेषु नमुह्यतीति भावः॥७॥ श्रीशुक उवाच॥ संप्रदि

वमजनो जनानां परमेष्ठिनां प्रदर्शन स्वस्य तद्रूपमात्मनो न्यरूपयद्धरिः॥३॥

जन्ममरणादिरहितः जनानां जीवानां परमेष्ठिनं मुख्य जीवे ब्रह्माणं

वनिरूपण इच्छा स्वे दिव्य वा तद्रूपं परस्यात्मा पितस्य भरत्वात् रूपेण तु अंत

वानुद्ध्वविधरूपनिरीक्षणं न सर्वादेवतं न कस्य चिद्भवतीति भावः॥७॥ अ

त॥ तमिन्द्रियार्थैर्हराय रचितांजलिः॥ सर्वभूतमयो विश्वं ससर्ज इदं स पूर्ववत्

तु॥३८॥ इन्द्रियार्थाः प्रत्यक्षरूपे यस्य तस्मै हराय बद्धांजलिः सन् अरूपवान्तु

रूपारूपविवर्जितः॥ सर्वेन्द्रियमयः श्रीमान् तीन्द्रिय इति प्रत्युरितिवायवीपुरा

णातिप्रायाद वाधनिः। सर्वत्र तमयो विद्यानुष्ठानसुण ग्यात्मकशरीरसूत्रोविदंस
र्ग्रहरोविदितिनिजाङ्घ्र्यनुस्मरणेतिनाचः। प्रजापतिर्द्धर्मपतारकतन्नियमानु
तई प्रजानामत्विच्छनुष्ठानिष्टतुस्वार्थकाम्यया॥३०॥ एकान्त्यपरस्मि
मेंश्चित्प्रसंगप्रजानांत्वमेंमहसुखेमत्विच्छनुयमानियमाद्युष्टां गयो
दत्तपश्चातिष्ठतु॥ सर्वसुखाविजाविस्तुसार्वषांधर्मतएवस्तेनावादिति २
ग्रा॥ तंनारदःप्रियतमारिक्थादानामनुव्रताः शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्र
यमेनच॥४०॥ मायांविविदिषन्विष्णोर्मायिनस्य महामुनिः महाभागवतोरा
पितरं पर्यतोषयन्॥४१॥ रिक्थादानां सनकसनंदनादिपुत्राणामिति ज्ञातव्यं॥
अतःसकलाचारकर्मकिर्वाणे ब्रह्मणो नित्यं समीपवर्ती शीलेन ब्रह्म मनोग

२४९

तस्य सहजेन प्रश्रायणनाना विनयगुणेन दामानं इंद्रियसंयमेन विना विष्णनाथस्य मायां
विविदिषन्नुवेत्तुमिच्छन् महाभागवतंमुख्यतत्संस्कलविद्यास्वरूपविज्ञाप्तिनेपितरं
पर्यतोषयत् एतत्सर्वसुखज्ञताचारं श्रीमद्द्वितीयधनमायाविलासं प्रबुध्यानप्रपं
च इतिसत्यनिर्वेदनस्वरूपजिज्ञासार्थं सर्वतपसामत्र नवइतिविदितव्यं यतायंम
हामुनिः सकलतप्रपंचविरमणशीलः॥ तुष्टं निशाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहं॥ दे
वर्षिः परिपप्रच्छ भवान्यन्मानुपृच्छति॥४२॥ निजाचारेणतुष्टं पितरं निरीक्ष्य देव
र्षिः स्वादेवपष्टव्यवं मां पृच्छति चमेव प्रश्नसुसाद्रादनुकलाचनवर्तमानस्य
पुत्रादस्मुक्तमःस्नेहावतु॥ तदुक्तं॥ रक्षाहूतिः समीक्ष्य तविरक्तं परिवर्जयदिति॥ छ॥
तस्मादिदं भागवतं पुराणं दशलक्षणं प्रोक्तं भगवता प्राहप्रीतः पुत्राय भूतभृत॥४३

इदं भागवतमितिपरब्रह्मजीवयोरेकत्वीकरणेन समीपतरवर्त्ति विज्ञानमयं द
शलक्षणमिति दशानां पोषणलक्षणानां स्वरूपं पुराणलक्षणमयं दशं दश
नावस्थात्मकं प्रपंचं लातीति भगवान् । इति दशलक्षणा भागवतः । सर्गो विसर्गप्रायो
यस्मिन्नुपस्थ्यमाणे । अथवा दशलो योगः सर्वाविर्भावाणां तिरोभावाय नृश्रवणरागि
णामिति नूतनभगवद्वार्ता तिथ्यादितिविशेषणेन सकलप्रत्ययसाराद्योधितेति तां ।
नारदाय प्राह तु नत्येसरात्वत्वात्प्रकटं तत्परं यात ब्रह्म परमं यान्तायातितजस्रो ॥ ४४ ॥
सरस्वत्यां स्वमुक्तायां प्रकटपरिसरपक्वलो परमं ब्रह्मविद नेदधनमकरं दयुणी
धययातो परब्रह्मस्वरूपप्राप्तिव्यक्तिकामनमात्मितवानिदमेवाह नारदव्यानेन निज
गु रुकलसंप्रदायोपिदर्शितः । रागिणां रागफलदाः संप्रदाययो विरागिणां तत्त्वज्ञानमु
णोपेतमकारागुणरागिणीमुदितिग गर्भसंहितानित्रायाणेव ध्वनि ॥ ७ ॥ यद्गुताहं वैया २५०

पुष्टो विराजात्सुरूपादिदं यथावल्लद्भुपाख्याप्रवस्थानन्यां श्रवणस्यानं ॥ ४५ ॥ विराजात्सु
रूपादिदं जगत्कथमभूदिति यः प्रश्नो विहितः तस्यैव सकलमायाविज्ञानमयस्य
प्रश्नस्य स्वरूपसत्तानिरूपणमानानि वक्तो कानरस्तु नश्रावणेन कथयिष्यामी
तिनिश्चितानिरूपितः पद्यप्रकाशस्यानुक्रावयता श्रीमद्भादरायणिना ॥ ७ ॥ इति
श्रीभागवतमहापुराणे द्वितीयस्कंधस्य श्रीयोगेश्वरराजादिविरचितेवास्तनाभस्य
नवमोध्यायः ॥ ७ ॥ दशमध्यायदशमगुणप्रत्ययात्मस्वरूपमयस्पराज्ञावि
व्यविज्ञुरातस्य प्रश्नानां समुत्तरं दातुं श्रीमद्भागवतस्वरूपप्रकाशनायत्रप्रथमं पु
राणस्य दशलक्षणस्वरूपमाह ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पो
षणमूतयः । मन्वंतरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥ सर्गः प्रपंचोत्पादनं निःप्रपंच
स्वलावा यथा जगत्कारातीति ताथैव व्यवस्था एतावानस्य महिमा ताज्यायांश्च पूरु

यः पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यनयाश्रुत्या सर्गविसर्गावितस्मिन्नेव
निरूपितौ । निजात्मवर्णितं जीवः करोति विकरोति च । जगादनन्दितज्ञातारच्छिन्नीलया
संगवर्जितः । इति विष्णुपुराणात् त्रिपादयानुत्क्रान्तं व्यवस्थितिमतामत्र वस्तुरस्थि १
तिमतां जीवानामात्मनि एव सत्तावन्त्रकारणेन तापोषणं च कर्मपराधीनानां कर्म
मपराधीनानां कल्कविकल्कव्यवहारत्वादेशिहेवावेराद्धं ब्रह्मणो निरूपितं कृतया
वानां गवत्पाप्रराशिप्रतिपन्नावस्थायानां नायोनिजात्वादेरूज्जयनविगमवलेनाऽऽक्र
नयोद्यावत्तारस्याव्यवस्थात्वदलक्षणो । चतुर्दशाष्टिरतस्यस्थानिःसाधावाज्ञदिति
रिति वाराहपुराणोक्तेर्जीवस्य पृथक्संसारमयि चतुर्दशानिरूत्पन्नितान्तो ऽऽकृतायाः
प्रिपारज्ञानात्माधीनाः मन्वन्तराणां काजविज्ञागदलानां विशेषस्वरूपविलासकथा शि
ज्ञानां ब्रह्मादीनां च व्यवस्थानि निरोधात्मलक्षणावस्थायाः प्राप्तं विकं गतिनिरोधनं मुक्ति १

२५१

गतिकालयः । एतेषां नवानां सर्गादीनामाश्रयं भगवानीशः । इति निगदितमात्रेवं विधानि १
लक्षणानि योरवलक्षणः सा स्यात्परमात्मैव साध्यः । ह्वीमतानि नवलक्षणानि १
नत्वाश्रयत्वात् । आश्रयविश्वद्यार्थं निरूपितानि ॥ ८ ॥ दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवा
नां वर्णयंति महात्मानः श्रुतेनार्थेन वांजसा ॥ १ दशमस्य विशुद्धिं तत्त्वज्ञानं श्रय
ज्ञानमयः सर्वप्रियः सर्वाश्रयः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य स्वरूप
वानां स्वरूपं निरूपितवान् । अत एव सर्वं भगवदधीनं विज्ञाय श्रीमदनंत
गु. ...दरसाविर्भावायतिधानिः । सफलगतिगमकचतुर्दशास्वस्थाननिरूपणेन
श्रीमन्मुकुंदध्यानः प्रतीतिः संभावदिति कालकमस्थितावानौ स नियामकरं हसंजम
नं पोरूपोयोगायाविश्वेज्ञ प्रयोजिता । इति ब्रह्मादपंचरात्रादपि निरूपितवानू स्वकल
संसारायमनप्रकारा भगवानिति साध्याधर्मीपि श्रावितः । तथापि श्रीमानुष्ठके हएवम्

वप्रभुः सर्वसाक्षी सर्वकर्त्ता सर्वगः सर्ववित् सर्वकर्त्तादिप्रलुंपक इत्याद्यात्मप्रतिपत्तिसमन्वयस्व
माम्नायस्वरूपप्राप्त्यानन्तार्थं पुनः स्वसागरादीनां पृथग्लक्षणानि निरूपयति ॥छ॥ भू
तमात्रेंद्रियधियां जन्म सर्गश्चिदाहृतः। ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥३॥
ब्रह्मणो विराजः स्वतुरीयपादावस्थितानां नानाप्रपंचिकानां देहरमध्यगतानां कपिंजी
त नां जीवानां हृच्छितस्थतावातां सहदामाऽऽयनं सर्ग इति निरूपितः। गुणत्रयात्तंद्रिय
ब्रह्मपादस्थिताः। इच्छायोगतास्तेषां व्यवहारः सृष्टिरूपत इति मार्कंडेय
प्रादितं गुणानां तन्मायानि दानि तानां वैषम्यान्नानाकारप्रकारचारुत्वो
बीजन नानावरिकारकारिकाहारिकाहारिक शरीरत्रितयप्रसरीसरणस्व
जनप्रपंचपर्यटनं विसर्ग इति निरूपितः। सोपि श्रीमद्भगवदनुग्रहमेतारणक
दुचितं सं तावदेषोपि नक्तिवासनापोरुष इति पौरुषस्य परज्ञानस्याधीन इति निष्कर्षः॥

२५२

स्थानमाह ॥छ॥ स्थितिर्वैकुंठविजयः पोषणं तदनुग्रहः मन्वंतराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥४॥
नानाकर्तृलीलानि विद्वाजितानां प्रपंचगतिचालिनामस्तित्वं च ल्पस्थतावानां यदा कदाचि ७
द्भूतज्ञानानुतत्वेन वैकुंठविजयः संभवेत् सा स्थितिरित्यच्यते। तत्रागतानां तत्त्वनः का
लादिवेगवैफल्यविदिति पोषणं तत् तानामपि प्रभुसेवकन्याया राधानननि कर्म
सया तु विज्ञानहरणं पोषणमिति सैद्धांतिकैः प्रतिपादितं जीवानां दुर्बलत्वं दूरीकर
णं प्रभुत्वस्याविर्भावः वैकुंठ इति योगानां पोषणमानंदपुराणे राजरिति प्रवचनसारा
सारानिप्रायेण प्रतिपादितश्चातानदनुग्रह इति लिंदवसुखसंस्पर्शादिव्यस्तुहस्तकृत्को
खंड प्रख्यापनाय नेतविज्ञानानेतसुखानं तवीर्यनिं सदर्शनात्मस्तु तत्तास्तुसतातीतस्तु
खाविर्नाविमर्यादाकरणमिति ध्वनि॥ मन्वंतराणि तत्कालत्राक्रिस्पंदननस्याध्यादिव्य
गुणानुभूतिप्रदाः। श्रोतः स्मार्त्तः सनमविषमकालजन्मा स धर्म इति। यस्तु साक्षी जीवानां

दिव्यस्वर्गापवर्गयोर्निदानं सम्यगवदिति। एतत्सर्वं धर्माधीनमेवोदाहृतं। तत्रापि तदनुग्र
ह एवमुख्यमवलंबनीकाराद्गृहीतः। एवमिदमादिजीवराशाधिपतित्वेन वादिभि
नागम्यं। त्रैलोक्यस्यापि जयो धर्मनृपासेवनात्। तिष्ठ्याप्रतिबद्धामरातरपियुगलस्य देहनन
स्वतावधर्माधिकारेनारदकथाश्रवणोत्सुकस्तुखानंदानां निदानदानस्तु तानतरान्त
रं इह जनितस्तु कृतपरंपरानां परंपराश्रवणद्वारा मन्ये निर्वेदातिशयान्माध्य
तार्यविकथामुख्यनिदानमितिध्वनिः॥ इत्थानुकथाश्रवणानावतारपुरुषवरस्यगुणानुवा
दश्रवणमपि नानामन्वंतरादिविकलकालदलगमश्रवणादवसेयमिति। कृता
यः कृयंतसमविषमायोगनप्रपंचवर्द्धितनानागतिनिदानयोगिजस्य तावानाजी
वानाहूतयःकमस्तिप्रायवासनाः। पूर्वविराट्पुरुषतुरीयपादाद्यवतारराशिमिता
नां जीवानामपक्वपिंडवातुकर्मवासनाजयनाहूतय एवोदाहृताः। तेनानेकेनजी

वात्मासंकल्पवशगः स्वयं अजोयत्परमात्मनां परावर्त्तनानेकजातिरूपतामलब्धि
प्रायणः। क्षणारंतां तावदाषानंतसंसारवान् स्वयं। ज्ञानेनाकनन हृदयं सर्वकर्म
विवर्जितं इतिसो हरिणापि प्रतिपादितवान्। जीवानां च धर्मो श्रयानिदानं तत्तय
—विति ध्वनिः॥ मन्वंतरकथाकथोक्ती नाम कांतस्वरूपोपादानं प्रतिपाद्यस्तकर्मध
र्मविपाकक्षयंकरीणामीशकथानां स्वरूपं पुनरेव दृढयति॥७॥ अवतारानुच
रितं हारेरस्यानुवर्तिनां पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः॥१॥ अवता
रा रामादयः तदनुवर्तिनां वरीषादयः॥ तेषामपि श्रुतिस्मृतिसमुद्भवव्यवहार
नयसमावर्जितविनोपि कथाः श्रीमद्धर्मनृपवरपरमसाम्राज्यसुखावितावविव
रो— टिन्या। शिष्टाचारमतसमावितावित्याःस्तेनवेत्युः तदुक्तं। शिष्टाचारात्तु स्मृती
ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनं। कुर्याज्जिताचारविधिवाक्यसंतानसंततिनिमित्तिन्यायात्तु सक

लकर्मेन्द्रियकर्यएवानानापोराणमागन्तुमेयन्त्रपवेशणंकथाइतिश्लेषः॥ निरोधमाह॥ ७॥
निरोधोस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः॥ मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेणव्यवस्थि-
तिः॥ शक्तिभिस्त्वनिनाप्रापंचिकपरकलाभिः कर्मनियनाद्यखिलेंद्रियरूपाभिः सह
नुशयनं विहितंतत्त्वज्ञानवादकीर्तनकरणंयोगाभ्यासगत्या निर्जदीकरणं निरो-
धः॥ प्रपंचवैमुख्यातांतरंगस्य ब्रह्मपथिवलोद्धलनादनाभिः॥ सन्मुखीकरणं दिव्ययोग-
गुणाभ्यासैः स्वांख्यापाध्यनुमानकैः इंद्रियाणामतद्धादाद्वैरामारोधत्र्यातं इतिनि-
ष्ठां ताभिप्राया तु सकलप्रपंचविमुखीकरो निरोध इति वाक्यार्थः॥ मुक्तिस्ताक्षादहंप्रपंचवि
कोजीव इत्याद्यभिमाननिराकरणान्निजरूपस्यात्मलक्षणस्यलाभः॥ अहमेवात्मा सर्वम-
यो विद्यामायानप्रपंचमात्र इत्यादिश्रुतिसिद्धावस्थामुक्तिरितिप्रतिपादिता॥ ८॥ आभासश्च
श्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते स आश्रयः परंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यते॥ ९॥ आभासस्तुवि २५६

लीनमात्राणांजीवानांव्यवहारदशाभिनिवेशप्रकाशः॥ सकलेंद्रियप्रस्फुरणं निरोध
स्तुशिवावसानलयसमायपिंडगतजीवानांसार्वषां त्विंदवस्तुरवावाप्तिः॥ परंत्वतद्भि
तयं प्रपंचसन्मुखीकरणप्रपंचविमुखीकरणलक्षणं यतः परमेश्वरात्संजायातस-
तुसाक्षादाश्रय इति प्रसिद्धः॥ यः परंब्रह्मपरमात्मेत्यादिशब्दैः प्रतीयते। नित्यं साक्षिता
प्रपंचनिर्वाणायाक्रियिती निरंतरमेववर्त्तत इति भावः॥ एवं विधंधस्याश्रयस्य स्वरू-
पं पुनरेवप्राधान्यतयति। योध्यात्मिकोयंपुरुषः सोसावाधिदैविकः। यश्चासौ नयवि
ष्टदः सर्वं समंतात्प्राधिभौतिकः॥ १०॥ एवंविधस्य सर्वगतस्य परमात्मनः स्वरूपं तेद्य
त्मोपाधिकावहवएववर्त्ततेपरंतुतत्त्वताविचार्यमाणएक एव प्रतीयते। आत्मेनि
त्यशुद्धबुद्धस्वरूपं ब्रह्मेति सर्वव्यापकं विदानंदमंशीनदधिलक्ष्यव्यापकतयावर्त्तते
साध्यात्मिकः परब्रह्मणोंशः सनवेत्। स एवापि दैवंकार्मणशरीरसंयुक्तितोतेजसाधि

रूपं ब्रह्मलक्षणं कर्मेति निसंभूतिं तं किंचिदाविद्यकं लिंगशरीरं तदाधिलक्ष्मतस्मादेशमा
त्रव्यापका । तमानीवर्त्तीतयासआधिदैविकोजीव इत्युच्यते । तेजसंकामणिं वेतिद
लहंदंत्रसंपुटं तकुहमात्र चितन्यंजीव इत्युच्यते बुधैः । तस्माज्जीवस्तु ब्रह्मव्यतिरेके
णनसं तावदितिज्ञानं ॥ तत्र लिंगशरीरात्मकविज्ञानदेहावस्थायां वर्त्तमान स्पन्दा
त्मकस्यापि चितन्यस्यतत्तयविच्छेदो ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियलक्षणः । सत्त्वआधिभौति १
कः । तत्तान्याधिलक्ष्यवर्त्तीत । अतएव हस्तकराद्यभिमानरूपी कर्मेंद्रियस्वरूपमयः
नयनाद्यभिमानवान् ज्ञानेंद्रियस्वरूपी च तत्त्वविछेदं सप्रपंचस्य लिंगिनाजीवस्याते
जसकर्मणउपाधिमयमितिध्वनिः । अतएव तत्वस्तुसोयमेवसर्वःसवाश्रियाश्रितिसमु
द्भातात्रसंद्व्तानिजलानिनानाश्वाकुलत्व मयानिजगदाजीवनं विश्वयोयथापुनः २५५
समुद्रमुपविशंति । तथैवायमात्मेति विज्ञातव्यः । यथाब्धिजं शारसात्मतायमत्वां २५५

तरंगाप्यविलक्षणत्वं नृत्ताजगज्जीवनतावयोगि पुनः प्रयातीह नीजस्वकांशे इति क
द्वयामलानि प्रातःहाणेकस्य ब्रह्मणो नानापाधित्तिदातु नानात्वापपत्तिः । तत्र तत्वस्तुसा
क्षादकामावतिध्वनिः । एवं नानापाधितदे नापि सर्वगतस्याप्यादकाशस्य ब्रह्म
शस्य च निरुपाधिनः प्रसंगां गाकारेणान्योन्यसापेक्षत्वमाह ॥ ७ ॥ एकात्मकतरानी
त्वयदानापतं माह त्रितयी तत्रयादिवसश्वात्माश्वाश्र ॥ श्रयः ॥ ए अतिशान्ते
नएकेक तरं ब्रह्म व्यापकात्मकं तस्यानावे सर्वव्यापकं ब्रह्मेति निष्प्रत्ययात्म
कानावे विद्यमानं यदकाशत्रजंमात्ररूपेण वर्त्तमानं ब्रह्मणा व्यतिरेकेण ॥ घपं
च मात्र प्रमात्र प्रमात्यय घात घनं जीवं तथासावसंसारकाः पत्रपंतिः तथाविधादव
दत्तो दुर्गोरोदुर्दुष्वादुमनआदिशापाचकं स्वरूप आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकोछेन
नादिनयदावयंसर्वज्ञो ॥ उपलतामाह पार्थक्यात्मादनजीवनास्वरूपे त्रिपागवन

पुंजामाह। तदा तस्मिन्नवसमये यः कश्चित्प्रमाधाररूपः कश्चिद्भावातीतगुणस्व
रूपमयं त्रितये वेदस आत्मा भगवान् परमेश्वरः स्वस्वरूप आश्रयाः सवति
प्रतिपादितमयावर्तीति। यस्मिन् अथवा स्वात्मनि निजात्मनो नेद स्वरूपविस्फुरि
तस्य जीवात्मनश्चाश्रयः। एतत्त्रितयं ब्रह्म जीवादह्वातद जगत्स्वात्मा न
ववदेतिना यथा काश्चनत्वातीकवान् नानाजीतीकान्तरवह्निवितन्यं म
दीयमवतिवान्ते चितन्यरूपाहामवापिवातिवदानस्वभावचेतन्यं सर्वगत
मेवतिचित्तानन यदाप्रती तिर्नवतितद्भावलतिधनितार्थः। एवं निरोधप्रकाश
योरवार्थं साक्षी सन् जगद्दीलयाहमोक्ष यो घः स आश्रयत्वप्रदाहरणान्नदे
न तस्य रूपं निरूपयति॥ पुरुषायां उं विनिर्गिय यदादो सविनिर्गतः। आत्मनो य
नमविच्छिन्नु आपो अस्माकीनु श्रुतिः श्रुती॥ १० पुरुषः परमेश्वरो विराजः यदाण्डं निज

तुरीयपादघनदहरमध्यगतलीलीनावस्थानमितमं उं पिं सं ज्ञं विनिर्गिघनिजव्यापारयु
ण स्त्वं विधाय यदा यस्मिन्नवसारस्य विनिर्गतः। एतस्माद्वंडान्तु पृथगतः पृथक्परमेश्व
रोहमिति जगत्कारणे कविग्रहो ऽभूत्। एकविग्रहस्योत्तयविग्रहता कार्यकारणलक्ष
णात्मिकास्त्यमत्र द्विति तावत्। कार्यलक्षणो जीवः कारणलक्षणः शिवः इति पार्थक्यमेदं
ज्ञतयानित्यर्थः। यदा सकलशून्यमयब्रह्माण्डमयकोटरप्रहरणाय निजदेहगत
जीवानां प्रकाशं नैवानु तदापूर्वं सर्वजीवनस्वरूपा आपः अस्त्राक्षीनु सर्वजीव
ननिदानां मुख्यकारणमिति श्रुतिनां पवित्राणां श्रुतिः। तत्रापो प्रथमपि जीवानो
सष्टिकालसंज्ञा वितन्वी सर्वलोकान्तर्वर्तिनव्यवहारिणी नाम प मुख्याकरः स्वयं व
रमणः कश्चित्सिंधुराजाऽन्तरिक्षचारावैकुण्ठलोकादधस्तात् सर्वार्थसिद्धिविमाना
नामुपरिस्थादिति पुराणप्रसिद्धः। इत्थं पिंडस्थजीवानां व्यवहारादये स्थितिश्च

प्रवाहगं लोकं वैकुंठमकारास्थितं । यद्वा सर्ववारीणां स्वयंभूरमणः अनंतः । सर्वा
श्रयस्थिताश्चार्वमाधा वैकुंठवर्त्मनः । इति वायवीपुराणाभिप्रायात् । सर्वजलाना
मेवादिबीजं इति स्वयंभूरमणः । सिंधुराजो निर्मितः । यदुक्तं संस्पर्शेणानां वैकुं
ठनिवासिनां नजराधा विद्राः इति ॥७॥ तास्थवास्थीश्च सहस्त्रपरिवत्सरा
न् । तेन नारायणो नाम । यदायुः पुरुषोऽकवाः ॥ तासु अप्सु स्वयंभूरमणसिंधुराज
जले सणास्वप्सु वा स्थितः । पृथग्मूर्ति जलधरः । यथ गंगायां घोष इति स्वयंभूरमण
सिंधुपरतीरे कश्चिद्वैकुंठलोकोऽस्ति तत्र निवासं चकार इति पुराणांतरप्रसंगो दी
तितः ॥ अंडांतर्गतानां जीवानामेकैकस्मिन् लयादात्यंतिकादपि विज्ञदेपिंड
मादिमं प्रथमं जीवानां अर्थायस्वयंभूरमणाकाराऽपः ससर्ज । स्थानानंत्यमस्येवस
तू यस्वयं । सर्वलोकधरानाथानां नारायणाभिधः सर्वशास्त्रास्ववकृत्सिर्वदः स २५१

र्वगः स्थितः ॥ इति कूर्मपुराणाभिप्रायाद्वर्निशीरा निरूपितो वैकुंठस्थाननिवासि
नः सहस्रं परिवत्सरान् । अनंतवाचीसहस्रशब्दोऽयं यतः शिवावसानलयतः
पुनरात्यंतिकलयपर्यंतं वैकुंठनिवासिनः स्वदिनारभ्य तत्रनिवासिनां चा
सः समंततः । तस्य वैकुंठनिवासिनः श्रीनारायणस्य प्रभावमाह ॥७॥ द्रव्यं
कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षया ॥ २२
द्रव्यमुपादानं पृथिव्यादि सर्वं सकलजगदजगदाकः स्वभावः । सकलजीवस्थानप्रका
शमंतारणानस्थितिसंभावना । कर्माणि तदखिलजीवाजीवव्यवस्थाप्रमाणाज
दृष्टघातनानि । जीवानां कर्मपारवशीकरणं प्रथमतो वासनाजन्यदेहनिजत्वाभिव
लेनांतयमिश्च इयाव कारेति भावः । कालोपि द्विपरार्धांतालवादिव्याक्तिमानुय

दनुग्रहमंतरेण नास्तीति स्वभाववस्तु कश्चित्सहजाविधस्य रूपः। यादृधतो नाना जी
वा तदा पृथक् स्वभावजाः समुत्पद्यंते जीव वस्तुनि — चितन्यात्तदा सकलांधकारग
स्तेति मुशाधराः कथा चित्रिजगज्ञास्यास प्रपंचमुशाधरा इतः। साशाक्षेनस्त्रि नै
णां यस्य भगवतश्चापेक्षया भवदासीन्याचिनितेषां कालांदीनां नस्वगुजय नानी
ति विदितव्यौ। तस्मादतस्य जगतोऽफ दयास्त्व यमयोर्मुख्यनिदानं भगवानिति ७
स्पष्टीकृतवान्। तृतीयभागा प्रथमं निजी शापिंडं वितवात्मसमूहक क्वं कालं
स्वभावद्विणा त्मकर्मगुण प्रवाहं भगवानुसस्तं स्त्रिन्यंतिकादिघलयाश्चि
दात्मा सनातनचं जगाता। पियदववा कर्त्ता प्रमाणनिगमानुमानातु स्वकालश
क्त्या स्वतआदिपुरुषा। इतिरुद्रयामलान्तिनायेण प्रथमं प्रपंच व्यवस्था कारः सण

२५८

वासीदिति धनिः। पूर्वंसावर्ष्ण शक्त्यांतरागमये सुलिंगशरीरस्य केनिः शरीरवानुस
कलप्रपंचाविलासभावं विमुखः। शरीराण्य वयवरादतो भगवानुसर्वचितन्य
मुशाधरा स्त्रे तन्यांशारूपीय दा स्वछस्वभाव प्रकाशः समष्टत्वाद वस्थयं नकः
स्यात्तदाह॥ ८॥ एको नाना च मन्विछनू योगतल्पा सम न्विनः। वीर्यं हिरण्मयीं दे
वो मायया व्यसृज त्रिधा॥ १३ ॥ अहं सा तस्य लिंगशरीरस्य साक्षादकः स्वचितन्यमा
त्र प्रकाशानरवयवीकथाम तज्जगत्सूरकः संभावयमितिअन्विछनूयथायो
गतल्पेना। चितन्यगुण विरहिता पि नानाजीव बकल पर्यायिरूपीसे। तेष्टा
भियथा तथाविधस्य मम प्रपंच पूरणशा। कथमित्याशाचनु यागा। तराज
ब्रलसरीयसागसंख्या नानिवासः। सएवतः ... लिलीनावस्थानं श्रामच्छियाद

तुरीय तगवत्स्वरूपरहास्ये तानां जीवानां ध्यानावलंबनलिंजीनत्वेन न कियत्सु
खदुःखादिलदनमिति तस्माद्योगतत्त्वात्सम्यक् कृच्छ्रितः व्यवहारराशिंगमितं
देवोदिव्यमुकुटधरां तर्यामी सर्वज्ञादेवः मायया निजशक्त्या प्रतिलिंगं नियं त्रि
धाव्यष्टजंतुवीर्यं विकलत्वबलरूपं हिरण्मयं नानाप्रकारलोकविकस्वरस्यात्मावि
कं। तस्यापि विज्ञागव्यवस्थानमाह॥ ७॥ अधिदेवमथाध्यात्मं मधिभूतमिति
प्रभुः॥ आप्येकं पौरुषं वीर्यं त्रिधा भिद्यत तच्छृणु॥ १४ एवं जीवानां प्रतिलिंगं एकम
धिदैवं तैजसकार्मणात्मकं लिंगशरीरं व्यष्टजंतुः सदपि छायातपप्रत्यया
भूतत्वेन नामभेदद्वारा उन्नयकारतिल्हिजः। अ[illegible]त्मं निर्विकल्पसुखसंविद
नलयारेतका परमात्मादधिष्ठानजक्षणं परमहंसाख्यं आत्मानं सर्वजगाद २५४

कनाश्रमधिलक्ष्य वर्तत इति साक्षादाध्यात्ममिति निरूपितं। तत्रापि श्रुतिः। द्वासुपर्णास
युजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। एकस्तयोः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभि
चाकशीति इति न्यायात्। प्रतिशरीरं व्यापकस्तु परमहंसस्वरूपेण सर्वस्वरूपं
वशीति अधिभूतं निजाधिदैवतप्रकाशप्रज्ञावाप्तोपितस्मात्तवमधिभूतं पंचभू
तात्मकं स्थूलशरीरं औदारिकाशब्दवाच्यमन्नहारिकावक्रियाणां शरीरकारण
मधिभूतमाह॥ यल्लिंगकं च अधिदेवमाद्या आध्यात्मं माह परमात्मनः [illegible] इति
त्रिधाभूतगतविभक्तनिजावेतन्यो मूलकत्वात्तगवानिति ध्वनिः। एवं परमात्मस्वरू
पकिरणरीणप्रकाराद्धिरण्मयप्रज्ञावाधिभूतस्य [illegible] किंचिदनिर्वचनीयां पौरुष
स्याविराजबलेन किंचिद्विशेषवीर्यसमृद्धताश्रयेण तदपि त्रिधाविभक्तं वानुय

तद्विचित्रं शृणु वत्स त्वया। स्थिरात्मनित्यस्य चिदात्मनो बलं स्पंदस्य तावं चाधिदेव
योगात्। वीर्यस्य तावं चाधिभूतसंश्रयात् यथा हारीतस्मशाके तथापि दुरितिश्री
मत् , शारीराश्रियात्। तद्बलानि व्यक्तिमाह॥ ७॥ अंतःशरीरस्थाकाशात् पुरुष
स्यवि विष्टताः। ओजः स्यात् बलं जायते ततः प्राणो महान् स्तु॥ ८॥ यः कश्चिद् दधिदै
वस्तज्ञः पुरुषो जीव इति श्रुतास्तु तत्र कुर्यं प्राप्ता निजमायाविलासेन तस्य कुग
तिस्वरूपप्रतिपादिता॥ तद्विना जीवस्य बलं कुजशाक्त योनरसैन्दवेयुः। तादवस्य छी
करोति। अंतःशरीरशरीरमाध्यस्थाकाशानुगमागमप्रकाशभूतात्तदानु विश
षतो जीवात्मनस्त्रयो भेदाः समभूवन्। अप्रकाशस्य जावप्रदेशागमागमरंध्र
विमुखस्य पार्थिवोदकतेजस्छायवीयद्वादिभिः नवजादयो भेदो जमाः॥ २५०

रसैन्दवेयुः। ओजः इंद्रियशक्तिः। इंद्रियाणि साक्षादधिदैवं लिंगशरीरं प्रति निलीनानि
परं तु तेषां शक्तिभूतादं नदात्मशरीराधानेवस्तदो मनःशक्तिं मनोध्यंतःकर
णचतुष्टयात्मकलिंगलीनइयं वर्तते। परं तु तस्य शक्तिराधिक्तोतिके कस्मिं
श्चित् शरीरे समपद्यते। बलमात्मिमानशक्तिः साप्यैतल्लिंगनिलीनस्यात्मनोऽह
हंकाराख्यो दारिकाविकारिकाहारिकशरीरस्थो विनानस्मुत्पद्यते। ततः तारी १
तयबलात्तदातादिव्या मनोजीवस्य बलरूपो नियतशक्तिसम्भूतमयः प्राणः
समभूत्। यो महान् अस्तु श्वलनवलनात्मकश्वासोच्छ्वासैर्विदधातु स्वस्मप्रा
णस्तु पार्थिवादिभिः शरीरजादिभिः महोघारूपेण व्यवस्थितः। परं तु तस्य बलस्य
काशस्तु शरीरातिसयत्ते देन महाप्राण इति निगद्यते। स्पंदः समात्मनो लिंगदेह

नसहजायते। बलं तस्यैव यन्मूर्त्तं भूतत्तेजो प्रदीयते। यथानलगतं वह्नेर्विधाः सै
गाद्विवर्द्धत इति वायवीपुराणाभिप्रायेण ध्वनिः। परोक्षतत्राया भेदाभ्युपगता।
परमेश्वरस्याधीनाः संज्ञा वेद्यु रित्याह॥ ७॥ अनुप्राणंतीति यं प्राणाः प्राणं तु सर्व
जंतुषु। अपानं समपानैति नरदेवमिवानुगाः॥ १६ यं सर्वजगत्कारणात्मवियत्
विराजं चेष्टीकुर्वंते अनुप्राणंतीति चलनवचनादिकं विदधति। अपानं तं चेष्टी
त्यजैतं अनु अपानैति चेष्टां त्यजेति। यदिच्छा विलासानुसारिणि जीवानां निजा
दृष्टमयविलासितानि भवतीति पादितं। यस्य शरीरिणो बकुलावस्थितिर्विलोक्य
ते। तस्मिन्नेवानेजीतास्येवत्याजमति चेष्टी। स्वतंत्रस्य ज्ञानस्य वा ज्ञास्त्वीमव
परातंत्र्यस्वलावं संज्ञावतु। सर्वगतास्यैव परमहंसमूर्त्तिः यः शरीरं शरीरं प्राति २५१

भिन्नो विज्ञायते। तस्य शतेयतीति भावः। आधिदैवाधिभूतात्म वत्रास्तु ध्यात्मनः प्रजेन
सर्वभूतसमास्यैव यदिच्छातो जगत्सत्यमिति पद्मपुराणाभिप्रायेण तत्त्वगुणस्य
श्रीहरेः। सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुतेः। सार्वषां स
त्यस्वभावानुमयमेव नित्यसत्य इति प्रतिपादितं। अनुगानरादेवाधीनानपर
—लायोगत एव सर्वे विदधतीति यथा तथा वदयामिति ध्वनिः। स्वयं स्वलिंगानि वि
धायमायया लिंगस्थितो भूतकर्दंबमादो। स स ज्ञो नित्यः प्रतिदेहमेष त्रिधा स्व
रूपेण व्यवस्थितो भूदिति। भूत्यामलो निप्रायातो निरूपितवान् पूर्वं तदिच्छाया
गत्मयं निरूप्य तादवत्रो लायोगं स्पष्टीकरोति॥ ७॥ प्राणेन ह्रियते सुतं ट टू
श्रेतरानायतप्रजो। पिपासतो जहतश्च प्राङ्मुखे निजघ्नता॥ १७ एवं नित्यात्मना
परमहंस्येनाधिदेवाधिभूतं ह्रियतावालया। तानि उभूतस्टष्टिभूतलक्षण घो

तन्नाम्नि काचित्तु तुष्टूषा कस्मादजायत । उत तेदसमाप्युक्ता जायते ब्रह्मणोषणात् ।
तस्मात् क्रामेषणात् सोऽपि यदि ठावलाला ह्याभित्यादित्यपुराणात्तिप्रायात् । तु तु
ष्टूट् समन्वयात जीवात्मनो भगवदिच्छयात तन्निवारणपदार्थविज्ञाविरमाननेनि
रभिद्यत मुख्यन्देवान् समष्टूदितिध्याने ॥ निजेच्छाबलेन सर्वामेव विदधीप्रतिक्र
वियुणः प्रतिपादितः ॥ छा ॥ स्तमुखतस्तात्तु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ताता नाना
रसा ज्ञा जिह्वया याऽधिगम्यते ॥ १८ एवं मुखबिवरनिर्माणावस्थायां श्रीमतावि
राजस्य ब्रह्मणो विश्वेच्छायाग सामर्थ्यात्रिविवरारोपकरणरूपं तालु निर्भिन्नं । नि
तरां लदवदन्त तु स्पष्टिराधिक्यातिकरणं रूपं यथैव सकलप्रपंचाल्लदनमीतिनि
र्धारितवान् तत्र तालु नेदवति कार्ये वस्कल्लवदने जिह्वात्रजायते । ततो मुखता
लुनि जिह्वामृष्टेन नाना रसोऽजनि । प्रादुरभवत् तदिंद्रियविषयत्वानुकथने जिह्व

मृष्टेन नाना रसो ज्ञेयेनाधिगम्यते नापरेणेति श्रीमदीश्वरविज्ञानशक्तिबलमेतदिति
ध्वनिः ॥ एवं सर्वत्राधिष्ठानेंद्रियादेवताविषयानां चतुर्सांसिमुजयनात्वनेश्वरक्री
डाविलासस्तु स्वयमेव सूतं ज्ञस्यष्टीकृतः ॥ छा ॥ विवाञ्छामुखितातान् म्नो वह्निर्वाग्मा
ऋतं तयोः जलेवितस्यस्तुचिरं निरोधः समजायत ॥ १९ विवाद्य जीवात्मनान्नमतः
सकजशरीरपर्यायाधीश्वरस्य मुखात् वह्निरजायत । तदिंद्रयाधिष्ठाननिदान
त्वं मुख्यमेवराज्ञाठराग्नेः तदिंद्रियस्पर्शस्तु रसादिकोपाननाग्नेरपि निरोधः ॥ स
मुत्प घेतयता तदिंद्रियादेवतावाह्निरितिनियमोपि सकारणः । समन्तूतां वा
कुइंद्रिये व्याहृतिनापिलं तदिंद्रियविषयः तयोर्व्याहृतिवागिंद्रिययोरतस्यैव
ह्नेः स्वस्तुचिरं जले निरोधः संत्नवेत् । अग्नि निरोधेपि ऊर्पितरसनिदानशेषात्मक

अवाक्स्फुरणमपि अव्याहृतिस्फुरणं वचत्पेत त्रितयं कंठनं केवलं कपितो रस
एव संजवेदितिरसनिंद्रियोक्रमच्चानुः यः कारणे कर्याणामावाऽय नानि स्वं ताकि
लयानिच संजावयुरितिध्वनिः नासिकं निरजिघ्रतां देवयति नञ स्वति तत्रवा
युर्गंधं वतो घ्राणो नासि जिघ्रक्षतः ॥२०॥ ताता जिघ्रक्षतां घ्राणं परिमलं गृह्ण
न्तुमिच्छोर्जीवात्मनः सकलान्नेश्वरस्योपकरणाय नासिके मुखविवरस्योपरि
रंध्रविवरोपविलेपमोक निरजिघ्रतीं लदवदिति प्राहुर्भूतां अनेदादधिदेवा
बलदेवि ह्याधिकृतिकः तस्मात्प्रपंचवाक्यं विहितं लोककारिणेतिगोनमका
रिकान्तिप्रायातादप्येश्वरविलासः प्रस्फुरित इति सचेतः प्रपंचान्यत्नेरितिध्वनि
इंद्रियादवताधीनत्वं सकलाक्षारीरविषयकिंकामीतिनिरूपितवानुः दाह्ययतिप्र
वलतिप्राणतायो वरिष्ठरसानयनं परिमजानयनं चलता प्राणवायुनेवा निरू

पतेः नासिका अधिष्ठानं वायुर्देवता गंधस्तु विषयः घ्राणमिन्द्रियमिति लदवदवष्टयं नि
रूपितवान् भगवानितिध्वनिः यदात्मनि निरालोकमात्मानं चदिदृक्षतः निर्जितत्य
क्षिणीतस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥२१॥ यदा आत्मनि निरालोकं प्रकाशशून्यं आत्मा
नम परं चादिदृक्षताद्रष्टुमिच्छोर्जीवात्मना विश्वाणोपकरणायादृशणीति रजिघ्र
तां तदिंद्रियं चक्षुः तद्देवता सूर्यः तद्विषयो रूपं तदधिष्ठानं नयनगोलकावेव
तिपार्थं भेदः साक्षाद्धाधिज्योतिकास्पतिनिर्धारितवानुः ॥ बोध्यमानस्तु ऋषिभिरात्म
नमात्मजिदृक्षतः कालेनिनिरजिघ्रेतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः ॥२२॥ ऋषिभिः शास्त्रैर्बो
ध्यमानो जागरयमाणो यदान प्रबुध्यति तदा तदुपकरणेश्वरभावाकितात्मनिर्यन्न
[illegible]तां कलाविवर्ति श्रोत्रे तास्यं इंद्रियं दिकृतदधिष्ठात्री देवता अधिष्ठानं कर्णतौ

गोलकाववस्तुणग्रहः शब्दद्रव्यसंग्रहणं शाद्धाद्दवावैदिकोयं ऋषिरित्यादिश्रुतः प्रामा
ण्यानुत्तौ वस्तुनो लघुकाठिन्यः मृदुगुरुत्वाल्प शीततां जिह्वा ज्ञतस्त्वकुनिर्जितात्मा
रोममहीरुहाः २३ एतद्वस्तु लघुचाल्पेतरं काठिन्याद्यपि यदार्थाहि तान्निवज्ञा
यंतातद्विज्ञानार्थी किनचीदीश्वर विज्ञातस्वबलेन त्वर्मेंद्रियामवज्ञाकुरस्तु तु त्वगि ७
त्यस्याधिष्ठानेस्य त्वस्तु विषयः मृदुत्वंच काठिन्यं लघुत्वं गुरुत्वं च उष्णत्वं इष
दुष्ण त्वं इषज्ञत्वं शीततां च त्यर्थः यद्यप्येतद्वस्तुजातमपींद्रियविषयए वतथा
पि तस्यजिह्वातावाद्दृष्टत्वमित्यर्थः गुरुत्वात्मतिपाठ यणादेशो वैदिकः वस्तुए
तानुधर्मानुजिह्वज्ञतां त्वकुनिर्जितात्वगिंद्रियाधिष्ठानं चर्मजातमित्यर्थः म
हीरुहाश्च देवाजाताः महीरुहो वृक्षसरसविग्रहाधिपाया रितिज्ञाह्वरत्नाकरात्

वस्तुनि हस्ते नोदोलिते लघुगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोस्त्वगिंद्रियविषयत्वमिति पौरा =१
णिकावावदंति। तत्र त्वचि अंतर्बहिश्च वाताहतः॥ सर्वशरीरमात्रत्वात्स्थितः। क
र्तरि निष्ठा कथं ह्यतामुणमार्गोपि नायमर्थः॥ त्वगिंद्रियमेव बहिः कंडूतिप्र
वृत्तिलक्षणं स्पर्शं गृह्णन् लोमत्वात्केनोच्यते। तत्र महीरुहत्वाद्वर्त्तं अंतर्ब
हिश्च स्पर्शं गृह्णन्नुपयत्नाद्वत्वगिंद्रियमिति निगद्यते। तत्र वातो देवता विति प्रति
पादितं। तथा च तृतीये वक्ष्यति त्वचमस्य विनिर्भिन्नं विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः॥ स्पर्शे
ण लोमभिः कंडूं यैरसौ प्रतिपद्यते। निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालो निलो
विशान्। प्राणेन स्पर्शस्य स्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते। तत्र चर्माणि चर्मणा [illegible]द
यामिति श्रुति नोदनया मार्म्मी पलक्षितात्वगित्यर्थः॥ प्राणापानवायुलक्षणाधी २६५

नमेव त्वगिंद्रियमित्युक्तं एवं नानि दिष्टः॥ त्वष्टिर्रात्रि द्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओष
धयो वनस्पतयश्चेति बह्वृचश्रुतेः॥ छ॥ हस्तोरुरुहस्तस्य नानाकर्मवि
कीर्षया तयोश्च बलवानिंद्रः आदानमुभयाश्रयां। २४॥ बलं सर्वं कराधीनमा। नि
र्भिन्नो तकस्येति शेषयत्। तस्य कायमात्रागालकस्य हस्तौ रुरुहतुः॥ निर्भिन्नाविति
वाक्यार्थः॥ नानाकर्माणि देहिकादेवकानां चिकीर्षया कर्त्तुमिच्छया तत्र बलवान्
बलं क्रियाधिनायको त्वनवानिंद्र इति तज्जयाश्रयमादानं कार्म्मीति त्रजयोर्हस्त्व
योर्गिंत्राधिकारकरणायादिति॥ छ॥ गतिं जिंगीषतः पादौ रुरुहातस्तिका - मिकां
पज्ञां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः॥ २५ यस्तु सावितिंद्रियगतिमंतार
णमहाजत्व प्रपेगोऽज्यगन्तासिद्धाजागर्त्तिं। तेन गतिं जिगीषतां जीवस्य न्नभिका

सिकां प्रति परमानीष्टपदार्थपरामर्शसुखारंभिकां प्रतिपाद्योरुरुहात तु यांप
ञ्चायज्ञस्वदधिष्ठाताख्यया मवसंघ्राणीनवतीतिश्लेषः॥ द्वयंयाज्ञीयं कर्मकें सक
लं नृत्तिः कर्माणि नन्नावे तानेकविचारापितेश्वरणविकारवक्रियातवरणात्वं तारण
सर्व- अपिक्रियावयंगवाया एवसंतावाति। पश्यांतीयानि संस्तुत्वानुपश्यां ऊर्या
क्रियापदं। यादावववमनुष्याणां नरवसागरतारका विति मस्यभुराणां निवायातु।
ध्वनिः॥ या किं विहवीतसाधनं दिव्यापंवग्पस्य परमधर्मस्य तत्सवं गाति वाप्यामि
तिमिद्यांतः॥ निरस्तिद्यताशिश्नो वे प्रजानां आनंदः स एवामृतं तस्याथो श्रीतितस्य।
अथवा प्रजाः पुत्रादयः। त एवानंदः। तेन प्रजारूपेणामृतं नित्यसत्वास एवापोयि
स्य शिश्नः। उत्कृष्टवेदिनां श्रीवदिनां मुपस्थगति नियति वक्रस्तु जीवानां सांसा
रिक आनंद एतायारववान्नीप्ते। शिश्नो पस्थास्या मेतारेण निराशार्थे सावर्णांग २९९

तिमता मिति। तसांसारिकविश्रामसुखसंनवार्थामताद्युत्पन्नाविति ध्वनिः॥ शीघ्रा
पवर्गिणो जीवास्तावद्देवतत्वंत्फतया वन्नपस्यासुशिमरम्यश्रीमाहमंदिर
मिति सोत्तरि वचनाभिप्रायो यं ध्वनिः॥ ७॥ उत्सिस्ताद्द्वात्रिमलं निरस्तिघात
विघुद्दं ततः। पीयुस्त्वाता मित्रत्तस्मगस्तिजयाश्रयः॥ १९ धात्तुमजंतुकां नानासंसा
रांत्रां त्यक्तु मिछो पुरुषस्य। सारणपोष्यपेरुत्तुनस्तारं विजहातिस्मः। तस्माद
सारसंत्यागी सुखं स सर्वत्र सवगिइत्यागमान्तिप्रायणो स्मगो पित्तजयाश्रय त्रपं
चोविनिर्मिता मित्रादिवातादिव्यापायुसंश्रियाश्रितिध्वनिः। आसिस्ह उस्तुर्या
नाभिघारमपानतः। तत्रापान स्वतोमृत्काः पृथकुमुजयाश्रयं॥ २०॥ उयानिज
कायायाः सुनः नानाद्द्वांतराणि आसिस्ताम्ना सर्वतो यात्तुमिछति वात्मनः ना

विष्ठारं निरभिद्यत॥ ततो ऽपानः पवनभेदः॥ तत्र पवनभेदमृत्युः संतिष्ठेतु॥ प्राणा
पानयोरेकीकरणादमृतं तयोर्वियोगान्मृत्युरिति श्लेषः॥ पवनाधिष्ठानं ना
भिचक्रमित्यागमपि प्रसिद्धिः॥७॥ आदिश्चार अन्नपानानामास्यन्नुक्तस्यं ना
डयः॥ नद्यः समुद्राः श्वतायाः क्षुत्पिपासे सदाश्रये॥२८॥ अन्नपानानामादिश्चो
रिति आदानस्थानमित्यर्थः॥ कश्चिद्रंध्राणि नाड्याऽदहच्छारीः समासस्तु समाविरूपवन्नि०
त्यर्थः॥ तत्र कश्चिदधिष्ठानमंत्राणि अन्नसंग्राहकरणरूपाणि नाड्यस्तु पा
नसंग्राहकनद्यः॥ समुद्राश्चातेषां तदधिष्ठानानां देवा इति ध्वनिः॥ क्षुत्पिपासेद
न्नरसं पुष्टिस्तु परिणामतः स्थौल्यादिप्रसंगः तस्तया — यतत्तद्भयनिमित्ते॥
नाड्यो नद्यः कृशयः समुद्राः शारीरा इति विवेकः॥७॥ निदध्यासाराजमा

यां हृदयं निरभिद्यत ततो मनस्ततश्चंद्रः संकल्पः काम एव च॥३०॥ निदध्यासे
न्निति राधान्तु मित्रः हृदयं निरभिद्यत मनस्ततश्चंद्रो देवता संकल्पो म
नसो गुणः॥ कामस्तदंगजः॥ एतस्य वैनिजमायाविलासचिंतनात्मफलं वावदंति
सूरयः॥ एवमिंद्रियाणि सूत्रत्रिंशारं निरूपयित्वा धात्वादीनामुत्पत्तिस्वरूपमा
ह॥७॥ त्वक् चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः॥ भूम्याप्तेजोमयाः सप्तप्राणा
व्योमांबुवायुभिः॥३१॥ त्वगिति — त्वमधिष्ठानं चर्मनिःश्वसनं मांसादयोऽपि द्विप
सप्तधातवः॥ शरीरावरणरूपाः॥ तत्सर्वे भूम्यप्तेजोमयाः केवलं स्वं ज्ञातव्यं॥
आकाशवायुस्त्वांके वलं प्राणा एव च त्वग्घातनद्वद्वा ऽदयो धातुविशेषाः वाह्या
काशयो राहाररूपेण संवर्द्धको भावो निर्दिष्टः॥७॥ गुणात्मकाश्चानींद्रियाणि
भूतादिप्रजवायुणां मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी॥३२॥ गुणेत्यादि

णयादिधात्मा येषां मिंद्रियाणां विषयसंमुखानां त्वयमिंद्रियाणां स्वभावः गुणस्तुस
वैशेष्यादयो हृतादितो हंकाराः अतवा अहमित्यधिवासनया गुणाक्रमः संभावि
तोहंकारोभावः आत्मा आदिकारणमित्यर्थः गुणेंद्रियादीनां विज्ञानरूपं बुधिम
वतिबु॰ त्यासर्वमिव व्यक्ती क्रियेत इति भावः॥छ॥ एतद्भगवृत्तां रूपं स्थूलत्याह॥ इति
मया मत्स्यादिभिस्थावरांतैर स्फुटितैर्बहिराहृतं॥३२ एतद्भगवतो विश्वेश्वरस्य जीवात्मरूपे
णभेदितस्य स्थूलं स्वरूपं निगदितं सूक्ष्मस्य लिंगशरीरस्य गतिमाह। भगवतः स्वात्म
कत्वेन सर्वस्यैव हिंसा न विधेया। न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादि श्रुतिनिर्निसायाल
वतिभावः॥छ॥ अतः परं सूक्ष्मतमम व्यक्तं निर्विशेषकं। अनादिमध्यनिधनं नि
त्यं वाङ्मनःसः परां॥३४ सूक्ष्मतिमिमति आशास्याधर्मी लिंगशरीरं अव्यक्तमतिदृ ७
तमेव काष्ठादिंद्रियैर्ग्राह्यं क्षालितं तु निर्गताकारादयो विशेषाः यस्य तत् अनादि

२५८

मध्यनिधनमिति यावत् कार्मणाजः संसारस्तावन्मात्रस्थितिमत नित्यत्वं स्थूलशरीरापेक्ष
यतिभ्रुतत्वतः। अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वेन लिंगशरीरस्याप्यवाङ्मनसागोचरत्वं वाव
दंति महाकवयः। सकलप्रपंचारंभकमूलत्वात् कार्मणतैजसदलान्यपि साक्षाद्दृष्ट
श्रु... तानि संभवेयुः सांसारिकैरिति भावः॥छ॥ अमूनगवतारूपाणि मया तत्र
नुवसितौ उभे अपि न गृह्णंति मायासृष्टे विपश्चितः॥३५ अमूए ततद्रूपद्वयं भगवतो
जीवत्वप्रतिपन्नस्य परमेश्वरस्यानुवसितं तादात्म्योनापगीयेत। परं तु विपश्चितो
योगीशा वस्तुगत्या उभे अपि न गृह्णंति। मायया सृष्टे। यन्मायया रचितं तत्सर्व
मप्रमाणमिति धिया। अत एवायं स्थूलसूक्ष्मादिप्रपंचो मिथ्यैवेति भावः॥छ॥ स
वाच्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपपद्दकानामरूपक्रियां धत्ते सकर्माकर्मकात्प
रः॥३६ वाच्यानि रूपाणि वाचकानि नामानि तेषां भावस्तया वाब्रह्मरूपपद्दकं सर्व

पकस्वरूपी निजमायया सकर्मव्यापारो भूत्वा निजादृष्टविपाकेन भूतानां नामरूपक्रि
याधात्व । सर्वाधारस्वरूपश्चानु । सन्न कर्माकर्मकार्यकारणत्वरूपः । कर्माकर्मकप्रपंच
वं मिथ्या व तिष्ठनि ॥ अकर्त्तृत्वात्मनाकार्त्तस्यात्मनः स निजात्मनि ॥ स्वसत्तया मायया
वृक्षजो का सर्वज्ञो गजुदित्यादिपुराणन्यायानु । सर्वामपि वस्तुगत्या ईश्वर इति ध्वनिः । २६८
प्रजापतीनू मनूनू देवानू ऋषीनू पितृगणानू पृथक् । सिद्धचारणगंधर्वानू विद्याध्रानू असु
रगुह्यकानू ॥ ३७ ॥ किंनराप्सरसो नागानू सर्पानू किंपुरुषानू नरानू । मातृर
क्षः - , पिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकानू ॥ ३८ कूष्माण्डोन्मादवेतालानू यातुधा
नानू ग्रहानपि । खगानू मृगानू पशूनू वृक्षानू गिरीनू नृपसरीसृपानू ॥ ३९ एकस्य
मायात्मकस्यकस्यचिद्विकारस्य नानालिंगात्मदर्शापितस्य नानाविध वाच्यवाच

कमयं प्रपंचं विस्तारितवानू यः स एव ईश्वर इति निश्चितः । परि । भाषगात्रिणी निरू
पिता भगवतेति ध्वनिः ॥ ३९ ॥ द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः । कुश
लाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ॥ सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुरनृनार
काः ॥ ४० एताः वाच्यवाचकप्रपंचरूपपरिणता ॥ केवलं जीवकृतक
र्मणां गतय एव कुद्धाः फलिताश्चेति द्विविधवाच्यत्वं त्रसतू स्थावरस्वरूपे
ण संभूतं चतुर्विधा ॥ चतुःखानि रूपेण अथवा देवनरतिर्यक्निरयग
तिरूपेण कुशलाः स्वर्गतयः अकुशला नरकगतयः । मिश्रा मनुष्यगत
यः । ताः सर्वाः कर्मणां भावनानां गतयः परं तु सर्वासामाधाराधारस्वरूपो
भगवानिति निरूपितवानू ॥ ४० ॥ तत्राप्येकैकशो राजन्नू भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा । य
दैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥ ४१ तत्रापि गतिविशेषवत्वमान्यस्य जं

तो गुणविशेषैः सत्त्वादिपर्यायागतिः स्वभावस्वरूपत्वं प्राप्यते। आत्मनो गुण
विपर्ययाङ्कुरः स्वभावः स्यात्। देवानां वस्तुस्वभावः। असुराणां तु स्वभावो
यथा स्वभाववशात् कारणं गुण एव संभवेयुरिति ध्वनिः। तन्न हि वा सत्यामपि
अभ्युगतो गतिर्जादौ वर्णविपर्ययादिना संजायते। स्वभावशक्तिः परमे
कारणं प्राकारवत् तज्जन्मनाम कर्मणां सिद्धाः। गुणास्तत्र निबन्धकाः इति न्या
यात्।।६।। स एवेदं जगत्कर्ता भगवान् विश्वरूपधृक्। पुत्रात् तिष्ठापय
न्। यतोऽयं विश्वंभर इति प्रसिद्धिं वहति।।७।। ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्
सृष्टमिदमात्मनः। संयच्छति च काले न घनानीकमिवानिलः।।८।। अत्र गुणा
नामपि कर्तृता कालशक्तिप्रतिपन्ना संभवतु। सृष्टिकाले रजसाधिका
तरमुपचर्यते। पालनकाले सत्त्वेनाधिकतरं समुपचर्यते। संहारस २१०

मये तमसैव समुपचर्येत परं त्र स्वसमयेन रजोगुणसत्त्वगुणयोः प्रवृत्तिरिति ध्व
निः। समय एव परं गुणसंगमं स्वसमयादि ह सर्वगतादपि। असमयेन हि का
लगुणा इम प्रबलतां न हि दैववशादिति न्यायात्। रुद्रः संहारको गुण इ
त्य ये केचित् गुणा अपि शश्वदाधारमन्तरेण न स्वतन्त्रा इति निरूपिताः।।८।। इत्थं भा
वेन कथितो भगवान् भगवत्तमः। नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः।।९।। इत्थं
भावेन जीवकर्मकालस्वभावशक्तिसंपन्नोऽयमात्मा भगवान् भगवत्तमो विष्णुः प्र
निरूपितः। परं त्वेवंविधं नित्यसन्तं भगवन्तं सर्वत्र तान्तरूढ यगतं सूरयोऽपि द्रष्टुं
नार्हन्तीति तन्न हि वामूर्तादि परमं ध्यानमुदाहरात्।।९।। नास्य कर्मणि जन्मादौ पर
मस्यानुविधीयते। कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं मायया रोपितं हि तत्।।१०।। जन्मादौ कर्म
णि अस्य परमस्य जन्मादेः परामर्शस्य विधाने नानुविधीयते। केन विद

न्येन। तेन तत्त्वात्सर्वमिदं॥ स्पष्टं तया प्रकाशितं। नान्योऽज्जगत्कार्त्स्न्येनेति प्रद्योतनार्थं चे
ति॥ सर्वमिदं स्पष्टं तया प्रकाशितं पद्यार्थः एतस्यैव मायया सर्वमिदमारोपितं।
यत्तु तदपि स्वात्मा कार्ट्टप्रतिभास। ४४ एवं प्रकाशितवान्। अत्र कर्तुर्ब्राह्मि मानो नि
रस्तः॥ ७॥ अयं तु ब्रह्मणः॥ कल्पः सविकल्प उदाहृतः। विधिः साधारणो यत्र सर्गाः
प्राकृतवैकृताः॥ ४६ अयं तु मुख्यः कालज्ञादि शिवावसानमहीनयसमयराज
कल्पोऽवदांतवाद्या निगदितः। विधिरवस्थिती तात्तु स्यावयिष्ठः। यात्रमेय वांत
राः - प्राकृतावैकृताः। कल्पो बहुवः संज्ञावष्टरितिध्वनिः। परिमाणेन च का
लस्य कल्पलक्षणविग्रहः। यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु॥ ४७
कालस्य परिमाणात्मकं स्वरूपं नानामन्वंतरायुगादित्वेदनमनुष्यादीनामा
युरादिनियमस्वरूपं यथा पुरस्तात्तु पाद्मकल्पस्तैर्बोधिन्याः कथायां व्याख्या २७१

महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां श्रीद्वितीयस्कंधपरमहंसपरिव्राजकश्रीयोगेश्वरा
चार्यविरचिते श्रीवासनाज्ञाप्यदशमोऽध्यायः॥ ॥ ७॥॥ संपूर्णः॥ समाप्तश्चायं द्वि
तीयस्कंधः॥ ॥ ७॥ अथ संवत् १५७३ वर्षे प्रथमश्रावणवदि दशम्यां तिथौ गुरुदिने
अद्येह [redacted] वास्तव्य गूजरज्ञाति श्रीमहं लालारवदासकेन श्रीभाग ( )वत लि
खितं॥ ॥ - शुभं भवतु॥ ॥ श्रमंगलं वत्त्॥ कल्याणमस्तु॥ ॥ - ७॥ - यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृ
शं लषितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ १ पा० कहरिनाथेन लषितं॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

श्लोक संख्या ६००० [illegible] कीमत रु. १२)

२७२